

11752  
2

ერეკლე  
ნიშნის

ბე

სიმონ ხუნდაძე

მასალები ქართული ლიტერატურისა  
სახოგადოებრივი აზროვნების  
ისტორიისათვის

საბჭოთაო მწერალი  
19 თბილისი 49

სიმონ ხუნდაძე

მასალები ქართული ლიგერაფიკისა  
 და  
 საზოგადოებრივი აზროვნების  
 ისტორიისათვის



უკვე  
 ნაბეჭდი  
 ნაბეჭდი

საბჭოთა მწერალი  
 19 თბილისი 49



## ნ. გ. ჩერნიშევსკი და 60-იანი წლების ქართული ინვალიდენაცია

ნ. გ. ჩერნიშევსკიმ, რომლის დაბადების ასი წლის თავი ამ ჟამად იდღესასწაულა საბჭოთა საზოგადოებამ,\* უდიდესი გავლენა იქონია რუსეთის საზოგადოებრივი აზროვნების განვითარების საქმეზე. კერძოდ მისი იდეური გავლენით ჩამოყალიბდა რუსეთის 60-70-იანი წლების სოციალისტური და რადიკალურ-დემოკრატიული მიმდინარეობანი. მაგრამ ნ. ჩერნიშევსკის გავლენა მარტო რუსეთის საზოგადოების ფარგლებით არ ამოიწურებოდა. დღეს უკვე ისტორიული ფაქტია ის, რომ ნ. გ. ჩერნიშევსკიმ დიდი გავლენა მოახდინა სხვა ერების აზროვნების განვითარებაზე და მათ შორის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების წარმატების საქმეზედაც.

ამჟამად, როდესაც მთელი საბჭოთა საზოგადოებრივობა იხდის ამ დიდი მოაზროვნის, სოციალისტისა და რევოლუციონერის დაბადების ასი წლის თავს და ისტორიულად აფასებს მის მოღვაწეობას საზოგადოებრივ ასპარეზზე, ზედმეტი არ იქნება დაწვრილებით განვიხილოთ ამ ბუმბერაზი ადამიანის გავლენა 60-იანი წლების ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ჩამოყალიბებისა და განვითარების საქმეზე.

ნ. გ. ჩერნიშევსკის გავლენა 60-იანი წლების ახალი თაობის ქართველ ინტელიგენციაზე მეტად საგრძნობი და მნიშვნელოვანი იყო. შეიძლება გადაჭრით ითქვას, რომ ქართული კულტურისა და საზოგადოებრივი აზროვნების აღორძინებაზე 60-იან წლებში ნ. გ. ჩერნიშევსკიმ და მისმა „სოვრემენიკმა“ დიდი გავლენა მოახდინა:\*\*

\* ეს ნარკვევი დაწერილია 1928 წელს, გამოქვეყნდა იმავე წლის ჟურნალ „ქართულ მწერლობაში“, № 12,—რედ.

\*\* შეიძლება აქ აღინიშნოს, რომ ქართული ლიტერატურის ეს აღორძინება რამდენადმე იწინაწარმეტყველა ნ. ჩერნიშევსკიმაც. 1855 წ. თბილისში გამოცემულ აღმანახის „ჟურნა“-ს შესახებ, რომელშიაც მოთავსებული იყო რამდენიმე ქართველი მწერლის ნაწარმოებიც, ჩერნიშევსკიმ „სოვრემენიკში“ (№ 7, 1855წ.) მოათავსა ვრცელი ბიბლიოგრაფია, რომელშიც სწერდა: «Все, что они пишут, заслуживает полного участия и одобрения, как зародыш и залог более удовлетворительного развития тифлисской литературы в будущем.. Мы





უშუალოდ ჩერნიშევსკის იდეური და თეორიული ზეგავლენით ჩამო-  
ყალიბდა ქართულს ნიადაგზე რადიკალ-დემოკრატიული და სოცია-  
ლისტური მიმდინარეობანი და საფუძვლები ჩაეყარა ახალ საზოგა-  
დოებრივ აზროვნებას. ამიტომ სრულ სიმართლეს სწერდა ჩერნი-  
შევსკის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის საუკეთესო მკვლევარი  
ი. სტეკლოვი თავის ერთ ნარკვევში: „კერძოდ, ჩერნიშევსკის გავ-  
ლენის ქვეშ იმყოფებოდა კავკასიელთა ჯგუფი, რომელიც შესდგე-  
ბოდა მაშინდელ პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტებისაგან  
(ი. ისარლიშვილი, ნ. ნიკოლაძე, გ. ე. წერეთელი, ნ. გ. და დ. გ.  
ლოლობერიძეები, კ. შ. ლორთქიფანიძე, ეჯუბოვი და სხვ.). მრავალი  
მათგანი შემდეგში, როდესაც ისინი გახდენ ჟურნალისტებად და  
საზოგადო მოღვაწეებად, შეუდგა თავის თანამემამულეთა შორის  
რუსული რადიკალიზმის პოპულარიზაციას. „სოვრემენიკისა“ და  
ჩერნიშევსკის დიდი გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა აგრეთვე ნი-იანი  
წლების სომხეთის ჟურნალისტიკა (სტ. ნაზარიანი, მ. ნალბანდიანი  
და სხვ.). და თუ შემდეგ პერიოდში კავკასიამ ასეთი საპატიო ად-  
გილი დაიჭირა რევოლუციის რიგებში, ეს უნდა მიეწეროს ჩერნი-  
შევსკის დამსახურებას, რომელმაც პირველმა დასთესა იქ სოცია-  
ლიზმის თესლი“.\*

ამხ. ი. სტეკლოვი ასეთ საინტერესო დასკვნამდე მივიდა მხო-  
ლოდ რუსულად არსებულ და რუსეთში მოთავსებულ ისტორიული  
დოკუმენტების შესწავლის მიხედვით. მაგრამ თუ ჩვენ შევისწავლით  
ადგილობრივ ისტორიულ დოკუმენტებსა და ქართულ ლიტერატუ-  
რას, უფრო მეტად მნიშვნელოვან დოკუმენტებს ვიპოვით ჩერნი-  
შევსკისა და მისი „სოვრემენიკის“ გავლენის შესახებ ქართული  
რადიკალურ-დემოკრატიული და სოციალისტური აზროვნების ჩა-  
მოყალიბების საქმეზე.

რუსეთში ჩერნიშევსკის ეპოქა ხასიათდებოდა, ერთი მხრივ,

радуемся, что между коренными тифлисскими жителями являются люди, имеющие склонность к литературным занятиям; пройдет еще несколько лет—и между ними некоторые будут писать гораздо лучше, иные, быть может, и в самом деле прекрасн). С этой точки зрения мы радуемся появ-  
лению грузинской романистки (50-и წლების მწერალ ქალის მელანია ბადრი-  
ძის შესახებ არის ლაპარაკი.—ს. ხ.), которая пишет, право, недурным  
слогом» (Н. Чернышевский: собр. соч. т. II, гл. 72).

\* Ю. Стеклов: Н. Г. Чернышевский и революционное движение 60-х годов. Журн. „Вестник Ком. Академии“ № 27. გვ. 173—74, 1928 წ.



კაპიტალიზმის განვითარებითა და ძველი ეკონომიურ-საზოგადოებრივ წყობილების რღვევის პროცესებით, ხოლო, მეორე მხრივ, დემოკრატიული ფენების ამოძრავებითა და პოლიტიკურ ცხოვრების გამოცოცხლებით. ყირიმის ომმა ნათელჰყო რუსეთის ძველი წყობილების უვარგისობა და გამანადგურებელი მახვილი ჩასცა მას, ამოძრავა სოციალური ფენები და განახლების იმედები გაუღვიძა მათ. ამ აღორძინების იდეური ხელმძღვანელი იყო ნ. გ. ჩერნიშევსკი, რომლის დიდი გავლენის ქვეშ ჩამოყალიბდა 60-იანი წლების რუსეთის დემოკრატიული და სოციალისტური აზროვნება.

შეიძლება ითქვას, რომ მინიატურაში საქართველოს სინამდვილეშიაც ასეთსავე სოციალ-ეკონომიური ხასიათის პროცესებს ჰქონდა ადგილი. რუსეთის კაპიტალის შემოქრამ საქართველოში XIX-ე საუკუნის დასაწყისიდანვე საგრძნობი ცვლილებები გამოიწვია ნატურალური მეურნეობის დაშლის მიმართულებითა და თავდაზნაურობის ეკონომიურად დაცემის ხაზით. ასეთი გავლენა უკვე საგრძნობი გახდა 40-50-60 წლებში, როდესაც უკვე მომწიფდა საქართველოში ნიადაგი კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებისათვის. ამას ნათლად გრძნობდნენ ლიბერალურ თავდაზნაურობის მიმდინარეობის წარმომადგენელნი, როდესაც (1862 წ.) სწერდენ: „ჩვენი დრო—არის ისეთი, რომ ერთს მდგომარეობიდან გადავდივართ მეორეში და თანდათან უტოვებთ ყოფილსა და ძველებურსა ჩვეულებასა“.\* რასაკვირველია, ასეთს გარდამავალ ეპოქას არ შეეძლო თავისი შესაფერისი გავლენა არ გამოეწვია საზოგადოებრივ აზროვნებასა და პოლიტიკურ მიმდინარეობაში. 50-იან წლებიდან იწყება ქართული კულტურული ცხოვრების აღორძინების პერიოდი, ხოლო ყირიმის ომის შემდეგ ნათელი გახდა ქართული პოლიტიკური აზროვნების გამოცოცხლება თავადაზნაურულ ლიბერალური და რადიკალურ-დემოკრატიული მიმართულების ხაზით.

ყირიმის ომის შედეგებმა თავის გავლენა საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრებაზედაც მოახდინა. ჯერ კიდევ 1865 წ. გერცენის „კოლოკოლში“ ახალგაზრდა ნ. ნიკოლაძე სწერდა:

„ოსმალეთის 1853-56 წ. ომის შემდეგ გლეხთა განთავისუფლების საკითხი საქართველოში აღელვებდა მისი საზოგადოებრივი

\* კ. მამაცაშვილის წერილი „გუთნის დედაში“, 1862 წ.





წყობილების ყველა ელემენტებს და თავისი დასაწყისიდანვე მიიღო მან დამოუკიდებლად თავისი სოციალური ხასიათისა, ხასიათი პოლიტიკური ბალანსისა. ამ საკითხის წამოყენებას არ შეეძლო არ გამოეღვიძებია ქართველი ხალხის პოლიტიკური ინსტიტუტები და რადგან გლეხთა საკითხი, მიუხედავად რუსეთის ბატალიონების ენერგიული ჩარევისა, იზრდებოდა საქართველოში არა დღეობით, არამედ საათობით, ამიტომ საქართველოს პოლიტიკური ცხოვრება განვითარდა რაღაც ათი წლის განმავლობაში წარმოუდგენელი სისწრაფით, თანდათან უკავშირებდა რა თავის ბედს გლეხთა საკითხის ამა თუ იმ გადაწყვეტას.\*

ამ ახალი ეპოქის სულის ჩამდგმელი და მისი იდეების განმსახიერებელი შეიქმნა საქართველოში ახალი თაობის ინტელიგენცია, უმთავრესად ჯერ კიდევ თავად-აზნაურული წრეებიდან გამოსული, რომელიც რუსეთის 60-იანი წლების გონებრივი მოძრაობის ქვეშ იზრდებოდა. ამ ახალი თაობის ინტელიგენციამ ენერგიულად გაილაშქრა დახვსებული წყობილების, ბატონყმური ურთიერთობისა და სქოლასტიკურ-რელიგიურ აზროვნების წინააღმდეგ და ქართულ ლიტერატურაში რაციონალიზმის, უტილიტარიზმისა და დემოკრატიზმის პრინციპები შემოიტანა. პირველი მერცხალი ამ ახალი აზროვნებისა იყო ქართველი „რაზნოჩინელი“ დ. კონქაძე, რომელმაც აუცილებლად განიცადა რუსეთის 60-იან წლების რადიკალური მიმდინარეობის ცხოველმყოფელი გავლენა და რომელმაც პირველმა მიიტანა მაგარი იერიში ქართულ ლიტერატურაში ბატონყმური უფლის წინააღმდეგ. შემდეგი თაობა, რომელმაც განაგრძო დ. კონქაძის გზა, იყო „თერგდალეულთა“ თაობა, რომელმაც ფართო ლიტერატურული ხასიათის ბრძოლა გააჩაღა ძველი, თავდაზნაურული აზროვნების წინააღმდეგ და 1863 წ. თავისი საკუთარი ორგანოც დააარსა „საქართველოს მოამბის“ სახით.\*\* ამ ახალი ინტელიგენციის დიდი უმეტესობა იზრ-

\* Рюо Нели (ბ. ნიკოლაძე): „Освобождение крестьян в Грузии“, შურ, „Колокол“, № 198, 1865 წ.

\*\* 1861 წ. ი. ჭავჭავაძემ გაილაშქრა რა „ცისკრის“ წინააღმდეგ, შეადგინა თანამთაზრეთა ჯგუფი, რომელშიაც შედიოდნენ მაშინდელი ახალთაზრების ინტელიგენციის საუკეთესო წარმომადგენელი: პ. ნაკაშიძე, გ. ყაზბეგი, ივ. პოლტარაკი, მიხ. ყიფიანი, ივ. ბერიძე, დ. ვ. ყიფიანი, გ. ჩიქოვანი, ალ. სავანელი, მიხ. ჩიკვაძე, ილ. წინამძღვარიშვილი, ვ. თულაშვილი, პ. უმიკაშვილი. შემდეგში მათ შეუერთდა ცნობილი ბეს. დოღობერიძე, რომელიც მზურვალე მონაწილეობას იღებდა



დებოდა რუსეთის უნივერსიტეტებში, სადაც ისინი ეცნობოდნენ რუსეთის ცხოვრებასა და რუსეთის საზოგადოებრივ აზროვნების ვითარებას და შემდეგ პროგრესიულ-დემოკრატიული მისწრაფება. ნი გადმოქონდათ საქართველოს სინამდვილეში. აი ამ ინტელიგენციამ უშუალოდ განიცადა 60-იანი წლების მოაზროვნის ნ. გ. ჩერნიშევსკის დიდი გავლენა. იგივე ნ. ნიკოლაძემ ერთ თავის საინტერესო წერილში 1872 წ. შემდეგნაირად აგვიწერა ის ცხოველმყოფელი გავლენა, რომელიც მოახდინა ჩვენს ახალთაობაზე 60-იან წლების რადიკალურ-სოციალისტურმა მიმდინარეობამ და განსაკუთრებით კი ნ. ჩერნიშევსკიმ და მისმა „სოვრემენიკმა“. იგი სწერდა:

„რა დრო იყო მაშინ, რომ იცოდე, მკითხველო, რანაირი მოუთმენლობით და წყურვილით ველოდით ჩვენ ახალგაზრდები იმ ბედნიერ დღეს, როცა საყვარელი ჟურნალის („სოვრემენიკზეა“ ლაპარაკი.—ს. ხ.) ახალი წიგნი გამოვიდოდა. რა აღტაცებით და აჩქარებით, რა სიხარბით და დაუღალავად ვეწაფებოდით ჩვენ მის კითხვას... რამდენი გრძელი, ბოლო მოუღებელი, ჩრდილოეთის ზამთრის ღამეები გაგვითენებია ჩვენ მის კითხვაში, მისი აზრების რჩევაში, მისი სიტყვების სჯაში, მასზე დავაში... ვინ დათვლის იმ ხანგრძლივ ბედნიერების აღტაცებას, ტვინის წვალებას და გრძნობის ამაღლების დღეებს, ან ვინ დაივიწყებს მათ სანიაღვრეთ გულში ჩაქედილ კვალს... სად არიან დღეს ის გმირები, ვისი სიტყვები ჩვენ გონებას გვიხსნიდა, ვისი მაგალითი კაცად გვხდიდა, ვისი შრომა და ტანჯვა გვაკეთილშობილებდა და გვამაღლებდა? „Одних уже нет, а те далеке“. ზოგი მოკვდა, ზოგი დაიკარგა, ზოგი კი...“ (კატორღაში იტანჯება, უნდა სთქვას ავტორს, გულისხმობს რა ჩერნიშევსკის.—ს. ხ.).\*

ნ. ნიკოლაძე აქ მარტო თავისთავზე არ სწერდა. ასეთსავე აღფრთოვნებასა და აღტაცებას განიცდიდნენ ნ. ჩერნიშევსკისა და

1861 წლის სტუდენტთა არეულობაში. ჯგუფში კითხულობდნენ რეფერატებს და ლიტერატურულ ნაწერებს. ამ ჯგუფის ხელმძღვანელობით გამოვიდა „საქართველოს მოამბე“, რომელსაც მზურვალედ / მიესალმა პეტერბურგის სტუდენტობა. მათ შორის კ. ლორთქიფანიძემ და გ. წერეთელმა თავიანთი ნაწერებიც გამოუგზავნეს ჟურნალს. (А. Хаханов: Очерки по истории грузинской словесности, ტ. IV გვ. 121).

\* ნ. სკანდელი (ნ. ნიკოლაძე): „სხვათა შორის“, „კრებული“, № 4, გვ. 151—52; 1873 წ.



„სოფრემენიკის“ მოღვაწეობით დიდი ნაწილი ქართველი მოწინავე ახალგაზრდობისა. აღსანიშნავია, რომ რუსეთში მყოფი ჩვენი ახალგაზრდობა პირადათაც იცნობდა ნ. გ. ჩერნიშევსკისა და მის ოჯახობას. ამის შესახებ ჩვენ მეტად საინტერესო დოკუმენტები გვაქვს: ერთის მხრივ, ნ. ნიკოლაძის მოგონებები, რომელიც დრო-გამოშვებით იბეჭდებოდა პერიოდულ გამოცემებში, მეორეს მხრივ კი, ი. ისარლიშვილის მოგონება, რომელიც 1913 წელს გამოაქვეყნა გ. თუმანიშვილმა. ჩვენ აქ არ შევყვებით ნ. ნიკოლაძის მოგონებებს, იგი საკმაოდ ცნობილი და ხელმისაწვდომია.\* მოვიყვანოთ მხოლოდ ი. ისარლიშვილის\*\* მოგონებას უფრო ვრცლად:

„ქართველ სტუდენტთა ჯგუფი,—მოგვითხრობს ძველი მოღვაწე,—რომელთა შორის იყვნენ ისეთი პირები, რომლებმაც შემდეგში მეტად დიდი როლი ითამაშეს კავკასიაში პერიოდული გამოცემის დაარსების საქმეში და საერთოდ კავკასიის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში შეიტანეს დიდი გამოცოცხლება, ძლიერ მიისწრაფოდა „სოფრემენიკის“ რედაქციისაკენ. ზოგიერთ ჩვენთაგანს დამოკიდებულება და გულდია მოპყრობა, რომელსაც ჩვენ ვხვდებოდით ჩერნიშევსკის ოჯახში, ძლიერ გვიტაცებდა საღამოებზე, რომელსაც ექსპრომტად აწყობდნენ ამ ოჯახში. ჩვენ ჩვეულებრივად მივდიოდით საღამოობით ჩაიზე, როდესაც სახლში დაგვხვდებოდა ოლღა სოკრატის ასული (ჩერნიშევსკის მეუღლე.—ს. ხ.) თავისი დით. დროს ვატარებდით უბრალო საუბარში, არც პოლიტიკურ შეთქმულებას, არც ლიტერატურულ საღამოებს ჩვენ არ გმართავდით, მხოლოდ უბრალოთ ვსაუბრობდით, ვოხუნჯობდით და ერთმანეთს ვაცნობდით იმ ახალ ამბებს, რომლითაც დაინტერესებული იყო მთელი პეტერბურგი. თვით ჩერნიშევსკი იშვიათად გამოდიოდა ჩვენთან; ის იჯდა თავის კაბინეტში და მუშაობდა. მხოლოდ ერთხელ, როგორც მახსოვს, ახალ წლის წინა ღამით, ჩვენ ოლღა სოკრატის ასულის მეთაურობით შევიქვერით მის კაბინეტში და გამოვიყვანეთ ის ჩვენს „კოსტუმებით“ მოწყობილ საღამოზე.

\* იხ. ნ. ნიკოლაძე: „მოგონებანი საშოციაან წლებზე“ ჟურნალ „კავკასიონსა“ და „ახალ კავკასიონში“; „სტუდენტობის პირველი დრო“, კრებულში „სახალწლო“, 1887 წ. (ორივე მოგონება შესულია ს. ხუნდაძის რედაქციით 1931 წ. გამოცემულ ნ. ნიკოლაძის თხზულებათა ტ. I-ში, გვ. 88—144 და 35—87.—რედ.).

\*\* ისარლიშვილი 60-იან წლებში ორჯერ იყო დაბატიმრებული: პირველად 1861 წ. სტუდენტთა არეულობის გამო, ხოლო მეორედ—1864 წ.



მას ოღლა სოკრატის ასულმა გადააცვა ქალის კოსტუმი და დაბეჯითებით იწვევდა საცეკვაოდ. ქმარიცა და ცოლიც ყურადღებით გვეპყრობოდნენ ჩვენ. ხანდისხან შემოდისოდნენ ჩვენთან, რომ წავეყვანეთ სადმე. ერთხელ, როგორც მახსოვს, ჩერნიშევსკები ჩემთან შემოვიდნენ მეოთხე სართულზე, ინიციატივა ყოველთვის ეკუთვნოდა ცოცხალსა და მომქმედს ოღლა სოკრატის ასულს, რომელთანაც ჩვენ დავამყარეთ წმინდა ამხანაგური დამოკიდებულება.

იმ კავკასიელთა რიცხვში, რომელნიც დადიოდნენ ჩერნიშევსკის ოჯახში, მე მახსოვს: ნ. ი. ნიკოლაძე, გ. ე. წერეთელი, ნ. ვ. ლოღობერიძე, დ. გ. ლოღობერიძე, ეჯუბოვი... და სხვები. იქ ჩვენ არაერთხელ ვხვდებოდით „სოვრემენიკის“ ახალგაზრდა თანამშრომლებს: ნ. ა. დობროლიუბოვს, პიოტროვსკის, პანტელეევსა და სხვებს. სტუდენტთა მოძრაობასთან დაკავშირებით, კავკასიელებიდან ბ. ლ. ლოღობერიძე არა ერთხელ თათბირობდა ჩერნიშევსკისთან, ანტონოვიჩთან და ელისეევთან.\* „სოვრემენიკის“ ჯგუფის დიდი გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა აგრეთვე ქართველი სტუდენტი კირ. ბეჟ. ლორთქიფანიძე, შემდეგში ქართველი ჟურნალისტი და მწერალი.\*\*

ასე გადმოგვცემს სამოციანი წლების ერთი მოღვაწეთაგანი ქართველ სტუდენტთა ჯგუფის ჩერნიშევსკისთან დამოკიდებულებისა და პირადი ნაცნობობის ამბავს.

უნდა აღინიშნოს ის ფაქტიც, რომ 1861 წ. ქართველმა სტუდენტებმა (ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, ბ. ლოღობერიძე, ი. ისარლიშვილი, კ. ლორთქიფანიძე, ა. ჩოლოყაშვილი, დ. ლოღობერიძე და

\* ბ. ლოღობერიძე, შემდეგში ცნობილი საზოგადო მოღვაწე, სტუდენტობის დროს დაახლოვებული იყო „სოვრემენიკის“ ჯგუფთან. მას პანტელეევიც იხსენიებს თავის მოგონებებში. იგი სამოციან წლებში ნ. გ. ჩერნიშევსკისთან ერთად მოღვაწეობდა ერთ-ერთ კომიტეტში (იხ. Герцен: XV, გვ. 25-6). 1862 წელს, როდესაც მესამე განყოფილებამ გააცხოველა ჩერნიშევსკიზე თვალყურის დევნება და მთელი რიგი პირებისა შეიტანა სიაში, როგორც პოლიტიკურად არაკეთილსაიმედონი ჩერნიშევსკისთან დამოკიდებლობის გამო. ამ სიაში ბესარიონ ლოღობერიძეც მოხვდა. ჟანდარმთა სამმართველოს აგენტი აღნიშნავდა: „ნიკოლოზ უტინი, პეჩატნიკი და ლოღობერიძე—სტუდენტები—შენიშნული არიან სტუდენტთა არეულობებში. მოაწყვეს დემონსტრაცია კოსტომაროვის ლექციაზე, იცნობენ ჩერნიშევსკის და ბრალად ედებათ პავლოვის სასარგებლოდ მოწოდების დაბეჭდვა“ (იხ. Герцен: X, გვ. 391 და შემდეგ). უდავოა, რომ ჩვენი ახალ თაობის ინტელიგენცია პრაქტიკულადაც ებმებოდა რევოლუციურ მოძრაობაში.

\*\* Г. Туманов: „Чернышевский и кавказцы“, წიგნში: „Характеристики и воспоминания“, кн. 1-ая, გვ. 230—33, 1913 წ.



სხვ.) მხურვალე მონაწილეობა მიიღეს სტუდენტთა დემონსტრაციებში პეტერბურგში. 60-იანი წლების წვრილბურჟუაზიულ „რაზნოჩინური“ ინტელიგენციის მოძრაობამ დიდი გავლენა მოახდინა ახალგაზრდა ქართველ ინტელიგენციაზე. ეს პირველი მაგალითი იყო საქართველოს ისტორიაში, როდესაც ქართველი ინტელიგენცია გამოვიდა საზოგადოებრივ ასპარეზზე და დემოკრატიულ-რევოლუციონერ მოძრაობაში აქტიური მონაწილეობა მიიღო. ამ პირველ გამოსვლისათვის მან ციხეც იგემა, მაგრამ ეს ფაქტი კიდევ უფრო ამტკიცებდა ინტელიგენციის კავშირს დემოკრატიულ მოძრაობასთან. ეს სტუდენტთა პირველი მნიშვნელოვანი დემონსტრაცია და მასში ქართველ სტუდენტთა მონაწილეობა ვრცლად აგვიწერა ნ. ნიკოლაძემ თავის მოგონებებში:

„სექტემბრის 24-ს... სასადილოში შემოვიდნენ ორი ღოღობერიძე ნ. გ. და ბ. ლ... მათ გადმოგვცეს, რომ ხვალ მთელი სტუდენტობა დემონსტრაციაზე გამოდის და ჩვენც გამოუკლებლივ უნდა მივიღოთ მონაწილეობა... შეუძლებელია ქართველები ჩამორჩნენ, როდესაც დემონსტრაციაზე მონაწილეობას ყველა იღებენო... ბევრი კამათის შემდეგ ნიკოლოზ ღოღობერიძემ წასვლისას ეს სიტყვები გვესროლა: „ვინც მშიშარა ხართ, სახლში დარჩითო“. ეს კი საკმაო იყო იმისათვის, რომ არა თუ დემონსტრაციაზე წავსულიყავით, არამედ თავი კედელზედაც მიგვეხეთქა“.

ამრიგად, ჩვენ ვხედავთ, რომ ქართველი მოწინავე ინტელიგენცია 60-წლებში ჩაება საერთო მოძრაობის ფერხულში და მონაწილე გახდა ახალი დემოკრატიული მოძრაობისა. ეს სტუდენტთა და წვრილბურჟუაზიული ინტელიგენციის მოძრაობა ჩერნიშევსკის მიმდინარეობის და აზროვნების უშუალო გავლენას განიცდიდა. ქართველ სტუდენტობაზე ამ გზითაც არ შეიძლებოდა გავლენა არ მოეხდინა 60-იანი წლების ფართო დემოკრატიულ-რევოლუციონერ მოძრაობას. მაგრამ ნ. ჩერნიშევსკის აზროვნებას უშუალოდ ეცნობოდა ქართველი ინტელიგენცია, განიცდიდა მის გავლენას და ცდილობდა მისი იდეების საქართველოს ნიადაგზე გადმოენერგვას,\* მაგრამ ჩერნიშევსკის გავლენა ორი მიმართულებით გამოიხა-

\* სრულიად საფუძვლიანად სწერს თავის მოგონებებში გ. თ. უმანისშვილი: „ჩერნიშევსკის ახალგაზრდა თაყვანისმცემელნი, სამშობლოში დაბრუნებისთანავე შეუდგნენ საზოგადოებასა და მწერლობაში მისი იდეების პოპულარიზაციას.“



ტა ქართველ მოწინავე ინტელიგენციაზე: ქართველი ინტელიგენციის ერთმა ნაწილმა შეითვისა ჩერნიშევსკის რადიკალურ-დემოკრატიული აზროვნება, ხოლო მეორე ნაწილმა დემოკრატიულ აზროვნებასთან ერთად მისი ნაროდნიკულ-სოციალისტური მსოფლმხედველობაც (ნ. ნიკოლაძე და შემდეგ პერიოდში გამოსული ნაროდნიკული ინტელიგენცია).\*

„თერგდალეულთა“ თაობა გამომხატველი იყო იმ მიმდინარეობისა, რომელმაც უშუალოდ შეითვისა ჩერნიშევსკის რადიკალ-დემოკრატიული შეხედულება, ამ თაობამ შემოიტანა ჩვენში რუსეთის 60-იან წლების ახალი იდეები და გაცხარებული ბრძოლა გაჩაღდა ძველი თაობის ინტელიგენციის წინააღმდეგ. აქედან მი-

(იქვე, გვ. 233). ბ. ლოღობერიძის შესახებ იგივე თუმანიშვილი აღნიშნავს: „მას მეტად დიდი გავლენა ჰქონდა მოსწავლე ახალგაზრდობაზე და, მიუხედავად თავისი საკმაოდ მაღალ ოფიციალური მდგომარეობისა, არ მაღავედა თავის თანაგრძნობას სამოციანების იდეებისადმი“ (იხ. გვ. 234).

მაგრამ ჩერნიშევსკის იდეების პოპულარიზაცია მარტო ყურნალ-გაზეთების ფურცლებზე კი არ ხდებოდა, არამედ მოსწავლე ახალგაზრდობაშიც. უკვე 60-იან წლებიდან ჩერნიშევსკის გავლენა და სახელი შეიჭრა ახალ თაობის წრეებში და ამის უმთავრესი მეთაურები იყვნენ რუსეთიდან დაბრუნებული სტუდენტები. ელ ის ა ბ ე დ ყ ა ზ ბ ე გ ი თავის მემუარებში საინტერესო ცნობებს გადმოგვცემს თავის ძმის, ნაროდნიკი დიმიტრი ყაზბეგის შესახებ, რომელიც სტუდენტთა მოძრაობაში დიდ მონაწილეობას ღებულობდა. „დიმიტრის შინ დაბრუნებამ (1865)—სწერს ელ. ყაზბეგი,—ნათელი სხივები შემოიტანა ჩვენს მივარდნილს ოჯახში სოფლის მყუდრო ცხოვრება შეიწყა, გაიღვიძა, გამხიარულდა და გამაცოცხლებელმა სიომ დაბერა... დიმიტრიმ შესცვალა ჩვენი შინაური ცხოვრება. ჩვენ დებს სხვადასხვა წიგნებს გვაძლევდა წასაკითხად, წაკითხულს გვიხსნიდა; დობროლიუბოვის, ბელინსკის და კიდევ მრავალი სხვა რუსი გამოჩენილ მწერლების სახელები პირველად იმისაგან გავიცოგნე. იმის ამხანაგები ხშირად თითო კვირაობით რჩებოდნენ ჩვენთან და მაშინ დიმიტრის ლაპარაკი და სხვადასხვა საგნებზე ბასი დაუშრეტელ წყაროთ ხდებოდა. დიმიტრიმ მშვენიერის კილოთი იცოდა ხმამაღალი კითხვა და არა ერთხელ დაუტკბივართ მე 60-წლების ყურნალ-გაზეთების კითხვით. პირველად მაშინ აღიძრა ჩემში სურვილი წიგნების კითხვის და ჩემი შრომით სიცოცხლის სახსრის მოპოების; იმ დროს მისწრაფებანი შეიქმნენ ჩემი მომჯადოებელნი.“ (ელ. ყაზბეგი: „დ. ყაზბეგისა და ალ. ყაზბეგის ბიოგრაფიის, ცნობები“, „მნათობი“, № 4, გვ. 191, 1925 წ.).

\* ნ. ნიკოლაძე გადმოგვცემს: „იმ დროს არც ერთს ჩვენგანს აზრადათაც არ ჰქონია თავისი კერძო თავმოყვარეობა ან სარგებლობა. მაშინდელი ჩვენი მუსაიფის ან მსჯელობის საგანი, მაშინდელი ჩვენი შრომის მიზანი ის იყო, თუ რა მოვალეობა გვაწევს კისერზე ხალხისადმი, ან რა სახით უფრო სჯობია მომზადება ამ მოვალეობის ასასრულებლად (იხ. „სტუდენტობის პირველი დრო“).





იღეს მათ დაცინებით სახელწოდება: „თერგდალეულები“, რაც თავისთავად ნიშნავდა რუსეთის აზროვნების შეთვისებაზე მითითებას. ამ „თერგდალეულთა“ თაობამ პირველად თავადაზნაურულ ორგანოში „ცისკარში“, შემდეგ კი საკუთარ ჟურნ. „საქართველოში“ (1863 წ.) წამოაყენა მთელი რიგი ღრმამნიშვნელოვანი საკითხებისა. ორგანოს რედაქტორი ი. ჭავჭავაძე—პოეტი, ბელეტრისტი და პუბლიცისტი იმ ხანებში რუსეთის 60-იანი წლების დიდ გავლენას განიცდიდა, ხოლო 70-იანი წლების მეორე ნახევრიდან იგი გახდა თავადაზნაურული ლიბერალიზმის მეთაური საქართველოში. ილია ჭავჭავაძის პირველი ნახევრის მოღვაწეობას აუცილებლად ატყვია ჩერნიშევსკის დემოკრატიული აზრების და საერთოდ 60-იანი წლების პროგრესიულ მიმდინარეობის გავლენა. ამ პერიოდის ილ. ჭავჭავაძის მხატვრული ნაწერები, მიმართული ბატონ-ყმობის უღლის წინააღმდეგ დაწერილი არის ჩერნიშევსკის და „სოვრემენიკის“ დიდი გავლენის ქვეშ. ცნობილი პოემის „აჩრდილის“ „შრომის სუფევის“ მოტივები ნათლად ამტკიცებს ამ დიდ გავლენას.

რასაკვირველია, აქ ჭავჭავაძის სოციალიზმზე კი არ არის ლაპარაკი, არამედ მის დემოკრატიულ აზროვნებაზე, რომელიც უშუალოდ მომდინარეობდა რუსეთის 60-იანი წლების პროგრესიულ-დემოკრატიულ მიმდინარეობიდან.

ამ გარემოებას 60-იანი წლებშივე მიაქცევს ყურადღება, როდესაც მას ჩვენში ბელინსკობა და ჩერნიშევსკობა დასწამეს. „ჩვენა და თქვენ ამ შემთხვევაში ბელინსკობა და ჩერნიშევსკობა არ გამოგვადგება. ჯერ კოჭიც არის უნდა მიგვიგავდეს იმათა და მერე მივბაძოთ“, სწერდა 1863 წ. ი. ჭავჭავაძის შესახებ ან. ფურცელაძე. 80-იან წლებში ამ გარემოებაზე ნაროდნიკული ინტელიგენციაც მიუთითებდა: ილია ჭავჭავაძე „იმ ქართველ ყმაწვილების რიცხვში მოყვა, რომელნიც იზრდებოდნენ და იწვრთნებოდნენ ჰუმანიურ და სოციალისტურ ნაწერებით დობროლიუბოვის და ჩერნიშევსკისა“—სწერდა ნაროდნიკული „იმედი“ 1882 წ.

„საქართველოს მოამბე“ ხელოვნებისა და მეცნიერების საკითხში შეიტანა რეალიზმისა და უტილიტარიზმის პრინციპი.\* იმისი

\* ჟურნალში ვხედავთ დობროლიუბოვის და ბელინსკის ზოგიერთ წერილების თარგმანს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ბელინსკის ესთეტიკური თეორიის განმარტება სპ. ჩიტორელიძის წერილებში (იხ. „საქ. მოამბე, № 7, 8,—1863).





აზრით ხელოვნება ხალხის გულიდან უნდა კრეფდეს მასალას და ხალხს უნდა ეხმარებოდეს ცხოვრების განახლებაში. „ჩვენ მეცნიერებასა და ხელოვნებას მოვსთხოვთ არსებითა პურსა ცხოვრებაში გამომცხვარსა და მშვიერთათვის გამოსადეგსა და მოსახმარსა,—სწერს ჟურნალი,—მეცნიერებამ უნდა გვიშველოს თავის გამოცნობილ ჭეშმარიტებებით, ცხოვრების ახსნით და გაგებით, მან უნდა მოგვცეს პირდაპირი პასუხი ყოველ საჭირო კითხვებზედა“.\*

„ხელოვნებასაც იმას მოვთხოვთ,—განაცხობს ჟურნალი,—რომ სარკესავით ცხოვრება გადმოსცეს, რათა სიცუდეც და სიკეთეც ჩვენი დავინახოთ... დროა ჩავიდეს ცხოვრების მდინარის ძირში, იქ მონახოს შიგ მდებარე აზრი თავის ცხოველ სურათებისათვის. იქ, ცხოვრების ძირში, ის იპოვის ბევრს მარგალიტსა და უფრო ბევრს ლექს და ლაფსა, არც ერთის გამოხატვა არ უნდა აშინებდეს ხელოვნებასა და არც მეცნიერებასა“.

ასეთი რეალისტური და უტილიტარული პრინციპები შემოიტანა „საქართველოს მოამბემ“ ქართულს ლიტერატურაში. ხელოვნება მისთვის ცხოვრების მსახური არის, მისი გაუმჯობესებისათვის მებრძოლი ძალაა. თეორია: ხელოვნება ხელოვნებისათვის, რომელიც გაბატონებული იყო რუსეთის ჩერნიშევსკის წინააღმდეგობის ლიტერატურაში, გადაჭრით უარჰყო ახალი ლიტერატურული მიმდინარეობის მესვეურებმა საქართველოში და ქართული აზროვნების რენესანსის დასაწყისში მათ პირნათლად გადმონერგეს ჩვენში ბ. ბელინსკისა და ნ. ჩერნიშევსკის ესთეტიკურ-ლიტერატურული თეორიები. რეალისტური და უტილიტარული პრინციპები, რომელიც „საქართველოს მოამბემ“ გაამეფა ქართულ ლიტერატურაში, სრულიად ახალი ხილი იყო უკანასკნელისათვის. ნაცვლად ძველი თაობის სქოლასტიკურ-რელიგიური აზროვნებისა, რომელიც აღმოცენებული იყო ანტონ კათალიკოსის შეხედულებებზე, აღნიშნულმა ორგანომ საფუძვლები ჩაუყარა ახალ აზროვნებას, რომელმაც შემდეგში ღრმად გაიდგა ფესვები ჩვენს ლიტერატურაში. რაციონალიზმი,—აი რა ედგა საფუძვლად 60-იანი წლების ჩვენი ახალი თაობის ინტელიგენციის ისტორიულ-სოციოლოგიურ მსოფლმხედველობას.

თუ ჩერნიშევსკის სოციოლოგიურ შეხედულებას ახასიათებდა მატერიალისტური და იდეალისტური ელემენტები, 60-იანი წლების საქართველომ დემოკრატიულმა ინტელიგენციამ ნ. ჩერნიშევსკის

\* „საქართველოს მოამბე“, № 1, გვ. 123, 1863 წ.



მოდღვრებიდან უშუალოდ გადმოიღო უკანასკნელი და ამით ჩვენს ლიტერატურაში განამტკიცა ისტორიული იდეალიზმი. ამ იდეალისტური რაციონალისტური საზომით აშუქებდა 60-იანი წლებისა და შემდეგი პერიოდის ჩვენი ინტელეგენცია საზოგადოებრივ პრობლემებს.

იბრძოდა რა სქოლასტიკურ-რელიგიური აზროვნების წინააღმდეგ, ჟურნალი მასთანავე გარკვევით ქადაგებდა დემოკრატიზმს, მიუხედავად სასტიკი ცენზურული პირობებისა და ილაშქრებდა ბატონყმობის წინააღმდეგ; მოითხოვდა ხალხში განათლების შეტანას და ფართო მასების ეკონომიური მდგომარეობის გაუმჯობესებას.

ჟურნალი „საქართველოს მოამბე“ თავის სახელმძღვანელო წერილში სწერდა: „ჩვენი საქმე საქართველოს ხალხის ცხოვრებაა. მისი გაუმჯობესება ჩვენი პირველი და უკანასკნელი სურვილია“ (№ 1). განათლების შეტანა ხალხში და ხალხის წინ წამოყენება, მისი ინტერესების დაცვა მთავარ სამოღვაწეო საქმეთა გადაიქცა „თერგდალეულთა“ თაობისათვის 60-იანი წლების დასაწყისიდანვე.

„ეს ისტორიით დამტკიცებულია, რომ რა სახელმწიფოშიაც მოხდენილა რაიმე ცვლილება, ეს მოხდენილა ყოველთვის განათლებულთაგან, როგორცაა ყველგან, რაც უნდა სთქვას სხვამ, აწარმოებენ თავის ნებაზე ხალხის სამეუფო ნებასა, ე. ი. მიიმხრობენ მდაბიო ხალხსა, როგორც უძლეველსა ძალასა და იმის შემწეობით ასრულებენ საქმესა“, \* — ასე სწერს გ. თულაშვილი „საქართველოს მოამბის“ ფურცელზე და აქ მისი პირით 60-იანი წლების „განმანათლებელი“. ქართველი ლაღადებს, რომელმაც ჩერნიშევსკის სკოლაში შეისწავლა განათლების მნიშვნელობა და ხალხისადმი სამსახური.

განსაკუთრებით აღსანიშნავი არის ჟურნალის მიერ თივისუფალი შრომის პრინციპების წამოყენება, რომელიც პირდაპირ გადმოღებული არის ჩერნიშევსკის მოძღვრებიდან. დ. ყიფიანი სწერდა: „თივისუფალი შრომა უფრო ნაყოფიერია... მთელ საზოგადოებაში ყოველი კერძოობით კაცი უნდა იყოს მშრომელი და მშრომელი თივისუფლათა და, მაშასადამე, ნაყოფიერთაც: და თუ საზოგადოებაში ყოველი მისი წევრი ნაყოფიერად შრომობს, საზოგადოებაც კეთილ მდგომარეობაში შევა“ \*\*

\* გ. თულაშვილი — „სხვადასხვა ამბავი“, — „საქართველოს მოამბე“, № 1, 1863 წ. 83 150.

\*\* დავით ყიფიანი. — „სხვადასხვა ამბავი“, „საქართველოს მოამბე“, № 4, გვ. 109, 1863 წ.





რასაკვირველია, თავისუფალი შრომის პრინციპის წამოყენება ჯერ კიდევ არ ნიშნავს სოციალისტური აზროვნების შეთვისებას, მაგრამ ეს პრინციპი საუკეთესო იარაღი იყო ახალი თაობის ინტელიგენციის ხელში ძველი დახავსებული წყობილების კრიტიკის საწარმოებლად. შემდეგში ამ პრინციპმა დემოკრატიულად მოაზროვნე ინტელიგენციაში გაბატონებული მდგომარეობა მოიპოვა.

არ შეიძლება აქ არ აღინიშნოს გ. წერეთელი, ცნობილი ბელეტრესტი და პუბლიცისტი, რომელიც „თერგდალეულთა“ თაობის ერთ-ერთ საუკეთესო წარმომადგენლად უნდა ჩაითვალოს. გ. წერეთელი, პეტერბურგის უნივერსიტეტის სტუდენტი, რომელმაც 1861 წ. სტუდენტთა არეულობაშიაც მიიღო მონაწილეობა, საკმაოდ იცნობდა რუსეთის ლიტერატურასა და საზოგადოებრივ-რადიკალურ აზროვნებას. მისი აზროვნება უკვე 60-იან წლებიდან განვითარდა რადიკალიზმის გზით.\* ეს რადიკალურ-დემოკრატიული ნაკადი მის ნაწერებში შეუწყვეტლივ მიმდინარეობდა 90-იან წლებამდე. 1873 წ. ერთს თავის პუბლიცისტურ წერილში იგი სწერდა: „ამ სახით ჩვენი თავად-აზნაურობის დასუსტება და მუშა ხალხის სულის ჩადგმა, იმისი წინ წამოწევა,—აი ერთი სანუგეშო მიზანთაგანი ამ დროებისა. ჩვენი ქვეყნის ბედნიერება შემდეგში ამათს ერთმანეთთან დაკავშირებაზე და დამეგობრებაზეა დამოკიდებული“.\*\*

ამრიგად, გ. წერეთელი 60-იანი წლების მოღვაწეთა მიმდევრად და განსაკუთრებით ჩერნიშევსკის ერთ საინტერესო მოწაფეთ უნდა ჩაითვალოს იმდენად, რამდენადაც მან შეითვისა ამ ეპოქის დემოკრატიულ-რადიკალური აზროვნება და მას ემსახურებოდა თავისი ხანგრძლივი ლიტერატურული მოღვაწეობის პერიოდში.

ამრიგად, ყველა ზემო ჩამოთვლილი დებულებები 60-იანი წლების ქართველმა ინტელიგენციამ უშუალოდ შეითვისა რუსეთის 60-იანი წლების რადიკალურ აზროვნებიდან და ამით სრულიად უჩვეულო ნაკადი შეიტანა ქართულ აზროვნებასა და ქართულს ლიტერატურაში. ჩერნიშევსკის გავლენა დემოკრატიულად მოაზროვნე ინტელიგენციაზე აქ უდავოთ უნდა იქნეს ცნობილი: მისი ესთეტიკური თეორია, რეალიზმი, კრიტიკა მაშინდელი არსებული წყობილებისა. რაციონალიზმის, უტილიტარიზმისა და დემოკრა-

\* იხ. მისი წერილები „საქართველოს მოამბეში“, № 5 და სხვ.

\*\* გ. წერეთელი:—„ამ დროის მოძრაობა“, „კრებული“ № 3, გვ. 231, 1873 წ.





ტიზმის პრინციპები საკმაოდ გამოიყენა ინტელიგენციამ და გაამ-  
დიდრა ქართული ლიტერატურის ოჯახი რუსეთის ახალი აზროვ-  
ნების ნაყოფით. შემდეგში „თერგდალელთა“ და „საქართველოს  
მოამბის“ იდეური მიმდინარეობის გამგრძელებელი შეიქნა გაზეთი  
„დროება“ (1866-85), „კრებული“ (1871-73) და „მნათობი“  
(1869-72). მათ უფრო გააღრმავეს „საქართველოს მოამბის“ დაწ-  
ყებული საქმე და განამტკიცეს დემოკრატიულ-რადიკალური და  
რაციონალისტური მსოფლმხედველობა.

მაგრამ ჩერნიშევსკისა და მისი ჯგუფების უშუალო გავლენით  
ქართველმა ინტელიგენციამ შეითვისა არა მარტო დემოკრატიულ  
რადიკალური აზროვნება, არამედ სოციალისტურ-ნაროდნიკული  
მსოფლმხედველობაც. როგორც ცნობილია, ჩერნიშევსკის მოძღვ-  
რებაში და სოციალურ აზროვნებაში თავმოყრილი იყო, როგორც  
მეცნიერული სოციალიზმის ელემენტები, აგრეთვე ნაროდნიკული  
უტოპიზმის დებულებაც. ქართველი სოციალისტური ინტელიგენცი-  
ისათვის მისაბაძი გახდა სწორედ ეს ნაროდნიკული მსოფლმხედვე-  
ლობა და მისი ასოციაციის თეორიები.

უნდა ითქვას, რომ ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ ქართველი  
ინტელიგენციის წინაშე წამოიჭრა ღრმად მნიშვნელოვანი საკითხი  
საქართველოს ეკონომიური განვითარების შესახებ; რომელი გზა  
სჯობია საქართველოსათვის: გზა ინდივიდუალურ-კაპიტალისტური,  
თუ ასოციაციურ-კოოპერატიული.

ამ საკითხის გამორკვევის დროს ინტელიგენციამ გამოიყენა  
ჩერნიშევსკის მოძღვრებიდან შეთვისებული კაპიტალიზმის კრიტიკა  
და უარყო მისი განვითარების სარგებლიანობა საქართველოს-  
თვის. ინტელიგენციის საგრძნობ ნაწილს ღრმად აფიქრებდა „პროლე-  
ტარიატში ჩაცვენის“ შიში და მოითხოვდა ასოციაციების და კოო-  
პერატივების დაარსებას, როგორც სოფლად, ისე ქალაქად. აქაც  
ინტელიგენცია აყენებდა შრომის პრინციპს, მხოლოდ მის განხორ-  
ციელებას მოითხოვდა კოლექტიურ ფორმაში. აღსანიშნავია, რომ  
ყველა ამ დებულებების დასამტკიცებლად მაშინდელ პერიოდულ  
ორგანოებში არა ერთხელ ვხვდებით „სოვრემენიკის“ გვერდებზე  
მითითებებს. ამრიგად, ინტელიგენციამ ფართოდ შეითვისა ჩერნი-  
შევსკის დებულებები და თავისებურად გამოიყენა იგი საქარვე-  
ლოს სინამდვილისათვის გარკვეულ კოლექტიურ-ასოციაციური  
პროგრამის შემუშავების საქმეში.





კერძოდ, ჩერნიშევსკის დიდი გავლენას განიცდიდნენ 60-იანი წლების ქართველი ინტელიგენციის ისეთი საუკეთესო წარმომადგენლები ახალი ასოციაციის სოციალისტური მიმდინარეობისა, როგორც იყვნენ: ან. ფურცელაძე, გრ. თარხან-მოურავი, კ. ლორთქიფანიძე, მ. ქიქოძე და სხვები.\* ანტონ ფურცელაძე ერთ-ერთი საინტერესო წარმომადგენელი არის 60-იანი წლების ჩვენი ახალი თაობისა, რომელმაც რუსეთის სოციალისტური აზროვნების დიდი გავლენა განიცადა. მისი ლიტერატურული მოღვაწეობა მრავალმხრივია, 70-იან წლებში იგი პრაქტიკულ მონაწილეობასაც ღებულობდა ნაროდნიკულ მოძრაობაში. მას ეკუთვნის მთელი რიგი სოციალისტური ხასიათის წერილები 60-70-იან წლების ქართულ მწერლობაში.

თარხან-მოურავის ნაწერები, რომელთაც ატყვია ჩერნიშევსკის აზროვნების დიდი გავლენა (იგი ხშირად მიგვითითებს „სოვრემენიკის“ წერილებზე), საინტერესოა ეკონომიური მომენტის პირველ რიგში წამოყენებით, შრომის ღირებულების შეთვისებით და ასოციაციური თეორიის დაცვით. იგი გადაჭრით მოითხოვს ასოციაციიდან ფულის გამოდენას და შრომის პრინციპის გაბატონებას მასში. საქართველოს ერთადერთ ხსნას იგი შრომის ასოციაციების დაარსებაში ხედავდა. აშკარაა, რომ ამ მწერალმა ჩერნიშევსკის პროგრამის თანახმად მოინდომა ჩვენში ასოციაციების შემოღება და მით საქართველოს გადარჩენა კაპიტალიზმის გამანადგურებელ გავლენისაგან.

მაგრამ ყველაზე უფრო დიდი გავლენა ჩერნიშევსკის აზროვნებისა 60-იან წლებში განიცადა ნ. ნიკოლაძემ.\*\* ნიკოლაძე პირადათ იცნობდა ჩერნიშევსკისა და მის ოჯახობას.\*\*\* შემდეგში იგი მონაწილეობას ღებულობდა ჩერნიშევსკის განთავისუფლების საქმეში, როდესაც „ნაროდნაია ვოლიამ“ ერთ-ერთ პირობად რუსეთის

\* იხ. ამის შესახებ ჩვენი წიგნი: „სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში“, ტომი პირველი.

\*\* ამის შესახებ იქვე, აგრეთვე წერილი „ქართულ მწერლობაში“ 1928 წ. (№ 4).

\*\*\* ნ. ნიკოლაძე: მოგონებანი 60-იან წლებზე, „კავკასიონი“, № 3, 4, 1924 წ. აგრეთვე მისივე წერილი: „სტუდენტობის პირველი დრო“ (1861 წ.), კრებულში „სახალწლო“, 1880 წ. (იხ. თხზ. ტ. I, 1931 წ., გვ. 88—144 და 35—144.—რედ.).



თვითმპყრობელობას ჩერნიშევსკის კატორღიდან განთავისუფლება მოსთხოვა.\*

ნიკოლაძეს რუსეთში იმ პერიოდში მოუხდა მოღვაწეობა, როდესაც სტუდენტთა მოძრაობამ ფართო ხასიათი მიიღო. 1861 წელში მომხდარ სტუდენტთა არეულობაში მან სხვა ქართველ სტუდენტებთან (გ. წერეთელი, დ. ლოლობერიძე, ბ. ლოლობერიძე, კ. ლორთქიფანიძე, ჩოლოყაშვილი, ალხაზიშვილი, ისარლიშვილი და სხვ.) ერთად მონაწილეობა მიიღო, რისთვისაც რამდენიმე ხანი იჯდა კრონშტადტის ციხეში. 1864—68 წლებში ნიკოლაძე მოხვდა საზღვარგარეთის ემიგრაციაში: პირველ ხანებში იგი მონაწილეობას ღებულობდა გერცენის „კოლოკოლში“, ხოლო შემდეგში დასცილდა მას და ცხარე პოლემიკასაც აწარმოებდა მის წინააღმდეგ. 1865 წ. „კოლოკოლში“ მან მოათავსა რამდენიმე წერილი, რომელშიც ნათლად არის გამოთქმული მისი ნაროდნიკული შეხედულება და რომელთაც აზის ჩერნიშევსკის გავლენის ბეჭედი. ერთს წერილში იგი სწერს: „ჩვენ რელიგიურად დარწმუნებული ვართ, რომ ერთადერთი ფორმა საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილებისა, რომელსაც შეუძლიან ნამდვილი სარგებლობა მოუტანოს საქართველოს, არის თემობრივი განაწილება მიწისა და ყველა სხვა საკუთრებისა და თემობრივი ორგანიზაცია, როგორც სახალხო შრომისა, ისე სახელმწიფოებრივი მმართველობისა... ღრმად დარწმუნებული ასეთი სახელმწიფოებრივი წყობილების უდიდეს სარგებლიანობაში, ჩვენ უნდა ვცდილობდეთ, რაც შეიძლება უახლოეს დროში შემოვიღოთ იგი საქართველოში.“\*\*

შეითვისა რა ნაროდნიკული სოციალიზმის უტოპიური შეხედულება თემურ წყობილებაზე, ნ. ნიკოლაძემ უარყო ევროპის კაპიტალიზმის საჭიროება და სარგებლიანობა საქართველოსთვის. იგი გადაჭრით უარყოფს კაპიტალიზმის განვითარების სარგებლიანობას საქართველოსთვის და მოითხოვს თემური წყობილების გზით ქართველი ხალხის ეკონომიურ აღორძინებას.

აღსანიშნავია, რომ იმ მთავარ სადავო საკითხში, რომელიც სწარმოებდა ჩერნიშევსკისა და გერცენის შორის ევროპის განვი-

\* Н. Николадзе: „Освобождение Чернышевского“, „Былое“, 1906 წ.

\*\* Рио Нели: „Освобожд. крестьян в Грузии, — „Колокол“, № 199, 1865 წ.



თარების შესახებ, ნიკოლაძე გადაჭრით იცავდა ჩერნიშევსკის ხაზს. იგი სწერდა:

...ჩვენ არ ვფიქრობთ, რომ დასავლეთი ევროპა თავის ცხოვრებაში დახავსდა და მას არ შეუძლია უკეთესად მოეწყოს სლავური ან რომელიმე სხვა ელემენტის დაუხმარებლად. ამ შემთხვევაში გვაპატიონ „კოლოკოლის“ დიდად პატივცემულმა გამომცემლებმა (ე. ი. გერცენმა და ოგარიოვმა), რომ ჩვენ სავსებით არ ვიზიარებთ მათ უსასოებას თანამედროვე ევროპის არევ-დარევის შესახებ. წინააღმდეგ მათი აზრისა, ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ ევროპა მაინც გაიტანს თავისას და მაინც მიაღწევს (უმაღლეს) იდეალამდე“... \*

1866 წ. ნ. ნიკოლაძემ გამოსცა ჟენევაში საინტერესო წიგნაკი კარაკოზოვის ტერორისტული აქტის გამო: „Правительство и молодое поколение“, Никифор Г... ფსევდონიმით. ამ ბროშურაში ნიკოლაძე უარყოფს ტერორისტულ ტაქტიკას, მაგრამ რადიკალურად განწყობილი არის არსებული წყობილებისა და არსებული მთავრობის წინააღმდეგ. იგი აღნიშნავს, რომ მთავრობასა და ახალგაზრდობას შორის სამკედრო-სასიცოცხლო ომი არის გაჩაღებული და მათ შორის „შეუძლებელია, სრულიად მოუხერხებელია რაიმე სახით დაახლოვება, შეუძლებელია რაიმე შეთანხმება, წარმოუდგენელია რაიმე დათმობა“.\*\* ამ პერიოდში ნიკოლაძე უკვე ებრძოდა გერცენს და მის „კოლოკოლს“ და სცდილობდა ჩერნიშევსკის ხაზის გატარებას საზოგადოებრივ საკითხებში. იმავე ბროშურაში ნიკოლაძე სწერდა:

„ახალი თაობა 1856 წლიდან შეუდგა საზოგადოებაში ახალი აზრების გატარებას საზოგადოებრივ ურთიერთობასა, ხელოვნებასა, მეცნიერებასა და სხვათა შესახებ... ასეთი იყო ჩერნიშევსკის მეგობრების მოღვაწეობა მთელი 1856—1862 წლების განმავლობაში. ჩერნიშევსკი და მისი მეგობრები წარმოადგენდნენ ახალ თაობას,—ისინი მუშაობდნენ მათი (ახალი თაობის) მისწრაფებების განსახორციელებლად და ასრულებდნენ შესაძლებლობისდაგვარად მათს პროგრამას... ეს ჯგუფი იცავდა გლეხთა უფლებას მიწაზე, მხარს

\* Рио Нели: „Освобожд. крестьян в Грузии“, „Колокол“, № 199, 1865 წ.

\*\* Никифор Г... (ნ. ნიკოლაძე): „Правительство и молодое поколение“, გვ. 29, 1866 წ., Женева.





უჭერდა თემობრივ მფლობელობას მიწის კერძო საკუთრების წინააღმდეგ, ის სცდილობდა გაეგრძელებია საზოგადოებაში შეგნება საკუთარ ინიციატივის აუცილებლობისა, ის ავრცელებდა ცალკე პირებში აზრს პირადი დამოუკიდებლობისა და ადამიანური ღირსების შეგნების შესახებ, ის აყენებდა ყველაზე მაღლა საერთო კეთილდღეობას და ამ საზომით უარყოფდა ყოველგვარ ძალდატანებასა და ექსპლოატაციას“ (იქვე გვ. 33—34).

1868 წ. ნ. ნიკოლაძე ლ. მეჩნიკოვთან ერთად სცემს პატარა ჟურნალს „Современность“,<sup>\*</sup> რომელშიაც იგი სცდილობს გაატაროს ჩერნიშევსკის ხაზი.

უნდა აღინიშნოს, რომ ნ. ნიკოლაძეს ჩერნიშევსკი არ მიაჩნია რევოლუციონური შეთქმულების და ტერორისტული ტაქტიკის მომხრეთ. იგი აღნიშნავს, რომ ჩერნიშევსკი და დობროლიუბოვი იყურებოდნენ რუსეთის საზოგადოებრივ ცხოვრების სიღრმეში, მეცნიერულად არკვევდნენ მისი ჩამორჩენის მიზეზებს და სცდილობდნენ დახვასებული წყობილების რადიკალურად გარდაქმნას. მაგრამ მათი ტაქტიკა არ მიდიოდა შეთქმულებასა და ტერორამდე. ჩერნიშევსკი და დობროლიუბოვი ფიქრობდნენ, რომ ამჟამად აუცილებელია უფრო გონივრული და პრაქტიკული ცდები შესაცვლელად—ასე თუ ისე გარკვეული ფარგლების მიხედვით—იმ ცხოვრებისა, რომელიც ჩვენ არ მოგვწონს, და აშენება პირადი ცხოვრებისა და ახლობელ პირთა ცხოვრებისა იმ საფუძვლებზე, რომელიც უფრო სამართლიანია, რომ თანდათან შეიქმნეს და გაიზარდოს ძალა საზოგადოებრივ ურთიერთობათა საფუძვლების უფრო ფარ-

\* გაროზოვი ამ ჟურნალის შესახებ სწერს, რომ ის იყო „საერთო რევოლუციონური მიმდინარეობის, მაგრამ არა სოციალისტური“ („Русская секция 1-го интернационала“, გვ. 11). ეს შეცდომაა: აღნიშნული ჟურნალი საერთოდ სოციალისტური მიმდინარეობისა იყო, მაგრამ არა რევოლუციონური. ამ ჟურნალის შესახებ ა. გერცენი სწერდა: „მიპართულება სავსებით რადიკალურია და სოციალისტური“ (ტ. 20 გვ. 295) პროფ. ა. ხახანაშვილი აღნიშნავს, რომ ენევაში ყოფნის დროს ნიკოლაძემ დააარსა ქართველთა კავშირი „უღელის“ სახელწოდებით, რომელიც სცემდა თავის ორგანოს „Современность“ (იხ. მისი „История груз. словесности“. ტ. 4. გვ. 296). აქ ფაქტების არევაა ერთმანეთში: „უღელი“ დაარსდა ციურიხში 1873 წ. (იხ. „დროება“, № 16, 1873 წ.), ხოლო აღნიშნული ჟურნალი „Современность“ გამოდიოდა 1868 წ. ენევაში.



თო და რეალურ გარდაქმნისთვის“.\* რასაკვირველია, ნ. ნიკო-  
ლაძემ, ისე როგორც სხვებმა, შეცდომით გაიგო ჩერნიშევსკის ტაქ-  
ტიკა, მაგრამ აღსანიშნავია, რომ იგი ჩერნიშევსკის მოწოდებ-  
სთვლის თავის თავს და მისი აზრების გავრცელებას სცდილობს.\*\*  
ემიგრაციიდან საქართველოში დაბრუნების შემდეგ (1868 წ.) ნი-  
კოლაძე მხურვალე მონაწილეობას ღებულობს ქართულ პრესაში  
და 70-იან წლების განმავლობაში ატარებდა იმ ხაზს, რომელიც  
მან გამოსთქვა „Современность“-ის ფურცლებზე ჩერნიშევსკის  
პროგრამის განმარტების დროს. სრულიად საფუძვლიანად სწერს  
თავის მოგონებაში გ. თუმანიშვილი, რომ „ნ. ი. ნიკოლაძე არა  
ერთხელ ატარებდა საზოგადოებაში ჩერნიშევსკისა და დობრო-  
ლიუბოვის იდეებს“\*\*\* მართლაც, საკმარისი არის გადავთვალიე-  
როთ ნ. ნიკოლაძის ნაწერები 70-იან წლებში, რომ დავინახოთ  
ჩერნიშევსკის გავლენა მასზე. მას, როგორც იგივე თუმანიშვილიც  
აღნიშნავს, ხშირად მოჰყავს ჩერნიშევსკის ნაწერებიდან ვრცელი  
ციტატები, მაგრამ ავტორს კი არ ასახელებს ცენზურულ პირო-  
ბების გამო. მაგ. „კრებულის“ პირველ ნომერში (1871 წ.) „მკითხ-  
ველთა საუბარში“ ნიკოლაძეს მოყვანილი აქვს ჩერნიშევსკის რო-  
მანიდან („Что делать?“) ეპიგრაფად რუსულად და ქართულად  
ვერა პავლოვნას მეოთხე სიზმარის შემდეგი ცნობილი ადგილი:  
„მომავალი ბრწყინვალე და მშვენიერია. შეიყვარეთ იგი, გაეშურეთ  
იმისკენ, იმუშავეთ იმისთვის, დაიახლოვეთ იგი, რამდენის გადმო-  
ლებაც შეგიძლიანთ, გადმოიღეთ იქიდან ამ ცხოვრებისთვის. თქვე-  
ნი ცხოვრება იქნება იმდენათ ნათელი, სავსე სიკეთით, მზიარულე-  
ბით და სიამოვნებით, რამდენათაც უფრო ბევრის გადმოლებას მოა-  
ხერხებთ მომავალი ცხოვრებისგან აწინდელში. გაეშურეთ მისკენ,  
იმუშავეთ იმისთვის, რამდენიც შეგიძლიანთ გადმოიღეთ იქიდან  
ყოველივე ეხლანდელ ცხოვრებისათვის“\*\*\*\*

ნიკოლაძის სხვა ნაწერებშიაც ჩვენ ხშირად ვხვდებით ციტა-

\* ხელმოთწერელი წერილი: „Два поколения“—„Современность“, № 6, გვ. 82, 87, 1868 წ. ამავე წელში ნ. ნიკოლაძის ასეთი პოლიტიკისა და ტაქტი-  
კის წინააღმდეგ ა. სერნო-ოლოვიოვიჩმა გამოუშვა ბროშურა „Ми-  
ролка публицист“.

\*\* უნდა აღინიშნოს, რომ 1868 წ. გამოვიდა ნ. ჩერნიშევსკის თხზულებათა  
პირველი ტომი ნ. ნიკოლაძის რედაქციითა და წინასიტყვაობით, რომელშიაც  
აღნიშნულია ჩერნიშევსკის დიდი ღვაწლი რუსეთის ლიტერატურაში.

\*\*\* Туманов: „Характеристики“... გვ. 234.

\*\*\*\* იხ. „კრებული“, № 1, გვ. 158, 1871 წ.





ტებს დობროლიუბოვისა და ჩერნიშევსკის ნაწერებიდან. მაგრამ ეს ხდებოდა იმ პერიოდში, როდესაც ნიკოლაძე ჯერ კიდევ განიცდიდა სოციალისტური აზროვნების გავლენას; 80-იანი წლებიდან მისი აზროვნება საკმაოდ შეიცვალა და იგი გახდა საქართველოში პროგრესიული ბურჟუაზიის იდეოლოგი.

მაგრამ ჩერნიშევსკის გავლენა ქართველ ინტელიგენციაზე არც ზემოთ აღნიშნული მომენტებით ამოიწურება და არც 60-იან წლებით არ შემოიფარგლება. ჩერნიშევსკის გავლენის ქვეშ იდგნენ ქართველი ინტელიგენციის რადიკალ-რევოლუციონური მიმდინარეობის წარმომადგენელნი. 70—80-იანი წლების ქართველ ნაროდნიკული ინტელიგენცია ხარბად ეწაფებოდა ნ. ჩერნიშევსკის ნაწერებს და ითვისებდა მის სოციალისტურ იდეებს. ამის დასამტკიცებელი მასალები ჩვენ ბლომად მოგვეპოება ცალკე მოგონებებისა და საარქივო მასალების მიხედვით.\* იგივე გ. თუმანიშვილი გადმოგვცემს: „ჩერნიშევსკის გადასახლების დიდი ხნის შემდეგაც იგი ახა-

\* აი რას სწერდა 70-იანი წლების ინტელიგენციის 60-იანი წლების იდეებით გატაცების შესახებ ამავე წლების რევოლუციონური მოძრაობის თვალსაჩინო წარმომადგენელი სტ. კრელაშვილი:—„ჩვენის გულისა და სულის უდაბნოში წამოიჭიმა ჩინებული წალკოტი, რომელსაც აღტაცებით შეჰხაროდა ჩვენი ნოორჩი ჭკუა და გრძნობა. რაკი ასეთმა საზოგადოებრივმა აზრებმა მიიზიდა ახალგაზრდის გული, უკან გამობრუნება მოუხერხებელი-და იყო, გინდაც რომ ძალა მიგეტანათ, საკუთარის ნებით ხომ უკან კი აღარ, პირიქით, წინ უნდა წასულიყო სურვილი, რამდენიც სწავლის გემო გაუჟღებოდა გვერდებში ახალგაზრდას. ასეც მოხდა. ჩვენს სასწავლებლებში ყმაწვილები გამოფხიზლდნენ. ამხანაგობა გაიმართა და ურთიერთის დახმარებით შეუდგნენ ახალგაზრდები თავიანთს განათლებას—კითხულობდნენ, ბაასობდნენ, იმართებოდა აზრების აღებ-მიცემობა და სხვა ამისთანა სიკეთე. დამშეულივით დაეწაფა ჩვენი ახალგაზრდობა 60-იან წელთა მდიდარ ლიტერატურას რუსეთისას, ბევრი საკაცთმოყვარე აზრები შეითვისა თვით იმ ასაკში, როდესაც ყმაწვილს თამაშისა და ცელქობისათვის უფრო უნდა ერჩოდეს გული. შეუძლებელი იყო, რომ ამ აზრებს არ ეჩინა თავი ახალგაზრდის ყოველ დღიურს ცხოვრებაში. იჩინა თავი და საქმე ისე წავიდა, რომ 1878 წლამდე, სულ რაღაც ოთხის წლის განმავლობაში, მარტო თბილისის სემენარიას მოაკლდა ოთხოცდა რვა საუკეთესო შეგირდი (ე. ი. რევოლუციონური აზრებისათვის გამორიცხული იქნენ სასწავლებლიდან.—ს. ნ.), რომელნიც გულს მოდგენით ემზადებოდნენ ქვეყნის სამსახურისათვის. თითქმის ამისთანავე ამბავი დაატყდათ ჩვენებურ დანარჩენ სასწავლებლებსაც. ქართველ შეგირდების რიცხვმა საშინლად იკლო სასწავლებლებში. იმ დღიდანა ვხედავთ, რომ თითქმის ყველა ახალგაზრდა, რომელსაც კი შეეტყობა რაიმე ნიშან-წყალი სიკეთისა, ვერ გასცილდება ზოლმე მეზუთესა და მეექვსე კლასს“. (სანო (ს. კრელაშვილი). „ძველი და ახალი თაობა“ გაზ. „ივერია“ № 189, 1888 წ.).





ლი თაობისათვის კავკასიაში საყვარელ პიროვნებას წარმოადგენდა ისე, როგორც რუსეთის სხვა ადგილებში. გასული საუკუნის 70-იანი წლებში გიმნაზიაში, სადაც მე ვიზრდებოდი, როდესაც მოწაფეებმა დაიწყეს ლიტერატურული საღამოების გამართვა, პირველ ყოვლისა მათ წაიკითხეს რომანი „Что делать?“ და პისარევის წერილი ამ რომანზე. ნოვრასიის უნივერსიტეტის ჩემს სტუდენტობის დროს, კავკასიელ სტუდენტებს ჰქონდათ თავისი ბიბლიოთეკა, საკმაოდ მდიდარი მეცნიერული წიგნებით. ბიბლიოთეკაში იყო მხოლოდ ერთი პორტრეტი დიდი ჩარჩოებით ჩამოკიდებული კედელზე და ეს იყო ჩერნიშევსკის პორტრეტი... და ეს სრულიად არ იყო რაღაც გამონაკლისი მოვლენა. ის სავესებით ეგუებოდა იმ საერთო თაყვანისცემას, რომლითაც შემოსილი იყო ჩვენში ჩერნიშევსკის სახელი. ასე დიდად აფასებდნენ რუსეთის დიდ პუბლიცისტს, რუსეთის შორეულ კუთხეებშიაც“.\*

რასაკვირველია, ჩერნიშევსკის წიგნების გავრცელება ლეგალურის გზით ჩვენში შეუძლებელი იყო, მაგრამ არალეგალურის გზითაც ამ ნაწერებმა საკმაოდ დიდი როლი ითამაშეს ქართველი ინტელიგენციის გათვითცნობიერებისა და სოციალისტურად აღზრდის საქმეში.

უნდა აღინიშნოს, რომ 80-იან წლებიდან ნ. ჩერნიშევსკის აზრები და მისი მოძღვრება ქართველმა ინტელიგენციამ მუშა-ხელოსნებშიაც შეიტანა. მ. ჩოდრიშვილის და ზ. ჭიჭინაძის მოგონებები ჩვენ გადმოგცემენ, რომ 80-იან წლების დასაწყისში ახალგაზრდა სემენარიელი ნაროდნიკები ხშირად უკითხავდნენ მუშა-ხელოსნებს ჩერნიშევსკის ნაწერებსა და აცნობდნენ მის მოღვაწეობასა და ცხოვრებას,\*\* მაგრამ ამ საკითხს ჩვენ აქ ვრცლად ვერ შევეხებით.\*\*\*

ამ პატარა ნარკვევიდან მკითხველი ნათლად ხედავს, თუ როგორი დიდი როლი ითამაშა ნ. გ. ჩერნიშევსკიმ ქართულ რადიკალურ

\* Г. Туманов. „Характеристики“, გვ. 136—38.

\*\* ცნობები მოყვანილია ჩვენი წიგნის—„სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში“—მეორე ტომში, გვ. 88, 112.

\*\*\* აღსანიშნავია, რომ ნ. ჩერნიშევსკის გარდაცვალების შესახებ მხოლოდ ერთი პატარა წერილის დაბეჭდვა მოახერხა რადიკალურმა ინტელიგენციამ ქართულად: „წარსულისთვის უკანასკნელ რიცხვებში გარდაიცვალა რუსის გამოჩენილი მწერალი ნიკოლოზ გაბრიელის ძე ჩერნიშევსკი“—სწერს გაზეთი „თეატრი“ და შემდეგ მოჰყავს მხოლოდ ცნობები მისი დაკრძალვის შესახებ (იხ. „თეატრი“, № 37-38 გვ. 12, 1889 წ. წერილი: „ნიკოლოზ გაბრიელისძე ჩერნიშევსკი“), სასტიკმა ცენზურამ საქართველოშიაც შებორკა მისი პატივისცემელნი.





ლურ-დემოკრატიულ და სოციალისტურ აზროვნების განვითარების საქმეში. ჩერნიშევსკის გავლენა ქართულ აზროვნებასა და ლიტერატურაზე გამოიხატა შემდეგში:

1. იმ პერიოდში, როდესაც მნიშვნელოვანი პროცესები დაიწყო საქართველოს სოციალურ-ეკონომიურ წყობილებაში კაპიტალისტური ურთიერთობის მიმართულებით, რაც იწვევდა სოციალური ჯგუფების ამოძრავებასა და ახალ იდეოლოგიურ ძიებებს, ნ. გ. ჩერნიშევსკიმ და მისმა თანამებრძოლებმა უდიდესი როლი ითამაშეს ქართველი ახალთაობის ინტელიგენციის გამოფხიზლებისა და მათთვის ახალ აზროვნების მიწოდების საქმეში.

2. ჩერნიშევსკის აზროვნების უშუალო ზეგავლენით ჩამოყალიბდა ჩვენში ახალი მიმდინარეობა რადიკალ-დემოკრატიული შინაარსით, რომელმაც შეითვისა ჩერნიშევსკისა და მისი ჯგუფისაგან არსებული წყობილების კრიტიკა, შრომის პრინციპი, პიროვნებისა და საზოგადოების თავისუფლება. „თერგდალეულთა“ თაობა იყო ამ პრინციპების შემომტანი საქართველოში. შემდეგში ღრმად გაიდგა ფესვები ამ დემოკრატიულმა მიმდინარეობამ ქართულ ლიტერატურაში.

3. იმავე წყაროდან შემოიჭრა ჩვენში რაციონალისტური და პოზიტიურ-უტილიტარული აზროვნება, რომელმაც გამანადგურებელი მახვილი ჩასცა ჩვენში გამეფებულ სქოლასტიკურ-რელიგიურ აზროვნებას. იმავე ჩერნიშევსკის ზეგავლენით განმტკიცდა ჩვენს კრიტიკულსა და მხატვრულ ლიტერატურაში რეალისტურ-უტილიტარული პრინციპი. პირველად ესთეტიკის საკითხსა და კრიტიკულ წერილებში ეს პრინციპი გამოიყენა ილია ჭავჭავაძემ, ხოლო შემდეგში მისი ერთგული დამცველი გახდნენ იმავე ლიტერატურის კრიტიკის სფეროში: ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი და ნაროდნიკ-კრიტიკოსები (სტეფ. ჭრელაშვილი, ნ. ხიზანაშვილი და სხვ.).

4. სოციალისტური აზროვნების პირველი მნიშვნელოვანი ნაკადული ქართულს აზროვნებაში ნ. გ. ჩერნიშევსკის მოძღვრებიდან გამომდინარეობდა. კაპიტალისტური წყობილების კრიტიკა, უმაღლესი სოციალური იდეალები, შრომის პრინციპი, ასოციაცია და თემური წყობილების თაყვანისცემა, ხალხთან დაახლოება და ხალხისათვის ზრუნვა,—აი რა შეითვისა უკვე 60-იან წლების დასაწყისიდან ჩერნიშევსკის იდეური გავლენით ქართველი ინტელი-



გენციის ნაწილმა. 70—80 წლებში ამავე წრიდან განვითარდა ნაროდნიკული მიმდინარეობა საქართველოში, რომელმაც საკმაოდ დიდი როლი ითამაშა ქართული აზროვნების ვითარებაში. ცხადია, ეს ქართული ნაროდნიკული ინტელიგენცია ნ. ჩერნიშევსკის უშუალო მოწაფედ სთვლიდა თავის თავს.

5. ამასთანავე უნდა აღინიშნოს, რომ ნ. ჩერნიშევსკისა და მისი სკოლის ეს გავლენა თავისებურ ელფერსა და შინაარსს ღებულობდა საქართველოს სინამდვილეში: დიდი რევოლუციონერის სოციალ-პოლიტიკური პროგრამა და შეხედულებანი თავისებურს ცვლილებებს განიცდიდა ჯერ კიდევ განუვითარებელსა და მოუმწიფებელ ნიადაგზე, არსებითად ღებულობდა რა ბურჟუაზიულ ხასიათს. მაგრამ ეს სრულიად არ უარყოფს იმ ისტორიულ ფაქტს, რომ ნ. გ. ჩერნიშევსკი და მისი ჯგუფი გადაიქცა ქართველი მოწინავე ინტელიგენციის მისაბამ მაგალითად უკვე 60-იან წლებიდანვე.

1928 წ.



## ქართულ მწერალთა კერძო წერილები

### ილია ჭავჭავაძე\*

ილია ჭავჭავაძეს ერთ-ერთი ცენტრალური ადგილი ეჭირა მეცხრამეტე საუკუნის ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებასა და ლიტერატურაში. მრავალმხრივი და მრავალფეროვანი იყო მისი საზოგადოებრივ-ლიტერატურული მოღვაწეობა.

სამწუხაროდ, ამ პიროვნების ცხოვრება, მოღვაწეობა და მოქმედება სათანადოთ შესწავლილი და გამოკვლეული არ არის. მაგრამ, რაც უფრო აღსანიშნავია, ჯერ კიდევ არ არის სავსებით გამოქვეყნებული და გამოცემული ყველა მისი ნაწერები, კერძო წერილები და სხვა დოკუმენტები. 1925 წლიდან დაწყებულია მისი სრული ნაწერების გამოცემა. ჯერჯერობით გამოვიდა ათი ტომი და თითქმის ერთი იმდენივე კიდევ შესაგროვი და გამოსაცემია. როდის დამთავრდება ეს გამოცემა ილია ჭავჭავაძის სრული ნაწერებისა, ამის თქმა ჯერჯერობით ძნელია. სანამ სპეციალური გამოცემა ამას შესძლებდეს და ამას ხელმისაწვდომს გახდიდეს, ჩვენ საჭიროდ დავინახეთ გამოვაქვეყნოთ ილია ჭავჭავაძის ზოგიერთი დოკუმენტები და კერძო წერილები შესაფერისი კომენტარებით. ამჟამად ჩვენ ვაქვეყნებთ ჩვენ ხელთ არსებულ დოკუმენტებისა და წერილების მხოლოდ ნაწილს. დანარჩენი გამოქვეყნებული იქნება შემდეგში. წერილები დალაგებულია ქრონოლოგიური წესით. ყოველ წერილს გაკეთებული აქვს ჩვენ მიერ შენიშვნები.

წერილი გ. სულხანიშვილისადმი<sup>1</sup>

[1858 წ.]

...ამას წინეთ მგონია შენი სტატიები<sup>2</sup> იყო „ცისკარში“<sup>3</sup> და მოლაყბედ<sup>4</sup> აცხადებდი შენ თავს. შენ იყავ თუ სხვა, პირფერობით არ ვიტყვი, კარგი რამ იყო. რაც კი შეეხება ენას, სწორეთ ფენომენი იყო ჩვენს გორიზონტზედ. პაზრითაც არ იყო დასაწუნი. დასაწუნი-მეთქი? დასაწუნი კი არა, ძლიერ მოსაწონიც იყო, რა მახვილათ დაეცა მოლაყბე ქართველობას, რა კარგა დაიწყო ქართველის

\* გამოქვეყნებულია 1933 წ. ეურ. „მნათობში“ № 8—9.—რედ.





უბედურებაზე დაცინება და რა ლამაზ ქართულ ჯარაზედ დართულ სიტყვებით ტიტინებდა! რა სიხარბით გკითხულობდით მართევ სიტყვასა კარგის გულიდამ გამოსულს. უნდა გენახა, რა სიჩქარით გადადიოდა ხელიდამ ხელში ის ბედნიერი ცისკრის ნონრები, სადაც მოლაყბეს ფურცლები ბრწყინავდნენ სხვათა შორის...

### მ ი ნ ი მ ე ნ ი მ ი

1. ეს წერილი პირველად 1863 წლის „ცისკარში“ გამოაქვეყნეს (იხ. „ცისკარი“ № 7, გვ. 370—371, ქერელი ბექას წერილი: „ქართული ლიტერატურა“). ჟურნალში წერილის მხოლოდ ნაწილია დაბეჭდილი, დანარჩენი ნაწილი დაკარგულია.

ეს წერილი შემდეგს პირობებში გამოაქვეყნა „ცისკრის“ რედაქციამ. როგორც ცნობილია, 1861 წელს ცხარე კამათი გაჩაღდა ძველ თაობასა და ახალ თაობას შორის. პირველ წლებში (1861-62) კამათი თვით „ცისკრის“ ფურცლებზე სწარმოებდა. შემდეგში, როდესაც 1863 წელს ილია ჭავჭავაძის ჯგუფმა თავისი საკუთარი ორგანო დააარსა („საქართველოს მოამბე“), ხოლო „ცისკრის“ უახლოესი თანამშრომლობა იკისრა ანტონ ფურცელაძემ, კამათმა უფრო მწვავე და მკაცრი ხასიათი მიიღო. ანტონ ფურცელაძემ სხვადასხვა ფსევდონიმით (ქერელი ბექა, თავხედი, ულოლიკო) მთელი რიგი წერილებისა მოათავსა „საქ. მოამბის“ ჯგუფის წინააღმდეგ. ერთს წერილში იგი სწერდა:

„ვსთქვათ, მოლაყბე შესცდა... მაგრამ „მოამბე“ ველარ არის წყალობის თვალთ მოლაყბეზედა, რადგანაც თანამშრომელია „ცისკრისა“, რომელსაც სდევნის ყოვლის მეცადინეობით. ერთს დროს თითონ ილია ჭავჭავაძე სხვაფრივ გაიძახოდა ამ ლიტერატორზე...“ (იხ. ქერელი ბექა: „ქართული ლიტერატურა“, „ცისკარი“, № 7, გვ. 370-71, 1863 წ.).

ამ ადგილს „ცისკრის“ რედაქცია შემდეგ შენიშვნას უკეთებს:

„ცისკრის რედაქცია საჭიროთ რაცხს დაბეჭდოს ამ სხოლიოში თ. ილია ჭავჭავაძისაგან მოწერილი წიგნი მოლაყბის შესახებ, დასამტკიცებლად ამის, — რომ უფ. მოამბის რედაქტორი (ე. ი. ილია ჭავჭავაძე. — ს. ხ.) არა სდგას არასოდეს ერთს აზრზედ — აი რასა სწერს...“ (იქვე, გვ. 370).

ამის შემდეგ მოყვანილია ზემოდ ციტირებული ნაწყვეტი ილ. ჭავჭავაძის წერილიდან. „საქართველოს მოამბეში“ დაბეჭდილი პასუხიდან გამოირკვა შემდეგი: 1) აღნიშნული წერილი მოწერილი ყოფილა გ. სულხანოვისადმი; 2) იგი გამოგზავნილი ყოფილა ბე-



ტერბურგიდან 1858 წელს, და 3) შეეხებოდა მიხ. ბირ. თუმანი-  
 შვილს. მოუსმინოთ გ. სულხანოვს:

„უფ. „ცისკარის“ რედაქტორო! ეგ წიგნი ჩეთან იყო მოწერილი და თქვენ რა უფლება გაქვთ, რომ სხვისაგან და სხვასთან მოწერილს წიგნსა დაუკითხავათა ბეჭდამთ?.. მაგ წიგნით უნდა გეჩვენებინათ, რომ ჭავჭავაძე ერთს აზრზედ არა დგასო, რადგანაც მაშინ მოლაყბეს აქებდაო და ეხლა კი აძაგებსო; მაგ წიგნის თარიღი რომ გამოგეცხადებინათ მაშინ, თქვენი ცილის შეწამება თავის თავად დაირღვევოდა, ამას მიმხედარხართ, რომ თარიღი წიგნთან არ დაგიბეჭდიათ. თქვენ ძალიან კარგად იცით, რომ მოლაყბეს სახელითა ბევრი სხვადასხვა კაცი ჰსწერდა თქვენს „ცისკარში“. ისიც კარგად იცით, რომ პირველი ორი სტატია (უნდა იყოს სამი.—ს. ხ.), ერთი მგონია 1857 დეკემბრის და მეორე 1858 იანვრის ცისკარში მოლაყბეს სახელით რომ დაიბეჭდა, ასეთი კარგნი იყვნენ, რომ მრავალნი მზადავი გააჩინეს და იმ მიმზადავებმა მოლაყბის სახელით დაიწყეს წერა. იმათში მგონი თითონ თქვენც (ე. ი. ივანე კერესელიძე.—ს. ხ.) გრძენით. მაგრამ ეს მიმზადავნი იმ პირველ მოლაყბესთან გროშად არა ღირდნენ, რომელმაც იმ ორ სტატიის შემდეგ ერთი სტრიქონიც აღარ აღირსა თქვენს „ცისკარსა“. უფ. ჭავჭავაძე იმ პირველს, იმ ორ სტატიის დამწერს აქებს მაგ წიგნით, რომელსაც თქვენ და თქვენი რაზმი ისე უხეიროდ ჰზაბავდა და ვერ მიჰზაბა კი. ამას თითონ წიგნის თარიღი დაგიმტკიცებთ, ეგ წიგნი პეტერბურგიდამ მგონი თებერვალში, თუ მარტში არის მოწერილი 1858 წლისას. მაგ დრომდის იმ ორ სტატიის დამწერის გარდა სხვა არავინ იყო მოლაყბე“ (გაბრიელ სულხანოვი: „შენიშვნა“—„საქართველოს მოამბე“, № 7, გვ. 105-6, 1863 წ.).

სულხანოვის ცნობა იმ მხრივითაც არის საინტერესო, რომ გვაწვდის ცნობებს „ცისკარის“ მწერლებისა და ფსევდონიმების შესახებ.

2. გ. სულხანოვს თავის წერილში შეცდომად აქვს აღნიშნული ორი წერილი. 1858 წლის თებერვლამდე დაბეჭდილი იყო სამი წერილი. მათი საერთო სათაურია: „ს ა ლ ა ყ ბ ო ფ უ რ ც ე ლ ი“ (იხ. „ცისკარი“, № 11, 12, 1857 წ. და № 1, 1858 წ. ან „რჩეული ლექსები მიხ. თუმანიშვილისა“, გვ. 29—55, 1881 წ.).

3. ჟურნალი „ცისკარი“ პირველად დააარსა გ. ერისთავმა მ. ს. ვორონცოვის დახმარებით. მისი რედაქტორობით გამოდიოდა ორი წლის განმავლობაში (1852-53), 1857 წელს მისი გამოცემა განაახლა ივ. კერესელიძემ (1827—1829). თავისი მიმართულებით იგი კონსერვატიულ-რეაქციონური იყო. დაიხურა 1875 წელს.

4. ეს მოლაყბე ფსევდონიმი იყო არა გაბრიელ სულხანოვისა, როგორც ეს ილიას ჰგონებია, არამედ მიხ. ბირ. თუმა-





ნ-ი შ ვ ი ლ ი ს ა (1818—1875 წ.). იგი იყო პუბლიცისტი და პოეტი; წერილებს სწერდა რუსულად და ქართულად. 1836 წლიდან სახელმწიფო სამსახურში იყო. 1864 წ. ის დანიშნეს გლეხთა განთავისუფლების კანცელარიის უფროსად და 1874 წ. მეფის მოადგილის საბჭოს წევრადაც იყო დანიშნული. აქვს წერილები „კავკაზში“ (1852 წ.) ქართული თეატრის შესახებ, აგრეთვე „დროებაში“ (№ 21, 1857 წ.). დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა თავის დროზე „სალაყბო ფურცლებმა“ მათ შესახებ ამხ. ფ. მახარაძე სწერდა:

„... თვით „ცისკრის“ რედაქტორი, ი. კერესელიძე, ბატონ-ყმობის წინააღმდეგი ყოფილა იმდროს, თუმც ამას აშკარათ ვერ აცხადებს. ასევე ითქმის „ცისკრის“ ერთ მაშინდელ თანამშრომელთაგანზე, სახელდობრ „მოლაყბებზე“ (ფსევდონიმი თ-დ მიხეილ თუმანიშვილისა), რომელიც ზევით მოყვანილ იმპ. ალექსანდრე II სიტყვების გამო „ცისკრის“ იმავე ნომერში ამბობს: „იმ სიტყვების წაკითხვაზე ყოველი ჩემი გონება, სული და თითოეული ასო გარდაიქცა გრძნობათ... ქართველნო! ჩვენი მეფე შესდგომია იმისთანა საზოგადო კეთილ აზრს, რომელზედაც კვირობს მთელი ევროპა“. როგორც ხედავთ, აქაც ყრუ პროტესტი ჩანს ბატონ-ყმობის წინააღმდეგ; ალბათ, სხვაგვარი პროტესტი ან შეუძლებელი იყო საცენზურო პირობების გამო და ან ძნელი გასაბედავი თვით ავტორების მხრით“ (მოსაუბრე—მახარაძე—„საუბარი სხვადასხვა საგნებზე“—„კვალი“ № 47, გვ. 963, 1901 წ.).

შემდეგში, 1871-72 წლების ცნობილ ლიტერატურულ შეტაკებების დროს, ილია ჭავჭავაძემ თავის ცნობილ „გამოცანებში“ სასტიკად გაილაშქრა მ. თუმანიშვილის წინააღმდეგ. (იხ. ტ. I, გვ. 326—27). მ. თ—ლი უახლოესი მეგობარი იყო ნ. ბარათაშვილისა. მიხ. თუმანიშვილის შესახებ იხ. პროფ. ა. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს წერილი („განათლება“, № 2, 1911 წ.), გრ. ყიფშიძის წერილი „მიხ. თუმანიშვილი“ („საქართველო“, № 118, 120,—1918 წ.).

## წერილი ნინო აფხაზისადმი

18 თებერვალს 1859 წელსა

სულზედ უტკბესო დაო ნინო!<sup>1</sup>

ძლივს დავამარცხე ჩემი ზარმაცობა და როგორც ხედავ, გწერ წიგნსა. რა არის, ნინო, რომ იწვრებით წიგნს და ახალ მანდაურ ამბებს არა მწერთ ხოლმე. დაიწყობ, ბატონო, ჩემ დამტირებელ თვალებს დავკოცნიო და დამტირებელ თვალებითვე გაათავებთ ხოლმე. ან მოსავალზედ თქვი რამე, ან მანდაურ შექცევაზედ ან კუტრობაზე,





მაგრამ კუტრობა წამომცდა, კუტრობაზედ ნურას მომწვრთ, თავი  
 თონ მე კარგათ ვიცნობ რა წითელი კოჭიცა ბრძანდება. ჩემ ჯი-  
 ბეში ნეტაი ჩამოგახედა, რა ამბავია. რუსეთულ თავგებს ისეთი  
 ჯირითი გააქვს, რომ მეტი არ იქნება. ღმერთმანი ჭრელ-ჭრელ  
 მანეთებს წამოკრავენ ფეხს, შენ ნუ მოუკვდე ჩემს თავს! ისეთი  
 მოწმენდილია იქაურობა, რომ ყაბახის მოედანზედ არ იქნება ისე.  
 ნეტავი ეხლა მანდ ვიყო, რომ გავძლე ყბედობით. ისეთი ლაპარაკი  
 ჰსცოდნია და ჰყვარებია ჯიბე ცარიელობას, რომ ველარ მომით-  
 მენია. ნეტავი ეხლა შენს ტახტზედ ვიყო წამოწოლილი და შენი  
 განათლებული ბონჟურა პირის მთქნარებით და თავის ქექით ნა-  
 ცარ ქექიას ზღაპარს მეუბნებოდეს და შენი პატარა გიგლო დარ-  
 ბაისელ ბიძას მშვენიერ ლანძღვის სიტყვებით მამკობდეს. რასა იქ,  
 როგორა ხარ, ჩემო ნინუცი? სახლი აიშენე თუ არა! ან შენი ქმარი  
 და ჩემი სიძე რასა იქს! არა სცხვენიან, რომ ერთხელ არ გამიხსე-  
 ნებს, ნუთუ?...

ახლახან მამიდა სალომეს წიგნი მივიღე, ძალიან მიამა და ძა-  
 ლიან მადლობელიცა ვარ; ღმერთმა აცოცხლოს დიდხანს, მაგრამ  
 ჩემ მაგიერ მოტევება სთხოვე, რომ ეხლა წიგნს ვერა ვწერ შემ-  
 თხვევისა გამო სხვისა და სხვისა. კოხტა<sup>3</sup> ძალიან კარგათ არის,  
 აგრეთვე მისი ბიძა მიხაკო. შენ და ნიკოლოზს მოკითხვას გიგ-  
 ზავნიან.

სხვა რა მოგწერო, ჩემო კარგო დავ, პეტერბურდი ისევ პეტერ-  
 ბურდია, ცივი, ქვით მოსიპული და უზარმაზარი, ახალი ამბები  
 არა არის რა ჩემი ჯიბის კუტრობის მეტი, მაგრამ ეს დიდი ხნის  
 ამბავია. ილიკო ჩოლაყაშვილის ცოლი გავიცან, ძალიან ჭკვი-  
 ანი და კარგი ქალი ყოფილა, გამაკვირვა იმის ლაპარაკმა და გან-  
 სჯამ.

ერთი რამა მაქვს შენთვის სათხოვარი და თუ გიყვარდე, თუ  
 ჩემი მცირედი სიყვარული გაქვს, ამისრულე. ერთმა ქალმა ქალური  
 ვერცხლისა ქმარი მთხოვა ხანჯლითა და დავპირდი, შენი ჭირიმე,  
 ნინუცი, ნუ გამამტყუნებ იმ ქალთან, მერე უნდა იცოდეს რა ქალია!  
 იმათ ოჯახში, როგორც შვილი ისე ვარ მიღებული, ასეთი დედ-  
 მამა ჰყავს, რომ თავი შემაყვარეს<sup>4</sup>—თუ შეიძლება, შენი სულის ჭი-  
 რიმე, ნინო, სააღდგომოთ გამომიგზანე, ვიცი რომ გიყვარვარ,  
 თუმცა ცოტა ხელის მოჭერა გიყვარს, მაგრამ ჩემი სიყვარული გა-  
 გაბედვინებს.





იყავ მშვიდობით, წიგნი მომწერე ხოლმე შხირათ, მანდაური ამბები, დროს როგორ ატარებთ, როგორ შეექცევით და უფრო რითა სწამლობთ კუტრობას მეც მასწავლეთ.

შენი ძმა ილიკო.

იანვრის „ცისკარში“ \* ჩემი ლექსია დაბეჭდილი, წაიკითხე თუ არა? აი გინდოდა ჩემი ლექსები გენახა ცისკარში და აგისრულე, თორემ შენ რომ არ გასურებოდა, არც მაგას დაეაბეჭდვინებდი იმიტომ, რომ ჩვენი „ცისკარი“ ჯოჯოხეთის კარია და არა ცისა.<sup>6</sup>

თემურა<sup>7</sup> ძალიან კარგათ არის, გაიხარე, ნინუცი, კარგი ჭკვიანი ძმა გვყავს, ღმერთმა აცოცხლოს; მარტო ერთი არ მომწონს თემურში, ძალიან ფიქრიანი არის.

ნინუცი! მეგონა ეს წიგნი გამოგიგზავნე შენ და ეხლა ვიპოვე ქალაქებში, აქ დამრჩენია თურმე და ეხლა გიგზავნი. ნუ დამცინებ ჩემ დაუდევრობაზედ, მეც იმისთანა ქართველი ვარ, ვითარცა სხვა. ამისა გამო მომეტევება ვითარცა ცათა შინა ეგრეთცა ქვეყანასაზედა, აწ და მარადის, უკუნითი უკუნისამდე, ამინ!

მშვიდობით, შენი ილიკო ჭავჭავაძე.

თიკო თუ მანდ იყოს, მოკითხვას მოვახსენებ, კოლა ძალიან კარგათ არის. შენი ბიჭ ბუჭულები და უზესთაესთა ხერუბიმი მაიკო ჩამიკოცნე, გიგლოს კი ყური გაუწიე, ჭკვას ისწავლის.

18 მარტი 1859 წელს.

შ ი ნ ი შ ე ნ ი შ ი

1. ნ ი ნ ო იყო უფროსი და ილიასი; მეუღლე ნიკოლოზ აფხაზისა.
  2. აქ მოხეულია ადგილი.
  3. კ ო ხ ტ ა ა ბ ხ ა ზ ი — ილიას ბავშვობის მეგობარი და მასთან შეზრდილი. დაიბ. 1838 წ. აქვს დაწერილი მოგონება ილიას შესახებ.
  4. აქ ილიას მხედველობაში უნდა ყავდეს გენერალ ჩაიკოვსკის, ცნობილ კომპოზიტორ ჩაიკოვსკის მამის ოჯახი, რომლის ასულზედაც შეყვარებული ყოფილა ილია. კოხტა აბხაზიც აღნიშნავს თავის მოგონებაში: „ამ გენერლის ოჯახში ხშირად დავიარებოდით და კარგადაც გვიღებდნენ. მახსოვს, როდესაც პირველად მოვემზადეთ იმათთან წასვლას სადარბაზოდ, დიდს გაჭირვებაში ჩავარდით, ერთი მუნდირი გვქონდა სტუდენტური და მარტო-კი არც მე მინდოდა წასვლა, და არც ილიას.“
- როგორც ცნობილია, ამ ტრფობის ნაყოფია ი. ჭავჭავაძის ორი ლექსი: „ს... ჩ... სას“ და „ჩ... სას“





5. „ცისკარში“ პირველად ილიას ლექსი დაიბეჭდა 1857 წელს. შემდეგ დროგამოშვებით ათავსებდა იგი თავის ლექსებსა და თარგმანებს „ცისკარში.“ 1859 წლის პირველ ნომერში დაბეჭდილია ილიას თარგმნილი ლექსი: „ბედა მქადაგებელი“ (გოეთესი). „ცისკარში“ თანამშრომლობას თავი დაანება 1861 წლიდან.

6. „ცისკარისა“ და მისი მწერლების წინააღმდეგ ილიამ სასტიკად გაილაშქრა მწერლობაშიაც 1861 წ. (იხ. მისი წერილი: „ორიოდეს სიტყვა თავად რევაზ შალვას ძის ერისთავის კაზლოვიდან „შეშლილის“ თარგმანზედ.“ „ცისკარი“, № 4, 1861 წ.). ამ წერილს მოყვა ცხარე პასუხი მოწინააღმდეგეთა (იხ. „ცისკარი“, № 5, 6, 1861 წ. და სხ.). ჭავჭავაძე პირველ წერილშივე აღნიშნავდა, რომ „თუ „ცისკარი“ უფარვისია, კიდევ თქვენგან, ყვავებო, ფარშევანგის ფრთებითა, ბუღბუღებო, ყორნის ჩხავილით“ (იხ. „ცისკარი“, № 4). მეორე საპასუხო წერილში იგი სწერდა:

„ნუთუ მართლა, რაც „ცისკარში“ იწერება, საქართველოს ხალხის ფიქრია, ჭკუაა, გონებაა, ჩვეულებაა? ნუთუ მართლა „ცისკარში“ ჩვენი განათლებაა, ჩვენი განათლების ხარისხია გამოთქმული? ნუთუ მართლა ეგრე დაეცა რუსთველის ხალხი, რომ ეგრე ფიქრობს, ეგრე ჰგრძნობს? მეც მაგასა ვჩივი და ვსტირი, რომ არა, ათასჯერ არა. მეც იმიტომ ესე პირდაპირ ვლაპარაკობ, რომ ვინც წინდაუხედავად ბლაჯნის, აღარ ბლაჯნოს, რადგანაც იგინი თავის ბლაჯნითა ამდაბლებენ ჩვენს ენას. მე იმისათვის ვლაპარაკობ აგრე სასტიკად, პირმოუფერებლად, რომ უნიჭონი და ამასთან უსწავლელნიც თავის ოთახიდან ფეხს ნუ გამოსდგამენ გარეთ, ლიტერატურაში. ამას გთხოვთ ხალხის სახელითა, ხალხისავე სახელის დაცვისათვის...“ („ცისკარი“, № 6, 1861 წ.).

ამის შემდეგ ჭავჭავაძეს „ცისკარში“ აღარაფერი დაუბეჭდია. 1863 წ., როდესაც „საქართველოს მოამბე“ დაარსდა, კამათმა უფრო ცხარე ხასიათი მიიღო „ცისკართან.“

7. თემურ იყო უმცროსი ძმა ილიასი, იგი პეტერბურგის კადეტთა კორპუსში სწავლობდა, გარდაცვლილა პეტერბურგშივე 1760 წელს. არის ამის შესახებ ილიასავე წერილი მამიდამისისადმი. (იხ. გრ. ყიფშიძე: „ილია ჭავჭავაძე“, — გედევანიშვილის გამოცემა, გვ. XIII, 1914 წ.).

## წერილები კ. ღორთქიფანიძისადმი<sup>1</sup>

წერილი პირველი

1864 წ. 24 აგვისტო, ქუთაისი.

დიდი სიხარულით წავიკითხე შენი წიგნი ჩემთან მოწერილი. ღმერთმა ზელი მოგიმართოს ყოველს მაგისტანა საქმეში, რომელიც ყველასათვის ერთნაირად სასიამოვნოა. მეც ჩემის მხრით მადლო-





ბას გეუბნები, რომ მაგისტანა კეთილს საქმეში ჩემი სხელიც გაუ-  
რიე: საკვლავოდაც თუ ჩემი დახმარება რაშიმე ივარგებს და დაგ-  
ჭირდება, გთხოვ, ყოველთვის და ყველგან მიგუთვო სულით და გუ-  
ლით გამზადებული.

რაც გითხოვნია, მათთა შორის რაც უპირატესია, აღვისრულებ,  
ე. ი. ლექსებს, თუ ივარგებს ოცდა ცხრას ამ თვეს მოგართმევ.  
ძალიან ვწუხვარ, რომ ადრე არ შემატყობინე, იქნება ახალი რამ  
მომემზადებინა. მაქვს კი ძველი იმისთანა ლექსები, რომელიც ჯერ  
არ დაბეჭდილა, მათგანს ყველას გამოგიგზავნი. ამას კი გთხოვ,  
არც ერთს ლექსს ჩემი სახელი არ მოაწერო: ნეტაი ლექსმა ივარ-  
გოს, თორემ სახელი რა საჭიროა. თუ ძალიან და ძალიან გინდა,  
რომ მაგ წიგნში ჩემი სახელიც იყოს, შეგიძლიან თავში საზოგა-  
დოდ მოიხსენიო, რომ სხვათა შორის ამ წიგნში ჭაგჭავაძის ლექ-  
სებიც არის-თქო და რომელი ლექსია ჭაგჭავაძისა თვითნებულად  
და სახელდობრ ნუ მოიხსენიებ. ამისათვის მე პატივსადები საბუ-  
თი მაქვს.

ფულისას იწერები. ნეტაი, ჩემო ძმაგო, იმოდენა ფული აიღო,  
რომ შენი შრომის და წიგნის ხარჯი გამოვიდეს და სხვაზედ ნუ-  
რას ნაღვლობ. თუნდ რომ ბევრად ფულიც დაგრჩეს, მაინც მე წი-  
ნადვე ვარი მიყვია: შენ თითონ მოიხმარე—ეგ უკეთესი იქნება, ან  
სხვას მოახმარე, იმისთანას, რომელიც გაჭირვებულია. მანდ ჩვენი  
ამხანაგები ბევრნი იმისთანანი არიან, რომელთაც დღიური ლუკ-  
მაც უჭირსთ, პირველი ჩვენი შრომის შემოსავალი იმათი კუთვნი-  
ლია, იმათ გადაეცი: ჩვენი ლექსები, დამიჯერე, უკეთეს ვერას  
იზამენ. არ ვიცი სხვა რას ფიქრობს და ჩემთვის კი ისიც სამყო-  
ფია, რომ ჩემმა ლექსმა სხვათა შორის ისიც შეიძლოს, რომ ერთს  
ჩვენთაგანს უფრო გაჭირებულს ერთს თვეს მაინც მუტელი გაუძ-  
ლოს. ამას გვედრები, რომ ამისთანა რამ ჩემის სახელით არ იყოს.  
ეს წიგნიც რომ დახიო, ურიგო არ იქნება.

მაგ შენგან დაპირებულის ლექსების წიგნის სახელი არ მომ-  
წონს: ჰსჯობს, „ქართული ლექსების კონა“ დაარქვა. „კრება“  
სხვა რიგად ესმის ქართველსა და რუსულადმ თარგმნულსა ჰგავს.  
სხვაფრივ მსურს ბედნიერად შესრულება მაგ საქმისა.

შენი ილიკო ჭაგჭავაძე.



1. კირილე ლორთქიფანიძე 60-იანი წლების მწერალთა ჯგუფს ეკუთვნოდა. იგი პირველად (1862 წ.) თერგდალეულის ფსევდონიმით „ცისკარში“ სწერდა, შემდეგ უახლოესი თანამშრომელი იყო „საქართველოს მოამბისა“ (1863 წ.), „დროებისა“ და „კრებულის.“ იგი ახლო მეგობარი იყო ი. ჭავჭავაძის. 1864 წ. კირ. ლორთქიფანიძემ განიზრახა პეტერბურგში გამოეცა ლექსთა კრებული „ჩონგურის“ სახელწოდებით. კირილემ წერილში ილიას სთხოვა მიეღო მონაწილეობა აღნიშნულ კრებულში. ამის პასუხია ილიას პირველი წერილი. შემდეგ ი. ჭავჭავაძემ ლორთქიფანიძეს პეტერბურგში გაუგზავნა მთელი რიგი თავისი ლექსებისა დასაბეჭდათ. ლორთქიფანიძის არქივში ინახება ორი ავტოგრაფი ი. ჭავჭავაძის 1864 წელს გაგზავნილ ლექსებისა: 1) „ქართველი სტუდენტების სიმღერა“ (დაწერილია 1860 წ.) და 2), „ნანა“ (დაწ. 1859 წ.) ზემოთმოყვანილი წერილი პირველ ავტოგრაფზეა მიწერილი, მაშასადამე, იგი დაწერილია 1864 წ.

### წერილი მეორე

აი რის გამოგზანა ეხლა შევიძელი. „ქართლის დედას“ არ გიგზავნი, მიტომ რომ ვერას გზით ვერ გავასწორე, გაუსწორებლად კი ვერ გამოგიგზავნე იმიტომ—რომ შიგადაშიგ უფრო რიტორიკაა, ვიდრე სხვა რამე. „რამდენიმე სურათი,“ ანუ „ეპიზოდი ყაჩაღის ცხოვრებიდან“<sup>1</sup> მე თუმცა დასრულებული მაქვს, მაგრამ არ გიგზავნი, რადგანაც ვიცი, რომ არ დაბეჭდავენ. თუნდ მინდა როგორმე მოახერხო და ნების დართვა აიღო,<sup>2</sup> აქ მთელ წიგნს აგიკრძალავენ, ეს მე ნამდვილად ვიცი. მეც ბევრი ვეცადე აქაურ ცენზურის კომიტეტში, მაგრამ ძალიან ამიკრძალეს. დასაწყისი მაგისი რაოდენიც „საქართველოს მოამბეშია,“ თუ გნებავს, დაბეჭდე. სხვა ახალი ლექსი, პატიოსან სიტყვას გაძლევ, სრულიად არა მაქვს. მაქვს უწინდელი ზოგიერთი სატრფიალო ლექსები, ჯერ დაუბეჭდავი, ვიცი, შენ არ გამოგადგება და ამიტომ არ გიგზავნი.

### მ ე ნ ი მ ე ნ ა მ ი

1. ეს პოემა ილ. ჭავჭავაძეს დაწერილი აქვს 1860 წ. პეტერბურგში. როგორც ავტოგრაფებიდან სჩანს, შემდეგში იგი აღარ შეუუკეთებია. „კაკო ყაჩაღი“ ხელთნაწერის სახით ძლიერ გავრცელებული იყო 60-იან წლების ინტელიგენციაში. საინტერესოა ამ



პოემის შესახებ ილიას მეგობრისა და ახლო ნათესავის კოხტა აბხაზის მოგონება. იგი სწერდა:

...რაც შეეხება მის შემოქმედებას და მის ნაწარმოებების ისტორიას, მე მხოლოდ „კაკო ყაჩაღის“ შესახებ მახსოვს კარგად, რომ კაკო პირდაპირ ცხოვრებიდან არის აღებული. კაკო გახლავთ ერთი კარდანახელი გლეხი, ვინმე გაუხარაშვილი, რომელმაც ჩართლა ესროლა თავის ბატონს (რომელიღაც ვაჩნაძეს) და ყაჩაღად გავარდა. იმალებოდა კარდანახის ტყეში და გამვლელ-გამომვლელს სცარცავდა. ხმა და სახელი დიდი ჰქონდა გავარდნილი. ერთხელ ილია სწორედ იმ გზით მოდიოდა ჩვენსა კარდანახში, თან ახლდა მოსამსახურე ბიჭი. უცბად ერთ ალაგას წინ გადასდგომია შეიარაღებული გაუხარაშვილი და შეუჩერებია, გამოუკითხავს ვინაობა და მოგზაურობის მიზანი. რომ გაუგია ჭავჭავაძის გვარი, უკითხამს, ჭავჭავაძეს კარდანახში რა უნდაო. ბიჭს აუხსნია, რომ კარდანახში თავის ნათესავ აბხაზთან მიდისო. მაშინ ყაჩაღს თოფი დაუშვია ძირს და ილია მიუწვევია თავის ბინაზე, კარგად გაჰმასპინძლებია და დაუთვრია კიდეც. ასე რომ, როდესაც ილია ჩვენსა მოვიდა, ბარბაცებდა და მარტო იმას გაიძახოდა ენის ბორძიკით: „დამაძინეთ, დამაძინეთო!“ მეორე დღეს კი გვიამბო თავის თავგადასავალი, ხოლო დაუმატა, რომ გაუხარაშვილი სულ ბატონებს სწყევლის და აგინებსო.“

2. პეტერბურგში ქართული ნაწერების ცენზურას, პროფ. დ. ჩუბინაშვილს მიანდობდნენ და ამიტომ ჰფიქრობდა ილია, ალბათ, რომ შესაძლებელია დაბეჭდვის ნება დართონო.

### წერილი მესამე

1868 წ. 19 დეკემბერი, დუშეთი.

ძმაო კირილე! მოგეწერა, რომ „კაცია ადამიანის?!“<sup>1</sup> დაბეჭდვა მოვიწადინეთო და ნების დართვა მთხოვე.<sup>2</sup> მაგას რაღა თხოვნა უნდოდა: მომიცია სრული ნება დაბეჭდვისა და თუ ძალიან გსურთ, ჩემი სახელიც ჩაურთეთ ჯიმშერიძის მაგიერად.<sup>3</sup> წინასიტყვაობისა უნდა მოგახსენო, რომ მე იგი ცალკედ არ დამიწერია.<sup>4</sup> მართალია, როცა ეგ მოთხრობა გავათავე, მინდოდა ცალკე წინასიტყვაობაც დამებლაჯნა, მაგრამ როცა გადავიკითხე, გამოჩნდა, რომ რაც წინასიტყვაობაში მინდოდა მეთქვა, სულ ყოველისფერი შიგ მოთხრობას (აჩნდა) ჩემდა უნებურად. მგონი, ყურადღებით წაკითხვა ამას შენც დაგარწმუნებს.

პატივცემუა ყველას ჩემგანს ჩემმიერ,  
 შენი ილია ჭავჭავაძე.



მ ე ნ ი მ ვ ნ ე ნ ი

1. „კაცია ადამიანი?!“ პირველად 1863 წლის „საქართველოს მოამბეში“ დაიბეჭდა.

2. პეტერბურგში 60-იან წლების დასასრულს შესდგა ჯგუფი სტუდენტებისა კ. ლორთქიფანიძის მეთაურობით, რომელმაც მოინდომა გამოეცა ცალკე წიგნებად ქართველ მწერლების ნაწერები. ამის შესახებ ქართულ გაზეთებში განცხადებაც იბეჭდებოდა. პირველად 1869 წ. „კაცია ადამიანი?!“ გამოვიდა. შემდეგ აპირებდნენ დანიელ ჭონქაძის „სურამის ციხის“ დაბეჭდვასაც, მაგრამ იმ ხანებში იგი არ დაბეჭდილა.

3. „კაცია ადამიანი?!“ პირველად 1863 წ. ჯიმშერიძის ფსევდონიმით დაიბეჭდა. 1869 წ. იგი ავტორის ნამდვილი სახელითა და გვარით არის დაბეჭდილი.

4. ჭავჭავაძეს „კაცია ადამიანის“ ცალკე წინასიტყვაობაც დაუწერია. მის არქივში ინახება ოთხი ვარიანტი ამ წინასიტყვაობისა. ავტორს ეს წინასიტყვაობა არ გამოუქვეყნებია. ამჟამად ეს ვარიანტები გამოქვეყნებულია (იხ. მისი ნაწერები, ტომი II, გვ. 295—309).

წერილი მეოთხე

ძმაო კირილე! გიგზავნი ჩემს „გლახის ნაამბობს“. <sup>1</sup> ჯერ ვიდრე დაჰბეჭდდე, შენებურად გადიკითხე და შენი პირ-მოუფერებელი აზრი მაცნობე. რაკი არ მომეშვი აი „ტრფიალების“ ლექსს ჩემსას გიგზავნი <sup>2</sup> და ერთს ნ. ბარათაშვილისას. <sup>3</sup> თუ ჭკვაში მოგივიდეს, დაბეჭდე. ხანდისხან ამისთანა ლექსებიც ჰსდომებია ამ უღარდელს და ცრუდ-მოტრფიალეს ქვეყანასა.

P. S. ეს ლექსი, <sup>3</sup> როგორც დედანშია, ისე აქ არ არის გადმოწერილი. შენი ჭირიმე, კირილე, ჩემი „გლახის ნაამბობის“ ფურცლები არ დამიკარგო, მაგის ლეტი არც თეთრი მაქვს და აღარც შავი. მესხს <sup>4</sup> უთხარი, რომ შენი წიგნი დღეს მივიღე-თქო. მე თუ თავი როგორმე დავალწიე, იქნება ჩვიდმეტს ამ თვეს ჩამოვიდე ქალაქში და მაშინ მოვილაპარაკოთ-თქო. იმ დრომდე არას გზით მანდ ჩამოსვლა არ შემიძლიან.

თუ ეს ლექსები არ მოგეწონოს, უმიკოვს ჩემი „აჩრდილი“ აქვს, ახლად გადაკეთებული, იქიდან VII, VIII და IX მუხლი დაბეჭდე იმ სათაურით, როგორც ადრე იყო დაბეჭდილი კრებულში.

რედაქციას ჩემი სტატია „ზოგიერთი რამ“ <sup>5</sup> უნდა ჰქონდეს. მაცნობე ჰბეჭდავთ მაგ სტატიას, თუ არა. ოღონდ ეგ დაიბეჭდოს და შეიძლება ცენზორს ბევრი დაუთმოთ. ჩემ „გლახის ნაამბობზედ“ შენი აზრი მალე მაცნობე.

შენი ილია ჭავჭავაძე



1. „გლახის ნაამბობის“ პირველი ნაწილი (ექვსი თავი) პირველად 1863 წ. „საქ. მოამბეში“ (№ 1) დაიბეჭდა. ავტორს ეს მოთხრობა იმ ხანებში არ ჰქონდა დამთავრებული, იგი დაამთავრა 1872-73 წლებში და სრულად დაიბეჭდა „კრებულში“ (№ 1, 2, 3, 1873 წ.). აქ გამოქვეყნებულ წერილებს დიდი მნიშვნელობა აქვს „გლახის ნაამბობის“ დაწერის თარიღებისა და ავტორის შემოქმედებითი პროცესის შესასწავლად. რასაკვირველია, შემცდარია ჯავჭავაძის სრული ნაწერების კომენტატორი, როდესაც სწერს, რომ „გლახის ნაამბობი“ ავტორმა დასწერა 1859 წ., ხოლო საბოლოოდ გადახედა 1862 წ. ახლად გამოქვეყნებულ მასალების მიხედვით მტკიცდება, რომ მოთხრობა დაწყებულია 1859 წ. ხოლო მისი მეორე ნაწილი—მეშვიდე თავიდან დაწერილია 1872-73 წლებში.

2. სამი სატრფიალო ლექსი გაუგზავნა. მოგვეყავს მათი დასაწყისი სტრიქონები:

1. „ვიხილე სატრფო: იგი ცრემლს ღვრიდა,  
ბედს და სიყვარულს მწარედ დასტირდა,“
3. „ჩემო მკვლელო! ვიცი, ვიცი,—  
არ ხარ ისე მშვენიერი,“
3. „მაშინ დავსტკბები სრულის სამოთხით,  
როს ვით მე გეტრფი, შენცა მეტრფოდე“...
3. 5. ბარათაშვილის ლექსი: „დაჰქროლა ქარმა სასტიკიდან—  
თან წარმიტანა ყვავილი...“
4. ს. მესხი—„დროების“ რედაქტორი.
5. „ზოგიერთი რამ“ აღრეა დაწერილი, იგი პირველად მხოლოდ 1876 წელს დაიბეჭდა „დროებაში.“

### წერილი მეხუთე

ძმაო კირილე! გიგზავნი ბარათაშვილის წიგნებს,<sup>1</sup> შენ იცი და შენმა რიგიანობამ, როგორც კარგად, შეუშლელად და შეუმცდარად დაჰბეჭდავ. მართლ წერა და ნიშნების ხმარება სრულად და შეუმცდარად დედანისა არის და აგრეთვე უნდა დაიბეჭდოს. საკვირველია, რომ ჩვენგან გაკიცხულს ასოებს არც ნიკ. ბარათაშვილი ხმარობს მაგრე რიგად. ჰსჩანს მაგ ასოებს არც ის ეწყობოდა. შესანიშნავია. გთხოვ მაგ წიგნებს ამისთანა შენიშვნა გაუკეთო:

„ეს ოთხი წიგნი, ნიკ. ბარათაშვილისაგან ერთ და იგივე პირთან მიწერილი, გადმოგვცა ჩვენ ერთმა პატივცემულმა პირმა, ქართულის ენისა და მწერლობის მოყვარემა. ვისაც ესმის—რა გვარი მნიშვნელობა აქვსთ ამ გვართა წერილთა ლიტერატურის ისტორიისათვისა და თვით მწერლის მიმართულებისა და თვისების



ახსნისათვის,—იგი ჩვენთან ერთად გულითად მადლობას მოახსენებს მაგა წიგნების პატივცემულს გარდმომცემელსა.“<sup>2</sup>

ამ გვარი კმევა საჭიროა, ჩემო კირილე! ტყუილად კი არ არის ნათქვამი: Мир управляется слабостями людскими.

დღეს მიეყავ ხელი „გლახის ნაამბობის“ გაგრძელებას. ღვთით, რომელიც შენ არ გწამს, დასრულდება. „გლახის ნაამბობის“ კორექტურა უკანასკნელი მე უნდა გაეშინჯო. ყმაწვილებს მოკითხვა უთხარი.

9 დეკემბერი (1872 წ.)

### შ ი ნ ი შ ვ ნ ი შ ი

1. იგულისხმება ოთხი წერილი, მიწერილი მაიკოსადმი. წერილები აღმოჩენილია ილიას დასა და სიძესთან. (რომელთან, არა სჩანს).

2. ნ. ბარათაშვილის წერილები დაიბეჭდა „კრებულში“ (№ 1, 1873 წ.), რედაქციას ილიას თხოვნა შეუსრულებია და ეს შენიშვნა წერილების წინასიტყვაობაში არის დაბეჭდილი.

### წერილი მეექვსე

ძმაო კირილე! გიგზავნი გლეხურს სიმღერებს,<sup>1</sup> ოცდა ათზე მეტია, გამოიზოგე. სხვა ლექსებს ველარ გიგზავნი მიზეზისა გამო სხვისა და სხვისა. ჯერ ეს იმყოფე, კაი სიმღერებია.

„გლახის ნაამბობი“ დავასრულე და თებერვლის ათამდინ გამოგიგზავნი, რაც დაბეჭდილია იმაზედ, თუ არ მეტი, ნაკლები არ გამოვა. დიდი ხანია ეგ ნაამბობი გულში მედო და ძლივს მოვიშორე. არ ვიცი როგორ მოგეწონებათ. ზოგიერთი ადგილები მაინც, მგონი კარგი უნდა იყოს. მაგრამ რაც არის, არის, ღმერთმა მშვიდობა მიჰსცეს, მე ხომ თავიდან მოვიშორე და!

ჩემი საქმე მეტად ცუდად მოდის: ნიკო ჭავჭავაძემ<sup>2</sup> ბანკის თაობისა გამო მიმტრო.<sup>3</sup> მაგას გაუძლებ, ცუდ-კაცობა იმას შერჩება და მე ისევ ის ვიქნები, რაც ვარ. ვაი რა დუდგულის თოფებს ისვრიან ისინი, ვინც მე ბანკის თაობაზე გადავიმტერე! შურის-ძიებაზედ მე შორსა ვარ, მე მარტო მეცინება იმათ უილაჯობის საქციელზედ.

ნიკოლაძეს მიულოცე ჩემ მაგიერ საქმის მოგება. <sup>4</sup>

ბარათაშვილის წიგნები, როგორც არის ისე დააბეჭდინე.

შენი ილია ჭავჭავაძე  
29 იანვარი, 1873 წ.



შ ე ნ ი შ ვ ნ ი შ ი

1. „გლეხური სიმღერები“ ი. ჭავჭავაძის მიერ შეგროვილი, დროგამოშვებით იბეჭდებოდა „კრებულში.“ შემდეგ ცალკე წიგნად გამოვიდა.

2. 60—70-იან წლებში ორი ნიკო ჭავჭავაძეა ცნობილი: რომელმა ჭავჭავაძემ უმტრო ილიას, არ არის გამორკვეული.

3. 70-იანი წლების დასაწყისიდან ილიას ახალი თაობა იწვევდა ბანკის თავმჯდომარედ.

4. ნიკოლაძეს იმ ხანებში ტყიბულის საქმეების გამო ჰქონდა პროცესი სასამართლოში, ალბათ ამის შესახებ სწერს ილია.

წერილი მეშვიდე

ძმაო კირილე, 29 გვერდზე ქვევიდან 3, 4, 5 და 6 სტრიქონებში, რალაც არეულობაა—ჩემს ნაწერთან გასინჯე და ისე გაასწორე.<sup>1</sup>

შენი ჭირიმე კირილე! თუ ივანოვის ბიბლიოთეკაში იცოს ეს წიგნი, უსათუოდ გამომიგზავნე: *Философия и наука. Очерки из современных европейских писателей.* изд. Вольфа. თუ არ ჰქონდეს, მაღაზიებში იკითხე, მიყიდე და გამომიგზავნე. ფულს მოგართმევ დიდის მადლობითა. მალე კი უნდა გამომიგზავნო და მაცნობო ამ თხოვნის პასუხი.

შენი ილია ჭავჭავაძე  
14 მარტი

ესეც გამომიგზავნე თუ ივანოვსა აქვს: *Всеобщее землеописание, география для чтения и справок по плану...* (გაურკვეველია.—ს. ხ.) и. т. д.

(1873 წ.)

შ ე ნ ი შ ვ ნ ა

1. „გლახის ნაამბობის“ კორექტურაზეა ლაპარაკი.

წერილები პეტრე უმიკაშვილისადმი<sup>1</sup>

წერილი პირველი

21 თიბათვეს 1872 წელს დუშეთიდან

პეტრუს ბეგ! შენი წიგნი მამივიდა, მაგრამ პასუხი დაგიგვიანე, მამიტვე, რაც წიგნში მოგეწერა, ყველაფერზედ ჩემი სრული თანხმობა გამომიცხადებია. ახალის რისამე გამოგზავნას მთხოვ, მაგრამ





ახალი მე გათავებული ანუ უკეთ ვსთქვათ, შესრულებული არა  
შაქვს რა, რომ დასაბეჭდათ ღირსი იყოს.<sup>2</sup> გაგიკვირდება ჩემი ზარ-  
მაცობა, მაგრამ დამიჯერე, რომ ზარმაცობით არ მომდის. მე, სწო-  
რედ გითხრა, ცუდის აგებულობის კაცი ვარ. დიდი მოსვენება და  
და შეღავათი მინდა, რომ დავწერო რამე და მინამ მე ჩინოვნიკო-  
ბას<sup>3</sup> თავს არ დავანებებ ეგ მოსვენება და შეღავათი ჩემთვის სიზ-  
მარია. თუ დავიწყე რამე და არასფერმა არ დამიშალა, დაწყობილს  
მალე შევასრულებ და თუ დაწყობილი შემაწყვეტინა რამემ, გა-  
თავდა! მე იმ დაწყობილს ველარ დავუბრუნდები. ეხლანდელი ჩემი  
წყეული მდგომარეობა ისეთია, რომ წერისათვის ხანგრძლივი მო-  
ცალეობა არა მაქვს და ამის გამო უხეიროთ და უნაყოფოდ მიდის  
ჩემი ორიოდ დღის ცხოვრება. დიდად ვჭუხვარ ამგვარ მდგომა-  
რეობისათვის, მაგრამ შევლა არსით არი. ფეიქრობ თავი დავანე-  
ბო სამსახურს, მაგრამ რით ვიცხოვრო. ვაი თუ უფრო მოცალეო-  
ბა მომაკლდეს ლუკმა პურის შოვნის დევნაში, სამსახურს რომ  
თავი დავანებო. ესეა ჩემი ვითარება, მაგრამ მაინც კიდევ ვეცდე-  
ბი როგორმე დავწერო რამე. წინაღვე არას გპირდები, რომ ბევრ-  
ჯელ დაპირებული ვერ ავასრულე.<sup>4</sup>

შენი ილია ჭავჭავაძე.

მ ი ნ ი მ ე ნ ი მ ი

1. პეტრე უმიკაშვილი (1838—1904) უახლოესი მეგობარი  
იყო ილია ჭავჭავაძისა. იგი ახლო მონაწილეობას ღებულობდა  
60—70-იან წლების ჟურნალ-გაზეთებში („დროება“, „კრებული“,  
„სასოფლო გაზეთი“, „ივერია“). სწერდა სხვადასხვა ფსევდონიმებით.

2. უმიკაშვილი, როგორც სჩანს, ილიას სთხოვდა ნაწერებს  
ჟურნალ „კრებულისათვის.“ ჭავჭავაძემ მთელი რიგი თავის ლექსე-  
ბისა, პოემებისა და მოთხრობისა „კრებულში“ მოათავსა.

3. ი. ჭავჭავაძემ „ჩინოვნიკობა“ დაიწყო 1864 წლიდან. პირვე-  
ლად იგი გაგზავნეს ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორის ცალკე  
მინდობილობათა მოხელედ. მას დაავალეს გამოერკვია ბატონყმუ-  
რი ურთიერთობა მემამულეებს და ყმებს შორის. 1864 წელსვე იგი  
გაგზავნეს მომრიგებელ შუამავლად დუშეთს, შემდეგ მომრიგე-  
ბელ მოსამართლის თანამდებობას ასრულებდა დუშეთშივე. ამ  
თანამდებობაზე იგი ირიცხებოდა 1874 წლამდე.

4. ამ წერილის ნაწილი პირველად გამოაქვეყნა გრ. ყიფ-  
შიძემ (იხ. დასახ. წერილი გვ. XXXV).



### წერილი მეორე

შენი წიგნი დღეს მივიღე და დღესვე პასუხს გწერ.<sup>1</sup> ჩემი აზრი ეს არის: კრებული<sup>2</sup> უნდა არსებობდეს უსათუოდ, ვიცი ამ მდგორეობაში, რომელშიაც ჩვენა ვართ, ძნელია მაგ კრებულს ნოყიერი საზრდო მივცეთ, რადგანაც ნიჭიერი მწერლები მაინც და მაინც არა გვყავს. იქნება მაგ კრებულის. საქმე რიგიანად წასულიყო, რომ მწერლებს ჟურნალის გარდა სხვა კავშირიც ერთმანეთთან ჰქონოდათ, მაგალ. რომ ქალაქში იმისთანა სახლი მოხერხებულიყო, საცა შესაძლო ყოფილიყო მწერლებისა და სხვა თანამგრძნობელთ ერთად თავის მოყრა თვითნებულის გონების საუნჯის აღებ-მიცემობისათვის. ჩვენდა საუბედუროდ არც ესა ხერხდება. მართალი ხარ შენ: გაფანტულობა და დაქსაქსულობა გვლუპავს ჩვენ. მაგრამ მაინც და მაინც კრებული უნდა არსებობდეს, თუმცა დიდს შემწეობას მე ვერა ვპირდები. მწერალს დამოუკიდებლობა უნდა, მწერალს თავისი დრო სულ მას უნდა ეკუთვნოდეს. სხვისა არ ვიცი და მე კი ესეთი აზრებულებისა ვარ.

მწერ, მოახერხე როგორმე, შეეჭველად ქალაქში გადმოხვიდეო.<sup>3</sup> ეგ ჩემი გადმოსვლა ადვილია. თუ ვაკანსია გაიხსნება, დაპირებულებიც არიან. მაგრამ ჩემს დამოუკიდებლობას ეგ რას უშველის, თუ კიდევ სამსახურში ვიქნები. მე უნდა სამსახურს გარედ ვიყო. სამსახურის თავის დანებება ჩემთვის ამ ჟამად დიდი არაფერია. და თუ სამსახურიდამ გამოვალ მარტო იმისათვის, რომ ჟურნალი გამოვჰსცე. ვჰფიქრობ, ვჰფიქრობ და ეგ გამოცემა ვერ მომიხერხდება.<sup>4</sup> აი სრულადი დაბრკოლება ჩემი, რომელიც ხელსა და ფეხს მიკრავს. თუ ორიოდ და სამიოდ რიგიანს (სად არიან) მწერალზედ იმედი მექნება, ანუ უკეთ, მომეცემა, მაშინვე დავკრავ ფეხს, გადავვარდები ბახტრიონ გალავანზედა. იერემიას გოდება როგორღაც თავში ვერ მომდის და ამისათვის არ გაგილექსე: სწორედ გითხრა, იმიტომ არ მომივიდა, რომ არ მესმის, თუმცა დიდის ყურადღებით წავიკითხე. საძაგლად არის თარგმნილი ჩვენს დაბადებაში, თუმცა ალაგ-ალაგ კარგია. კორესპონდენტად, ანუ უკეთ, კომისიონერად წიგნების გასასყიდად, დუშეთში გიშოვნე სანდო კაცი, ზურაბ სვიმონის ძე მორთულაძე. ეს მოგიხერხებს წიგნების გასყიდვასა.

მომავლის ნომრისათვის ჩემი „აჩრდილის“ დაბეჭდეთ პირველი სამი ხანა. მეტი არა მაქვს რა.<sup>5</sup>



მუხრანსკის ბროშურა წავიკითხე,<sup>6</sup> აი ჩემი პასუხი: **Лишь право сильного раб свято почитает.**

მაგ ბროშურის პასუხად აი რა დავწერე და გთხოვ „დროება-ში“<sup>7</sup> დააბეჭდინო, ჩემს გვარს ნუ მოაწერ.<sup>8</sup>

### რჩევა<sup>9</sup>

თუ გინდა, ძმაო, იგემო  
 ამა ქვეყნისა შვებანი.

როგორ არა გცხვენიან, რომ რაც ქართული წიგნები გამოდის არ მიგზავნი? ამ ქალებს რომ უთარგმნიათ,<sup>10</sup> გამომიგზავნე. ფული არ დაგეკარგება.

[1872]

### შ ე ნ ი შ ვ ნ ე მ ი

1. ამ წერილზე პ. უმიკაშვილის მიერ მიწერილია: „მივიღე დუშეთიდან 1872 წ. ენკენისთვის 1-სა პ. უმიკაშვილმა ეს წერილი და სახე ილიასი.“

2. „კრებული“—დააარსა გ. წერეთელმა და გამოდიოდა 1871—1873 წლებში. მისი უახლოესი თანამშრომლები იყვნენ: ნ. ნიკოლაძე ს. მესხი, პ. უმიკაშვილი, ი. ჭავჭავაძე, აკაკი და სხვები. იგი „დროების“ დამატებას წარმოადგენდა თავის მიმართულებითა და შინაარსით.

3. იმ ხანებში ი. ჭავჭავაძემ ვერ მოახერხა ქალაქში გადასვლა, თუმცა მას ახალი თაობის ინტელიგენცია დაჟინებით სთხოვდა დაეტოვებია დუშეთი და გადასულიყო თბილისში, რათა ახლო მონაწილეობა მიეღო ლიტერატურულ-საზოგადოებრივ საქმეებში. ნ. ნიკოლაძე ერთ თავის წერილში სწერს:

„ილია ჭავჭავაძეს დიდი ხანია სრულებით მიტოვებული ჰქონდა ჩვენი ჟურნალ-გაზეთები. ის დუშეთში ცხოვრობდა, საცა მომრიგებელ მოსამართლის თანამდებობას ასრულებდა, ჩემი პირველი ნაბიჯი ის იყო, რომ ყველა მაშინდელი ახალთაობის მომხრენი შევაგროვე და დავაჯერე—დუშეთში ავიდეთ, ილია ჭავჭავაძე მოვიყვანოთ და ისევ ქართულ მწერლობას დაუბრუნოთ, ქართული საქმეების სათავეში ჩავაყენოთ-მეთქი. ამ აზრით და მიზნით 1871—1873 წლებში ხუთჯერ მაინც ავსულვართ დუშეთს „გროვით“ ქართული მწერლობის და აღორძინების მოტრფიალენი...“ (იხ. ნ. ნიკოლაძის წერილი, ჟურნალი „განთიადი“ № 8, გვ. 21, 1915 წ.).

4. თავისი ჟურნალის გამოცემა ილიამ, ვერ მოახერხა 1877 წლამდე; ამ წლის მარტში გამოვიდა მისი რედაქტორობით „ივერია“.



5. ი. ქავკაჟაძის „აჩრდილი“ დროგამოშვებით იბეჭდებოდა 1872—1873 წლების „კრებულში“ შემდეგი სათაურით: „რამოდენი მეხანა პოემისა აჩრდილი“ (იხ. № 8, 9, 10, 11, 12, 1772 წ. — ს. ხ.). ზოგიერთი „მკვლევარები“ სწერდენ, რომ ავტორმა ეს პოემა გამოაქვეყნა მხოლოდ 1881 წელს. ეს შეცდომაა. „კრებულში“ აჩრდილიდან ცენზორის მიერ მრავალი ადგილია ამოშლილი. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ილიას „აჩრდილის“ ავტოგრაფი, საიდანაც „კრებულში“ დაიბეჭდა ეს პოემა, ინახება ქუთაისის მუზეუმში, კ. ლორთქიფანიძის არქივში. ეს ავტოგრაფში ნასწორებია კ. ლორთქიფანიძის ხელით და ამ სახითვე არის დაბეჭდილი. იქვეა ილიას წერილი კირილესადმი. აღსანიშნავია, რომ ეს ავტოგრაფი, შედარებით ყველა შემდეგ გამოცემულ და დაბეჭდილ „აჩრდილ“-თან იმითაც განსხვავდება, რომ რამდენიმე ათეული ბჭკარით არის მეტი. ახლო მომავალში ამ ავტოგრაფს გამოვაქვეყნებთ ჩვენი შენიშვნებით.

6. ლაპარაკია გ. კ. მუხრან-ბატონის წიგნზე: „О существе национ. индивидуальности и об образоват. значении крупных народных единиц“, რომელიც 1872 წ. „ქავკაზის“ დამატებად გამოვიდა. გ. მუხრანსკი სენატორი იყო, დიდი მემამულე და ქავკასიის მეფისნაცვლის საბჭოს წევრი. ამ შრომაში იგი ამტკიცებდა წერილი ეროვნული ერთეულების გაქრობას და რუსეთის სახელმწიფოებრივობას უკმევდა გუნდრუქს. წიგნმა დიდი აღშფოთება გამოიწვია ჩვენს მწერლობაში (იხ. ს. მესხი, ტ. I, გვ. 96, მ. პეტრიძის წერილი „კრებულში“, ცნობილი გაბრიელ ეპისკოპოსის წერილი მუხრანსკისადმი და სხვ.). დავით ერისთავს მუხრანსკისათვის მიუწერია:

О существе ты написал,  
Мой друг, более ста страниц,  
Но этим только доказал,  
То что мы знаем без того,  
Что ты совсем не существо  
И нуль меж крупных единиц.

(იხ. გედევანიშვილის გამოცემა, გვ. XIV)

თავის „პასუხის პასუხში“ (1873 წ.) ილია მის შესახებ ამბობს:

პირველ თქვენგანმა  
იმა ბედ-შავმა  
მას მკვდრის სუდარა გადააფარა.

7. „დროება“ იყო მაშინდელი ახალი თაობის ორგანო. 1866-69 წლებში მას რედაქტორობდა გ. წერეთელი. 1869-83 წლებში მისი რედაქტორი იყო სერ. მესხი.

8. ილიას ეს ცნობილი ლექსი დაბეჭდილია „დროების“ 8 სექტემბრის ნომერში (№ 35, 1872 წ.) ლექსი დაბეჭდილია ფელეტონში. ჯერ დაბეჭდილია სერ. მესხის ბიბლიოგრაფია ამავე წიგნზე, შემდეგ მოთავსებულია ლექსი ხელმოთწერავი.





9. „რჩევა“-ს ცალკე ავტოგრაფზე ილიას ხელით მიწერილი და შემდეგ წაშლილია „უსათუოდ „დროებაში“ დააბეჭდინე. გიგზავნი ჩემს სახეს.“ ქვევით: „კორექტურას შენ განდობ“.

10. 1872 წ. ქართველმა ქალებმა გამოსცეს წიგნი: „თარგმანი საამო საკითხავთა თხზულებათა, გამოცემული ქართველი ქალების-საგან“ (წიგნი პირველი).

### წერილი შესამე<sup>1</sup>

ჩვენო დედა-ბოძო და არა-ბოძო პეტრუს-ბეგ! ჩვენი<sup>2</sup> ნათარგმნი ლექსი<sup>3</sup> აქამომდე მიღებული ჯეჟნება და გადაკითხულიცა. მაშინ მოგწერეთ, რომ დააბეჭდინე მეთქი კრებულში. ეხლა ორს შეუცვლელ პირობას გიღებ: 1) ისე უნდა დაბეჭდონ, რომ ლექსი არ გატეხონ, ესე იგი, მთელი სტრიქონი ერთს სტრიქონზედ უნდა დასტიონ და 2) რომ ეგ პირველი მოქმედება ერთს ნომერში სრულად, ხელუხლებლად დაბეჭდონ და კორექტურა კი შენს გაფაციცებულს თვალს მიანდონ.<sup>4</sup>

ცუდი არ იქნება, რომ მაგ თარგმანზე შენი ჩვეულებრივი პირუთენელი აზრი მოიწერო ამ ადრესით, Студенту СПб университета Ивану Георгиевичу Мачабели с передаче Илье Чавчавадзе.

სანდრო ერისთავი ამ წიგნის მიღებისავე უმაღლ ნახე და უთხარი, რომ დამღუპავს თუ, რაც დამპირდა, არ აღასრულა.<sup>5</sup>

შენი ილია ჭავჭავაძე.

P. S. თუ ეგ ნათარგმნი მოგეწონა, მაშ იმასაც გახარებ, რომ მეორე მოქმედებაც დღეს გავათავეთ და პირველ მოქმედებას სიკეკლუტით არ ჩამოუვარდება.

### შ ე ნ ი შ ე ნ ი შ ი

1. ეს წერილი გამოგზავნილია 1873 წელს პეტერბურგიდან. 1873 წელს ილია ჭავჭავაძე და დიმიტრი ყაზბეგი რუსეთში გაგზავნეს საბანკო საქმეების გასაცნობად და შესასწავლად (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ შენიშვნები).

2. ჩვენი—იგულისხმება ი. ჭავჭავაძე და ივ. მაჩაბელი.

3. ე. ი. შექსპირის ტრაგედია: „მეფე ლირი.“ როგორც ცნობებიდან სჩანს, „ლირის“ თარგმანი პირველად დაუწყო ივ. მაჩაბელს (იხ. ამის შესახებ მისი ძმის ვას. მაჩაბლის წერილი 1872 წლის „დროებაში“), შემდეგ როდესაც ილია ჩასულა პეტერბურგში, შეერთებულად დაუწყოთ თარგმნა.



4. პ. უმიკაშვილს „მეფე ლირის“ თარგმანი დაუბეჭდავს 1873 წელს, „კრებულში“ (№ 10, გვ. 1—80). ფაქტიურად ეს ნომერი გამოვიდა 1874 წელს (ცენზორისაგან ნებართვა მიღებული აქვს 1874 წ. 1 იანვარს). აქ დაბეჭდილია მხოლოდ პირველი მოქმედება. ტრაგედიის ლექსები დაბეჭდილია პეტიტითა და გაუტეხავად, ხოლო პროზა ჩვეულებრივად.

## წერილები ნიკო ნიკოლაძისადმი<sup>1</sup>

წერილი პირველი

18 იანვარს [1873 წ.]

ძმაო ნიკო! უკანასკნელის შენის წიგნის საპასუხოდ გაუწყებ შემდეგს: ტყუილ-უბრალოდ შეუწუხებიხართ „გლახის ნაამბობის“ კორექტურის თაობაზედ. მე გთხოვეთ მარტო უკანასკნელი კორექტურა გამომიგზავნოთ იმ პირობით, რომ მეორეს დღესვე უკან დაგიბრუნდეთ. გლახის ნაამბობის გასწორება ფიქრად აღარა მაქვს, როგორც დაბეჭდილია, ისე გადაბეჭდეთ. დეე მაგ პირმშო ძემან ჩემმან ისე იაროს ქვეყანაზედ, როგორც თავდაპირველ შობილა. ვისაც არ მოეწონოს, გზა აუქციოს.

განგრძელება მზადდება, ოთხი თავი, რომელიც უდრის 35 გვერდს საქართველოს მოამბისას, მზად არის კიდეც „კრებულის“ სამსახურისათვის. მე მგონია, რომ შესრულებისათვის ერთი ამო-დენა კიდეც დამჭირდეს ასე, რომ თებერვლისა და მარტის კრებულსა თავ-საყრელად ეყოფა. ვწერ კი, მაგრამ არ ვიცი როგორი მოსაწონი გამოვა. ცუდი საქმე მიყავით, რომ ეგრე ცოტა დრო მომეცით ნაამბობის შესასრულებლად. რაც ახალი დამიწერია, მინდოდა შენთვის გამომეგზავნა, რომ შენ და კირილეს თვალი გადაგველოთ და მის შემდეგ თქვენი პირუთვნელი აზრი ჩემთვის გეცნობებინათ. ამ განზრახვასაც თავი დავანებე. რაც იქნება, ის მოხდეს. ჩვენის პოეტისაგან ნათქვამია, ბრძენი სიფრთხილით წახდებო, მაგრამ ღლეული ვაჟკაცი ან მოჰკლავს ან შეაკვდებაო. ქართველი კაცი ვარ და უჯერებ ჩვენს ქართველს პოეტსა. რაც მინდოდა, იმას კი ვიტყვი ჩემს „გლახის ნაამბობში“ და კარგად ვიტყვი თუ ცუდად—ამის დარდი ბევრი არა მაქვს. დღეს ველი რევიზორს. აბა იფიქრე რა რიგად მოუხდება რევიზორი ჩემს „გლახის ნაამბობს“.

ჩემის „აჩრდილის“ პირველს ნაწილს გიგზავნი, თუ მოგეწონათ



სრულად დაბეჭდეთ. ვიცი, რომ XVI ხანის უკანასკნელ ოთხ სტრიქონს ცენზორი ამოშლის. ისევ ისა სჯობია ჩვენ წინადავე დავასწროთ, რომ სხვაზე მაინც არ აღელდეს.

ბარათაშვილის ოთხი წიგნის მეტი ჩემს დასა და სიძეს არ ჰქონდათ და ოთხივე მანდ გამოგიგზავნეთ.

შენი ილია ჭავჭავაძე.

P. S. სხვადასხვა მიზეზთა გამო ჯერ ხანობით აჩრდილს არ გიგზავნით.

### შ ი ნ ი შ ე ნ ა

1. ნიკო ნიკოლაძე (1843—1928) პირველ ხანებში ახლო მეგობარი იყო ილია ჭავჭავაძისა. იგი საზღვარგარეთიდან დაბრუნების შემდეგ (1869 წ.) უახლოეს მონაწილეობას ღებულობდა „დროებაში“, „კრებულში“ და „ტფილისის უწყებაში“ (დაარს. და 1873 წ.). იგი ერთ-ერთი მეთაური იყო „ახალი ახალგაზრდობის“ ჯგუფისა, რომლის დაარსებასაც მას მიაწერენ. ეს ჯგუფი დაარსდა 1869 წელს და იმოღვაწევა 1877 წლამდე. 1876 წელს ნიკოლაძემ ცხარე კამათი გამართა ი. ჭავჭავაძის წინააღმდეგ საბანკო საკითხების შესახებ. ამ კამათმა დიდხანს გასტანა რუსულსა და ქართულს გაზეთებში. კამათმა გამოიწვია ი. ჭავჭავაძის „დროების“ რედაქციიდან გასვლა 1876 წელს და თვისი საკუთარი ორგანო „ივერიას“ დაარსება. 1877 წელს სერ. მესხთან უთანხმოების ნიადაგზე ნიკოლაძეც გავიდა „დროებიდან“ და 1878 წ. თავისი საკუთარი ორგანო „ობზორი“ დააარსა.

### წერილი მეორე

[6 დეკემბ. 1873 წ.]

„ძმაო ნიკო! წავიკითხე შენი გამოსაღმება,<sup>1</sup>—წავიკითხე, მაგრამ წაკითხული აქამდისაც არ მჯერა. ნუთუ მართლა შენ დასწერე ის, რასაც შენი არ უსახელო სახელი აწერია ქვეშ? ნუთუ მართლა შეუშინდი ქიალუებს და იმათ ბზუილზე გაფრთხი? მე იმდენად შენ პატივსა გცემ, რომ იმის დაჯერება არ მინდა, რასაც შენ ეგრე გაცხარებით გვაჯერებ. არ დავიჯერებ, რომ შენისთანა საიმედო კაცი მაგისთანა სულმოკლეობამ დაიბრიყოს. მე მგონია, რომ ეგ ფელეტონი წუთიერის მღელვარების შედეგია და არა დამჯდარის გონიერების დასკვნა. წუთიერის მღელვარებით გატაცება შენისთანა მდულარე კაცის თვისებაა. მართო ამით თუ გავამართლებ შენს ფელეტონს, თორემ სხვა გასამართლებელი არა აქვს რა. ვის ესაღმები და რას ესაღმები? სად მიხვალ, სად?<sup>2</sup> იქით, ამ-



ბოზს შენი ფელეტონი, სადაც უკეთესი ცხოვრებააო. არა, ერთი მითხარი, მაგას ლუარსაბ თათქარიძე კი ვერ იზამდა. ვითომ რა არის მანდ საკვირველი? არაფერი, გარდა ერთისა. მანდ საკვირველი ის არის, რომ შენისთანა კაცი ბრძოლას ექცევა და თბილ ოთახში აპირებს გადაგორ-გადმოგორებასა. მერე იცი რა კბილი ჩავარდება იმ რაზმს, რომელშიაც შენ ფალავნად გვეგულები და ყველას, ვინც კი შენი თანაზიარი იყო. ჯერ რიგიანი ბრძოლაც არ გამართულა და შენ კი ეხლავე გინდა თავს უშველო. ეგ ვერაფერი ძალგულოვნებაა. განა წინაღვე არ იცოდნი, რომ მაგ გზაზე, რომელსაც შენ დაადექ, ათასი გაივარდა, ბეზლი, ცილი, ლანძღვა და თრევა დაგხვდებოდა ჯილდოთ შენის შრომისა და მოღვაწეობისა? ეგ ამბავი არ ახალია, ძველია. ვითომ რად გიკვირს, რომ მოსალოდნელი მოვიდა და რად არ გიხარია, რომ იმოდენა ძალა გქონია, რომ მკედრებიც კი ააყაყანე. მეტი რა გინდა? ძალიან ჰყარსო, სჩივი შენ. მძოვრი ყოველთვისა ყარს და მაშინ უფრო, როცა სადგისს წასჩხვლევ. დავიჯერო, რომ ეს ყოველი შენ წინაღვე არ გცოდნოდეს? და თუ იცოდნი, ესეთი მოულოდნელი რა დაგხვდა მაგ უმაღურს ეკლიანს გზაზედ, რომ როგორც მხდალი, ისე გაგარფთხო? ექცევი რას და ვისა? შენს ქვეყანას, შენს შრომას, შენს მეგობრებს და თანამოაზრეთა. ნუთუ კაცობა იყოს ეგე? რას შვრები, რას? შენ მაგითი ისეთს სირცხვილს იღებ თავზედ, რომ ველარაფრით ჩამოირეცხავ შემდგომში. პირმოთნეობაში არ ჩამომართვა და შენ პატივსა გცემდი, როგორც ნიჭიერს, რიგიანს, გამბედავს და დაუშრომელს მოღვაწესა, როგორც კაცსა, რომელზედაც კაცურ-კაცის თვალი იმედით შეჩერდებოდა და რომელთანაც დამეგობრება და ერთად უღელში შებმა სახარბიელოა.

თუმცა ჩვენ „შემთხვევისა გამო სხვისა და სხვისა“ ერთმანეთი ისე არ გაგვიცვნი, რომ სული სულში გაგვეყაროს, მაგრამ იმდენად კი გიცნობ, რომ არ დავაჯერო იგი ცილი, რასაც შენს თავს ეგრე მოუბრუნებლად და წინდაუხედავად შენვე სწამებ. ვითომ შენ ეგ იყო, რასაც შენი ფელეტონი, შენდა საუბედუროდ, ამბობს! არა და ათასჯერ არა! შენ ჩემს თვალში მაინც ისეთი კაცი ხარ, რომლის გულშიც, კაცი თუ მონახავს, მაღანს იპოვის და ამის გამო აი რას გთხოვ:

თუ მართლა გიყვარს ის, რისთვისაც ისე თამამად და უშიშრად იღწვოდნი, თუ ის ყოველთვის, რითაც შენ მოსაწონი ხარ, ქარის მოტანილი არ არის, ნუ აღასრულებ მას, რასაც გვიქადი. დარჩი



მაგ უბედურს ქვეყანაში; მაგრე სამარცხვინოთ ბოლოს ნუ მოუ-  
 ღებ მას, რაც ეგრე რიგიანად შენ თითონვე დაიწყე. დარჩი და  
 იშრომე,—და მხოლოდ ის გქონდეს ხსოვნაში, რომ მარტო უბე-  
 დურთ უნდა შველა და არავის სხვასა; კვლავ მოჰკიდე ხელი შენს  
 პატიოსანს საქმეს და შენ, ჩვენს მოძმეს, ცოტაოდნად წაბარბაცე-  
 ბულს, გაპატიებთ წუთიერ სისუსტეს და სულმოკლეობას და თვით  
 შენს შეურაცყოფელს ფელეტონს დავიწყებას მივცემთ. თუ ამას  
 არ იქმ, მაშინ გეტყვით: ეჰ, ქარის მოტანილი ყოფილხარ და დეე,  
 ქარმავე წაგიღოს; გეტყვით ამას, მაგრამ გულში კი ერთი ძარღვი  
 ჩაგვწყდება. თუ შენ ის სკანდელი<sup>3</sup> ხარ, როგორიც იყავი, მაშინ  
 მიხედები, რა სურვილი და რა გრძნობა მაწერიანებს ამ წერილსა.  
 დასასრულ ამასაც გეტყვი, რომ ქართველი გამოსაღმების დროსაც  
 ერთს მშვენიერს სიტყვას ხმარობს: „გამარჯვებითო“. მაგრამ სა-  
 ლამს გამოთხოვებისას თავის დღეში არ აღირსებს მას, ვინც ბრძო-  
 ლიდან გარბის: იმას „მშვიდობითო“ ეტყვიან. მსურს, რომ შენ ისე  
 მოიქცე, რომ შეგვეძლოს შენთვის თქმა: „გამარჯვებით“ და არა  
 „მშვიდობით“.

### შ ე ნ ი შ ვ ნ ე მ ი

1. ქავჭავაძის ეს წერილი დაწერილია 1873 წლის ბოლოთვეე-  
 ბში და გამოგზავნილია პეტერბურგიდან, სადაც იგი იმ ხანებში  
 საბანკო საქმეებისათვის იყო გაგზავნილი. ეს კერძო წერილი გა-  
 მოუწვევია ნ. სკანდელის (ნიკოლაძის) „დროებაში“ მოთავსებულ  
 ფელეტონს: „მშვიდობით, მშვიდობით“ (იხ. „დროება“ № 45,  
 1873 წ. ან ნ. ნიკოლაძის „რჩეული ნაწერები“ ტ. II გვ. 107—110,  
 1932 წ.). როგორც „დროების“ წერილებიდან სჩანს, ნიკოლაძის ამ  
 წერილს დიდი გახმაურება გამოუწვევია ახალთაობის წრეებში.  
 პეტერბურგიდანვე გამოგზავნილია წერილი „წიგნი რედაქტორთან“  
 (იხ. № 404, 1873 წ.), რომელსაც ხელმოწერილი აქვს ფსევდონო-  
 მი ჩვენ უჩინონი. ამ „წიგნის“ არსებითი შინაარსი და სტილი  
 იგივეა, რაც ილიას კერძო წერილისა. ნ. ნიკოლაძემ, როდესაც  
 1927 წ. ილიას ზემოთ დაბეჭდილი კერძო წერილი გადმომცა თა-  
 ვის არქივიდან, მითხრა, ამ წერილთან ერთად ილიკომ პეტერბურ-  
 გიდან გამოგზავნა რედაქციაში თავისი ხელით დაწერილი, მაგრამ  
 პეტერბურგელი სტუდენტების სახელით, „დროებაში“ დასაბეჭდი  
 წერილიო. ამრიგად წიგნი რედაქტორთან ილიას კალამს ეკუთვნის.

„დროებამ“, რომელსაც მაშინ დროებით კ. ლორთქიფანიძე  
 რედაქტორობდა, მკითხველების საპასუხოდ დაბეჭდა შემდეგი:

„უფ. სკანდელი მხოლოდ რამოდენიმე მცირე ხნის ვადით მი-





თბილისი

ბეჭ

დის საზღვარგარეთ. ის სრულებით არ სტოვებს სალიტერატურო ასპარეზს ამ ცოტა ხნის განმავლობაშიაც. („მკითხველებს“—„დროება“, № 400, 1873 წ.).

2. თავის წერილში ნიკოლაძე სწერდა: „დაღალული, დაქანცული, ილაჯგაწყვეტილი ვტოვებ მე ჩვენი მწერლობის ასპარეზს და ჩვენი სამშობლოს ჰაერს, სრული ბედნიერებით ვეთხოვები ყველას, ვისაც ვძულვარ ან უყვარვარ, ვესალმები ყველას, ვინც მებრალემა ან მიყვარს, და მტერ-მეგობარს ნ ტარებით ვეუბნები—„მშვიდობით“ (იხ. „დროება“, № 45, 1873 წ.).

ეს ადგილი მაშინდელმა ახალთაობამ ისე გაიგო, თითქო ნიკოლაძე სამუდამოდ ეთხოვებოდა ქართულ მწერლობას.

3. ნ. სკანდელის ფსევდონიმით სწერდა 70-იან წლებში ნიკოლაძე.



## სერგეი მესხი\*

ქვემოთ გამოქვეყნებული წერილები ეკუთვნის 70-იანი წლების შესანიშნავ და საინტერესო პუბლიცისტს სერგეი სიმონის ძე მესხს. მან თავის დროზე დიდი როლი ითამაშა ჩვენი საზოგადოებრივი აზროვნების განვითარების საქმეში. სერგეი მესხი 14 წლის განმავლობაში ეწეოდა განუწყვეტლივ ქართველი ჟურნალისტისა და რედაქტორის მძიმე მოვალეობას. „თოთხმეტი წელიწადი გოშაგად უღვა ჩვენს მწერლობასა, მას მოუტანა სერგეი მესხმა მსხვერპლად თავისი სიყმაწვილე, თავისი გონებისა და სხეულის ძალ-ღონე, თავის ცხოვრების მოსვენება და ბოლოს, პირველი და უკანასკნელი საუნჯე ყოველი კაცისა, თავისი ჯანის სიმრთელე“, — ასე ახასიათებდა სერ. მესხის მოღვაწეობას მისი უახლოესი მეგობარი და თანამეკალმე პეტრე უმიკაშვილი.\*\* ხოლო მისი მეორე თანამებრძოლი, გიორგი წერეთელი უკანასკნელ გამოსასაღმებელ სიტყვაში ამბობდა:

„აწ საქართველოში ისეთი წერაკითხვის მცოდნე არ მოიპოება, რომ სერგეი მესხის სახელი არ გაეგონოს, თოთხმეტის წლის განმავლობაში ამ ქველ-მოქმედმა კაცმა აუტანელის ჯაფით ატარა მალღა ქართულის ლიტერატურის დროშა.

არც ერთი კაცი არ მოიძებნება ჩვენ შორის, რომ არ გრძნობდეს ამ დიდს ღვაწლს; მაგრამ ჯერ კიდევ არ დასდგომია მას დრო ღირსეულად დაფასებისათვის. ვერც ერთი თქვენთაგანი იმ საშინელს ჯაფას და თავგანწირულებით ბრძოლას ვერ წარმოიდგენს, რაც მე და ჩემს ამხანაგებს გვინახავს და გამოგვიცდია სერგეი მესხთან შრომაში. კვირის-კვირაობამდის, თვის-თვეობამდის, დღენიადაგ უძილობა, მუდამ რკინის მტვერში ყოფნა და მათი სუნთქვა, იმ მძიმე ჰაერით ფილტვების ღებობა“\*\*\*

ასე ახასიათებდნენ სერ. მესხის ამხანაგები და თანამებრძო-

\* დაიბეჭდა ჟურ. „მნათობში“ № 8—9, 1932 წ.—რედ.

\*\* პ. უ.—„სერგეი მესხი“, „ივერია“, № VII—VIII, გვ. 158—59, 1883 წ.

\*\*\* იხ. „სერგეი მესხის დასაფლავება“, „დროება“, № 145, 1883 წ.



ლები მის მოღვაწეობასა და შრომას ქართული ლიტერატურის სა-  
სარგებლოდ. მესხმა საესეებით დაიმსახურა ეს ქება.

ამ პატარა წერილში ჩვენ მიზნად არ ვისახავთ საესეებითა და  
სრულიად დავახასიათოთ სერ. მესხის მსოფლმხედველობა და მისი  
იდეოლოგია. ეს ცალკე გამოკვლევის საქმე არის. აქ მხოლოდ გა-  
კვრით შევეხებით ამ საკითხს.

სერ. მესხი 60-იანი წლების მოღვაწეთა იმ თაობას ეკუთვნის,  
რომელიც არ იყო კმაყოფილი აღნიშნული ეპოქის „რეფორმებით“  
და რომელმაც 1869 წელს ახალი ჯგუფი ჩამოაყალიბა. ამ ჯგუფის  
მეთაურები იყვნენ ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, სერ. მესხი და სხვ.  
მათ აღარ აკმაყოფილებდა 1861 წ. შემდგარ ე. წ. თერგდალეულ-  
თა ჯგუფის სამოღვაწეო პროგრამა. ახალი ჯგუფი არსებითად ბურ-  
ჟუაზიულ თვალსაზრისით იხილავდა საკითხს და მისი სამოღვაწეო  
პროგრამაც ამ კლასის ინტერესებთან იყო შეწონილი. მართალია,  
ჩვენი ბურჟუაზია უხერხემლო და უმოქმედო იყო, იგი ჯერ კიდევ  
მშობიარობის პროცესში იმყოფებოდა, მაგრამ ჩვენი საზოგადოებ-  
რივი ცხოვრება რუსეთის სავაჭრო სამრეწველო კაპიტალის ზე-  
გავლენით, უკვე ღრმა ცვლილებებს განიცდიდა და ამ კაპიტა-  
ლისტური განვითარების ინტერესებს გამოხატავდა თავისი პროგ-  
რამით სერ. მესხი და მისი ჯგუფი. შედარებით 1861 წლის ილია  
ჭავჭავაძის ჯგუფთან ეს ახალი მიმდინარეობა უფრო რადიკალუ-  
რი იყო, მაგრამ რადგან ის მოკლებული იყო მტკიცე და აქტიურად  
მომქმედ დასაყრდენ ბურჟუაზიულ კლასს, ამიტომ ამ ჯგუფის პრაქ-  
ტიკულ მოღვაწეობასაც ფრთები ჰქონდა შეკეცილი. მართლაც,  
მრავლის მეტყველი არის თუ გინდ ის სერიოზული ფაქტიც, რომ ჩვე-  
ნი პირველი სერიოზული ორგანო „დროება“-ს რედაქტორი მთელს  
საქართველოში 400-დე ხელის მონწილესაც ვერ შოულობს, რომ გა-  
ზეთს ოდნავ მაინც მატერიალური ბაზა გაუუმჯობესოს. დღეს, რო-  
დესაც პროლეტარიატის დიქტატურისა და სოციალისტური მშე-  
ნებლობის პერიოდში, კულტურული ფრონტი დიდად გაფართოვდა,  
გაზეთებით მოიფინა მთელი საქართველო, როდესაც პარტიის ცენტ-  
რალურ ორგანოს „კომუნისტს“ ასი ათასზე ბევრად მეტი ხელისმომ-  
წერი ჰყავს,—აღნიშნული ფაქტი ჩვენი ჟურნალისტიკის ისტორიი-  
დან მეტად სასაცილო მოვლენად გვეჩვენება. მაგრამ ეს ფაქტი ჩვენი  
მაშინდელი საზოგადოებრივი ურთიერთობისა და გაბატონებული  
წრეების უკულტურობის გამოხატულები იყო: თავად აზნაურულისა



და ბურჟუაზიულ საქართველოს ჩამორჩენილობისა და უკულტურობის მაჩვენებელი იყო.

აქედან ცხადია, თუ როგორ პირობებში უზდებოდათ 60—70-იან წლების ბურჟუაზიულ პუბლიცისტებს მოღვაწეობა. მაგრამ მართლაც ამით არ ამოიწურება საკითხის სირთულე. ისტორიულად საქართველოს ბურჟუაზია უხერხემლო იყო, პოლიტიკურად პასიური და შემგუებელი. იგი აქტიურად ვერ გამოდიოდა და არც გამოსულა არსებული წყობილების შესაცვლელად: ბურჟუაზია ფაქტიურად მოკლებული იყო რაიმე რევოლუციონერ მნიშვნელობას. 1905 წლის პერიოდში და მის შემდეგ ხანებში კი მან ის კუდშეკვეცილი ლიბერალური განწყობილებაც დაჰკარგა, რომელიც წინაპერიოდში ამ კლასსა და მის მეთაურ ინტელიგენციას ახასიათებდა და რევოლუციის მოწინააღმდეგე აქტიური ძალა გახდა.

ზედმეტი არ იქნება აქ ორიოდ სიტყვით გავიცნოთ ს. მესხის ბიოგრაფიული ცნობები.

სერგეი მესხი დაიბადა 1845 წელს, ღარიბი აზნაურის ოჯახში. მისი მამა, სიმონი, ქუთაისის სასულიერო სასწავლებელში ნასწავლი იყო, და ღარიბ ჩინოვნიკად ითვლებოდა. დედა სერგეისა, მაგდალინა, მარჯანიშვილის ქალი იყო. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ ოჯახიდან გამოვიდნენ: ცნობილი რედაქტორი და პუბლიცისტი სერ. მესხი, სახელგანთქმული არტისტი და დრამატურგი კოტე მესხი, არტისტი და მთარგმნელი ეფემია მესხი, ჟურნალისტები: ივანე და დავით მესხები.

პირველ დაწყებითი სწავლა სერგეის დედის ხელმძღვანელობით დაუწყო.

1856 წელს იგი მისცეს ქუთაისის გიმნაზიაში. 1863 წელს მან დაამთავრა გიმნაზია და პეტერბურგის უნივერსიტეტში შევიდა ბუნებისმეტყველების ფაკულტეტზე. იგი სტუდენტობის დროს სტიპენდიას ღებულობდა „კავკასიის კომიტეტისაგან“. 1867 წ. კურსდამთავრებული დაბრუნდა ქუთაისში. პირველ ხანებში იგი სახელმწიფო სამსახურში შევიდა, მაგრამ ადრე დაანება თავი მასწავლებლობის ადგილი, რომელიც მას ძლიერ უნდოდა, იმ ხანებში ვერ იშოვა.

1869 წლის აპრილში სერგეი მიიწვიეს გაზ. „დროების“ დროებით რედაქტორად. ამ ხანებში საზღვარგარეთიდან დაბრუნდა ნ. ნიკოლაძე და შესდგა ახალი დასი: გ. წერეთლის, ნ. ნიკოლაძის, ს. მესხისა და კ. ლორთქიფანიძის მეთაურობით.





1869 წლის მაისში „დროების“ რედაქტორი გ. წერეთელი პეტერბურგში გაემგზავრა პირად საქმეების გამო. მესხი ჩადგა გაზეთის სათავეში და ამ დღიდან მოკიდებული 14 წლის განმავლობაში მისი ცხოვრება და მოღვაწეობა მჭიდროდ იყო გადაჯაჭვული „დროების“ ისტორიასთან.

მისი დაუცხრომელი შრომითა და დაუშრეტელი ენერგიის წყალობით გაზეთი თავის სიმაღლეზე დადგა და საუკეთესო ინტელიგენტური ძალები შემოიკრიბა თავის გარშემო. 1873—1874 წლებში ერთი წლის ვადით სერგეი საზღვარგარეთ წავიდა, სწავლის შესაძენად და ევროპის ცხოვრების გასაცნობად. \* ამ ხნის განმავლობაში „დროებას“ რედაქტორობდა კ. ლორთქიფანიძე და უახლოეს თანამშრომლობას ეწეოდა მეველე (დავით მიქელაძე). თვით სერგეი განუწყვეტლივ გზავნიდა წერილებს საზღვარგარეთიდან.

დაბრუნების შემდეგ სერგეი განახლებული ენერგიით შეუდგა გაზეთის წარმოების საქმეს. იგინახულითა და გაგონილით აღფრთოვანებული, მხურვალეთ მიესალმა საზოგადოებას. \*\* ამავე წელს მან ცოლად შეირთო პროფ. პ. მელექიშვილის და, ეკატერინე, რომელიც დიდ დახმარებას უწევდა მას გაზეთის წარმოების საქმეში. პ. უმიკაშვილი სწერს: „რედაქტორს მუდამ თანამშრომლად მარტო ბატონი ეკატერინე ჰყავდა თარგმანშიაც, კორექტურის დაქვრაშიაც და გაზეთის ექსპედიციაშიაც. ეს პირველი შემთხვევა იყო ქართულს მწერლობაში, რომ ცოლ-ქმართ სალიტერატურო შრომა ერთად გაეწიათ“. 1875 წლამდე, „დროება“ კვირაში ერთხელ გამოდიოდა, ამ წლიდან—კვირაში სამჯერ, 1877 წლიდან ყოველდღიურ გაზეთად გადაკეთდა.

არ ყოფილა არც ერთი საჭირბოროტო საკითხი ჩვენს ცხოვრებაში წამოჭრილი, რომ მესხის კალამი არ შეხებოდეს მას. 1869 წლამდე იგი კორესპონდენციას გზავნიდა „დროებაში“ ლაზარე მესხიშვილის ფსევდონიმით, აქვს აგრეთვე თარგმნილი ლექსებიც ამ ფსევდონიმით. შემდეგ იგი გამუდმებით სწერდა მეთაურებსა და ფელეტონებს საკუთარი ხელის მოწერით, ხან ს. მ. მეკენჭეს, სოლოლაკელისა და სხვ. ფსევდონიმებით, ხან სულ ხელმოუწერლად ათავსებდა წერილებს. ქართული ვაჭრობა-

\* იხ. „ხამი მოგზაურის შენიშვნები და ფიქრები“—სერ. მესხის ნაწერები, ტ. I, გვ. 165,—208, 1904 წ.

\*\* იხ. „სალამი“, იქვე გვ. 208—211.





მრეწველობის გაჩაღება, გლეხის განთავისუფლება მემამულის ბატონობისაგან, თვითმმართველობის (ერობის, ქალაქის) შემოღება, ქართული კულტურისა და ენის გაძლიერება, ეროვნული თვითდაცვა და მრავალი სხვ. — აი რა აინტერესებდა „დროებას“ და სერ. მესხს.

ბოლო ხანებში იგი შეუწყვეტელი მუშაობით ძლიერ დასუსტდა, ანევრიზმით იქნა დაავადებული. გარდაცვალების რამდენიმე თვით ადრე გაზეთი გადასცა ივანე მაჩაბელს. გარდაიცვალა 1883 წ. ივლისში, აბასთუმანში.

მისი ნაწერები 5 ტომზე მეტი იქნება. გამოცემულია მხოლოდ ერთი ტომი 1904 წ.

ქვემოთ მოთავსებული წერილები საუცხოვო ცნობებს იძლევა ამ დაუღალავი მუშაკის შრომისა და მოღვაწეობის შესახებ. აქ, ინტიმურ წერილებში, ფართოდ არის გადაშლილი გაზ. „დროების“ ცხოვრება და ისტორია.

წერილების დედნები ინახება ქუთაისის მუზეუმში, კ. ლორთქიფანიძის არქივში.

წერილი პირველი

თბილისი, 1869 წ. 17 მაისს.

კ ი რ ი ლ ე<sup>1</sup>!

13 მაისს გამოგვზავნე დეპეშა და ძალიან მიკვირს, რომ ჯერაც არ მიმიღია შენგან პასუხი. მე გწერდი, რომ ბერენშტამის ხელით ბაზუნოვთან გიგზავნი 180 მანეთს-თქო ხამაშურიძისათვის;<sup>2</sup> ჩემი დეპეშა უნდა მიგეტანა ბაზუნოვთან და მოგცემდა ფულებს. ეს ფულები ზოგი აქ შეეკრიბეთ ამხანაგებში და 100 მან. ამატუნს ქონდა კავკაზიის ყმაწვილების სასარგებლოდ აივანოვსკის გამოფენიდან მოკრეფილი და იმიდგან შესდგა. რასაკვირველია, ბეჟანი ამ ფულებს, როგორც უნდა ისე მოიხმარს. თუმც ჩვენ გზისათვის გამოგიგზავნეთ, ჩემი ძმური რჩევა კი იქნებოდა, რომ თუ მართლა ისე ავით იყო, როგორც აქ ჩამოიტანეს ამბავი, ცოტა ხნით მაინც ჩამოვიდოდეს და მერე, დარწმუნებული იყოს, რომ იშოვის უკან დაბრუნების საშუალებას; არ ვიცი ეს რა ჯიუტობაა, რა სისულელეა რომ აქ სიკვდილი მირჩევნიაო! მართალია, რომ „სჯობს სიცოცხლესა ნაძრახსა—სიკვდილი სახელოვანი“, მაგრამ იქნება „სიცოცხლე ნაზრახი“ ვსთქვათ უდიპლომოთაც რო ჩამოვიდეს?

შენ დეპეშას მე დღეს ან ხვალ მოველი უსათუოდ. პეტრე უმი-





კაშვილისათვის <sup>3</sup> მოგეწერა, რომ ხუდიაკოვის „სამოუხრეტელიდან“ მინდა სტატიები „დროებისათვის“ <sup>4</sup> გამოგზავნო. შენ მგონია შეიტყობდი, რომ დროებით მე ვარ ეხლა „დროების“ რედაქტორი: <sup>5</sup> ეს, რასაკვირველია, ძალიან გაგიკვირდება ჩემგან. მე მოვკიდე მარტო იმისათვის გიორგის <sup>6</sup> მოსვლამდე ხელი, რომ მინდა გაზეთი არ დაეცეს, არ მოკვდეს: თუ ეხლა არა, შემდეგში მაინც იმედია მოიტანს „დროება“ სარგებლობას და რომ მნიშვნელობა ექნება. ხუდიაკოვიდან სტატიები „დროებას“ აწყენს, დარწმუნებული ვარ, ამიტომ რომ ჩვენ აზნაურ-თავადებს („დროების“ მკითხველებს) უნდათ სასიამოვნო, ადვილი საკითხავი რამეები. რასაკვირველია, ისინი უნდა მიაჩვიოს კაცმა ხეირიანი სტატიებისა და წიგნების კითხვას; მაგრამ გაზეთი მოკვდება ამისთანა სტატიებით, სანამ ისინი მიეჩვევოდნენ. შენი სტატიები, თუ გამოგზავნი, ძალიან კარგი და სასარგებლო იქნება „სასოფლო გაზეთისათვის“, <sup>7</sup> რომელსაც თითქმის მარტო გლეხები ჰკითხულობენ. შენც კარგათ იცი, რომ გლეხები ისე განაზებული არ არიან, იმათ ისე წახდენილი გემო არ აქვთ, როგორც მათ უწინდელთ (და ეხლანდელ) ბატონებსა; ისინი ზრუნავენ უფრო ლუკმა-პურზედ, სასარგებლოზედ. მაშ, ხუდიაკოვის წიგნს თუ ჩვენი გლეხობის გასაგებად გარდააკეთებ და ისე გამოგზავნი, ძალიან კარგს იქ.

გიორგი <sup>8</sup> ჩამოსული იქნება ეხლა, მგონია. უთხარი რომ, საქმეს არ ვახდენ-თქო და რაც შემოიძლია ვცდილობ, რომ საინტერესო ნომრები გამოვიდეს-თქო. მეც ვატყობ და სხვებიც მეუბნებიან, რომ უწინდელ ნომრებზე ცუდი არ გამოსულა ჩემ ხელში. „სასოფლო გაზეთის“ მე-9 №-ს გიგზავნი. მე-8 და მე-9 №-ში სტატია ვერეშჩაგინის <sup>9</sup> არტელებზე, მგონი შესანიშნავია ჩვენთვის; ამ საქმეზე მგონია, ღირს მოლაპარაკება. ერთ ყმაწვილ აბხაზის მებატონეს <sup>10</sup> უნდა ამისთანა ამხანაგობა გამართოს აბხაზეთში, სადაც რძე და საბალახო ადგილები ოხრად არის თურმე. ამ საგანზე მე ზვალ ვსწერ ვერეშჩაგინს წიგნს, რომ დარიგება და რჩევა მოგვცეს. კარგი იქნება, რომ გიორგი მივიღეს в Вольноэкономическое общество და შეიტყოს კარგათ, თუ მანდ არის ვერეშჩაგინი, ამ საქმის ყველაფერი დაწვრილებით. სხვას ეხლა, კირილე, მეტს ვერას გწერ, რადგან მეჩქარება. შენი სიწმინდის მოყვარულობა რო ვიცი, არ მოგეწონება ჩემი გათხუპნული წიგნი, მაგრამ რა გაეწყობა—წაიკითხავ ხომა?



მართლა, ჩემდა სამწუხაროდ, შენი პლემჩევეის ლექსები <sup>11</sup> არ გაუშვა ცენზორმა—ეს „მარსელიოზააო“ ამბობს. შენ ვერ წარმოიდგენ—როგორ გვაფიწროებს ცენზურა: <sup>12</sup> რაც რუსულად იბეჭდება, იმის მეოთხედსაც არ გვაბედვინებენ და ჩვენ, ჩვენდა საუბედუროდ, ისე წერა არ ვიცით ჯერ, რომ მკითხველმა სტრიქონებს შუა გაიგოს ჩვენი აზრები. ამხანაგები მოიკითხე.

შენი სერ. მ ე ს ხ ი.

PS. იმედი მაქვს—წიგნს მოიწერ. ჩემი აღრესი:

„დროების“ რედაქცია.

შ ი ნ ი შ ვ ნ ი შ ი

1. ეს წერილი მიწერილია კირილე ლორთქიფანიძისადმი პეტერბურგში. ლორთქიფანიძე (1839—1918) 60-იანი წლების მოღვაწე იყო. 1861 წ. მან მონაწილეობა მიიღო პეტერბურგის სტუდენტთა არეულობაში, რისთვისაც რამდენიმე თვე იჯდა კრონშტადტის ციხეში. სწერდა სხვადასხვა ფსევდონიმებით (თერგდალეული, თ. კარგარეთელი და სხვ.) ხშირად ხელმოუწერლად იბეჭდებოდა მისი წერილები. თანამშრომლობდა „საქართველოს მოამბეში“ (1863) „დროებაში“, „კრებულში“, 1881—83 წლებში ქუთათურ გაზ. „შრომაში“.

2. ბეჟან ხა მ ა ს უ რ ი ძ ე—60-იანი წლების მეორე ნახევრის ახალთაობის ერთ-ერთ საუკეთესო წარმომადგენლად ითვლებოდა. მის შესახებ ხშირად ვხვდებით ცნობებს მაშინდელ მოღვაწეთა კერძო წერილებში. გარდაცვლილა პეტერბურგში 1869 წ. (იხ. ნ. ნიკოლაძის ნაწერები, წ. I, გვ. 133—36, 1890 წ.).

3. პეტრე უ მ ი კ ა შ ვ ი ლ ი (1838 — 1904) 60-იანი წლების მოღვაწე, უახლოესი თანამშრომელი გაზ. „დროების“, „კრებულის“ და „სასოფლო გაზეთის“. სწერდა სხვადასხვა ფსევდონიმებით (მ. პეტრიძე, პ. უ. და სხვ.).

4. გაზ. „დროება“ პირველად გამოვიდა 1866 წ. 1866-69 წლებში. მას რედაქტორობდა გ. წერეთელი. იყო ახალთაობის ორგანო. მასში მონაწილეობას ღებულობდნენ მაშინდელი საუკეთესო ძალები.

5. 1869 წლის აპრილში გ. წერეთელმა „დროების“ რედაქტორობა დროებით გადასცა სერ. მესხს, რომელიც მანამდე უბრალო კორესპონდენციებს ათავსებდა გაზეთში და სახელმწიფო საქსახურში იყო; თვითონ გ. წერეთელი პეტერბურგში გაემგზავრა ქართული ენის შესწავლების გამოცდების ჩასაბარებლად. 1870 წ. ს. მესხი დამტკიცებულ იქნა „დროების“ მუდმივ რედაქტორად. როგორც





ცნობილია, იგი „ახალი ახალგაზრდობის“ ჯგუფის მიერ იქნა წამოყენებული რედაქტორის თანამდებობაზე. რედაქტორობდა 1883 წლამდე.

6. ე. ი. გიორგი წერეთელი, რომელიც უახლოესი წევრი იყო ახალი ჯგუფისა და „დროების“ სულის ჩამდგმელი. გიორგის მეგობრული კავშირი ჰქონდა მესხთან. 1879 წლიდან მან თავი დაანება „დროებაში“ თანამშრომლობას. 1883 წ. წერეთელმა მესხის დასაფლავებაზე ხაზგასმით აღნიშნა უკანასკნელის დიდი ღვაწლი ჩვენს ლიტერატურაში (იხ. „დროება“, № 145, 1883 წ.).

7. „სასოფლო გაზეთი“ გამოდიოდა 1868 წლიდან გ. წერეთელის რედაქტორობით. იგი სოფლის გლეხობისათვის იყო დანიშნული.

8. ე. ი. წერეთელი.

9. ვერეშჩაგინის შესახებ „დროებაში“ ბევრს სწერდნენ. თვით ს. მესხსაც აქვს წერილები მის შესახებ (იხ. „მეყველეთა ამხანაგობა“, 1869 წ. მესხის ნაწერები—ტ. I. გვ. 5—15). ბევრს სწერდა მის შესახებ ახელდებიან, რომელმაც სპეციალურათ შეისწავლა რუსეთში „ამხანაგობათა“ მოწყობის საქმე. თვით ვერეშჩაგინი იყო მეტაური თავის სოფელში მეყველეთა და რძის არტელის დაარსებისა (1865—1869 წ.). ასეთი ამხანაგობების იდეამ გაიტაცა „დროების“ მიმდევრებიც.

10. შეიძლება ეს აფხაზი მებატონე დ. ჩხოტუა იყო, რომელიც ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში ღებულობდა მონაწილეობას.

11. კ. ლორთქიფანიძე რუსულიდან ლექსებსაც თარგმნიდა. მას გადმოთარგმნილი აქვს დობროლუბოვის, ნეკრასოვის, პლეშჩეევისა და სხვათა ლექსები. ათავსებდა ხან ხელმოუწერლად, ხან თომა კარგარეთელის ფსევდონომით.

12. მაშინდელი პრესა ძლიერ შევიწროვებული იყო ცენზურის მიერ. ქართულ გაზეთებს არ ჰქონდათ უფლება ორიგინალური წერილი მოეთავსებიათ პოლიტიკაზე. იგი აუცილებლად ნათარგმნი უნდა ყოფილიყო ოფიციალურ გაზეთებიდან. მაშინდელი ცენზურის შესახებ ბევრია ცნობები გ. წერეთლის, ნ. ნიკოლაძის, აკაკის და სხვათა კერძო წერილებში.

წერილი მეორე

თბილისი, 1869 წ. 14 ივლისი

ძ მ ა ო ბ ე ჟ ა ნ !<sup>1</sup>

მე შენ დიდი ხანია გრაცხდი განსვენებულად „წიალსაშინა აბრამისათა“. წარმოიდგინე, როგორ გამიკვირდებოდა, შენი წიგნი რო მივიღე გუშინა. კაცო, წიგნებს ვგზავნი, დეპეშებს ვგზავნი და





კაცი პასუხს არ მაძლევს; ეს რა ამბავია! ნეტა ვიცოდეს კირილე ცოცხალია თუ მკვდარი: თუ ცოცხალია, რად ერთი წიგნი არ მაღირსა ჩემი წიგნების პასუხად; რად დეპეშის პასუხი არ მომწერა, ტყუილ უბრალოდ რად დამაკარგვინა დეპეშისათვის 9 მანეთი. გაუხმეს მაგას გოგრა.

იწერები 26 მან. რად დახარჯეთ ჩემთვის ფულების გამოგზავნაზე. პირველად უნდა გითხრა, რომ 26 მან. კი არა 13 და 80 კაპ-დავხარჯეთ 4 მან. 80 კ. ბერენშტამმა წაიღო, 3 მან. ბაზუნოვისთვის დეპეშის მისაწერად და 1 მან. და 80 კაპ. კომისიისათვის; დანარჩენი 9 მან. მე დავხარჯე დეპეშაზე, რომლებიც კირილეს მოვწერე და რომელზედაც არც ერთი პასუხი არ მომსვლია,—მაშ სადაური 26 მანეთით? ბაზუნოვს ხო არ გადაუხდევინებია მანდ? აქ ბერენშტამმა მითხრა, რომ არაფერს არ გადაახდევინებს ისაო.

ფოჩით იმიტომ ვერ გამოგიგზავნეთ, რომ, როცა 23 აპრილის შენი დეპეშა მოგვივიდა, მაშინ ჩვენ ხელში არ გვქონია ფული. 15 მაისისთვის მოუყარეთ თავი და რადგან დეპეშაში იწერებოდა, რომ 20 მაისს შეგეძლება წამოსვლა, ჩვენ ავჩქარდით და იმ რიგად გამოგზავნეთ, რა რიგათაც მიიღე; რომ გვცოდნოდა—შემოდგომამდინ არ წამოხვიდოდი, მაშინ, მგონია, არ გამოგზავნიდით ამ რიგათ—შემოდგომამდინ მაგ ფულები, რასაკვირველია, შემოგექმება და მერე დარჩები ყუყზე და შეიძლება ზამთარში მანდ კიდევაც ჩაკვდე... თავი ნუ მოგიკვდება, ეცადე, ეცადე რომ არ მოკვდე, თორემ ხომ იცი—რა შვილი მოაკლდება მამულს... იმ 180 მანეთიდან, რომელიც შენ გამოგიგზავნეთ 100 მან. გამოვართვით—ამატუნს, რომელსაც ოთხასი მან. (400) აქვს კავკაზიელ სტუდენტებისათვის აივანოვის სურათების გამოფენიდან შეკრებილი. ამ ფულების გამორთმევის დროს, ჩვენ ვუთხარით ამატუნს, რომ თუ მოგკრიფეთ ფულები, ისევ დაგიბრუნებთ თქვენ 100 მანეთსა და თუ ვერა, მაშინ მოგცემთ რასპისკას, რომ 100 მან. ხამაშურიძის სასარგებლოთ ავიღეთ თქო; ის დათანხმდა.—მე მაქვს კიდევ შენტვის აქ 49 მან. და თუ გაგიჭირდება და ამატუნმა არ გადაგვახდევინა, მომწერე და გამოგიგზავნი. ჩვენ ვაგროვებდით აქ ფულს ერთი ღარიბი სტუდენტისათვის!! შენი თავის მოყვარეობა დაკმაყოფილებული უნდა იყოს... მამა შენს მივწერე, რომ შენ ავად იყავი და ეხლა კარგად ხარ; ეს იმიტომ ვქენი, რომ იქ მიდიოდენ ჩვე-





ნები და მეგონა ეტყოდენ შენს დედას შენს უიმედო მდგომარეობაზე; მე, მეგონა, სანუგეშებელი წიგნი მივწერე და არა შესაშინებელი.

ეს ხომ ანგარიშებს მოვრჩით. ეხლა სხვა რაზმედმე მოვილაპარაკოთ. გიორგი ეხლა, რასაკვირველია, მანდ იქნება; უთხარ ჩემ მაგიერ, რომ საქმეები გვარიანად მიდის-თქო. იმედი მაქვს, ბეჟან, თუ კითხულობ ეხლა „დროებას“ და „სასოფლო გაზეთს“, შეატყობდი რამე ცვლილებას, ან თუ არაფერი ცვლილება შეატყობ, ისიც კიდევ უკეთესი; ის იმას ნიშნავს, მაშ უკან მაინც არ წავიყვანე ისინი. რა ვიცი, სხვები კი მარწმუნებენ, რომ თუ არ გავაუმჯობესე, არ ვახდენ მაინცო და.—რაც შემოძლია ვსცდილობ კი, თუ ავადმყოფობამ არ მომდგა კვანტი; ჩემდა საუბედუროდ—ეს სამი კვირაა მაციებს და ხშირად თავი მტკივა. გიორგის უთხარი, რომ „სასოფლო გაზეთისათვის“ სუფსიდის იმედია-თქო<sup>2</sup>. სიტოვსკიმაც და ორლოვსკიმაც ძალიან იმედი მომცეს-თქო. ეხლა ორლოვსკის თხოვნა უნდა მივცე და გავახსენო. ეს საქმე—გიორგის მოსვლამდის ვერ მოიცდის, რადგან კერესელიძე<sup>3</sup> წინათვე იღებს მთელი წლისას და ამ წლის რო ვერ მოასწროს ადგება, ჩვენ ეხლავე უნდა ვეცადოთ საქმის გარიგება. იმის გარდა რომ ორლოვსკის თხოვნა უნდა მივსცე, სიტოვსკიმ მთხოვა რომ ავსწერო „გუთნის დედის“<sup>4</sup> „ღირსებაები“ და მივსცე იმას ეს ზაპისკა. რასაკვირველია, ვეცდები, რომ შევამკო ეს მშვენიერი სამეურნეო გაზეთი.

„მნათობის“<sup>5</sup> ორი ნომერი გამოვიდა. მეორე №-ში Он заигрывает с „დროება“ და ზოგან კიდევაც იკბინება ვითომ.<sup>6</sup> მომავალ „დროების“ №-ში მე ამაზე უნდა ვსტკვარამე,<sup>7</sup> კაცს რომ შენი კბენა უნდოდეს, უნდა დაასწრო და პირველად შენ უკბინო, მერე ველარ გაბედავს კბენას, ამის გარდა ლიტერატურული კარგი საქმეა, მკითხველებისათვისაც და თითონ გაზეთისთვისაც.

ამას გარდა გიორგის გადაეცი, ბეჟან, რომ კერესელიძე მართლა ყოფილა აჭარაში, არა, აჭარაში კი არა, ახალციხეს გაუტარებია დრო და ეხლა ჩამოვიდა აქ და თავის მოგზაურობა აწერა;<sup>8</sup> ერთი იფიქრე, იმასაც კი ამბობს, თუ რა ნაირად უნდა მოვაქრისტიანოთ ჩვენ, ე. ი. რუსებმა, ეს ხალხიო. ამას გარდა მე ვიცი, რომ ჩვენი მეზობლის (მაისუროვის) შვილის ხელით იმან გაგზავნა იქ ორასი თუ სამასი ეგზემპლარი თავის „ცისკრისა“. ამაზე გიორგიმ უნდა მოიფიქროს.



« ჰკითხე გიორგის—როგორ მოეწონა მე-23 „დროების“ №-ში რედაქციისაგან შენიშვნა თავის გარეშე თანამშრომლებზე. მე იძულებული ვიყავი მექმნა ამისთანა განცხადება ამიტომ, რომ ხშირად მაქვს უკმაყოფილება თანამშრომლებთან; ნამეტურ უ. ბეთანოვის<sup>10</sup> უშვერმა და ხეპრულმა წიგნმა გამომიტხოვა ამაზე.

სხვა კარგად იყავი... შენს წიგნს მალე მოველი.—

სერ. მესხი

— ამ ცოტა ხანში გიორგის განსაკუთრებით წიგნს მივწერ.—

ს. მ.

### შ ი ნ ი შ გ ნ ე მ

1. წერილი გაგზავნილია პეტერბურგში ბეჟან ხამასურიძესთან.  
2. სუფსიდიის მიღებას „სასოფ. გაზეთის“ რედაქცია ცდილობდა „ამიერ-კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებრი-საგან“.

3. ივ. კერესელიძე (1827-93) — „ცისკრის“ რედაქტორი. სცემდა აგრეთვე „გუთნის დედასაც“.

4. „გუთნის დედა“ გამოდიოდა 1861 წლიდან კერესელიძის რედაქტორობით. ეს იყო ქართული ორგანო „სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებისა“ და ემსახურებოდა მემამულეთა ინტერესებს. 1873 წლიდან მის რედაქტორად დაინიშნა ანტ. ფურცელაძე, რომელმაც გაზეთს ნაროდნიკული ელფერი მისცა.

5. „მნათობი“ 1869-72 წლებში გამოდიოდა ს. ავალიშვილის რედაქტორობით. უმთავრესად ლიბერალურ-ბურჟუაზიული მიმართულებისა იყო.

6. ლაპარაკია „მნათობის“ მეორე ნომერში მოთავსებული მოწინავე წერილზე: „მნათობზე“.

7. მესხის წერილი „მნათობის“ შესახებ — დაიბეჭდა № 28-ში ლაზ. მეზ-შვილის ფსევდონიმით. წერილი იუმორისტული ხასიათისაა. „მნათობის“ შესახებ გაკვრით არის მოხსენებული ანჩიხატისუბნელის (პ. უმიკაშვილის) წერილშიაც (№ 25, 1869).

8. კერესელიძემ თავისი მოგზაურობა ასწერა 1869 წ. „ცისკრის“ № 5-6.

9. „დროების“ 1869 წ. № 23-ში მოთავსებულ განცხადებაში რედაქცია აძლევს პასუხს თავის თანამშრომლებს, რომელნიც საყვედურს აცხადებდნენ წერილების შესწორებისა, შემოკლებისა და ენის შეცვლისათვის.

10. ბეთანოვი დაახლოვებული იყო „დროების“ რედაქციასთან, ღებულობდა მონაწილეობას წიგნების გამოცემაში, მის მიერ არის გამოცემული „კაცია ადამიანი“? (1869 წ.).



კ ი რ ი ლ ე !

დიდი ხანია ველი წიგნს, მაგრამ არ მომდის, არ ვიცი რას მივაწერო... ხამასურიძის ამბავი ბეჯითი არ ვიცი რა. თითონ მწერდა მე, რომ შემოდგომამდის არ მოვდივარო და ეხლა შენ იწერები, რომ ფულები გამოგზავნეო, არ ვიცი ვის დაუჯერო. მე მაინც მივწერე კალანდარიშვილს და ლოლუას, ფულები გამოგზავნონ და სანამ ეს წიგნი მოგივიდოდეს, მგონია, ფულები მოგივა; აქაც არის 50 მან. და მათაც თუ 140 მან. გამოგზავნეს, 200 მანეთამდის მოგივა ბანკის სახელზე; მაცნობე კი როგორც მოგივიდეს,—ამ წიგნს ჩემი ძმა მოგიტანს.<sup>1</sup> შენ ხომ ოტჩენაში ხარ და ამიტომ კეთილგზაზე უნდა დააყენო ჩემი ძმა, ეს შენი ვალია. პირველად შენთან ჩამოხტება, შენ მოუნახე სახლი, დაარიგე, როგორც რიგია, თორემ ჯერ სულ გამოუცდელია. სთხოვე, რომ იაროს შენთან და ელაპარაკე სხვადასხვა საგნებზედ. კეთილი წადილები აქვს, მართალია, მაგრამ ეს არ არის საკმაო კაცისათვის, ექიმობას რომ აპირობს, მე ძალიან მომწონს; კარგია, შრომას მიეჩვევა. რატომ გიორგი წერეთელის არაფერი არ ისმის. იმისთანა წიგნის მოწერას, ის რო მოიწერა, არ მოეწერა ის სჯობდა. თავის ამბავს—დაიჭირა ეგზამენები, თუ არა, ან სხვა რამეს, არაფერს არ იწერება. მიკვირს ამდენი ხანი „კაცია ადამიანს?!“<sup>2</sup> რად არა გზავნით; აქ ჰკითხულობენ მოვიდა თუ არაო. ტყვილად დამაბეჭდინე „დროებაში“ განცხადება, რომ მაისის დამლევს აქეთ გამოიგზავნებაო.—გიორგი წერეთელს უთხარი ამ კვირაში წიგნს მოგწერთქო.

სანამ შენ წიგნს არ მივიღებ, მანამ დიდს და ხეირიან წიგნს არ მოგწერ.

შენი სერ. მესხი

მ ი ნ ი მ ე ნ ე მ ი

1. აქ ლაპარაკი უნდა იყოს ი. ვ. მესხზე. შემდეგში იგი საზღვარგარეთ წავიდა და ციურიხში სწავლობდა. მონაწილეობას ღებულობდა „დროებაში“, „კრებულში“. სწერდა ი.—ი-ს ფსევდონიმით. გარდაიცვალა 1932 წ.





2. ი. ჭავჭავაძის „კაცია ადამიანი?!“ ცალკე წიგნად გამოსცემს 1869 წელს პეტერბურგის სტუდენტებმა. ამის შესახებ წინასწარ განცხადებებიც იყო მოთავსებული 1869 წლის „დროებასა“ (№ 17) და „სასოფლო გაზეთში“.

წერილი მეოთხე

თბილისი, 1869 წ. 30 აგვისტო

ძმაო კირილე! დარწმუნებული ვარ, რომ თუ შენთან ხშირი მიწერ-მოწერა გავმართე, პუნქტუალურად წერას მიმაჩვევ და ეს, შენც იცი ჩემი ხასიათი, ძალიან სასიამოვნო არ იქნება ჩემთვის. მე არც ცხოვრებაში და არც წერაში არ მიყვარს ნემეცური სიფაქიზე და წესიერება, მაშინასავით მორთული კაცის სიცოცხლე რა სიცოცხლეა. გარწმუნებ, რომ ხანდისხან თავხედობას და უწესობას თვით ბუნებაც მოითხოვს!... ეგეც შენთვის წინასიტყვაობა, რომელიც უსათუოდ გამოგვადგება თუ ყურადღებას მიაქცევ...

ეხლა დავიწყებ თავიდან და ვეცდები ყოველს შენი წიგნის პუნქტზე პასუხი მოგახსენო; მაგრამ ღმერთმანი, ხელი მიჩერდება, როცა გამახსენდება, რამდენ რამეებზე უნდა მოვილაპარაკო შენთან; ნამეტურ შენი წიგნის პირველ გვერდს რო გარდავხედავ, სწორეთ სასოწარკვეთილებაში ვარდები: ხუმრობაა ძველი დეპეშებისა და ტელეგრაფის კვიტანციების ამოღება არხივიდან და იმათი გაჩხრეკა? ხუმრობაა ისე პუნქტებით გამოანგარიშება, როგორც შენ გიქნია? ამისათვის მე არც მომატებული დრო მაქვს და არც მოთმინება. ამის გამო ამ საგანზე ორ-სამს გეტყვი და აღარც შემდეგში მოუბრუნდები, იმედი გქონდეს.—შენ სულ უბრალოდ მოგჩვენებია, რომ მე „ძალიან გავცხარდი“ ჩემი წიგნების და დეპეშების უპასუხოთ დატოვებისათვის; რასაკვირველია, სასიამოვნო არ არის, როცა მეგობარს უბრალო წიგნსა სწერ და ხმას არ გცემს, მაგრამ ამ შემთხვევაში საქმე სულ სხვანაირად იყო: ჩემი პირველი დეპეშის პასუხი ისე ჩემთვის არ იყო საჭირო, როგორც იმათთვის, ვინც ფულები გამოიღეს და სხვა მონაწილეობა მიიღეს ამ საქმეში; იმათ მეორე დღესვე სურდათ შეტყობა მიიღეს შენ მანდ ფულები თუ არა და შენ კი მწერ, რომ რას სწუხდი, მეთექვსმეტე დღეზე ხომ შეგატყობინებდა ტელეგრაფის სტანციამ? ასე თუ გვდომებოდა, არც „საპასუხო“ ფულებს (3 მან.) დავხარჯავდით და გთხოვდით წიგნით გეცნობებია. თუ კალანდარიშვილის და შენ პასუხს



ორი კვირა უცადეთ, შენ რატომ ვერ მოიცდიდი იწერები, თავი  
ნუ მოვიკვდება, მართალი სიტყვი, ვის უფრო შეფეროდა მოც-  
და შენ და წერეთელს, თუ მე? მოიფიქრე რანაირ შემთხვევაში  
ვიცდიდი მე და რა ნაირში—თქვენ, შენ წიგნში სამჯერ-ოთხჯერ  
არის მოხსენებული ჩემი სიტყვები: „გაუხმეს კირილეს გოგრაო“;  
როგორც გეტყობა, კისერში გაგჩერებია ეს სიტყვები და ვერ გა-  
დაგიყლაპავს. ძალიან მიკვირს, რომ გულით ნათქვამს სიტყვას ვერ  
არჩევ ფრაზასთან; თუმცა, როგორც ჰხედავ, მე სრული უფლება  
მქონდა მეავე სიტყვები მომეხსენებია შენთვის, მაგრამ (დახე, ჩემ  
სულგრძელობას!) ფრაზის მეტი არა მითქვამს რა.—შენ ამბობ, რომ  
ჩემი დეპეშა ბაზუნოვმა წაიღო და ზედ მომაწერიდა ხელი აქ  
(ბერენშტამისთვის) გამოსაგზავნათო.—ძალიან მიკვირს, რომ არ  
მიგიღია ყურადღებაში ის, თუ რა ბეჯითად და რა სიჩქარით ასრუ-  
ლებენ წიგნის მაღაზიები კერძო პირების თხოვნას და მინდობი-  
ლობას; რატომ არ იფიქრე, რომ ბაზუნოვს ერთი თვის შემდეგ  
შეეძლო გამოეგზავნა ბერენშტამისათვის შენი ხელმოწერილი დე-  
პეშა და რომ ამ საქმის შეტყობა ჩვენთვის საჩქაროთ იყო საჭი-  
რო? წინააღმდეგ შემთხვევაში ხომ არც „საპასუხო“ ფულებს გა-  
დავიხდიდი. შენ ორმოცჯერ იმეორებ ეს და ეს უნდა გეფიქრებო:  
ეხლა ხომ ხედავ, რომ ცოტა შენც გეფიქრნა და ინწამსვე გამო-  
გეგზავნა წიგნი ან დეპეშა, კარგს იზამდი.—ჩემი სამღურავეები შენ-  
თან პასუხის გაუცემლობისათვის უკან წამიღია. მართლა, მიკვირს,  
როგორ ვერ მოვიფიქრე—რამდენი დრო სჭირდება კირილეს ჯერ  
დასაწერად მომზადებისათვის, მერე თითონ წერისათვის, მერე გა-  
მოგზავნისათვის და სხვა! შენ ძალიან კარგად ამბობ, რომ 14 დღე-  
ზე ადრე პასუხის მოწერა ხომ არ შეიძლებოდაო (!) მართლა, 28  
დღის შემდეგ, როცა შენზე სამღურავე მივწერე ბეჟანს, რომ შენი  
პასუხი მომსლოდა, კირილე, ძალიან არ შევრცხვებოდი, მაგრამ,  
უნდა გითხრა, ეს უფრო ძალიან გამიკვირდებოდა, რომ მოვიფიქ-  
რებდი...

ბეჟანის ამბავი რომ უფრო დაწვრილებით არ მომწერე, გემ-  
ღური, ძალიან მაკვირვებს, როცა შენ, რაღაც წყენით, ამბობ, რომ  
ბეჟანი ბეთანოვსა და ანტონოვს<sup>1</sup> ავიწროებსო. მე მგონია, ანტო-  
ნოვი მაინც არ სჩივის ამ შევიწროებაზე და ბეთანოვს კი ცოტათი  
ვიცნობ: დარწმუნებული ვარ, რომ ისინი შევიწროებულნი არიან;  
მაგრამ კარგი ამხანაგისათვის და კარგი კაცისათვის რომ კაცმა



ცოტა საქმე გაიჭირვოს, მე მგონია ეს დიდი საქმე არ არის. — 30  
ივლისს გამოვეგზავნე შენ სახელზე ფორტით 125 მან. ბეჟანისათ-  
ვის; თავი ნუ მოგიკვდება, კირილე, ეცადე, რომ წამოვიდეს, თუ  
შეუძლია, სისულელე არ არის, არ წამოვალო რო ამბობს? მაგ და-  
ლოცვილს მანდ სიკვდილი ურჩევნია, თუ აქ წამოსვლა და სიცო-  
ცხლე? განა, რომ გამორჩება, მერე არ შეუძლია ისევ დაბრუნდეს?  
ის 125 მან. თუ არ ეყოფა, ან ნიკოლაძისაგან,<sup>2</sup> ან სხვისგან სადმე  
უშოვეთ და გარდაიხდის კაცი. — მართალია ნიკოლაძე და წერეთე-  
ლი მოდიან, თუ არ წამოსულან კიდევაც; კარგი იქნება, რომ იმათ  
წამოჰყოლოდა; თუ ისე ავათ არის, მარტო წამოსვლა, რასაკვირ-  
ველია, არას გზით არ შეუძლია.

გიორგი თუ წამოსული არ არის ახლა, ძალიან ცუდი ამბავი  
იქნება, ამიტომ რომ, სხვა სალუქმა-პურო საქმეები ავიჩინე, იმათ  
უნდა მოვკიდო ხელი და გაზეთებისათვის ძალიან ცოტა დრო და-  
მრჩება: ამის გამო ისინი, იმედია კიდევ უფრო შესუსტდებიან.  
სხვა საქმეს იმიტომ მოვკიდე ხელი, რომ კაცს ყველაზე პირველად  
სტომაკი აწუხებს. გაზეთს („დროებას“) რომ ჩემი რჩენა შეეძლოს  
როგორმე, ვინ მამაძაღლი, ხელს აიღებდა იმაზე. მე ვიცი, რომ  
„დროებას“ 300 ხელის მოწერით ერთი კაცის დარჩენა კარგათ  
შეუძლია; რადგან 800—1000 მანეთამდი დარჩება ხარჯს გარდა,  
მაგრამ უბედურება ეს არის, ჩემი თავის იმედი არა მაქვს; იმედი  
არა მაქვს, რომ ხეირიანად წავიყვანო ანგარიში; ამას გარდა დე-  
კემბრამდი რითი უნდა იცხოვროთ (სანამ ხელის მოწერის ფული  
არ შემოვა)? ნიკოლაძე რომ აიღებდეს გაზეთს თავის რისკზე (თუმც  
რისკი არ არის ეს) და ერთათ წავიყვანდეთ საქმეს, მგონია, ძა-  
ლიან კარგი იქნება; მაშინ სხვა გარეშე საქმეს მივატოვებდი და  
გაზეთს მოვახმარდი მთელ დროს. ამას გარდა ნიკოლაძეს შეუძ-  
ლია მელიქოვის და კომპ.<sup>3</sup> სტამბაში წილი ჰქონდეს, დ. ბაქრაძე<sup>4</sup>  
ყიდის თავის წილს 2,000 მანეთათ და თუ უნდა, იყიდოს. სტამბის  
საქმე ეხლაც კარგად მიდის და თუ скоропечатная машина გამო-  
იწერეს, როგორც აპირებენ, მაშინ კიდევ უკეთ წავა, უეჭველია.  
ეს სხვაფრივაც ძალიან სასარგებლო იქნება, მე მგონია. ამ საქმეზე,  
რომ ჩამოვა ნიკოლაძე, მაშინ მოველაპარაკები და მოელაპარა-  
კებიან.

„მნათობზე“ იწერები, რომ არ მეგონა თუ ამისთანა იქნებო-  
დაო. მიკვირს, ამაზე უარესი-რადღა უნდა გგონებოდა. მითხარი,





ოთხს ნომერში რამდენი სტატიის წაკითხვა ღირს? ერთი, რომელიც და  
и обещался! ჟურნალის ხასიათი, მე მგონია, მარტო ორ ან სამს  
სტატიას აქვს. სბორნიკისთვის კი ივარგებდნენ ზოგიერთი თარგმა-  
ნები. შენ ამბობ: „მეორე ნომერში“ მკითხველებთან მიქცეული  
სიტყვები თანაგრძნობის აღმძვრელიაო“. წაიკითხე მეორეთა და  
მერე სთქვი. რა მოგაგონდა, როცა ის სიტყვები წაიკითხე ამ სტა-  
ტიაში, რომ ჩვენ „საქარ. მოამბესავით“ არ ვეცდებით, რომ თა-  
ვიდანვე გამოვილიოთ ჩვენი ძალა და მერე ყუყუე დავრჩეთო (აზ-  
რი ეს არის)! მე კი ეს მომივიდა იმ წამსვე ფიქრში: ჩემო ძმებო!  
მაშ თქვენ ძალიან ცოტა ძალა გქონიათ, რომ ასე მალე გეშინიათ  
იმის გამოლევა! ამას გარდა, ეს სიტყვები კიდევ იმას ნიშნავს,  
რომ ჯერ... მიირთვიო, მკითხველებო, და მერე შეაქარს მოგართ-  
მევთო! ის აზრები („დროებასთან“ კონკურენციაზე და სხვა), რო-  
მელსაც ავტორი ებრძვის,<sup>6</sup> მარტო ერთმა კაცმა წარმოსთქვა და  
არა საზოგადოებამ.— სად მონახე შენ „მნათობში“ стремление к  
решению практических вопросов, ან პრაქტიკული გზა, არ მესმის.  
ერთი მარტო ჯანაშვილის სტატია<sup>7</sup> განა ჟურნალს მიმართულებას  
აძლევს!

შენი მოწონება ცოტათი მაინც „დროებისა“ და „სასოფლო  
გაზეთის“, დარწმუნებული იყავი, მე ძალიან მიამა. ჩემდა საუბე-  
დუროთ, უკანასკნელი სამი თუ ოთხი „დროების“ ნომერი, ჩემი  
ავადმყოფობის გამო (მაციებდა) ძალიან შესუსტდა; სწორეთ სა-  
ზაფხულო ნომრები იყვნენ. თუ არავინ მომეხმარა და ან წერეთე-  
ლი და ნიკოლაძე თუ მალე არ ჩამოვიდნენ, მომავალი ნომრებიც  
ესეთებე იქნებიან, ზემოხსენებული მიზეზების გამო. ამ ზაფხულში  
მაინც ეს ოხრები არავინ არაფერს არ გზავნის, არც კორესპონდენ-  
ციებს და არც სტატიებს. მარტო ქუთაისიდან უხეირო ლექსებმა  
გააჰირვეს საქმე. კირილე, ერთი შენებურათ რომ მოიქაჩალებდე  
თავს, გააბრტყელებდე ორ-სამს ფურცელს და გამოგზავნიდე, სწო-  
რეთ ძალიან კარგ საქმეს იზამ. მასალების ნაკლებობა, მგონია, არ  
იქნება.—შენს სტატიებზე „სას. გაზეთისათვის“ არაფერს არა გწერ,  
რადგან გადაგიდვია იმათი წერა.

ძალიან ვწუხვარ, რომ ვერცერთი შენი თხოვნა ფიცხელაურთან,  
სარაჯოვთან და უმიკაშვილთან ვერ აგისრულე; არც ერთი იმათგა-  
ნი ამ ჟამათ აქ არ არიან; ფაცხელაური და უმიკაშვილი სადღაც  
სოფლებში წავიდნენ და სარაჯოვი ტემირხანშურაშია. პირველ ორს



როგორც ჩამოვლენ, იმ წამსვე გარდავსცემ შენ თხოვნას და ან იმათ მოვაწერინებ შენთვის წიგნსა და ან მე მოგწერ იმათ პასუხს; სარაჯოვს მიეწერ ტემირხანშურაში წიგნს და როგორც მომივა პასუხი, შეგატყობინებ.

ჩემი ძმა როგორ მოთავსდა მანდ—თუ იცი; თუ ძმა ხარ, კირილე, იქონიე იმასთან საქმე; იარეთ ერთმანეთთან, ილაპარაკეთ, ხეირიანი წიგნები მიეცი საკითხავათ და სხვა. თუ გინდა, რომ „ИЗ НАШИХ“ იყოს.

ეხლა მშვიდობით... თუ წიგნი მომწერო, ოპტიკის კანონები იქონიე მხედველობაში, თავი ნუ მოგიკვდება: ქრისტიანო, ერთი თაბახი ქალაღდი ნამეტანი წავიდეს, დაგლუპავს?... მანდაური ჩემი ნაცნობები ყველა მომიკითხე; განსაკუთრებით ბეჟანი და ანტონოვი; პირველს უთხარი—არ მოკვდეს, თორემ დაგემღურობით-თქო...

შენი სერ. მესხი

### შ ე ნ ი შ ე ნ ე მ ი

1. ანტონოვი—ახალი თაობის წევრი იყო. აქვს რამდენიმე წერილი ნათარგმნი „ქრებულში“.

2. ნ. ნიკოლაძე—იმ ხანებში ახლად დაბრუნებული იყო საზღვარგარეთიდან და თავის პირად საქმეებისათვის იმყოფებოდა პეტერბურგში. 1870 წლიდან მან ახლო მონაწილეობა მიიღო „დროებაში“. 1874 წელს შესწყვიტა მუშაობა ამ გაზეთში და მხოლოდ 1876 წელს დაუბრუნდა, დაახლოებით ერთი წლის შემდეგ დასცილდა ს. მესხს და 1878 წ. „ობზორის“ დაარსებასთან ერთად ცხარე კამათი გაიმართა მათ შორის.

3. სტ. მელიქიშვილი—ძმა პროფ. პ. მელიქიშვილისა, რომლის სახელზედაც ნ. ლოლობერიძემ, გ. თულაშვილმა და დ. ბაქრაძემ გახსნეს სტამბა 1865 წ. ამ სტამბაში იბეჭდებოდა „დროება“.

4. დიმიტრი ბაქრაძე ცნობილი ისტორიკოსი, ერთ-ერთი დამაარსებელი „დროებისა“ და სტამბის მონაწილე. პირველ ხანებში უახლეს მონაწილეობას იღებდა „დროებაში“, შემდეგ ცენზორადაც იყო დანიშნული.

5. აქ ლაპარაკია „მნათობის“ მეორე №-ის მოწინავე წერილზე, „მნათობზე“

6. ზემომოყვანილ წერილში არის აღნიშნული, რომ „ზ—ლი აწერს „მნათობს“ „დროების“ კონკურენციისათვის დაბადებას“.

7. ჯანაშვილი—ინგილო—„მნათობისა“ და „დროების“ თანამშრომელი, სწერდა სტატიებსა და ისტორიულ წერილებს.



აღნიშნულ „მნათობში“ მას მოთავსებული ჰქონდა: „კაცს განათ-  
 ლებამ უნდა მისცეს სახსარი ცხოვრების გაფაქიზებისა და სიმდიდ-  
 რის მოპოვებისა“.

### წერილი მეზუთე

თბილისი, 1869 წ. 28 დეკემბერს.

### ძმაო კირილე!

მომიტევე, რომ ისე მალე ვერ გწერ შენი წიგნის პასუხს, რო-  
 გორც შენ გეთხოვა და რიგი იყო. ახლა, რადგან საკმაოდ მაქვს  
 თავისუფალი დრო (დღესასწაულების გამო) წიგნსაც გწერ და  
 შენ ნათხოვნ წიგნებსაც („ბუნების კარს“, ანბანს და „სახელმძღვა-  
 ნელოსაც“)¹ გიგზავნი. შენი სტატია,² ჩემს გარდა, სხვებსაც ბევრს  
 მოეწონა. გოგებაშვილმა³ მიიღო ცნობაში ზოგიერთი შენიშვნები  
 და დარიგებები: განსაკუთრებით მოსწონს იმას შენი „მანერა—из-  
 ложения“ და ფრაზების არ ყოფა შენს სტატიაში. ჩემი მხრივ,  
 შეგნიშნავ მხოლოდ ერთს (ამას შენც მიმხედარხარ): შენი ჭირიმე,  
 კირილე, უფრო მეტი სიცოცხლე, შუშხი და ნაკლები სიმშრალე.  
 დარწმუნებული იყავი, რომ ამას იმიტომ ვაჭირებ, რომ ვიცი  
 „დროების“ მკითხველების და საზოგადოთ ჩვენი საზოგადოების  
 გახსნა და ხასიათი.—ნუ მეტყვი, საგანი იმისთანა არისო, რომ  
 იმაზე შუშხიანათ ლაპარაკი შეუძლებელი არისო; შენც კარგად  
 იცი, ყოველს საგანზე შეიძლება ცხოველათაც და მშრალად სჯა.  
 იქნება შენ მითხრა: უსულო საგნის გაცხოველებას ნიჭი უნდაო;  
 მე მგონია, მაგდენი არა: ვისაც საზოგადოთ წერა შეუძლია, იმას  
 ცოცხალი, მკვახე სიტყვების ხმარება და გადაკვრით, по поводу  
 ლაპარაკიც არ გაუჭირდება მაგდენათ.

დანარჩენ შენ სტატიებს, რომელზედაც იწერები, მოუთმენლად  
 მოველი. საზოგადოთ იმედი მაქვს შენი, რომ დამეხმარები მერმისს  
 გაზეთის გაუმჯობესებაში. თუ შენისთანა კაცებისაგან რამე შემ-  
 წეობა მექნება, მაშინ აღარ ვიქნები იძულებული დაგებეჯდო ხან-  
 დისხან უაზრო და უფერული კორესპონდენციები⁴ და სტატიები  
 ზოგიერთი ჩვენი პსევდო მწერლებისა. თავი ნუ მოგიკედება, ნუ  
 იფიქრებ, რომ ამას გწერ მე ვითაარცა რედაქტორი მუქთ თანა-  
 მშრომელს; შენც კარგად იცი, რომ გაზეთის გაუმჯობესობა ჩემი,  
 კერძო საქმე არ არის: ამის (გაზეთის გაუმჯობესების) შედეგები





როგორც ჩემთვის, ისე ყოველი ჩვენი რჯული კაცებისათვის ერთ-ნაირად სასურველი და სანატრელია.

შენს აზრზე, რომ იმნაირი ისტორიული სტატიები „დროებაში“, როგორც მე მოვწერე ნ ი კ ო ს,<sup>4</sup> შეუძლებელი არისო, ვერ დაგეთანხმები: მე მგონია, რომ ისეთი სტატია, რომელიც დაეტევა სამს „დროების“ ნომერში (დაახლოებით ერთი ბეჭდის თაბახი, 2 თაბახი) ცოტაოდნათ მაინც გააგებინებს ფრანციის ამ საუკუნის ცხოვრებას, მაგალითად, ავტორმა, რასაკვირველია, მხოლოდ ისეთს მომენტებზე და ისტორიულ მოვლინებაზე უნდა უჩვენოს, რომელთაც ამ ჟამათაც აქვთ ხალხის ცხოვრებაზე გავლენა და რომლებზე სჯა და მოლაპარაკება ჯერაც არ გათავებულია. — იმნაირი სტატიების დაწერა არა მგონია ისე ძნელი იყოს, როგორც შენ იწერები! იმათ, იმ დანიშნულებას გარდა, რომლისთვისაც დაიწერებიან, თავისთავადაც ექნება დიდი მნიშვნელობა ჩვენი მკითხველებისათვის. სპეციალისტობა კი ამისთვის, მართალი გითხრა, სრულიადაც არ არის საჭირო. ქრისტიანო! მთელი ტრაქტატის დაწერას ხომ არ გეუბნებიან. კონსტიტუციების აღწერა, მგონია ვერ აასრულებენ ამ სტატიების დანიშნულებას, რადგან ისინი მარტო ერთი, პოლიტიკური მხრით შეეხებიან საგანს და შენც იცი რომ ახლანდელი ევროპის ხალხების ცხოვრებაში სოციალურს მოძრაობას უფრო მომეტებული მოძრაობა აქვს, ვიდრე პოლიტიკურსა, პოლიტიკური შინაარსიანი ფელეტონები კი აკრძალულია „დროებაში“, როგორც საზოგადოთ ყოველი სხვა სტატია პოლიტიკური შინაარსით. პოლიტიკური ცნობების გარდმოღების ნება (პროგრამით) „დროებას“ შეუძლია მარტო „Кавказ“-იდან და „Правит. Вестник“-იდან. ერთი სიტყვით, იმედი მაქვს, ამ საგანზე კიდევ მოიფიქრებ, კირილე, და მალე შემატყობინებ გარდაწყვეტით პასუხს. სტატიებს არ უჩქარი, მაისისთვის თუ იქნება, საკმაოა.

ამ დღეებში ნიკოს წიგნი მივიღე და პასუხი მინდოდა მომეწერა, მაგრამ მწერს, რომ ამ ორ კვირაში გამოვალ აქედანაო და ამიტომ აღარ ვწერ წიგნსა თუ მანდ არის. კიდევ, უთხარი, კირილე, ჩემს მაგიერ პირველად მოკითხვა და მერე წიგნები წამოიღოს ბევრი „დროებისთვის“ გამოსადეგი (გაიხსენე სენაქარწრენი). როგორც შევითყვე, სხვა ჩვენებურებთ შორის, მამა მაგისიც მანდ ყოფილა: სიბერის დროს გახსენებია მაგ დალოცვილსაც რაინდობა—წმ. გიორგის ჯვარის კავალერი! ნიკომ დაიჭირა ეგზამენები,



თუ არა? არაფერს არ იწერება ამაზე—იმის ნიშანია, რომ უკუ-  
ქცეულა საშინელი სამჯავროსაგან...

ნამდვილ რედაქტორად მე ჯერაც არა დამტკიცებულვარ, ამა-  
საც ხლაფორთი და დავიდარაბა ნდომებია. იმედი მაქვს კი, რომ  
დამამტკიცებენ, რადგან დამაბრკოლებელი მიზეზი არაა არის რა.  
ახლა დეკემბრის დასასრული რომ არის „დროებას“ ჰყავს 50-მდე  
ხელის მომწერი მომავლის წლისა; ამ გარემოებამ მეკინალამ სასო-  
წარკვეთილებამდი მიმიყვანა, მაგრამ უწინდელმა გამომცემლებმა  
ნუგეში მომცეს მით, რომ შარშანდელი ჟურნალი მიჩვენეს; აქედან  
შევიტყვე, რომ შარშან ამ დროს „დროებას“ 50 კიდევ ნაკლები  
ხელის-მომწერი ყოლია, და უმეტეს ნაწილს იანვარში და თებერ-  
ვალში მოუწერია ხელი: ასეთი ჩვეულება აქვთ თურმე, წელს  
„დროებას“ 290-მდი ხელის მომწერი ჰყავდა; ვნახოთ, მე-1870 წე-  
ლიწადი რას იტყვის! 400 ხელის მომწერი, მარტო 400 რომ მეყო-  
ლებოდეს—ოთხასჯერ გარდავალ ყირამალაზე!

სხვა, კირილე, რასა იქ, ან შენ, ან სხვა ჩვენები და ჩვენი ამხა-  
ნაგები რასა შვრებიან? ჩემი ძმა რას შვრება; ხშირად ხედავ ხოლმე  
თუ არა? როგორ ატყობ? ყველაფერი მომწერე, თუ ძმა ხარ, მოც-  
ლილი რო იქნე. ამას წინეთ რომ გაფხუკიანდი და მოგეწერა წიგ-  
ნი, რომლის სტრიქონებს შუა ურემი გაიარდა, ისე ნუ იქ. დაწე-  
რილებით ნუ მომწერ-თქო ის კი არ მითხოვნია, წვრილად  
ნუ მომწერ-თქო ის გთხოვე მარტო!

მიუნხენიდან გამოვიდა ცაგარელისაგან<sup>5</sup> უშველებელი სტატია,  
სახელად: „ჩვენი უბედური მწიგნობრობა ამ საუკუნეში“ по по-  
воду „კაცია ადამიანი“.

შენი სერ. მესხი

[მინაწერი აშიაზე] „სასოფლო გაზეთი“ თბილისის გუბერნიაში  
3 მანეთად ღირს და ქუთაისის 4-ათ, იმიტომ, რომ ის, როგორც  
ნახევარი-ოფიციალური გაზეთი<sup>6</sup> აქაური присутствия по кредит. де-  
лам სახელმწიფო ხარჯით იგზავნება, ქუთაისში კი არა. ათიოდე  
სურათები ცხოველებისა გიორგიმ მოსკოვიდან ჩამომიტანა.

შ ი ნ ი შ გ ნ ი შ ი

1. ი. გოგებაშვილის ეს სახელმძღვანელოები ქართულად გამო-  
ვიდა 1868-9 წლებში, „ბუნების კარი“ ი. გოგებაშვილმა გამოსცა  
1868 წელს.

2. აქ ლაპარაკია კ. ლორთქიფანიძის შემდეგ წერილზე: „ორი-



ოდე შენიშვნა უფ. იაკ. გოგებაშვილისაგან შედგენილ ხელმძღვანელებზედ“ („დროება“ № 51, 1869 წ.) ხელმოწერილი აქვს კილო-კავაძე.

3. ცნობილი პედაგოგი ი. გოგებაშვილი, რომელიც ახლო იდგა „დროების“ ჯგუფთან.

4. ნიკო ნიკოლაძე.

5. ალ. ცაგარელი — შემდეგში ცნობილი პროფესორი. იმ ხანებში იგი დატოვებული იყო პეტერბურგის უნივერსიტეტთან და მიუნხენში მივლენილი სამეცნიერო მუშაობისათვის. ცაგარელი „დროების“ დაარსებიდანვე თანამშრომლობდა ამ გაზეთში. მოთავესებული აქვს მოთხრობები. აღნიშნული წერილი ხელმოუწერელი დაიბეჭდა 1870 წ. იანვრის ნომრებში. ავტორი ამ წერილში ეხებოდა ქართულ მწერლობას და მის მიმართულებას. დიდი ხნის განმავლობაში ამ წერილის ავტორის ვინაობა ჩვენში უცნობი იყო (იხ. არ. ჯორჯაძის მეხუთე წიგნი).

### წერილი შეექვსე

თბილისი, 1870 წ. 15 თებერვალს.

კირილე! შენი კეთილი გულის ამბავი ვიცი და ამიტომ იმედი მაქვს, არ მიწყრები, რომ ამდენი ხანია შენ წიგნზე პასუხი ვერ მოგწერე. შენი სტატია და წიგნი ეს ორი კვირა იქნება რაც მივიღე, მაგრამ დახე ჩემს ცუდლუტობასა, ჯერაც არ წამიკითხავს (რასაკვირველია, სტატია) და ამის გამო იმაზედ ვერაფერს ვერა გწერ. ეს გარემოება არც სულ მართალია, ჩემს ცუდლუტობას არ უნდა მიეწეროს. მე არ დაუჩქარდი იმის წაკითხვას ერთი მხრივ იმიტომ, რომ საჩქარო არ იყო, რადგან იმისაგან ქვეყნის დანახვა ნიკოზედ არის დამოკიდებული და სანამ ის არ მოიწერს (როგორც შენ მოხოვე), მანამ ვერ დავბეჭდ; მეორე მხრივ, იმიტომ, რომ სხვა საჩქარო საქმეები მქონდა. თვე ნახევარზე მეტია, რაც ნიკო ქუთაისს ჩამოვიდა; ერთი წიგნი მოიწერა ამ ერთი თვის წინეთ და მეუბნებოდა ორ კვირაში უსათუოდ ჩამოვალო, მაგრამ ჯერაც არსად ჩანს არც ის და არც იმის სტატიები, რომლებზედაც მწერდა. მომივიდა თუ არა შენგან სტატია, იმ წამსვე შევატყობინე და ინსტრუქციები ვთხოვე, მაგრამ ისევ დუმილი. დღეს კიდევ ვწერ წიგნს უფრო დაწვრილებით და ვთხოვ როგორც ამაზედ, ისე შენთვის ფულების გამოგზავნის თაობაზედაც მალე შემატყობინოს გარდაწყვეტილი ამბავი. შენ სახელს არ





ვახსენებ, ნუ გეშინია, მომივა რამე ამბავი თუ არა იმ წამსვე შე-  
გატყობინებ.

შენი ფსევდონიმის გამომჟღავნებაში,<sup>1</sup> მგონი მე ვარ დამნაშავე და ამიტომ ყური მომიშვერია და ნებას გაძლევ მომწიო. მართალი გითხრა, ფსევდონიმს ჩვენში ისეთი მნიშვნელობა არა აქვს, როგორც შენ მიუწერ. მენ შენ გარწმუნებ, რომ კ ი რ ი ლ ე ლ ო რ თ-ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე რო მოგეწერა უფრო ბევრი იცნობს, ვიდრე კილოკავაძეს.<sup>2</sup> დიახ, კირილე, ჩვენში ეს საბუთია. მეორე. შენ ამბობ, რომ ჩემი ამხანაგებისაგან, ნაცნობებისაგან და საზოგადოთ მკითხველებისაგან მხოლოდ მაშინ გავიგონებდი ნამდვილს და მიუფერებელ აზრს ჩემ სტატიასზე, როცა იმათ ჩემი ფსევდონიმი არ ეცოდინებათო. შენ სცდები, ჩემო კირილე, მე მგონი, ამაში კ ე თ ი ლ გ ო ნ ი ე რ ი შენი ამხანაგები და ნაცნობები, მე მგონია, პირმოთენობით არ აქებენ შენ სტატიას, თუ ის ცუდია, და არ გიგინებენ, თუ კარგია, წინააღმდეგ შემთხვევაში მე იმათ კეთილგონიერებად ვერ ჩავთვლი; და ოხრების აზრი, რასაკვირველია, შენთვის გამოუსადეგია. სხვათა შორის, შენ ამისთანა საფუძველიც მოგყავს: „თუ ერთი ორი სტატია ფსევდონიმისა ივარგებდაო, მაშინ საზოგადოთ ფსევდონიმის სტატიებს მკითხველები ყურადღებას მიაქცევდნო და ეს გაზეთისათვისაც სასარგებელი იქნებო.“ ერთი მითხარი, შენი ჭირიმე, განა არ შეიძლება—ყველა ეს მოხდეს, როცა შენ სტატიას ნამდვილი შენი გვარი მოეწეროს?

ჩემი აზრით ფსევდონიმს მავნებელი მოქმედება აქვს ლიტერატურაზე. აი, როგორა, როდესაც კაცმა წინათვე იცის, რომ იმის რომელიმე მოქმედებას მთელი ქვეყანა გაიგებს და ყველანი ამ საქმით დაიწყებენ იმის პიროვნებაზე სჯას და ლაპარაკს, მაშინ, უეჭველია, ის უფრო ეცდება, რომ იმის საქმე საქებარი და სამაგალითო იქნეს, ვიდრე მაშინ, როცა ის დარწმუნებულია, რომ საქმის მოქმედს კაცი ვერ გაიგებს. ჩვენ „კაცნი ვართ, ადამიანნი.“ ყოველი კარგი საქმე გვინდა მივითვისოთ და ცუდი, სხვას ვისმეს დაუსაკუთროთ. ჩემ თავზე აი რა გამომიცდია: როცა ჩემ საყვარელ „დროებას“ ხანდისხან კირიანი საკვები შემოკლებია, მე ამიღია კალამი და ერთი ან ორი საათის განმავლობაში დამიჯღაბნია რამე უხეირო: ამისთანა სტატიის ქვეშ მე არ მომიწერია ხოლმე არასოდეს ჩემი საკუთარი გვარი. რატომ? მისთვის, რომ მრცხენია ამისთანა სუსტი ქმნილებების მითვისება, კარგი რამ რომ დამეწერა, დარწმუ-



ნებული იყავი, დიდი სიამაყით მოვაწერდი სრულ სახელსაც და გვარსაც. საკუთარი სახელის მოწერა ამისათვის არის კარგი, რომ არ გააბედვინებს კაცს ასეთი რამ დაანახვოს ქვეყანას, რომლის მითვისება თითონვე ეთაკილებოდეს.

ეს ჩემი აზრია; შენ, რასაკვირველია, შეგიძლია არ დამეთანხმო ამაზე და მომთხოვო, რომ შენი სახელი არ მოვაწერო შენს სტატიებს და დარწმუნებული იყავი, რომ ავასრულებ ამ მოთხოვნილებას без разсуждений.

კირილე, ერთი ამბავი უნდა მოგწერო, რომელიც, მგონია, ძალიან გაგაკვირვებს. ამ წლიდან „დროების“ რედაქციას აქვს შეძლება ღონორარის აძლიოს თავის თანამშრომლებს.<sup>3</sup> ჯერ-ჯერობით მე მაქვს გარდადებული თანამშრომლებისათვის 600 მანეთამდი და მალე, მგონია, მომემატოს. თავდაპირველად მიწოდდა ერთი თანამშრომლის აყვანა და ეს ფული იმისათვის მიმეცა, მაგრამ მოუქრების შემდეგ, ვარჩიე სტატიებისათვის ღონორარის მიცემა ისეთ პირებს, რომელნიც განსაკუთრებით საჭიროებენ და, რასაკვირველია, ხეირიანი რასმეს დაწერა შეუძლიათ.—ეს საქმე იცოდე, საიდუმლოა; შენ და ინაშვილის<sup>4</sup> მეტმა ამ საქმეზე არავინ არაფერი არ უნდა გაიგოს. მე ჩემი მიზნებში მაქვს. აი, რანაირი წინადადება უნდა მოგცე, კირილე, თუ დრო გაქვს და იკისრებ, მე შემიძლია ყოველ თვე 20 მანეთი გიგზავნო იმ პირობით, რომ თვეში რვა „დროების“ კოლონის ასავსები მასალები ჩამაბარო; „დროების“ თითო კოლონაში 80 სტრიქონია, ასე რომ სტრიქონზე თითქმის 3 კაპიკი მოგივა; მართალია ცოტაა, უღმერთობაა, მაგრამ რას იქ, მეტი არ შეიძლება თუ გინდისე, უვადოთ, მოგირიგდეთ, ე. ი. როდესაც და რამდენსაც გამომიგზავნი, იმის ფასს მოგცემ მაშინვე, ეს ორიგინალური სტატიებისათვის და ნათარგმნისათვის კი სტრიქონზე—2 კაპიკის მეტი არა. ამაზედ ამასთანავე ვწერ ინაშვილსაც და იმასაც ამგვარ პირობებს უთვლი; თუ შესაძლო იქნება და დამეთანხმებით, მე მგონია, ორივე მხარესათვის სახარბიელო იქნება. ამას გარდა, კირილე, ერთი პირობა უნდა გამოგართვათ (განსაკუთრებით, შენ): სტატიებზე თქვენი სახელი და გვარი უნდა მოაწეროთ. ჩემი ანგარიშები ითხოვენ ამას. მომავალს მარტში მიიღებ ჩემგან, თუ ნიკომ არ გამოგიგზავნა, 30 მანეთს მაინც. მომავალ კვირას ინაშვილს მოუა 25 მან. მაგრამ გაზეთის ფულებიდან კი არა.





ამას გარდა მე მინდა ზოგი ცვლილება მოვახდინო „დროების“ ივლისიდან (შუა წლიდან) ან ახალი წლიდან; შეიძლება ფორმატი გამოცვალა და ერთ თაბახის მაგივრად თაბახ ნახევარი გამოვსცე კვირაში, ანა და ფასი დაუკლო ერთი მანეთი მაინც, თუ მეტი არა, შეიძლება, კიდევ, რომ გაზეთს ესევე ფასი დარჩეს, მაგრამ წელიწადში სამი დამატება მაინც გამოვსცე, თითო სამი ან ოთხი დაბეჭდილი თაბახი. ამაზე ჯერ ხეირიანად არ მომიფიქრებია. ეს კი ვიცი, რომ შეიდ მანეთზე ზევით აწევა ფასისა არას გზით არ მოხერხდება.

ყველა ამ საგნებზე შენ თუ მალე და დაწვრილებით პასუხს მომცემ, ძალიან კარგი იქნება.—ერთხელ კიდევ გთხოვ, კირილე, ეს ამბავი შენ და ინაშვილის მეტმა არავინ იცოდეს. ამას სხვათა შორის იმიტომ გევედრებით, რომ სხვებმა რომ გაიგონ, დაიწყებენ წერას და სუსტ სტატიებში ფულებს ითხოვენ; „სხვებს თუ აძლევთ ჩვენ რა ვართო!“ დამეთანხმე, რომ ყოველ უბრალო კორესპონდენციაში (რომელიც, შეიძლება დაბეჭდვის ღირსი იყოს) ფულის მიცემა გასაჭირია. ეს მიზეზი, გეუბნები, სხვათა შორის არის, უმთავრესი კიდევ სხვა არის, რომელზედაც არც შენ და არც სხვამ არავითარი იცის და ვერც უნდა გაიგოს.

ნიკოს მივწერე, თუ სანახევროთ შემომიდგება, ამ ორ თვეში გამოვსცემთ ერთ დამატებას წიგნათ, რომელიც „დროების“ ხელის მომწერლებსაც დაერიგება და ცალკეც გაიყიდება. იმაში დაბეჭდ მაშინ შენ სტატიას; ამას გარდა მე მაქვს კიდევ სხვა სასაბორონიკო სტატიები და ლექსებიც. რა კარგი იქნება, რომ ამ საბორონიკისათვის ერთ კარგ, პატარა მოთხრობას ან რომანს, რასაკვირველია, (ჩვენი ცხოვრებიდან) დაწერდეს ვინმე! ოთხ კაპიკს მივსცემ სტრიქონში. თავი ნუ მოგიკვდება, კირილე, ეს ამბავი ღონორარზე საეჭვოდ არ მიგაჩნდეს, იცოდე, რომ აქ ერთი სიტყვა არ არის მომატებული და წინ დაუხედავად ნათქვამი; რაზედაც გწერ ყველაფრის ასრულებას შენ თითონ ნახავ და თუ დამეთანხმები ზემო თქმულზე, შენ თავზედაც იგრძნობ, მეტი არა მინდა რა ახლა, რომ ერთი ხეირიანი ქრონიკერი ვიშოვნო ქუთაისში; არ იცი, კირილე, შენ—რა საჭიროა „დროებისათვის“ კარგი ქრონიკერი ქუთაისში...

კიდევ რალაცაები მაქვს მოსაწერი და მოსალაპარაკებელი, მაგრამ ეხლა დრო აღარ არის, სხვა დროისათვის დარჩეს. შეიძლება მალე მოგწერო კიდევ წიგნი. ამის პასუხს კი მოველი მალე, შენგან.





მანდაური ძველი ქართული წიგნების თაობაზე, თითონ უმი-  
კაშვილი ან წერეთელი აპირებენ მოწერას და ამიტომ მე არას  
გწერ.<sup>6</sup> ჩემ ძმაზე მომწერე რამე. გ. წერეთელი ასწავლის კი ქარ-  
თულ ენას რეალურ გიმნაზიაში, მაგრამ მასწავლებლად ჯერაც არ  
დაუმტკიცებიათ. „სასოფლო გაზეთს“ არც წელს მისცეს ჯერ-ჯე-  
რობით სუფსილია. მერმისათვის კი უსათუოდ დაჰპირდნენ 900  
მანეთის მიცემას. ჯერ ისევ კერესელიძეს აძლევდნენ. ვერ მოიწერე-  
ბი რა ამბავია, რომ ეს ორი კვირა არის, რაც რუსეთის ფოჩტები  
არ მოდის აქ<sup>7</sup>...

მ ი ნ ი მ ვ ნ ი მ ი

1. როგორ პირობებში და როგორ გამომჟღავნდა კ. ლორთ-  
ქიფანიძის ფსევდონიმი, არ არის ცნობილი.

2. კილოკავადის ფსევდონიმით „დროებაში“ მოთავსებულია რამ-  
დენიმე წერილი (იხ. „დროება“, № 51. 1869 წ. და 1870 წლის  
ნომრები).

3. შესძლო თუ არა „დროებამ“ თავისი თანამშრომელებისათ-  
ვის ჰონორარის მიცემა, ან საიდან აპირებდა ამ თანხის შოვნას  
ს. მესხი, არ არის ცნობილი. პ. უმიკაშვილი აღნიშნავს, რომ  
„დროებას“ დიდ მატერიალურ დახმარებას აძლევდა ახალგაზრდა  
მდიდარი სტეფანე ზარაფოვიო (იხ. „ივერია“, № 7, 1881 წ.).

4. ნიკო ინაშვილი „დროების“ თანამშრომელი. „მნათობ-  
ში“ მოთავსებული აქვს ორი წერილი და მილის თარგმანი ქალთა  
განთავისუფლებაზე. გარდაიცვალა სრულიად ახალგაზრდა 1870  
წელს (იხ. ნიკო ნიკოლაძის წიგნი, გვერდი 133—36).

5. „დროების“ ეს დამატება არ გამოსულა.

6. 1869 წლიდან პ. უმიკაშვილი, გ. წერეთელი და ნ. ბერძნი-  
შვილი შეუდგნენ ძველი ქართული ხელნაწერების შეგროვებასა  
და გამოცემას. პირველად გამოსცეს „დავითიანი“ გ. წერეთლის  
წინასიტყვაობით. ცხადია, ისინი პეტერბურგის არქივებშიაც ეძებ-  
დნენ ხელნაწერებს.

7. ამ წერილს ბოლო აკლია.

წერილი მეშვიდე

თფილისი, 1870 წ. მარტის 29-ს

ძმაო კირილე! ღმერთმა კი იცის, რომ მე ვერ გამიგია შენი  
მოსაზრება ფსევდონიმის მნიშვნელობაზე... რას ნიშნავს, მაგალი-  
თად, შემდეგი სიტყვები: თუ ნამდვილ სახელს მოუპოვებია სახე-  
ლოვანება, მაშინ იმის შედარებით ფსევდონიმი იმაზედ უმდარესი  
იქნება და თუ ფსევდონიმი გაიცნო საზოგადოებამ მოქმედებით, მა-





შინ ეს ნამდვილ სახელსაც ემჯობინება. „რას ნიშნავს ეს სიტყვა? მართალია ფსევდონიმიცა და ნამდვილი სახელიც „იარლიკია“; მაგრამ შენი ნამდვილი სახელი მე იმიტომ მინდა, რომ იმას უფრო იცნობენ ჩვენი მკითხველები (როგორი მხრითიც უნდა იყოს, ეს სხვა საქმეა) და „კილოკავაძეს“ კი იქნება ყურადღებაც არ მიაქციონ, აი ჩემი ანგარიშები.

მეორე ალაგას ფსევდონიმის თაობაზედვე შენ ამბობ, თუ მაინცა და მაინც იტყვის, რომ ფსევდონიმი სჯობიაო, მაშინ ნურც ერთ სტატიას ნუ მოაწერ ავტორის სახელსაო; ამ შემთხვევაში კერძოობითი პირების ნაცვლათ, შეკრებილებითი პირი, გაზეთი მოიპოვებს რენომესაო და ეს საჭიროა მკითხველების გამრავლებისათვისო. მიკვირს, როგორ არ გესმის, რომ გაზეთს ან ჟურნალს მოემატება მკითხველები ამას გარდა იმ შემთხვევაშიაც, როცა ამ გაზეთში ან ჟურნალში საუკეთესო და გამოჩენილი მწერალნი სწერენ და თავის სახელს აშკარათ აცხადებენ. წარმოიდგინე რომელიმე უფერული ჟურნალი, მაგ. „Библиотека для чтения“ 1861 წლისა, წარმოიდგინე, რომ ჩერნიშევსკიმ და დობროლუბოვმა იყიდეს იმ დროს ეს ჟურნალი: გაუმრავლდებოდა იმათ მკითხველები, რომელთაც გაგებულნი ექნებოდათ ეს ამბავი, თუ არა? ნაცნობი სახელები განსაკუთრებით ჩვენი მკითხველებისათვის, ერთი სიტყვით, ბევრს ნიშნავს, კირილე, იცოდე.

ჩემი აზრი იმაზე, რომ ფსევდონიმების მიმადლით ხშირათ სტატიებს ღირებულება აკლდებათ, ბეჯითი მიმაჩნია (ჩემი სიტყვებიდან არა სჩანს, მგონია, რომ შენ მყავდი სახეში. მე საზოგადოთ ვლაპარაკობდი). მაგრამ შენი მოსაზრება, რომ მაშ რედაქციაც იმიტომ აწერს სტატიების ქვეშ ავტორების სახელს, რომ ეშინიან თვითონ იმას არ მიაწერონო, სრულებით უსაფუძვლოა. ავტორების სახელებს რედაქცია იმიტომ აწერს სტატიების ქვეშ, რომ ამას თითონ ავტორები თხოულობენ. ეჰ, კმარა ამაზე...

ინაშვილისაგან ჯერ წიგნი (პასუხი) არ მომსვლია. ჩემთვის ძალიან საჭიროა, რომ მალე შევიტყო გადაწყვეტილი ამბავი, რადგან შენ მუდამ თანამშრომლობას ვერ ჰპირდები გაზეთს, ამის გამო, შენი სტატიების მოსვლისთანავე, იმ ანგარიშით, როგორც წინანდელ წიგნში გწერდი, სტრიქონებზე გამოგიგზავნი ფულებს. ამ ფულების წყაროზე, რომლის შეტყობას ისე ესწრაფის შენი ცნობის-მოკვარეობა, ჯერ ვერა გწერ ვერაფერს, მხოლოდ იმას გარდა,





რომ პატიოსან სიტყვას გაძლევ, რომ ამ წყაროსაგან „სმევა“ არც ერთი პატიოსანი კაცისათვის სათაკილო არ არის. ანა და მიკვირს что за щенетильность такая! ჩვენ თუ გლეხების ნაოფლარი და ნაღვლიანი ფულებით გიკვებებით, ამის გამო შემდეგ ამაზე უარესი სათაკილო კიდევ იქნება რამ?... შენი მახვილი გონება შეცდა; ამ ფულებს არავითარი კავშირი არა აქვს იმ სიტყვასთან, რომელიც მე ვსთქვი ა. ჯ. ორბელიანის დასაფლავებაზე.<sup>1</sup> თითონ მისი ოჯახი ღარიბი და ღატაკია. ძალიან მწყენს თუ ასე ცუდი აზრის ხარ შენ ჩემზე, რომ მე ანგარიშ მოყვარეობით ყველაფერი ცუდ-კაცობა შემიძლია, ძალიან მწყენს აგრეთვე, რომ ვერ მიხვდი, რისთვის ვთქვი მე ამნაირი სიტყვა გენერალიტეტის წინა...

ამ ფულების წყაროს კიდევ სხვა ბევრ კარგ საქმეებთან აქვს კავშირი და როდისმე ყველაფერს ერთად და დაწვრილებით მოგწერ იმ იმედით, რომ არ გამცემ.

ამ წელს ოთხი სბორნიკის გამოცემა შეუძლებელი საქმეა, სხვადასხვა მიზეზების გამო. ორი კი შეიძლება. პირველათ, როგორც გწერდი, გამოვა მაისში ან ივნისში და მეორე კი ნოემბერში ან დეკემბერში. მერე გაისს, ნებართვა უნდა ვითხოვო, რომ დროგამოშვებით სბორნიკების გამოცემის ნება მოგვეცეს დროების დამატებასავე.

ნიკოსაგან 20 ნომრის საყოფი სტატიები კი არა 20 სტრიქონი არ მომსვლია შარშან ზაფხულის შემდეგ. ძალიან მაწუხებს იმის დაუდევრობა: ორი თვეა მწერს მოვალე და ჯერ კი არსად სჩანს და არც იქიდან არაფერს იგზავნება. ამბობენ, მამის საქმეებშიაო გართული.

ყველაზე უფრო მე მაკვირვებენ დ. აბდუშელიშვილი და ლოლუა. ამბობენ რომ ახალმა სულმა და ადვოკატობამ ისე ჩაჰყლაპა ისინიო, რომ სულებნი უსტავის სტატიების მეტს არაფერს დასდევენ ქვეყანაშიო; მუდამ იმაზე აქვთ თურმე სჯა, ბაასი და ჩხუბი: აი ეს სტატია ასე უნდა გაიგოს კაცმა, ამ კასსაციონნი რე-შენიას ეს აზრი აქვსო და სხვა. აბდუშელიშვილისაგან მაინც არ მოველოდი. საზოგადოთ, ძმაო, ახალმა სულმა თხუთმეტი იმდენი ვნება მოიტანა, რაც სარგებლობა: ყველა ახალგაზრდა და ცოტანი მაინც საიმედო პირები სრულებით შთანთქა. ეს კარგი პოლიტიკაა მმართველობის მხრივ.

ცაგარელის სტატია მეორედ და მესამედ რომ წავიკითხე, უფრო მომეწონა, ასე რომ ეხლა ვნანობ იმ შენიშვნისათვის, რომელიც





პირველ სტატიას გაუკეთე. 10 პუნქტი მაინც ვნახე, რომელზედაც შეიძლება გაჩერდეს და მოიფიქროს კაცმა. მაშ მე შენ აზრზე ვერ დაგეთანხმები. ამაზე როდესაც შეიძლება უფრო დაწვრილებითი მოლაპარაკება.

აკი მოგწერე მგონია, რომ შენგან გამოგზავნილი სტატია სბორ-ნიკისათვის მაქვს შენახული-მეთქი? ძალიან კარგი რამ არის, მაგრამ ჩემი აზრით, მძიმეთ ნათარგმნია, ერთობ ბევრი ახალი და ზოგან გაუგებარი ქართული სიტყვებია ნახმარი. მაგ., რა არის „შესახვედრობა“, ამისთანა სიტყვები ბევრია, სხვაც „გამოორიცხვაო“ და სხვა, განა არ შეიძლებოდა გვერდი აგეარა ამისთანა სიტყვებისათვის?

დამიგვიანდა ფოსტაში და ამიტომ მეტს ვერას გწერ, ესეც მიეჯღაბნ-მოეჯღაბნე და თუ გაიგებ ხომ კარგი. ამ სააღდგომოთ მე ქუთაისში მივდივარ ორი კვირის ვადით, მინდა იმერეთი დავიარო გაზეთის თაობაზე. მანდედან ძალიან ცუდი ამბები ისმის, გახშირებული არესტებიაო და მესამე განყოფილება დიდ ამბებში ჩასდისო. განა საშიშია ამაზედ რომ რაიმე მოიწერო?

შენ თავზე რათ არაფერს იწერები: როდისთვის ემზადები ეგზამენის დაქერაზე და ჩამოსვლას? ამბობენ, რომ შენ კარგათ გაგიზიპირებია იურიდიული ლექციები, მაგრამ ეგზამენზე მისვლა გეშინიაო, მომეტებულად სიფრთხილე ხომ სიძაბუნის ნიშანია...

შენი სერ. მესხი

### შ ი ნ ა მ ე ნ ი ბ ი

1. 1869 წ. დეკემბერში გარდაიცვალა ცნობილი ა. ორბელიანი, ერთ-ერთი მეთაური 1832 წლის შეთქმულებისა, „ცისკრის“ თანამშრომელი, დრამატურგი და ჟურნალისტი. სერ. მესხმა წარმოსთქვა მის დასაფლავებაზე სიტყვა. ამ სიტყვის დედანი ინახება მესხის არქივში (იხ. საქ. მუზეუმის საქმე, № 5103).

2. ცაგარელის წერილებს შენიშვნები ჰქონდა გაკეთებული, რომ რედაქცია არ ეთანხმება მას ზოგიერთ მოსაზრებებშიო.

წერილი მერვე

ივნისის 2, 1870 წ. თბილისი

ძმაო კირილე! იმედი მაქვს, არ მემდღური, რომ ეს ორი წიგნი მომივიდა შენგან და მარტო ახლა მოვახერხე პასუხის მოწერა. პირველი წიგნი რომ მოვიდა შენი, მაშინ მე ქუთაისში ვიყავი და





ამიტომ ვერ მოგწერე. ახლა ეს ერთი თვეა აქა ვარ, მაგრამ, სა-  
უბედუროთ, ვრცელ წიგნს ვერც ახლა გწერ, რადგან დღეს გაზე-  
თი გამოდის და შენც მიხვდები—მოცალება არ მექნება. უკანასკნელ  
დროს არც შენ იტყვ თავს გრძელი წიგნების მოწერით. ძალიან  
სასიამოვნოა, რომ ნიკოლაძის ჩამოსვლა და „დროებაში“ იმისაგან  
მონაწილეობის მიღება ასე დაეტყო გაზეთს. ნეტა განახვა ამ თა-  
ვით რანაირათ არის ის გართული ამ გაზეთში (это свойство всех  
стремительных натур). ვნახოთ შემდეგში... ამ მოკლე ხანში ბევ-  
რი აღგილებიდან მოგვივიდა თანაგრძნობის და ქების წიგნები;  
„დროება“ უკანასკნელ დროებაში ძალიან გაკეთდაო, განსაკუთ-  
რებით აღტაცებაში მოუყვანია ჩვენი ახალგაზრდობა მე თე ქვეს-  
მეტე ნომერს; მაგრამ ამ ნომერში ლექსებზე და მეღექსეობაზე  
ნიკოლაძის შენიშვნა რედაქციისაგან მე, მართალი გითხრა, სრუ-  
ლიათ არ მომწონს. მიზეზები: ერთი ეს, რომ შარშანდელ ერთს  
№-ში რედაქციისაგან იყო ნათქვამი, რომ „ჩვენმა მწერლებმა, წერის  
მსურველებმა, ჯერ წერა უნდა დაისწავლონ და მერე გზავნონ  
სტატიები დასაბეჭდათ-თქო.“ ახლანდელი რედაქციის შენიშვნისაგან  
სჩანს, რომ რედაქციას უბეჭდია „დროებაში“ ისეთი მწერლების  
ლექსები,<sup>1</sup> რომელთაც წერა არ სცოდნიათ და რომელთა ლექსები  
ღირსი არ ყოფილან დაბეჭდვისა. Явное противоречие. მეორე—  
ამიტომ, რომ დააფრთხო ჩვენი ახალგაზრდა პოეტები და ახლა  
არავინ აღარ გზავნის ლექსებს „დროებაში“ დასაბეჭდათ; ყველამ  
ისე გაიგო შენიშვნა, რომ ლექსების წინააღმდეგი შექმნილა რედაქ-  
ციამ და აწი იმათ აღარ დაბეჭდავენ გაზეთშიო. ეს ხომ ხეირიანი  
საქმე არ არის, როგორ იტყვი შენ? ხომ იცი როგორ უყვართ  
ჩვენში ლექსები, თუნდ უხეიროც იყვნენ? მე ვიცი და გამიგონია  
კიდევ, რომ ბევრი მარტო ლექსებისთვის იწერს გაზეთს და სა-  
ნატრელია, რომ უიმისოთაც მკითხველების ვიწრო წრეს მოაკლ-  
დეს? მე მგონია; რომ თუ ცუდი ლექსები იყო „დროებაში“ (ამაზე  
თანახმა ვარ), შეიძლებოდა შემდეგში მიგვექცია ამ საქმისათვის  
ყურადღება და აუარებელ ლექსებში, რომლებსაც დასაბეჭდათ აგ-  
ზავნიან, საუკეთესო გამოგვეჩიჩია. არც ისეთი ახალგაზრდა პოე-  
ტების ხელის-კვრაა საქმები, როგორც მაგ, ჭალადიდელი,<sup>2</sup> რო-  
მელსაც უეჭველია ნიჭი აქვს და რომელსაც, შეიძლება, ხელები  
ჩამოეშვას.

„კრებულის“ ბეჭდვა დაიწყეთ,<sup>3</sup> ამთავით იბეჭდება შენგან გა-





მოგზავნილი სტატია,<sup>4</sup> რომელშიაც ორი, თუ ორ ნახევარი თაბახი წაშალა ცენზორმა, მაგრამ, ღვთის მადლით, მაგის დამწერს ისეთი მანერა აქვს წერისა, რომ ერთსა და იგივე აზრს ორჯერ-სამჯერ დაღეჭს და ისე მიაართმევს მკითხველს. ცენზორს სრული დაღეჭვა არ მოეწონა; სტატიის აზრი არ გამოცვლილა, რაც უნდოდა ავტორს, ყველაფერი ნათქვამია ისევ; მაგრამ ნაკლები სიცოცხლით და განმარტებით. გულსმოდგინე მკითხველი ყველაფერს ადვილად გაიგებს, რაც უნდოდა ეთქვა ავტორს.

გიგზავნი 20 მანეთს.

რატომ შენ საქმეებზე არაფერს არ იწერები? რათ არ მოგწონს ოდესა? ნუთუ იმ საქმეს, რომლისთვისაც ჩამოდი მანდ, ვერ მოიყვან სისრულეში? დავით ღოღობერიძე ჩამოსულა ქუთაისში; ვილაცამ სთქვა.

სხვა, მშვიდობით. შენ წიგნს მალე მოველი.

ს გ რ. მ ე ს ხ ი

#### შ ი ნ ი შ ვ ნ ი შ ი

1. ნიკოლაძეს აღნიშნული წერილი ხელმოწერილია და სათაურად აქვს „რედაქციის შენიშვნა“ (№ 16).

2. პოეტმა გ. ქალაღიდელმა (ქოჩაკიძემ) იმ ხანებში დაიწყო ლექსების ბეჭდვა გაზ. „დროებაში“ (იხ. № 15, 25), შემდეგში მან, როგორც პოეტმა საკმაოდ გაითქვა სახელი.

3. „კრებულის“ პირველი ნომერი გამოვიდა 1871 წ. გ. წერეთლის რედაქტორობით.

4. ეს სტატია შეიძლება იყოს „საზრდო“, რომლის დედანიც კ. ლორთქიფანიძის არქივში ინახებოდა, ხოლო დაიბეჭდა „კრებულში“ და დედანთან შედარებით სჩანს, რომ შიგ მრავალი ადგილებია ამოღებული ცენზორის მიერ.

წერილი მეცხრე

თფილისი, 1872 წ. 26 იანვარს.

ძმაო კირილე!

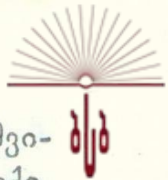
მე და შენ შუა იმდენი ხანია მიწერ-მოწერა შეწყდა, რომ შენი წიგნი, რომ არ მომსვლოდა არ მეცოდინებოდა—რაზედ გელაპა-რაკო, რით დავიწყო და როგორ გავათაო. მაგრამ ეხლა პატარა ბარათში იმდენი კითხვებია, რომ თითო კითხვაზე, ორ-ორი სიტყვის მოწერით ძლიერ ვრცელი ბარათი შესდგება. შენ იქნეული



კაცი ხარ, ჩემო კირილე, და მეშინია—ვაი თუ ჩემი ამდენი ხნის წიგნის მოუწერლობა, როგორმე სხვანაირად ახსნა, ამიტომ პირდაპირ გეტყვი, რომ ამის მიზეზი არც დროს უქონლობა იყო, არც რაიმე სამდურავი და არც სხვა რაიმე ამგვარი გარემოება. ამის მიზეზი იყო ქართველური დაუდევრობა. დღეს, აი ხვალ მივსწერ-მეთქი და ამასობაში დღეები და თვეები კი არა, წელიწადები გავიდა და ერთი წიგნი ვერ მოგწერე. მაგრამ ამაზედ კმარა... სჯობს ისევ საქმეს შეუდგე და აქაური ამბები, ჩვენი ალიან-ჩალიანის ამბები მოგწერო, მაგრამ ამ წამში იმდენი რამეები მომიგროვდა თავში, რომ, ღმერთმანი, არ ვიცი რომელი ერთიდან დავიწყო... ისევ „დროებიდან“ მოვყვეთ.

შენ მართალი გაგიგონია, რომ მე კინაღამ „დროებას“ თავი არ დავანებე. საქმე აი რაშია: წასული წლის ოქტომბერში მე და ვახ. თულაშვილს<sup>1</sup> (მელიქოვის სტამბის გამგებელს) ლაპარაკი მოგვივიდა იმის თაობაზე, რომ ხშირათ სტამბა სრულიად დამზადებულს გაზეთს თავის დროზე არ აბეჭდინებდა და ამის გამო გაზეთი პარასკევის მაგიერათ, კვირას ან ორშაბათს გამოდიოდა: თფილისის და გარეშე ხელის მომწერლებისაგან მე საყვედური საყვედურზე მომდიოდა, რომ „დროება“ თავის დროზე არ მოგვდისო. ზოგიერთები სულაც აღარ აწერდენ გაზეთზე ხელს ამის გადა-მკიდე, მელიქოვის სტამბა კი თავის ბლანკებსა და სხვა განცხადებებს ჰბეჭდავდა ამ დროს, და გაზეთი ფეხებზე ეკიდა. აი ეს გარემოება იყო პირველი მიზეზი ჩვენი უთანხმოებისა... მე და ვახ. თულაშვილმა კარგა-გვარიანათ შევლანძღეთ ერთმანეთი. ცოტა ხანს შემდეგ მე შევიტყე, რომ კამპანიას<sup>2</sup> (მელიქიშვილს, თულაშვილსა და დ. ბაქრაძეს) ერთმანეთში მოლაპარაკება ჰქონიათ და მგონი კიდევ გადაუწყვეტიათ, რომ 1872 წლიდან მესხი ნულარ გვინდა რედაქტორათ, სხვა რედაქტორი ვიშოვოთო. ხშირათ იკრიბებოდნენ მაშინ ისინი და არჩევდნენ, ვინ ამოვცრიოთ რედაქტორათო? ერთი ანბობდა გ. იოსელიანი (წყალტუბელი)<sup>3</sup> დავაყენოთო, მეორე სერ. მელიქოვიო (გინახავს?), მესამე (ე. ი. ანტ. ფურცელაძე)<sup>4</sup> ურჩევდა, რომ ჩემი ცოლი დავაყენოთო და სხვა ამგვარები. როდესაც ეს ამბები შევიტყვე, ავდექი და პირდაპირ ულტიმატუმი წარუდგინე: ან სრულებით მე მომეცით გაზეთი-მეთქი (გამომცემლობაც) და ან თუ არ მომეცით, ღმერთმა მოგახმაროსო, მე ხელს ვიღებ გაზეთზე-მეთქი. თულაშვილმა, ფიცხელი უარი





სთქვა და დანარჩენმა ორმაც კვერი დაჰკრეს. მაშ ღმერთმა მოვი-  
დობა მოგცეთ, დღეის შემდეგ მე გაზეთზე ხელს ვიღებ-მეთქი,  
გამოუცხადე იმათ და შეუდექი ახალი გაზეთის გამოცემის თაღ-  
რიგს. ეს იყო ნომბრის (ამოშლილია სიტყვა) მაგრამ ბოლოს თი-  
თონ ისინივე მოვიდნენ და ერთს თავის კრებაზე მიმიწვიეს უკანას-  
კნელად მოსალაპარაკებლად. ამ კრებაზე, ბევრი ყიჟინისა და ყბე-  
დობის შემდეგ, გადავწყვიტეთ: 1) „დროების“ გამომცემლათ 1872  
წლიდამ უნდა ვიქნე მე და სტ. მელიქიშვილიც, 2) გაზეთი გადა-  
მაქვს მელიქოვის სტამბილად და სადაც მსურს, იქ ვბეჭდავ; 3) ეკო-  
ნომიური მხარე გაზეთისა (ყოველგვარი შემოსავალ-გასავალი) ჩემ  
ხელშია, 4) უჩემოთ მელიქოვს არ შეუძლია გამომცემლობა ვისმეს  
გადასცეს და უმისოდ—მე, და ზოგი სხვა წვრილმანი პირობები  
შევკარით ერთმანეთში, ნოტარიუსის წესით, და განვმორღითერო-  
მანეთს. თუ ამ წლის პირველ ნომრებზე გამომცემლათ მარტო მე-  
ლიქოვის გვარს ჰკითხულობ, ამის მიზეზი ის არის, რომ ჯერ  
ვლადი უპრაველნიას არ დაუშტკიცებია მე გამომცემლათ, რად-  
გან ქაღალდი გვიან შევიტანეთ.<sup>5</sup> —აი მოკლეთ იმ ხმების ამბავი,  
რომელიც შენ მანდ გაგიგონია, ამ ჩემს შეტაკებაში ბევრი კომი-  
კური და ბევრი ტრაგიული ეპიზოდები იყო, მაგრამ ყველასი წიგნით  
გადმოცემა შეუძლებელი საქმეა.

დღემდი შენ „დროება“ (2 ნომერი) უნივერსიტეტში გეგზავნე-  
ბოდა და დღეის შემდეგ ახალი ადრესით გამოგიგზავნი, თუ ის  
ნომრები დაგეკარგა და თუ გინდა მის მაგიერი გამოგიგზავნო,  
მომწერე. ახალი სათაური „დროებისა“<sup>6</sup> მაგდენად მე თითონაც  
არ მომწონს და აბა შენ რათ მოგეწონება. შეგიძლია თითოეულ  
ასოს ნაკლოვანებაზე თითო ტომი დასწერო და გამომიგზავნო;  
მაგრამ ამაზე უფრო იმას დაგიმადლებ, ახალ ასოებს რომ დამიხა-  
ტავდე, კარგათ, შენებურათ, და გამომიგზავნიდე. ეს ასოები დიმ.  
ყიფიანმა<sup>7</sup> დახატა. ჩვენ აქ უკეთესი ვერ მოვიგონეთ და ამასთან  
კიდევ გვეჩქარებოდა. თუ გამოგზავნი, ამომჭრელს აქაც კარგს  
ვიშოვნით. „დროება“ ჯერ ჯერობით მაგრათ დგას. მე ცხადათ  
ვატყობ, რომ აქაც და განსაკუთრებით იმერეთშიც „დროებას“  
ახლა უფრო მომეტებული ინტერესით ჰკითხულობენ ვიდრე იმ  
ორი-სამი წლის წინათ. ეს ხელის მომწერლების მომატებაზედაც  
ეტყობა, სხვა არა იყოს რა. რასაკვირველია, „დროება“ და მისი  
გავლენა და მდგომარეობა მე ცისარტყელს სინათლეში (როგორც





ნიკოლაძე იტყოდა) არ მეჩვენება, მაგრამ ისიც კარგად, რომ ცოტათი მომეტებული ინტერესით ჰკითხულობენ და ხანდისხან წაკითხულსაც ყურადღებას აქცევენ ხოლმე.

ეხლა „კრებულზე“. დიახ, ჩემო კირილე, დიდათ სამწუხაროა, რომ „კრებულმა“ თითქმის კიდევ გადააქარბა „მნათობს“ ფეხმძიმობაში.<sup>8</sup> მაგრამ რა გაეწყობა! გაეწყობოდა ბარემ რამე, მაგრამ ღმერთმა ნიკოლაძეს და იმის ტყიბულას მოჰკითხოს.<sup>9</sup> „კრებულის“ წაყვანა ნიკოლაძემ ითავა, მაგრამ არ ვიცი—საუბედუროთ თუ საბედნიეროთ, ამავე ნიკოლაძემ ამავე დროსვე ტყიბულის ქვის ნახშირსაც მოჰკიდა ხელი და მილიონების იმედი აქვს. ხუმრობა გაშვებით და [ნახევარი სტრიქონი დაზიანებულია] მითქვამს თვითონ იმისათვის, რომ ჩვენ, რომელნიც მუდამ „მნათობს“ დავსცინოდით ლოლიალზე, თითონვე იმაშივე სასაცილო შევიქენით, მაგრამ ეს არაფერი, თუ ნიკომ თავისი (ე. ი. ტყიბულის საქმეები) კარგათ მოათავა; იმედი კი არის ამისი. ამ დღეებში გამოვიდა „კრებულის“ მეექვსე წიგნი. ამასაც და იმ დანაკლის წიგნებსაც, რომელზედაც შენ იწერები, ერთად გამოგიგზავნი მალე, მოკლე ხანში მეშვიდე წიგნიც გამოვა; ეხლაც თითქმის სულ მზად არის; მხოლოდ ერთი კრიტიკული სტატია აკლია. რადგანაც „კრებულზე“ და ნიკოზე ლაპარაკი ერთმანეთში აურიე, ბარემღა ნიკოს ამბავს სულ მოვათავებ, მაგრამ ტყიბულის და ნიკოს ამბავი ამჟამად არ გაიყოფება. ტყიბულის ამბავი ცოტათი ხომ გეცოდინება, თუ სხვა გზით არა, „დროები-დამ“ მაინცა. ნიკომ სულ იყიდა ეს მთა მეპატრონეებისაგან (მეპატრონეებისაგან); გლეხების ნაწილი ხომ უიმისოთაც იმის ხელშია. ამ დღეებში ნიკომ 52,000 მანეთი წააგო ნოვოსელსკის, რომლისთვისაც მეპატრონეებს ნაყიდობის წერილი უნდა დაემტკიცებინათ, ეს წერილი არ დაუმტკიცეს და ამის გამო ქუთაისის ოლქის სასამართლომ დაადგა იმათ ჯარიმის ფული (40,000 მან.) და ბეის ფული, რომელიც ნოვოსელსკის თავიდანვე მიეცა იმათთვის. ტყიბულის მამულს „ზაპრეშჩენია“ დაადდეს; მაგრამ ნიკო აინუნშიაც არ იგდებს ამ ფულს. იმედი აქვს, რომ ამ ფულს ის კამპანია გადაიხდის, რომელიც ახლა პარიჟში სდგება (Для эксплуатации ткибульских каменно-угольных копей). ამ კამპანიის შედგენას ნიკოც უნდა დაესწროს პარიჟში, როგორც „პრედსედატელი“ და ამიტომ ის, დ. ლოლობერიძე და ი. თარხანოვი ერთად მოდიან მანდეთკენ მომავალ კვირაში.



მას აქეთ, რაც შენი წიგნი მივიღე, უმიკაშვილი არ მინახავს და ამიტომ არ ვიცი—რათ არ გამოგიგზავნა იმან რაღაც ლექსებია. რაც შეეხება იმას, რომ მე არაფერი არ მოგწერე და ვერც მოვკრიბე ფულები მანდაური „დამარცხებული“ ყმაწვილებისათვის, რომელთაც „მაკარი რომ ხბორებს სდევნის, იქ აგზავნიან“. <sup>10</sup> ამაზე უნდა გითხრა, რომ საქმეს მე გულ-გრილად მოვკიდე ხელი. ამის მიზეზი ერთი, რომ საზოგადოთ რუსეთში სხვა ჩვენი ყმაწვილებიც არიან, რომელთაც მართლად, არსად არ აგზავნიან, მაგრამ ულუკმაპურობა იმათთვისაც კარგა საგრძნობელია: მეორე, აქ მე ძალიან ცოტა მყავს ისეთი ნაცნობები, რომელთაც შეწევნა შეეძლოთ და ვინც არიან ჩემსავით ჯიბე ცარიელები. შენზე ადრედ მიქელაძემ<sup>11</sup> მომწერა ამ საქმის თაობაზე, მაგრამ ვერა გავიგე რა.

„ჩონგურის“ ფულს მე და პ. უმიკაშვილი (20-ან 30 მანეთამდე) მომავალ კვირაში გამოგიგზავნით.

„დროებისათვის“ წერა სულ დაგავიწყდა? წელიწადში რომ რამდენიმე სტატია გამოგზავნო, ხელი მოგტყდება? ერთი სიტყვით, მგონია სულ ამ ქვეყნის მოშორებას აპირებ როგორც სხეულითაც აგრეთვე სულით. აგრეთვე იმედი მექნება, კირილე, რომ ამ ზამთარში [დაზიანებულია] „შენი კალმის ნაწარმოებს“ გამომიგზავნი. უთუოთ, კირილე, გესმის? ჩაუჯექი შენებურათ სტილს, სწერე, სწერე, სწერე და მერე გამომიგზავნე.

იქნება არ იცოდე, რომ ჩემი ძმა ივანე, ეხლა ციურიხშია. ისა და ვლ. ნიკოლაძე<sup>12</sup> ერთად წავიდნენ. ამათ გარდა ოთხი სხვები არიან ახლა ჩვენები შვეიცარიაში: ძიგოფი<sup>13</sup> და ჯაფარიძე<sup>14</sup> შენავაში და სუმბათოვი (მანდაური) და ქადაგოვი<sup>15</sup> ციურიხში. ეს კიდევ არაფერი: ერთი ჩვენებური ქალიც მიდის მალე იქ, მედიცინის სასწავლებლად!<sup>16</sup> კარგად შემოგვხედე...

ჩვენში ძალიან ბევრი ახალი ამბებია, განსაკუთრებით კუროზული ხასიათისა, მაგრამ წიგნი უიმისოთაც გაგრძელდა და ახლა დროც აღარა მაქვს ამათზე წერისა. გეტყვი მხოლოდ, თფილისში ჰყვავის... ლიტერატურა<sup>17</sup>. ორი ისეთი ხელთნაწერი პანფლეტი გამოვიდა აქ ამ დღეებში, რომელმაც მთელი ქალაქი შესძრა. ერთი „გამოცანები“, <sup>18</sup> რომელშიაც აწერილი არიან (ანუ ჯკეთ ვსთქვათ, გალანძღული არიან კარგა ლაზათიანად): გრ. ორბელიანი, გ. და კ. მუხრანსკები, იასე ანდრონიკოვი,<sup>19</sup> პლატონ იოსელიანი, ბეს. ლოლბერიძე, რევაზ ანდრონიკოვი და დიმ. ჯორჯაძე. ნიმუშათ



მოგიყვან ბესარიონ ლოღობერიძის<sup>20</sup> ხარაქტერისტიკას (ხეივანად ვსწერ და კარგად არც ეს მახსოვს):

ერთი ვინმე შავგვრემანი სუსტია და პირად ხმელი, დიდებაში ბრძად ქებული, მაგრამ არის ჭკუა-თხელი.

დიდთა ქებით გაბერილა, ვით ავი სენით ტრიკია!

[დაზიანებულია] ის ჩატეხილი ხილია.

ქვეყანა და ქვეყნის საქმე მასაც ფეხებზე ჰკილია!<sup>21</sup>

ორი თუ სამი სტრიქონი ამ ლექსში გამოტოვებულია; თითვე-ული პირის შემკობა უკანასკნელი ლექსით თავდება. ამის გარდა გამოვიდა მეორე ლექსი, სახელად: „Благодарю, не ожидаю!“<sup>22</sup> რომელსაც სოლომოვსკის<sup>23</sup> მიაწერენ, მაგრამ ტყვილია...

ამ შემთხვევაში კმარა... შენ სრული უფლება გაქვს, კირილე, უპასუხოთ დაადგო ეს ჩემი წიგნი, როგორც მე ორი თუ სამი შენი წიგნი დავადე, მაგრამ იმედი მაქვს, შენ შურისძიებას არ დაიწყებ, და წიგნს და შენ და საზოგადოდ მანდაურ ამბებს მომწერ, განსაკუთრებით გთხოვ „დროებისათვის“ რაიმეს გამოგზავნას...

შენი სერ. მესხი

### შ ე ნ ი შ ე ნ ი შ ი

1. ვახ. თულაშილი—ი. ჭავჭავაძის ჯგუფის წევრი იყო-თანამშრომლობდა „საქ. მოამბეში“ (1863 წ.). ვ. თ-ს ფსევდონი-მით. „დროების“ ერთ-ერთ წამომწყებთაგანი იყო. შემდეგ სახელ-მწიფო სამსახურში შევიდა. გარდაიცვალა 1911 წ.

2. ეს კამპანია ითვლებოდა „დროების“ გამომცემლად. როგორც ცნობილია, 1865 წ. ამ კამპანიამ ნიკ. ლოღობერიძის დამატებით იკისრა „დროებას“ გამომცემის საქმის მოწყობა და გ. წერეთელი მოიწვია რედაქტორად.

3. გ. იოსელიანი (წყალტუბელი) იმ ხანებში თანამშრომ-ლობდა „მნათობში“. ცნობილი პედაგოგი და ჟურნალისტი. აქვს რამდენიმე წერილი „დროებაშიც“.

4. ანტ. ფურცელაძე იმ ხანებში ცხარე პოლემიკას აწარ-მოებდა „დროების“ ჯგუფის წინააღმდეგ. თანამშრომლობდა „მნა-თობში“. ხშირად აწერდა წერილებსა და ლექსებს ზურაბ მოე-ნიძეს. ერთხანს იგი „დროებაში“-ც თანამშრომლობდა.

5. ამის შემდეგ „დროების“ გამომცემლებად იყვნენ: სერ. მესხი და სტ. მელიქიშვილი. რედაქტორად სერ. მესხი.

6. აქ ლაპარაკია „დროების“ სათაურის მხატვრული გამოხა-





ტულების შესახებ: 1872 წელში მისი ძველი ფორმა შეატყვევინა ს. მესხმა. 1873 წელს, როდესაც დროებითი რედაქტორობა იკისრა კ. ლორთქიფანიძემ, თავის მხრივ მანაც ახალი „რეფორმა“ მოახდინა „დროების“ სათაურის გამოხატულებაში.

7. დ ი მ. ყ ი ფ ი ა ნ ი—ცნობილი მწერალი და საზოგადო მოღვაწე. ერთ-ერთი წარმომადგენელი ძველი თაობისა, 1832 წლის შემტემულების მონაწილე.

8. „კრებული“ 1871 წლიდან გამოდიოდა გ. წერეთლის რედაქტორობით. მაგრამ მისი ხელმძღვანელობა დაკისრებული ჰქონდა ნ. ნიკოლაძეს. ბოლო ხანებში ნომრები ერთობ გვიან გამოდიოდა. „მნათობსაც“ ეს სენი სჭირდა.

9. 1871 წლიდან ნ. ნიკოლაძემ ტყიბულის საქმეს მოკიდა ხელი, რის გამო მას დიდი დავა მოუხდა სხვადასხვა პირებთან. საქმე სასამართლოებშიაც ირჩეოდა რამდენიმე წლის განმავლობაში.

10. აქ აღნიშნულ ფაქტის შესახებ ცნობები არ არის ცნობილი. რომელ „დამარცხებულ“ ყმაწვილებზეა აქ ლაპარაკი, ან სად აგზავნიდნენ მათ, არ ვიცით. შეიძლება აქ ლაპარაკი იყოს „ნეჩაევის პროცესის“ დროს გასამართლებულ „ყმაწვილებზე“ (ვ. ჩერქეზიშვილი და სხვ.).

11. დათა მიქელაძე, რომელიც მეველეს, დ. კულაშელი-სა და დ. ზურაბიშვილის ფსევდონიმით თანამშრომლობდა „დროებაში“.

12. ვლ. ნიკოლაძე—ნიკო ნიკოლაძის ძმა. გარდაიცვალა ციურიხში 1872 წ., აქვს „დროებაში“ მოთავსებული კორესპონდენციები.

13. ძიგოევი—იყო ჩვენებური ოსი, ანარქისტი—ბაკუნინის მიმდევარი. აგზავნიდა ჟენევიდან „დროებაში“ კორესპონდენციებს. ადრე გარდაიცვალა.

14. ბეს. ჯაფარიძე—1869 წლის სტუდენტთა არეულობის მონაწილე. დაპატიმრებიდან განთავისუფლების შემდეგ წავიდა საზღვარგარეთ. თანამშრომლობდა „დროებაში“ ბ. ჯ-ს ფსევდონიმით. გარდაიცვალა 1877 წ.

15. დავ. ქადაგიძე—წვერი ციურიხის ქართველთა საზოგადოების „უღლისა“.

16. 1872-73 წლებში რამდენიმე ქართველი ქალი წავიდა საზღვარგარეთ სწავლის მისაღებად (დები ნიკოლაძეები, გ. წერეთლის და, ოლ. გურამიშვილი და სხ.). ეს პირველი მაგალითი იყო ჩვენს ისტორიაში.

17. 1871-72 წლებში ჩვენში გაგრცელდა არალეგალურად მთელი რიგი ლექსებისა, რომელშიაც დაგმობილი იყო მაშინდელი ძველი თაობის მოღვაწენი (გრ. ორბელიანი, გ. მუხრანსკი, დ. ჯორ-



ჯაძე, რ. ანდრონიკაშვილი, პ. იოსელიანი, ლევ. შელიქიშვილი, მ. თუმანიშვილი და სხვ.). ამ ლექსების ავტორები იყვნენ ილია ჭავჭავაძე და აკაკი. ამას მოყვა გრ. ორბელიანის ცნობილი ლექსი, რამაც თავის მხრივ გამოიწვია ი. ჭავჭავაძის „პასუხის პასუხი“ და აკაკის „ღენერალი ხარაბუზა“, „კოლო-ბუზების პასუხი“. ამ ლიტერატურული ბრძოლის შესახებ აკაკი ერთ თავის შენიშვნაში სწერს:

„1870 წელს ჩამობრძანდა ხელმწიფე საქართველოში, ხალხს უნდა მიერთებოდა ადრესი და გაეცხადებოდა სათხოვარიც თუ რამ ექნებოდა.—აირჩიეს კომისია ადრესის შესადგენად რვა კაცი, ოთხი ახალთაობიდან: ილია ჭავჭავაძე, თარხნიშვილი (მერე აკადემიკოსი), ბესარიონ ლოლობერიძე და ნ. ნიკოლაძე, ოთხივე ძველებიდან: გ. ორბელიანი, მ. ბირთველიჩი თუმანიშვილი, დიმიტრი ჯორჯაძე და რევაზ ანდრონიკაშვილი (მარშალი). ახალ-თაობა ქვეყნის სურვილისამებრ ითხოვდა უნივერსიტეტს, ან სხვა რამ მაღალ სასწავლებელს, მაგრამ, რადგანაც ამის წინააღმდეგი იყო ბარონ ნიკოლაი, ძველები შეჩერდნენ კადეტის კორპუსზე, რომელიც მაინც უნდა გახსნილიყო. ახალთაობისა და ქვეყნის სურვილმა ხმის უმეტესობით გაიმარჯვა და ადრესში იყო ნათხოვი უმაღლესი სასწავლებელი. მაგრამ თავმჯდომარემ და ძველებმა, რადგანაც იმათ ბესარიონ ლოლობერიძეც მიუდგა, გადაასხვაფერეს ადრესი, სასწავლებლის მაგიერ სრულიად უმნიშვნელო საგანი ითხოვეს და ისე მიართვეს ხელმწიფეს. ამან გამოიწვია უსიამოვნება ძველის და ახალთაობას შუა. ილია ჭავჭავაძემ დასწერა ლექსი, სადაც მოიხსენია ძველები. დასტალულათ ამბობდა: „ქვეყანა და ქვეყნის საქმე ამას ფეხებზე ჰკიდიაო“ (იხ. აკაკი: „ჩემი ნაწერები“, ტ. II, გვ. 96-98, 1913 წ.). თვით მესხი ამ ბრძოლას შეეხო 1872 წლის „დროების“ მეთაურში (იხ. წერილი: „ჩვენი მამები და შვილები“, ს. მესხის ნაწერები გვ. 66—71).

18. ამ „გამოცანების“ ავტორია ი. ჭავჭავაძე. ამ გამოცანაში ავტორი ეხებოდა რვა წარჩინებულ თავადს. შემდეგ ავტორმა გამოაქვეყნა „კიდევ გამოცანები“, რომელშიაც ეხებოდა ხუთს (მ. ლორის-მელიქოვს, ლ. მელიქიშვილს, ი. თარხნიშვილს, თუმანიშვილს და დ. ყიფიანს).

19. სხვა ცნობით: იასე ჭავჭავაძე, საგუბერნიო სამმართველოს წევრი იყო „გამოცანებში“ გაკიცხული.

20. ბესარიონ ლოლობერიძე ერთ-ერთი მეთაურთაგანი იყო ახალ თაობის ინტელიგენციისა. ახლო იცნობდა ნ. ჩერნიშევსკის, დობროლუბოვს, პანტელეევს; მეთაურობდა 1861 წ. სტუდენტთა არეულობას. შემდეგში სახალხო სკოლების ინსპექტორად იყო. ბოლოს ქუთაისის ბანკის თავმჯდომარედ. გარდაიცვალა 1879 წ.



21. ილიას ავტოგრაფების მიხედვით ეს ადგილი სწავლად არის ცნობილი:

ერთი ვინმე შავგვრეშანი სუსტია და პირად ხმელი,  
დიდებში ბრძნად ქებული, ჭკვა-მოკლე და ენა-გრძელი,  
დიდთა ქებით გაბერილა, ვით ავი სენით ტრიკია,  
ახლის აღთქმის კაცი იყო, ეხლა ქვემძრომი ხელიკია.  
ახლისა და ძველის შუა ის ჩატეხილი ზიდიდა,  
ამ ტყუილის ბრძენსაც ქვეყანა, ძმანო, ფეხებზედ ჰკიდიდა.

22. ეს რუსული ლექსი არ არის ცნობილი.

23. სოლოგუბი (1814-82) — რუსი მწერალი. ჩვენში მოღვაწეობდა ვორონცოვისა და ბარიათინსკის დროს (1850-54, და 1857-60 წლებში), აქტიურ მონაწილეობა ეღებულობდა თბილისის თეატრის მოწყობის საქმეში, თანამშრომლობდა „კავკაზში“. მას ეკუთვნის ცნობილი ლექსი „ალავერდი“, რომელზედაც დავ. ერისთავმა უპასუხა „იახშილით. (იხ. „Акты“, ტ. XI, გვ. 10, „Театр в Тифлисе, 1845—56“. 1888).

წერილი შეათე

15-16 ივლისი, ოდესა, 1873 წ.

ძ მ ა ო კ ი რ ი ლ ე !

ეს არის რკინის გზაზე მივდივარ და რამდენიმე სიტყვის მოწერას ვეპირები.<sup>1</sup> დღეს შენგან დეპეშა მომივიდა, რომელშიაც იწერები, რომ „დროების“ საქმე სამშაბათს გადაწყდებაო.<sup>2</sup> მადლობა ღმერთს, მე კი ნიკომ გული მომიკლა ტელეგრამებით; სამჯერ კი მომწერა, რომ თუ არ ჩამოხველი, გაზეთს დახურამენო. მე დარწმუნებული ვარ, რომ არ ჩამოველი უკან, კარგი ვქენი, რადგან საქმე უჩემოთაც გაკეთდება და მე კი ტყუილ-უბრალოთ ერთს, და იქნება, ორ კვირასაც დაგეარგავდი.

პარახოდზე გიორგი შარაშიძე გავიცანი, რომელიც გლავნი უბრავლენიაში მსახურებს და იმან დამპირდა, რომ ვეცდები, ამ საქმეს არავითარი დაბრკოლება არ ექნესო, მხოლოდ ლორთქიფანიძემ ან ნიკოლაძემ მიახმოს როგორ მდგომარეობაში არის საქმეო, რომ იმის დაგვარად მოველაპარაკო პრობილს და ბარნსაო. ერთი სიტყვით, მე გულდამშვიდებული მივდივარ, რომ ჩემი აჩქარებით გაზეთს არა დააკლდება რა.

ამასთანავე გიგზავნი იაკობ ისარლოვის<sup>3</sup> გადასაცემად ჩემ ხელწერილს, რომელიც იმის ვექსილის დაბრუნების მაგიერობას იზამს. რა მუხრუჭი მომიჭირეთ მაგ ისარლოვის ვექსილის გამოისობით.



ჩემი თხოვნა საჭირო არ არის, კირილე, რადგან ვიცი, რომ ჩვენს საქმეებს და განსაკუთრებით „დროების“, იმედია ეცდები რაც შეიძლება, კარგად წაიყვანო.

ნიკოს შემახვეწე, რომ მალე გამომიგზავნოს ფულები ციურიხში, ჩემი ძმის სახელზე, თორემ გზაზე კარგა ლაზათიანათ შემომეხარჯა და, უეჭველია, რაც დამრჩა, ისიც მალე შემომეკმება.

თუ ციურიხიდან ჩემ სახელზე წიგნი ან სხვა რამე მოვიდეს, უკანვე გამომიგზავნეთ.

ნახვამდის, შენი სერ. მესხი.

ეს რასპისკა ისარლოვს მხოლოდ იმ შემთხვევაში მიეცით, თუ ნამდვილათ გაათავისუფლა ზარაფოვის ზალოგები.

### შ ე ნ ი შ ე ნ ე შ ი

1. 1873 წლის ივლისის თვეში ს. მესხი საზღვარგარეთ წავიდა. მისი მთავარი მიზანი იყო გასცნობოდა ევროპის ცხოვრებას, შეესწავლა იქაური პირობები და უფრო მომზადებული დაბრუნებულიყო საქართველოში და განეგრძო თავისი საყვარელი საქმე. თავისი შთაბეჭდილებანი მან აღწერა წერილებში: „ხამი მოგზაურის შენიშვნები და ფიქრები“ (ს. მესხის ნაწერები, ტ. I).

ევროპაში ს. მესხი თითქმის ერთი წელიწადი დარჩა. აქედან იგი ხშირად გზავნიდა წერილებს „დროებაში“, რომლის დროებითი რედაქტორობაც კ. ლორთქიფანიძეს ჩააბარა, ხოლო უახლოეს თანამშრომლად მოიწვია ევროპიდან იმ ხანებში დაბრუნებული დავით მიქელაძე-მეველე.

2. აქ ლაპარაკია კ. ლორთქიფანიძის დროებით რედაქტორად დამტკიცებაზე.

3. ისარლოვი—60-იანი წლების სტუდენტი იყო, მონაწილე 1861 წლის სტუდენტთა არეულობისა. მისი მოგონება გამოაქვეყნა მ. თუმანიშვილმა (იხ. მისი „Характеристики“, წ. I).

წერილი შეთერთმეტე

პარიზი, 23 დეკემბერი. 1873.

Boulevard st Michel, 32

ძმაო დავით!

არ ვიცი ღმერთმანი, რას მივაწერო ამდენი ხანი თქვენი ხმის ამოუღებლობა; ყველანი ხომ არ ამოწყდით, თქვე ოხრებო, რომ ერთ სიტყვას არ იწერებოთ!

გიგზავნი კორესპონდენციას.





შენევიდამ მოგივათ, მგონია ამ ცოტა ხანში ბეთანიშვილის წერილი „უღელთან“<sup>2</sup> მიწერილი, რომელიც პირველს ფურცელს გარდა (როგორც თვითონაც ჩენს ძმას სწერს), გამოსადეგი იქნება დასაბეჭდათ, და ძლიერ საინტერესოც არის ჩვენი მკითხველებისთვის. დღეს მეორე იმდენივე წერილი მივიღე მე ჩემი ძმისგან და რომ წავიკითხავ შენევაში გავუგზავნი „უღელის“ წევრებს წასაკითხავად და მერმე მანდ გამოგზავნიან რედაქციაში. მგონი „კრებულისათვის“ კარგად გამოდგეს.

დროება! დროება! დროება!

ქრისტიანებო! ეს ორი თვეა, რაც „დროების“ არც ერთი ნომერი არ მომსვლია და შენევიდან რომ არ გამოგზავნა მელიქი-ვის ქალს,<sup>3</sup> მგონი ჯავრითაც მოგკედებოდი!.. რა გაჭირდა ერთი ეგზემპლარის გამოგზავნა ჩემ სახელზე, სირცხვილი არ არის!

გუშინ წინ დავით ბაქრაძე<sup>4</sup> წამოვიდა აქედამ და ხუთი თუ ექვსი ამ მომავალი წლის კალენდარი (ალმანახი) გამოგიგზავნეთ. თქვენი („დროების“) კალენდრისათვის,<sup>5</sup> მაგრამ, მგონი დაგვიანდა.

ჩემი ძმები რას შვრებიან?<sup>6</sup> უთხარი, უთუოდ წიგნი მომწერონ. საქმეები როგორ მიდის? ხმა ამოიღეთ და!

შენი მეგობარი სერ. მესხი.

### შ ი ნ ი შ ვ ნ ი მ ი

1. ეს წერილი მიწერილია დავით მიქელაძისადმი, რომელიც იმ ხანებში „დროების“ რედაქციაში მუშაობდა.

2. „უღელი“ ციურიხში დააარსეს ქართველმა სტუდენტებმა თვითგანვითარების და ურთიერთ დახმარების მიზნით. ამ „უღელის“ საქმიანობაში მონაწილეობა მიიღეს გ. წერეთელმა და სერ. მესხმაც.

3. ეკატერინა მელიქიშვილისა, და პროფ. პ. მელიქიშვილის, შემდეგში სერ. მესხის მეუღლე; 1875 წლიდან იგი სერ. მესხს დიდ დახმარებას უწევდა გაზეთის წარმოების საქმეში; თითონაც სწერდა და სთარგმნიდა. გარდაიცვალა 1928 წ.

4. ქუთაისელი მოღვაწე, 1881-83 წლებში ქუთათურ „შრომის“ თანამშრომელი.

5. „დროების“ კალენდარი შემდეგ წლებში გამოვიდა.

6. ლაპარაკია კოტე მესხსა (შემდეგში ცნობილი არტისტი) და დავით მესხზე (შემდეგში ჟურნალისტი).





## ძ მ ა ო დ ა ვ ი თ !

როგორც ვატყობ, სწორეთ შაჰის მუშათ გინდათ გადამაქცი-  
ოთ! მართლა, რა ამბავია, რომ ამდენი ხანი, ერთს გარდა, ჩემი  
კორესპონდენციები არ იბეჭდება! მე ლამის მაღა დამეკარგოს,  
ღმერთმანი, წერისა! რისთვის, ვისთვის ვწერო, თუ არ დამიბეჭ-  
დავთ? მიზეზს მაინც რატომ არა მწერთ, თუ რისგან არის,  
რომ რამდენი ხნის გამოგზავნილი კორესპონდენციები (რომელ-  
თაც დროებით მნიშვნელობა ჰქონდათ) არ დაგიბეჭდიათ:  
ცენზურის ბრალი არა მგონია იყოს, რადგან იმაში ისეთი არა  
იყო რა. ეხლა რაღა აზრი და მნიშვნელობა ჰქონდა ბაზენის თაო-  
ბაზე დაბეჭდილ წერილს, როდესაც ამ ორი ნომრის წინ გამო-  
ცხადებული იყო, რომ ბაზენს აპატიესო! თავი ნუ მოგიკვდებათ,  
ან თავის დროზე დაბეჭდეთ წერილები ან სულ ნუ ბეჭდავთ.

ამას გარდა, როგორც მე გთხოვეთ, რატომ იმ რიგათ არ და-  
ბეჭდეთ? თუ ფელეტონში არ შეიძლება, ცალკე მაინც დაგებეჭდეთ  
იმავე სათაურით (ქართველი ევროპაში და სხვა) და იმ რიგათ,  
როგორც დაწერილი იყო.

უკანასკნელი (შენი) №№ საზოგადოთ კარგი ცოცხალი ნომრე-  
ბია, თუმცა ნაკლულევანება არ აკლია. შენი ფელეტონები და  
ლუარსაბთან მიწერ-მოწერა საზოგადოთ არ მომწონს. ფელეტო-  
ნებს ერთობ отвлеченно (განყენებით) და აბსტრაქტულათ სწერ.  
დაანებე, თავი ნუ მოგიკვდება, თავი ამ ბოროტებაზე, სიკეთეზე,  
პატიოსნებაზე და სხვა ამგვარ მაღალ და დაბალ გრძნობებზე და  
ჰაზრებზე წერას და უფრო მიწიერ, უფრო ყოველდღიურ, უფრო  
შესახებელ საგნებს მოჰკიდე ხელი, ისეთ საგნებს, რომელიც მკითხ-  
ველს ცხვირში ეცეს და გამოადვიდოს ძალაუვნებურად. მიწერ-მო-  
წერილი ფორმა ლიტერატურისა ერთობ გაცვეთილი, ერთობ ძვე-  
ლი ფორმაა.

წვილ ამბებს უფრო მომეტებული ყურადღება; ნარევის მოს-  
პობისათვის დიდი საყვედური;<sup>1</sup> ცნობათა-ფურცელი კარგია, მაგ-  
რამ, როგორც ვხედავ, ფასებს და რიცხვს არა სცვლით და ამნაი-  
რი განცხადება სარგებლობის მაგიერ ვნებას მოიტანს.

მე „დროება“ გამომიგზავნეთ, ერთხელ კიდევ მოგავიწყებთ...





ამას წინათ სტეფანე ზარაფოვს<sup>2</sup> ტელეგრამმა მივსწერე, რომ რაიმე საშუალება მიეცა ჩემი ძმის კოტესთვის და აქეთ გამოეგზავნა. პასუხი ჯერაც არ მომსვლია და ძალიან მაწუხებს, თუ ის ეხლაც ამ უთავბოლო მდგომარეობაშია. რამე მოუხერხე, თუ ძმა ხარ, დათა, და როგორმე გამოატანე ვისმეს აქეთ ივანესთან,<sup>3</sup> თორემ მანდ ეხლა რას გააკეთებს. ეხლა ახალი წელიწადი დაწყებულია მანდ და ფულები ბლომით შემოვა რედაქციაში. თუ მოახერხო, ცოტაოდენი გამომიგზავნე, თორემ ჩემი საქმე ძალიან ცუდათ არის უფულობით. რამდენი ხანია, ერთი სანტიმი არა მაქვს და ხან ერთისაგან ვსესხულობ თითო ოროლა ფრანკობით სადილის ფასს და ხან მეორესაგან. ასე ცხოვრება აქ არ იქნება. სტეფანემ დამპირდა და ძალიან იმედიც მაქვს იმისი, მაგრამ მიკვირს, რატომ აქამდე არაფერს არ მიგზავნის და არც წიგნს მწერს. ნიკო სად არის?

თუ ძმა ხარ, დათა, მიიღო თუ არა ეს წიგნი, იმ წამსვე შემატყობინე ჩემი ძმის და ჩემთან ფულების გამოგზავნის საქმე, თუ შეიძლება დეპეშით.

შენი ძმა სერ. მესხი.

მ ი ნ ი მ ვ ნ ი მ ი

1. „ნარევი“ ცალკე განყოფილება იყო „დროებაში“
2. ს ტ ე ფ ა ნ ე ზ ა რ ა ფ ო ვ ი — ახალგაზრდა მდიდარი კაცი იყო, რომელიც დიდ მატერიალურ დახმარებას უწევდა ჩვენს ლიტერატორებს.
3. ივანე მესხთან, სერგეის ძმასთან.

წერილი მეცამეტე

კ ი რ ი ლ ე !

გიგზავნი ამ კორესპონდენციას; თუ ცენზურისგან რამე დაბრკოლება არ შეემთხვა, კარგი იქნება. ამ სამ-ოთხ დღეში მოგივა ვიქტორ ჰიუგოს უკანასკნელი რომანის (Quatrevingt-troise) თარგმანი; მაგრამ სრული კი არა: საუკეთესო ადგილები სიტყვა სიტყვით იქნება გადმოთარგმნილი და დანარჩენი ნაამბობი ჩემი სიტყვით. იმდენი გამოვიდეს, მგონია, რომ „დროების“ ხუთ ან ექვს ფელეტონს ეყოს.<sup>1</sup> თუ მოხერხდეს „დროებაში“ დაბეჭდე და თუ



„კრებული“ გამოდის,<sup>2</sup> იმაში, ერთი სიტყვით, შენთვის მომინდვია; სადაც ემჯობინება. მხოლოდ ნუ შეცვლი, ნუ შეამოკლებ.

სტეფანე (ზარაფოვს) გადაეცემა, რომ 680 ფრანკი მივიღე და იქიდან 340 ბეს. ჯაფარიძეს გაუგზავნე. სთხოვე, ერთი წიგნი მაღირსოს და შემატყობინოს: რა და რა დროს უნდა მოველოდე იმისგან ფულებს. იმის წიგნებს ამ დღეებში გამოგვგზავნით.

ჩემი ძმების ამბავი? ნიკო სად არის? მოდის თუ არა? საქმეები, „დროება“ როგორ მიდის? წიგნი! წიგნი! ერთ წიგნში ნახევარი სახელმწიფო! რამდენია ამ ჟამად „დროების“ ხელის მომწერლები? შენი აზრი ჩემს კორესპონდენციებზე! ერთი სიტყვით, ყველაფერი.

შენი მეგობარი სერ. მესხი.

შ ი ნ ი შ ვ ნ ი შ ი

1. ეს თარგმანი დაიბეჭდა 1874 წ. „დროებაში“ ფელეტონებად.

2. „კრებულის“ გამოცემა 1874 წელში შეწყდა.

წერილი მეთოთხმეტე

პარიზი, 15 თებერვალი, 1874

Boulevard st Michel, 32

ძმაო კირილე!

ერთი რამ ახირებული ამბავი შევიტყე დღეს: სტეფანე მელიქიშვილი<sup>1</sup> გიორგის<sup>2</sup> მოთხორობას გაუცხარებია და რაღაც პასუხი დაუწერია „დროებაში“ დასაბეჭდათ. შევიტყვე, რომ ეს თავის ნაწარმოები სტეფანეს თავის ძმის—პეტრესთვის.<sup>3</sup> გამოუგზავნია გასასწორებლად; იმას მგონია, გაუსწორებია და უკან დაუბრუნებია.

რასაკვირველია, თქვენ უჩემოთაც კარგად მიხვდებით, რომ ამ სტატიის დაბეჭდვა არავითარ შემთხვევაში არ ივარგებს „დროებაში“, მაგრამ გულმა ვერ მომითმინა და მაინც გწერთ: გთხოვთ, რომ, რადგან მაგ სტეფანეს სტატია პასკვილი იქნება გიორგიზე და პასკვილიც რომ არ იყოს, მაინც არამც და არამც, თუ ძმა ხარ, არ დაუბეჭდოთ, განა „დროებას“ გარდა, ცოტაა თბილისში სხვა გაზეთები და ჟურნალები? წაიღოს და სადაც უნდა იქ დაბეჭ-





დოს. პეტრეს საიდუმლოთ მოსვლია სტეფანესაგან წერილი. უთხოვია, არავის უჩვენო და, მაშასადამე, სტეფანეს ნუ შეატყობინებ, რომ მე ეს ამბავი ვიცი (ძალიან მაკვირებს, პეტრე რად გარეულა ამ ბინძურ საქმეში).

რა ამბავია, კირილე, რომ მანდელამ სრულიად არაფერი ამბავი არ ისმის? მოუთმენლად მოველი წიგნს, ფულებს, ჩემი ძმების ამბავს, და კაცი ხმას არა მცემს, თუმცა მე კი ხშირათ ვიწერები წიგნებს და ყველას გთხოვთ, რომ მანდაური გარეშობა და ამბები მომწეროთ. ამბად გავიგე, ვითომ ჩემი ძმა, კოტე, ნიკოს მოჰყავდეს: ნამდვილი კი არ ვიცი რა. არც ის ვიცი, როდის მოდის ნიკო, ან მოდის თუ არა. ერთი სიტყვით, არაფერი არ ვიცი, და ყველაფრის ცოდნა და შეტყობა კი მინდა! მაგრამ ვინ არის მოწყალე კაცი—ჩემი ცნობის მოყვარეობის დამაკმაყოფილებელი? თუ ძმა ხარ, კირილე, შემატყობინე გთხოვ, ჩემი ძმების ამბავი და ამას გარდა სტეფანესთან მიდი და უთხარი ჩემ მაგიერ... მაგრამ არა, არ უნდა, მე თითონ მივწერე წიგნი და იმეღია, მალე მიპასუხებს. სწორეთ გამიჭირდა კი საქმე ამ უფულობისაგან; კარგი კიდევ, რომ კეთილი სახლის პატრონი ამომიჩნდა და სადგომს და სადილებს ნისიათ მაძლევს, თორემ, მგონი, შიმშილით არა ერთხელ ამეწოდა კუჭი: ერთი სიტყვით, თუ ამ ორ კვირაში ფულები არ გამიჩნდა საიღამვე, ჩემი საქმე ძალიან ცუდათ იქნება.

ღმერთმა ჩემი რედაქტორობის რისხვა ნუ მოგაკლოსთ ასე უთავბოლოთ ჩემი წერილების დაბეჭდვისათვის! „მიუნხენი“ ან როგორც იყო, ისე უნდა დაბეჭდილიყო, ან სულ უნდა გამოგეშვათ. თორემ ეხლა სულ უაზრო და უფერულია. „დროების“ საზოგადოთ ძალიან კმაყოფილი ვარ, მხოლოთ წვრილ ამბებს მომეტებული ყურადღება და ფილოსოფიურ ფელეტონებს ნაკლები ადგილი. მომწერე, თუ ძმა ხარ, კირილე, შენი აზრი საზოგადოთ ჩემს წერილებზე. შემატყობინე აგრეთვე: რამდენ დღეზე მოგდით თქვენ ჩემი კორესპონდენციები და განსაკუთრებით რა დღეს მოგდისთ? ეს ჩემთვის ძალიან საჭიროა რომ ვიცოდე.

მიქელაძემ შემატყობინოს: აქედამ წამოიღო რამე წიგნები, თუ არა? თუ წამოიღო, როგორ, რა გზით და საშუალებით ჩამოიტანა? დამოქნაში რამ დაბრკოლება ჰქონდა, თუ არა?

„კრებული“ (10) რას შვრება? „დროების კალენდარი“ გამოვიდა დანაპირები გამოცემის თუ არა? თუ არ დაიზარებ, ჩემო კი-





რილე, შენებურად და წიგნს მომწერ, გპირდები, რომ მეც დიდ-უშველებელ წერილს მოგწერ და ჩემ აქაურს ცხოვრებას (თუ საინტერესო იქნება), ჩემ სწავლას, მომავალ პლანებს და სხვას ბევრ რამეებს მოგწერ. ოღონდ შენ ნუ დაიზარებ ამ კითხვაზე პასუხის შეტყობინებას. მართლა: რა გაჭირდა „ვეფო“, რომ გახეთი ცალკე ადრესით ვერ გამომიგზავნეთ! მე აქ მოუთმენლათ მოველი ყოველ ნომერს და ყოველთვის იზმაილოვი<sup>4</sup> სად ვეძიო. 405 ნომერი სულ არ მომსვლია აქ. ყურადღება, თქვენი ჭირიმე...

შენი მეგობარი სერ. მესხი.

### შ ი ნ ი შ ვ ნ ი შ ი

1. სტეფანე მელიქიშვილი—„დროების“ გამომცემელი და სტამბის პატრონი.

2. გიორგი წერეთლის „მოთხრობაში“—უნდა იგულისხმებოდეს გიორგის „კიკოლიკი, ჩიკოლიკი და კუდაბზიკას“ მეორე ნიწილი, რომელშიც მხატვრულად აწერილია გაზ. „დროების“ დაარსების საქმე და შიგ გამოყვანილია მისი დამაარსებელნიც (ნ. ლოლობერიძე, დ. მიქელაძე, ს. მელიქიშვილი) და რედაქტორიც (თვით გიორგი წერეთელი). ამ მოთხრობის მეორე ნიწილი დაიბეჭდა „კრებულის“ № 9-ში.

3. პეტრე მელიქიშვილი,—რომელიც იმ ხანებში საზღვარგარეთ იმყოფებოდა.

4. პ. იზმაილოვი—ახლო მეგობარი სერ. მესხის, გ. წერეთლისა და ნ. ნიკოლაძის. შემდეგში თბ. ქალაქის თავი.

### წერილი მეტხუმეტე

#### კ ი რ ი ლ ე !

დაპირებისათანავე, გიგზავნი ვიქტორ ჰიუგოს რომანის დასაწყისს. ეს თითქმის პირველი ტომის შინაარსს შეადგენს, კიდევ სამი ან ოთხი ამდენი იქნება, მგონია მეტი არა, და ამასაც ამ ორსამ დღეში გამოგიგზავნი უთუოთ. ჩემი სიტყვები და ავტორის ალაგები, რასაკვირველია, სხვადასხვა შრიფტით უნდა დაიბეჭდოს. თუ „დროებაში“ დაბეჭდავ (ოთხ ან ხუთ ფელეტონად გაიყოფა), მაშინ ადგილის მოსაგებად, ჩემი სიტყვები, რადგან უფრო ცოტაა, შეიძლება უფრო დიდი ასოებით დაიბეჭდოს, და ავტორის—კორპუსით. თუ „კრებულში“, მაშინ სულ ამის საწინააღმდეგოდ.



მეორე და მესამე ტომიდან უფრო დიდი ალაგების სტელსიტყვა-სიტყვით გადმოთარგმნა დამჭირდება, რადგან იქ მშვენიერი ალაგებია.

ერთი რამე უნდა გთხოვო! თუ შეიძლება, კირილე, ჩემი კორესპონდენციები, თუ ძმა ხარ, ხელუხლებლად დაბეჭდე, ისევე დაყოფილი ჭერებათ ან სხვა რამეთი და ხელმოწერილი, როგორც მე ვგზავნი. მე არა მაქვს ჩვეულება, რომ ხელ-მეორეთ გადავიკითხო ჩემი ნაწერები და შეიძლება, რასაკვირველია, რამე, წერის დროს ან სიტყვა გამოუშვი, ან საზოგადოთ რამე შეცდომა მომივიდეს. ამის გასწორება, რასაკვირველია, შეგიძლიანთ. სხვა არა.

გუშინ წინ დიმიტრი დადიანი<sup>1</sup> ჩამოვიდა და, სხვათა შორის, ერთი ცუდი ამბავი ჩამოიტანა: რომ აკაკი<sup>2</sup> გაგიჯავრებიათ და „დროებაში“ წერას თავი დაანებაო. იქნება მოუქონოთ როგორმე თავი...

შენი მეგობარი სერ. მესხი.

პარიჟი, 21 თებერვალს 1874 წ.

### შ ი ნ ი შ ე ნ ი შ ი

1. დ. დადიანი — „დროების“ თანამშრომელი იყო, შემდეგში ქუთაისში სცემდა „შრომას.“

2. პოეტი აკაკი წერეთელი.

წერილი მეთექვსმეტე

ძმაო კირილე!

როგორც ხედავ, ამ კორესპონდენციას შენვეიდან გიგზავნი, სადაც დროებით ჩამოველი. ამ ერთ კვირაში უკანვე დავბრუნდები. იქნება ერთი კორესპონდენცია კიდევ აქედამ მოგივიდეთ. მერე კი ისევ პარიჟიდან დავიწყებ გზავნას. უკანასკნელი ჩემი კორესპონდენცია, ელზას-ლორანის თაობაზე — საშინლად დამახინჯებულა. როცა ამისთანა ლუკმები ამოაგლიჯონ, ნუ დაგავიწყდება, თუ ძმა ხარ, ჩამოდენი მე წერტილი, ან მთელი სტრიქონი დაუსვი, რომ დაინახოს მკითხველმა, რომ ასე მიუბმელად და უკავშიროთ არ ყოფილა დაწერილი. ამასთანავე ძალიან გთხოვ, „კრებულის“ მეათე წიგნი გამომიგზავნო (პარიჟში იზმაილოვის სახელობაზე); აქ არავის არ მიუღია, თუმცა, როგორც სჩანს, დიდი ხანია გამოსუ-





ლა. ამას გარდა, თითო ეგზემპლარი ყველა ქართული წიგნებისა გამოგვიგზავნე, ნუ დაიზარებ, მაგისტანა ბეჯითი კაცი ხარ; ერთი ჟენევაში ვისმეს სახელობაზე, ერთი ციურიხში და ერთი ჩვენ პარიჟში. რაღაც კომედიცია გამოსულა ჩვენზე ვ. თარხნიშვილისა<sup>1</sup>—საინტერესოა, რაც უნდა იყოს და ისიც, საზოგადოთ ყველაფრის გამოცემა მოგვაწოდეს.

ნიკო პარიჟშია, ამ ორ-სამ დღეში, მგონი, აქ ჩამოვიდეს და აქედამ ერთად დავბრუნდებით უკან. იმის საქმეებზე ბეჯითს ვერაფერს ვერ მოგწერ, რადგან არ ვიცი. პირველად რომ ჩამოვიდა პარიჟში, ამბობდა, რომ პერთოლეს ხეირიანი რაპორტი არ წარმოუდგენია ტყიბულის თაობაზე: უნდა გადაეხედნათ ერთად და შეესწორებინათ. იმედი არ დაუკარგავს კი... მიქელაძე, ბარაქალა მარჯვეთ შრომისათვის!

შენი მეგობარი სერ. მესხი.  
1874 წ.

#### შ ე ნ ი შ ვ ნ ა

1. 1874 წელს თბილისში გამოვიდა ვ. ა. თარხან-მოურავის: „ქართული ენის მზრუნველები“ (სცენები ჩვენი მწერლობის მოქმედებიდამ). ავტორი სრულიად უცნობი პიროვნება არის ჩვენს მწერლობაში. „სცენებში“ სასაცილოდ არის აგდებული ქართული ჟურნალ-გაზეთები და მათი რედაქტორები და თანამშრომლები. „სცენებში“ გამოყვანილია შემდეგი გმირები:

ა) კიკო, რედაქტორი „ფერმკრთალისა.“ იგულისხმება ნ. ავალიშვილი, „მნათობის“ რედაქტორი.

ბ) გოგიტელა, „ვნებულის“ რედაქტორი—გ. წერეთელი, „კრებულის“ რედაქტორი.

გ) სესიკელა, „აჭია ბაჭიას“ რედაქტორი—სერ. მესხი, „დროების“ რედაქტორი.

დ) კოკოკო კოლიანი, ამ ორი რედაქტორის მრჩეველი—ნიკო ნიკოლაძე.

წერილი მეჩვიდმეტე

პარიჟი, 13 მარტი 1874.

Boulevard st Michel 32.

ძმაო დავით!

დღეს სწორეთ უბედური დღე გათენდა ჩემთვის: ჯერ ლოგინიდან წამომდგარი არ ვიყავი, შინიდან გამოგზავნილი წერილი შემომიტანეს, რომელშიაც მწერდენ, რომ ჩემი უფროსა ძმა (გიორგი) ძალიან ავად არისო. თუმცა ექიმების ჩვეულებრივ იმედს





მწერდნენ, მაგრამ ცხადათ ჩანდა წიგნიდამ, რომ იმის მორჩენა ძალიან საეჭვოა და ვინ იცის, იქნება, ეხლა მომკვდარიც იყოს... საწყალი... მაგრამ კიდევ უფრო საწყალი იმის ახალგაზრდა ცოლი და სამი პატარა შვილი! რა ეშველებათ? ყველან ეს ჩვენს ოჯახს დააწვება და, ვინ იცის, როგორ დაიხლართება ჩემი საქმეები...

ცოტა ხანს შემდეგ, შენი წიგნიც მომივიდა. ყველაფერს მოველოდი, და თუ სტეფანე ამდენ კაცობას არ გამოიჩენდა, რომ კოტეს მხოლოდ აქ წამოსასვლელად 150 მანეთს არ მისცემდა,—ამას კი არ მოველოდი. რასაკვირველია, ეს უფულობის მიზეზი არ არის. „სხვა არაფერი ღონისძიება არ არის, რედაქციის საშუალება შენც კარგად იცი“—ო,—ღნერთო ჩემო, რა ეშველება, აბა, ამ ყმაწვილს! ღმერთი არ არის, რომ მაგ ხანში, მაგისტანა მოცადინე და გონიერი ყმაწვილი სწავლას მოკლებული დარჩეს? მაგრამ მეტი რა ღონეა! მე დარწმუნებული ვარ, რომ თუ შენ ან, კირილე, რამე რიგათ სამგზავრო ფულს უმოვნით, გამოისტუმრეთ, და თუ „არავითარი ღონისძიება“ არ იქნება, ჩემ ჩამოსვლამდი დარჩება როგორც არის, მე რომ ჩამოვალ, ვეცდები და რითაც და როგორც იქნება გამოვისტუმრებ აქეთ უთუოთ. მანამ კი, თუ მანდ იქნება, შენი და კირილეს იმედი მაქვს, რომ რიგიანათ უგდებთ ყურს და საკითხავ წიგნებსაც ამოურჩევთ.

ისეთ საძაგელ გუნებაზე ვარ, რომ მეტი არაფრის მოწერა არ შემეძლია. მშვიდობით...

შენი მეგობარი სერ. მესხი.

[მინაწერი:]

ღმერთი არა გრწამს, რომ აქ, პარიჟში, უმარკო წიგნს მიგზავნი! ამ ორი კვირის შემდგომ მე სახლს ვიცვლი და გაზეთი და სხვა რამე, რაც იქნება ჩემ სახელობაზე,—დღეის შემდგომ იზმაილოვის სახელზე გამომიგზავნეთ დროებით, სანამ ჩემ ადრესს შეგატყობინებდეთ.

წერილი მეოფრამეტე

პარიჟი, 24 ივნისს 1874

Brd st Michel, 107.

ახირებული ხალხი ხართ, ღმერთმანი! ასე უთავბოლოთ დეპეშის მოწერა შეიძლება? მოდიო! როგორ, რითი, რატომ? რაღანც იწერებით, ჰგავს საჭიროა ჩემი მანდ ყოფნა, მაგრამ ერთი სიტყვა დაგეტანათ მაინც არის ტელეგრამაში, გამეგო, თუ რისთვის შე-





ვიქენი ასე უეცრად მანდ აუცილებლად საჭირო და რა ამბავია. ეს კიდე არაფერი: განა თქვენ არ იცით, რომ მე ეხლა კაპეიკი არ გამაჩნია? არა თუ მე, ნიკოს და იზმაილოვს რაც რამე გავაჩნ-და, ყველაფერი დაგირავებული გვაქს, ამას ვარდა მე აქ ცოტა-ოდენი ვალიც მაქვს და ასე როგორ წამოვალ? დღეს ტელეგრამის მოწერა მინდა თქვენთვის, 14 ფრანკი არ გამაჩნია, რომ გამოგიგ-ზავნოთ. ზარაფოვი სად არის მაინც, მოგეწერათ, რომ იმისთვის შეგვეტყობინებინა და წამოსასვლელი ფულები გამოეგზავნა. ამას წინათ იზმაილოვს მოუვიდა ამბავი, რომ ზარაფოვი ამ დღეებში მანდეთ მოდისო, თორემ თფილისში მოეწერდი. ჩემი ანგარი-შით, აქამდინაც უნდა მომსვლოდა მე იმისგან თვის ფული, მაგრამ არ მომდის.

ყოველ შემთხვევაში, დღეს ხვალ ტელეგრამის ფულს ვიშოვ-ნი, მოგწერთ და როგორც თქვენგან ცოტათი გარკვეული ამბავი და ზარაფოვისაგან ფულები (უკანასკნელი 350 მანეთი) მომივა, იმ წამსვე გამოვსწევ.

თუ ფულები მექნა, სხვა არაფერი დამაბრკოლებს, თუმცა ასე მოულოდნელად წამოსვლა ზოგიერთ ჩემ აქაურ პლანებს სრულე-ბით ყირამალაზე მიყენებს და მიფუშავს სამ კვირაზე, მგონი, მანდ ვიქნები. მანამ, რაც უნდა იყოს, თქვენი ჭირივით, საქმეებს ნუ დააბრკოლებთ. მგონი ეს გაზეთის საქმე უნდა იყოს. ნიკოს აზრით, იქნება სტეფანემ უხრიკა გაზეთსა და დაბეჭდვას არ უპი-რებდესო. ეს კიდე ბევრი არაფერია, ამის გასწორება შეიძლება, რომ ჩამოვალ; მაგრამ მე ის მაწუხებს, ვაი თუ ცენზურისგან ან მმართველობისაგან რაიმე გასაჭირი დაადგა გაზეთს. რაც უნდა იყოს, ამ წიგნის მოსვლის შემდეგ, მე ერთ კვირაზე ან კვირა ნა-ხევარზე მანდ გავჩნდები და მანამ თქვენ იცით. ოდესაში მომწე-რეთ თუ ძმა ხართ, პოსტ-რესტანციით უფრო დაწვრილებით—რაში მდგომარეობს საქმე.

აქეთ წამოსვლაც უბედური იყო ჩემი და დაბრუნებაც ასე-თივეა...

თქვენი სერ. მესხი.

ოდესაში ეხლავე მიიწერე უთუოთ, არ დაგავიწყდეთ, თორემ ექვსი-შვიდი დღე ზღვაში მგონი, ჯავრით სული ამომხდება.

ს. მ.



## წერილი მეცხრამეტე

15 სექტემბერი, 1875 წელი. თფილისი

ძ მ ა ო კ ი რ ი ლ ე!

დღე ერთია და ქანდაქარის მოსვლა ორი... სწორედ ტვინი წაიღო, აი! გუშინ გადაწყვეტით მითხრა, რომ ამ თვის დამლევამდით თუ ცოტა მაინც რამ არ მომეცით, მეტი გზა არ მაქვს, უნდა წარვადგინო თქვენი ვექსილი და უნდა გიჩვილოთ.

თუ ძმა ხარ, იქნება ერთი 100 ან 200 მანეთი მოუხერხო, მანდ როგორმე იშოვნე და ან მე გამომიგზავნე და გადავსცემ და ან პირდაპირ მაგის სახელზე გამოგზავნე.

აკაკი თუ ნახო, ჩემ მაგიერ უთხარი, რომ სცხვენოდეს ასე ჩვენი დავიწყება. ერთი ფელეტონი მაინც რატომ ვერ გამოგზავნა ქუთაისიდან? ქუთაისიდან მან კარგი „ცხელ-ცხელ ამბების“ გზავნა იცოდა ხოლმე!

მოიკითხე ყველანი. მე ახალ სახლში გადავედი, როგორც იქნა; იმ პატარა სახლში, რომელიც შენც ნახე.

მშვიდობით, ფულები არ დაგავიწყდეს, თუ ძმა ხარ, კიდევ გთხოვ.

შენი სერ. მესხი.

## წერილი მეოცე

თფილისი, 1876, 14 დეკემბერს

ძ მ ა ო კ ი რ ი ლ ე!

თუ ძმა ხარ, ამ ქანდაქარისგან მიხსენი როგორმე: დღე ერთია და ამის მოსვლა ორჯერ. განსაკუთრებით ახლა, ქალაქში ხარჯი მაქვს შესატანიო 31 ქრისტეშობისთვემდინ 400 მანეთიო და თუ როგორმე არ მიხსენით, რაც უსიამოვნება მოგადგეს ჩემგან, ნურას უკაცრავათო,—ასე ამბობს. იქნება როგორმე შენ შენის მხრით 200 მანეთი მოუხერხო ამ 31 დეკემბრისათვის; სწორეთ რომ მეც მიხსნი გაჭირვებისაგან და შენც დაგიმადლებს. ჩემი მდგომარეობა რომ იცოდე, იტყვი—იმას თავის დარდიც და თავის ვალებიც ეყოფაო, და ამიტომ მომიტევებ—თუ ასე ხშირად გწერ ამ კაცის ვალზე; შენ რომ ცოტას მაინც შენსას გაისტუმრებ, იქნებ მე ხელი შემიშვას, თორემ რამდენი ხანია არც ერთს გროშს არ მოგვიცდიდა და ვინ იცის, რას არ ჰფიქრობს. სულ კი მე მაწყდება ამის ყვედრება და უსიამოვნება.



მაშ ეგრე, ეცადე თუ ძმა ხარ, როგორმე 200 მან. მაინც უშოვნე და გამოუგზავნე. ყოველ შემთხვევაში წიგნი მოსწერე, გემდურის, წიგნი მივწერე და პასუხიც არ მაღირსაო.

აკაკის უთხარი სცხვენოდეს, რომ ამდენი ხანი ხმას არ იღებს და არაფერს არ იწერება. იქნება კიდევ რაზედმე გაბუტული მყავს?! მიზეზი მაინც შემატუობიროს, რომ ვიცოდე და იქნება თავის გამართლება მოვახერხო, თუმცა ალახმა იცის, არაფერ შეცდომას არ ეგრძნობ ჩემში მაგის შესახებ.

თუ ბ. ლოლობერიძეს ღმერთი უწყრება და ახერხებს ფულების ძლევას ბანკიდან, ფულები ცოტათი მაინც დატრიალდებოდა მანდ და ისე ძნელი საშოვარი აღარ უნდა იყოს, განსაკუთრებით შენთვის და აკაკისთვის... მაგას ჰე, აფსუს, მამულებო, რომ დროზე მოხმარება და გამოყენება არ იცით!

საშობოთ თუ არა, სანათლილებოთ მაინც ჩამოვალ და იქნება сами-друг, ესლა გვაკლდა, განა!

შენი სერ. მესხი.



## გიორგი წერეთელი\*

ამჟამად ინტერესი ქართული აზროვნების ისტორიის შესწავლისა მეტად გაცხოველებულია ჩვენში. მაგრამ ისიც უნდა ითქვას გარკვევით, რომ ამ ინტერესის რეალურად განაღდებას ბევრი რამ დამაბრკოლებელი მიზეზი ეღობება წინ: პირველი ის, რომ დღემდე ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიის შესწავლის საქმეში ძალიან მცირედი რამ იყო გაკეთებული, ხოლო გასაკეთებელი კი ერთობ ბლომად არის; მეორე ის, რომ დიდძალი მასალები ამ დარგიდან არამც თუ გამოქვეყნებული არ არის, არამედ სრულიად უცნობია. აღსანიშნავია ისიც, რომ ჩვენში დღესაც არ არის გამოცემული ნაწერების სრული კრებული, თუ გინდ ერთი რომელიმე ჩვენი პოლიტიკურ-საზოგადოებრივ მოღვაწისა. ეს დიდი დანაკლისი და სამწუხარო ფაქტი არის. მაგრამ ამას დაძლევა ესაჭიროება და ეს შესაძლებელია მხოლოდ კოლექტიური გზით. ამ მხრივ აღსანიშნავია და საყურადღებო „სახელგამთან“ ე. წ. კლასიკოსთა სექციის დაარსება, რომლის მიზანია გამოსცეს თუ სრული არა, ყოველ შემთხვევაში, რჩეული ნაწერები ჩვენი მწერლებისა და პუბლიცისტების. უკვე მუშავდება ხუთწლიან გეგმასთან დაკავშირებით სქემა ამ გამოცემისა. უნდა აღინიშნოს აგრეთვე, რომ სახელგამი უკვე შეუდგა გ. წერეთლის პუბლიცისტური ნაწერების ბეჭვდას, მზადდება დასაბეჭდათ ნ. ნიკოლაძის რჩეული ნაწერები და დიმიტრი ყიფიანის „მემუარები“, უნდა აღინიშნოს აგრეთვე, სახელგამისავე განზრახვა ე. ნინოშვილის ნაწერების აკადემიური გამოცემისა; აკაკი წერეთლის ოთხი ტომი რჩეული ნაწერების გამოცემა, ილია ჭავჭავაძის ათი ტომი სრული ნაწერებისა და სხვა. ამრიგად, საქმე უკვე დაწყებულია და სასურველია მისი უფრო ენერგიული საშუალებით გაფართოება.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ამ დიდ მუშაობას საკმაო დახმარებას გაუწევს, თუ პერიოდულ გამოცემათა ფურცლებზე დრო გამოშვებით გამოქვეყნებული იქნება ჩვენი პუბლიცისტებისა და მწერ-

\* გამოქვეყნდა ჟურ. „მნათობში“ 1929 წ., № 11-12 და 1930 წ., № 2-3.—რედ.



ლების მიწერ-მოწერა და ლიტერატურული ხასიათის დოკუმენტებო-  
თქმა არ უნდა, რომ ამ საშუალებით ძლიერ გაუადვილებთ გამომ-  
ცემლობასაც და მკვლევართ თავიანთ მუშაობის საქმეს. ამგვარი  
ხასიათის მასალები და დოკუმენტები, ერთი მხრივ, იძლევა საინ-  
ტერესო ბიოგრაფიულ და ბიბლიოგრაფიულ ცნობებს, გვაძლევს  
ძლიერ ხშირად მასალებს ისეთს საიდუმლო მოვლენებისათვის,  
რომელთა გამომხეურება წინათ შეუძლებელი იყო ოფიციალურ  
დოკუმენტებში; მეორე მხრივ, იგი აუცილებლად იწვევს ინტერესს  
თვით საზოგადოებაში,—წაახალისებს მას და მასთანვე ხელს შეუ-  
წყობს ცალკე ოჯახებში უხვად გაბნეულ საინტერესო დოკუმენ-  
ტებისა და მასალების თავის მოყრას საზოგადოებრივ ორგანიზა-  
ციების ხელში.

პირველ რიგში ჩვენ ვაქვეყნებთ გიორგი წერეთლის კერძო წე-  
რილებს.\* იანვარში სრულდება 30 წელი მისი გარდაცვალებიდან  
(1900—1930 წ.), ხოლო 88 წელი მისი დაბადებიდან (1842—1930 წ.).  
ეს საიუბილეო დატები აუცილებლად იწვევენ ინტერესს გ. წერეთ-  
ლის ინტიმურ ცხოვრებისა—და მისი კერძო მიწერ-მოწერისადმი.

გ. წერეთელი ჩვენში საკმაოდ ცნობილი მწერალია; მაგრამ  
უნდა ითქვას, რომ იგი არ არის შესაფერისად დაფასებული: მისი  
ლიტერატურული და საზოგადოებრივი მოღვაწეობა ჯერჯერო-  
ვით არ ყოფილა გაშუქებული. მას ჩვენი მკითხველი საზოგადოება  
უფრო იცნობს, როგორც ბელეტრისტ მწერალს. ხოლო მისი საზო-  
გადოებრივი პოლიტიკური და ეკონომიური მსოფლმხედველობა  
სრულიად არ არის შესწავლილი. გიორგი წერეთელი მრავალფე-  
როვანი მწერალი იყო; მას, ისე როგორც სხვა ჩვენ მწერლებსა და  
მოღვაწეებს, მრავალგვარ სარბიელზე უხდებოდა მოღვაწეობა. იგი  
ერთსადა იმავე დროს რედაქტორიც იყო და მრეწველიც, პუბლი-  
ცისტიც და დრამატურგიც, პოეტიცა და ისტორიკოსიც, ბელე-  
ტრისტიცა და არქეოლოგიც, საზოგადო მოღვაწეცა და ბუნების-  
მეტყველიც. უნდა ითქვას, რომ გ. წერეთლის ბრძოლას ამ  
მრავალგვარ ფრონტზე უნაყოფოთ არ ჩაუვლია. მისი ღვაწლი ამ  
მხრივ აუცილებლად აღსანიშნავია, ქართული აზროვნების ისტო-  
რიაში გიორგი წერეთელს მეტად საპატიო ადგილი უჭირავს.

\* ქართველ მწერალ-მოღვაწეთა კერძო მიმოწერის გამოქვეყნება განსვ. სიმონ  
ხუნდაძემ გიორგი წერეთლის წერილებით დაიწყო. მათ მოჰყვა სერგეი მესხის  
და ილია ჭავჭავაძის წერილებიც.—რედ.



გ. წერეთელი 60-იანი წლების მოღვაწეთა გუნდს ეკუთვნოდა. მან სხვა ჩვენ მწერლებთან ერთად მძლავრად განიცადა რუსეთის სამოციან წლების მოაზროვნეთა გავლენა. ის ღრმა დემოკრატიული ნაკადული, რომელიც ასე საგრძნობლად მოსჩქევს გიორგი წერეთლის პირველ ნაწერებშივე, თავის სათავეს ჩერნიშევსკის, დობროლუბოვისა და 60-იანი წლების სხვა მოღვაწეთა ნაწერებიდან ღებულობს. გაზ. „დროების“ პირველსავე ნომერში (№ 1, 1866 წ.), რომლის რედაქტორი და სულის ჩამდგმელიც ის იყო, გ. წერეთელი სწერდა, რომ იგი თავისი მოღვაწეობის მთავარ დანიშნულებას ბატონყმობის მოსპობაში ხედავდა. გ. წერეთელმა, აღზრდილმა განმათავისუფლებელ ეპოქის რადიკალურ-დემოკრატიული აზროვნების ნიადაგზე, ნათლად შეიგნო ბრძოლის აუცილებლობა იმ დახვასებულ წყობილების წინააღმდეგ, რომელიც გაბატონებული იყო მაშინ საქართველოში. „საქართველოს მოამბის“ ფურცელზე მწერლის მოვალეობას გ. წერეთელი შემდეგნაირად განსაზღვრავდა: „მწერალი არის ერთი თავის საზოგადოების წევრთაგანი, ერთი იმ პირთაგანი, რომლების კრებაც შეადგენს საზოგადოებას. ეს არის საზოგადოების ტანჯვის და შევების თანაგრძნობელი. რაში მდგომარეობს მისი ღვაწლი საზოგადოების წინ? — აჩვენოს საზოგადოებას თავისი აზრი ამ ნაკლულევანების შესახებ, უჩვენოს იმ გვარი საშუალებები, რომლებიც მისი ფიქრით საუკეთესო არიან ამ ნაკლულობანებების მოსასპობლად.“\* მწერლობა უნდა ემსახუროს საზოგადოებას, ხელი შეუწყოს ცხოვრების განახლებას და წინმსვლელობას. — ასეთი არის ის ძირითადი პრინციპი, რომელიც შეითვისა გ. წერეთელმა 60-იანი წლების რუსეთის აზროვნებიდან და რომელსაც იგი გულმოდგინეთ ემსახურებოდა მთელი თავისი ხანგრძლივი საზოგადოებრივი-ლიტერატურული მოღვაწეობის პერიოდში.

მაგრამ მართო ამ მომენტიტ არ ამოიწურებოდა გ. წერეთლის მსოფლმხედველობა: იგი მტკიცედ იდგა 60-იანთა „განმანათლებლის“ თვალსაზრისზე და რაციონალისტის საზომით იხილავდა საზოგადოებრივი ცხოვრების წარმატების საქმეს: განათლება და აზროვნება ქმნის წინმსვლელობის საქმეს, — ასეთი იყო ამ რაციონალის-

\* გ. — თელი (გ. წერეთელი): „ცისკარს რა აკაკანებდა?“ უთრ. „საქართველოს მოამბე“, № 5, გვ. 55, 1863 წ.





ტური სოციოლოგიის ძირეული საფუძველი. „რადგანაც კაცის გონიერებას,—სწერდა გ. წერეთელი,—მოსდგამს მუდამ სისრულეში მომავლობა, არაოდეს არც ხალხის ცხოვრება არ დარჩება მუდამ ერთ და იგივე მდგომარეობაში; აღიძვრის თუ არა ცხოვრებაში იმდენი ძალა, რომ საკმაო იქნება ახალ საშუალების მოსაპოვებლად და ძველი ფორმის გადასაგდებლათ, იმავე წამს ცხოვრების წინმსვლელობაც დაიძვრის და ატყდება გამწარებული ბრძოლა ძველ წყობილების და ახალ მოთხოვნილების შუა“.\* აქ უკვე ნათლად მოსჩანს ევოლუციონური პრინციპი, რომელიც იმავე 60-იან წლების მწერლების არსენალიდან არის გადმოღებული, მაგრამ ჩერნიშევსკისა და დობროლუბოვის მოძღვრებიდან გ. წერეთელმა არა მარტო ევოლუციონური თეორია შეითვისა, არამედ ერთგვარი რევოლუციონური მსოფლმხედველობაც. მას კარგად ესმოდა, რომ „ბრძოლა ძველ წყობილებასა და ახალ მოთხოვნილების შუა“ დაუცხრომელი და სასტიკია, რომ გადასვლა ერთი საზოგადოებრივი ცხოვრებიდან მეორეში—არ შეიძლება მოხდეს მშვიდობიანი გზით და საშუალებით.

ეს პრინციპები მტკიცედ შეითვისა გ. წერეთელმა 60-იან წლებში და მთელი თავისი მოღვაწეობა მის რეალურად განაღდებას შეაღია. ის უკვე თავიდანვე ფიქრობდა, რომ ჩვენი ცხოვრების სიღრმეში მოწინავე ინტელიგენციის მეთაურობით მომზადდა ახალი ძალა, რომლის საშუალებითაც შესაძლებელი არის ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის განმტკიცება.

მაგრამ როგორი საზოგადოებრივი ურთიერთობისაკენ მიისწრაფოდა გ. წერეთელი, როგორი იყო მისი სოციალ-პოლიტიკური იდეალები?

შეიძლება გადაჭრით ითქვას, რომ ჩვენ ისტორიულ-ობიექტურ პირობებში გ. წერეთლის მიერ შეთვისებულმა რუსეთის 60-იანი წლების იდეალებმა ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული შინაარსი მიიღეს. გ. წერეთელი ბურჟუაზიულად მოაზროვნე რადიკალი და დემოკრატი იყო. არავის ეს რადიკალ-დემოკრატიული და ბურჟუაზიული მსოფლმხედველობა ისე სწორად და ნათლად არ გაუტარებია ჩვენში, როგორც გ. წერეთელმა გაატარა. შეიძლება ითქვას, რომ იგი 60-იან წლებიდან ამ ახალი საწარმოო ძალის მებაირახტრე იყო.

\* გ.—თელი (გ. წერეთელი): „ცისკარს რა აკაკანებდა?“ ჟურ. „საქართველოს მოამბე“ № 5, გვ. 55 1863 წ.





იგი ერთი მხრივ, ებრძოდა ძველ დახავსებულ წყობილებას, მეორე მხრივ, ხოლო მეორე მხრივ. ოცნებობდა და ქადაგებდა საქართველოს ეკონომიურ აღორძინებას კაპიტალიზმის გზით. 1873 წ. იგი სწერდა: „ჩვენი თავად-აზნაურობის დასუსტება, დაქვეითება და მუშა ხალხის სულის ჩადგმა, მისი წინ წამოწევა, აი ერთი დიდათ სასურველი ნიშანთაგანი ამ დროებისა. მაშ გაუმარჯოს მშრომელს ერს და იმის მოთავე მშრომელს, განათლებულს ახალგაზრდობას! ჩვენი ქვეყნის ბედნიერება შემდეგში მათს ერთმანეთთან დაკავშირებაზეა და დაშეგობრებაზეა დამოკიდებული“.\* ეს ბრძოლა ძველი წყობილების ნაშთების წინააღმდეგ და ინტელიგენციასა და მშრომელ მასაზე დაყრდნობა გარკვევით ააშკარავებს გ. წერეთლის დემოკრატიულ-პოლიტიკურ მისწრაფებებს.

მაგრამ როდესაც ჩვენ გადავშლით გ. წერეთლის ეკონომიური პროგრამის შინაარსს, ნათლად დავინახავთ, რომ იგი მრეწველობის, აღებ-მიცემობის, ვაჭრობისა და ეკონომიური წარმატების მქადაგებელი იყო ჩვენში. თავიდანვე გ. წერეთელი აღტაცებით ხედებოდა ჩვენში ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარებას. იმავე წერილში სწერდა: „ისინი (სოფლებიდან ჩამოსული ხალხი) დღიდან დღეზე მრავლდებიან ტფილისში და ტფილისის ბაზარზე ამრავლებენ საქართველოს მიწა-წყლის ნაწარმოებს და ადიდებენ საქართველოს ხალხის აღებ-მიცემობას“.\*\*

უნდა აღვნიშნოთ ისიც, რომ გ. წერეთელი 60—70-იან წლებში მომხრე იყო ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარებას ჩვენში ერთგვარი კოლექტიური სახე და ფორმა მიეღო, ე. ი. იგი ფიქრობდა საქართველოს სინამდვილეში კაპიტალიზმის განვითარებისათვის დაეკარგა თავის ჩვეული მკაცრი სახე და ბანკების, კოოპერაციების, ასოციაციებისა და არტელების გზით წასულიყო ჩვენი ეკონომიური ცხოვრება.

აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ თავიდანვე გ. წერეთელი ამიერკავკასიის ერთა სოლიდარობის პროგრამით გამოდიოდა და ცდილობდა სომხების, ქართველების და თათრების დაძმობილებას. 1879 წ. იგი სწერდა: „ჩვენ, საქართველოს ხალხს და იმათს დაწინაურებულს კაცებს დღეს ბაირადზე ეს უნდა გვეწეროს: ერთმანეთთან დახმარება, ერთმანეთის პატივისცემა, სამივე ერის (სომ-

\* გ. წერეთელი, „ამ დროის მოძრაობა“—„კრებული“ № 3, გვ. 231, 1873 წ.

\*\* იქვე, გვ. 214—215.





ხების, ქართველების და თათრების.—ს. ხ.) გულისათვის ერთად ზრუნვა, ძმური კავშირი და საერთო ძალით იმ შინაური ცუდის გასწორება, რომელიც ასე აჩერებს ჩვენს კეთილ-მდგომარეობის გზაზე წინ წასვლას.“\*

უკვე ფაქტია, რომ გ. წერეთელი 70-იან წლებში მომხრე იყო ამიერ-კავკასიის დემოკრატიულ-ფედერატიული რესპუბლიკის დაარსებისა და 1874 წ. ჟენევაში მოწვეულ კავკასიის მოღვაწეთა კონგრესზე, მან სწორედ ამ პროგრამას დაუჭირა მხარი.

ამრიგად, გ. წერეთლის სახით ჩვენში მეტყველებდა პროგრესიული ბურჟუაზია. მან საუცხოოთ ასახა ამ კლასის პროგრამა და რადიკალური მისწრაფებანი.

მეტად საგულისხმოა გ. წერეთლის დამოკიდებულება 90-იან წლებში ს.-დემოკრატიულ მიმდინარეობისადმი, რომელიც მან „მესამე დასვლათა“ სახელწოდებით მონათლა.

1899 წ. გაზ. „ივერიის“ საპასუხოთ იგი სწერდა: „მარქსის თეორიას ეკონომიური მატერიალიზმისას პოლიტიკო-ეკონომიურ მეცნიერებაში იგივე ადგილი უჭირავს, რაც დარვინის თეორიას ბუნების მეცნიერებაში და ბიოლოგიაში. ეს არის უკანასკნელი მეცნიერული დასკვნა პოლიტიკო-ეკონომიაში და სოციოლოგიაში“.\*

ნუთუ უნდა ვიფიქროთ, რომ გ. წერეთელმა საესებით შეითვისა მარქსის მოძღვრება და გახდა მეცნიერული სოციალიზმის მიმდევარი?—რასაკვირველია, არა. იგი ბოლომდე დარჩა პროგრესიული ბურჟუაზიის მებაირადტრედ. როგორც რუსეთში „ლეგალური მარქსიზმის“ წარმომადგენლებმა მოინდომეს მუშათა მოძრაობისა და სოციალ-დემოკრატიის გამოყენება თავიანთ ბურჟუაზიული ინტერესებისათვის, ისე გ. წერეთელიც შეეცადა ამ ახალი ძალების გამოყენებას ბურჟუაზიული ურთიერთობის ინტერესებისათვის. იგივე გ. წერეთელი 90-იან წლების დასაწყისში სწერდა:

„ჩვენ უნდა გავხსნათ ჩვენი საკუთარი სამრეწველო და სამეურნეო ბანკები, უნდა დავაარსოთ სამეურნეო და სამრეწველო ასოციაციები, უნდა ვისწავლოთ ვაჭრობა და აღებ-მიცემობა, გავხს-

\* გ. წერეთელი, „ჩვენ და ჩვენი დროება“, გაზ. „დროება“, № 16. 1879 წ.

\*\* გ. წერეთელი, „გაზ. „ივერია“ და მისი საპოლემიკო ხასიათი“, „კვალი“, № 5, 1899 წ.





ნათ ჩვენივე საკუთარი მოთხოვნების დუქნები“.\* კერძო-ეროვნული საინტერესო ფაქტი: 1899 წ. გ. წერეთელმა „კვალში“ მოათავსა საინტერესო წერილები: „ქუთაისის საადგილმამულო ბანკი და ინტელიგენტთა პარტიები“ (იხ. № 11, 12, 13, 1899 წ.). ამ წერილის შესახებ ა. წულუკიძემ „კვალში“-ვე მოათავსა ღია ბარათი გ. წერეთლისადმი, რომელშიაც იგი, სხვათა შორის, სწერდა: „ბატონო გიორგი, მაგრამ მითხარით როგორ მოვათავსოთ ერთად: ერთის მხრით ცნობილი მეცნიერის (ე. ი. კ. მარქსის.—ს. ხ.) მოძღვრება კლასიურ ანტაგონიზმზე, რომლის მომხრეთ თქვენ თავს სახავთ და მეორე მხრით, თქვენივე მფარველობითი კილო „აზლად აღორძინებულ ვაჭარ-მრეწველის კლასის“ შესახებ?!”\*\*

ამ შეკითხვაზე გ. წერეთელი იმავე ნომერში უპასუხებს: „აქ არ არის არავითარი წინააღმდეგობა. ძველ, დროგადასულ წყობილების წინააღმდეგ ახალ წყობილებას (ე. ი. კაპიტალისტურს.—ს. ხ.), რომ ვიცავდე, ეს წინააღმდეგობა კი არა, ეთანხმება თვით „მოძღვრებას“\*\*\*

აქედან უკვე ნათელი არის, რომ 90-იან წლებში გ. წერეთელი ცდილობდა პროგრესიულ-ბურჟუაზიული აზროვნება „შეეუღლებია“ მარქსისტულ მოძღვრებასთან. რასაკვირველია, ასეთი ცდა მარცხით უნდა დამთავრებულიყო.

დასასრულ უნდა ვსთქვათ, რომ გ. წერეთლის პიროვნების, აზროვნებისა და სოციალ-პოლიტიკური მისწრაფებების შესწავლა მეტად საინტერესო თემას წარმოადგენს. გ. წერეთელი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფიგურაა გასული საუკუნის ჩვენ ინტელიგენტთა შორის. მან თავისი ხანგრძლივი ლიტერატურული და საზოგადოებრივი მოღვაწეობით ფართო კვალი დააჩნია ჩვენი აზროვნების განვითარების საქმეს.

\* \*

ქვემოთ მოყვანილი გ. წერეთლის კერძო წერილები შეეხება მისი მოღვაწეობის ორ მნიშვნელოვან ხანას: 70-იან წლებში გ. წერეთელი უმთავრესად საზოგადოებრივ-კულტურულ მუშაობას ეწეოდა, იგი რაზმავდა ახალგაზრდობას, ადგენდა პარტიებს და

\* გ. წერეთელი, „კვალის ორი წლის ნაღვაწი“, „კვალი“, № 3, 1895 წ.

\*\* ა. წულუკიძე, „ღია წერილი ბ-ნ გიორგი წერეთელს“, „კვალი“, № 16, 1899 წ.

\*\*\* იქვე.



ამუშავებდა მათთვის სამოქმედო პროგრამას. 80-იან წლებში გ. წერეთელი გაიტაცა პრაქტიკულმა საქმიანობამ—სამრეწველო საქმეებმა. აქაც იგი თავგამოდებით აღგენდა ჯგუფებს ჩვენი ქვეყნის ეკონომიური აღორძინებისათვის და იწვევდა უცხოეთის კაპიტალისტებს. დიდი უმეტესობა წერილებისა აღმოჩნდა ნ. ნიკოლაძის არქივში (აქედან ჩვენ მხოლოდ ნაწილს ვბეჭდავთ), ხოლო რამდენიმე წერილი—ს. მესხის საქმეებში.

## 70-იანი წლების წერილები

### 1. წერილები ნიკო ნიკოლაძისადმი

წერილი პირველი

16 ოქტომბერს (1873 წ.). \*

საყვარელო ძმაო ნიკო! ქუთაისში ძალიან ამბებია, დღე და ღამე სულ ჩვენზე ლაპარაკობენ და ჩვენს უსინდისობაზე. ვინ იცის, რამდენს მოუსაზრებელს საძაგლობას არ გვახვევენ თავზე. „დროებაში“<sup>1</sup> რომ ბესარიონს ღოღობერიძესა<sup>2</sup> და შენს შუა პოლემიკა იყო,<sup>3</sup> ჩვენ როგორც გვეგონა, ისეთი კარგი გავლენა არ ქონებია. ყველანი იძახიან, რომ რაც უნდა იყოს, პირველათ ბეს. ღოღობერიძეს ხომ არ გამოუწვევებართ გასალანძლავათო. თქვენ დაიწყეთ თავიდანვე იმისი ლანძღვა, ლანძღეთ კიდევ და ლანძღვითაც გაათავეთო. ამას გარდა ღოღობერიძეებიც<sup>4</sup> თუ კი რამეს ხელის მოსავლებელს ჩაიგდებენ ხელში, რომ ტალახი გვესროლონ, არას ზოგვენ. მაგალითად, თუნდ „თბილისის ვესტნიკი“<sup>5</sup> ავიღოთ, როდესაც წაუკითხავთ იქ პოლემიკა შენს და ტფ. ვესტნიკის რედაქციას შუა, აი როგორ უსარგებლიათ. რომელ ნომერშიაც იყო ბეზუთოვის სტატია, სადაც გვეწამებოდა პიროვნებითს პოლემიკას, ის ნომერი ღოღობერიძეებს თითქმის ზეპირათ დაესწავლათ და დაქონდათ თურმე კარდაკარ და იძახოდენ: „აი რუსული გაზეთი როგორ გონიერათ სჯის „დროების“ რედაქციის უსინდისობაზეო“. როდესაც შენი პასუხი გამოვიდა, ის ნომერი, საცა ეს სტატია იყო დაბეჭდილი, თურმე მიმალეს და არავის წააკითხეს. აგრეთვე

\* ფრჩხილებში ჩასმული წელთა აღრიცხვა ეკუთვნის წერილების რედაქტორს.



მოიქცენ, როდესაც დ. ერისთავის „კომპრაჩიკოსული“ მხილება იყო დაბეჭდილი თურმე, ეს ნომერი მთელს ქუთაისში ჩამოატარეს, და ის ნომერი, რომელშიაც ჩვენი წიგნი და რედაქციის პასუხი იყო დაბეჭდილი მიმალეს. თურმე, კაცს თვალთ ალარ უნახავს. თვითონ ღოღობერიძესთან შენს პოლემიკას არც მაზრებში ჰქონია კარგი გავლენა. ბევრი ახალგაზრდა ყმაწვილი კაცები, რომელნიც თითქმის „დროებით“ იყვნენ გაღვიძებულნი და „დროებისაგან“ იღებდნენ მხოლოდ გონების საზღოსა, დღეს თურმე ისინიც ამბობენ: „არ გვეგონა, თუ „დროება“ პიროვნებითს მხილებას გამოუდგება და არ გვეგონა თუ „დროება“ რამდენსამე ნომერს იმის კითხვებით გაავსებდა, თუ ღოღობერიძემ რა თქვა და „დროების“ რედაქციის წევრებმა რა თქვესო, რაც უნდა თქვათ, რა პირობაც უნდა დაედვათ იმათ ერთმანეთში, ჩვენთვის სულ ეროცა, მაგითი ჩვენი ბანკის საქმე წინ არ წაიწევას; ჩვენ ვფიქრობდით, რომ „დროება“ ყველაზე პირველად ბანკის პროექტის გარჩევას შეუდგებოდა, დაგვანახებდა ნათლათ, რა იყო საგრძნობელი და სამძიმო ნაკლულევანება ღოღობერიძის პროექტში, რომ ამ ნაკლულევანების მითითებით ხელში გვექონოდა საბუთი რომ გვეყვია აი ამა და ამ მიზეზით პროექტი არ ვარგა და ხელმეორეთ კამისიას განვახილვინოთ, ვარჩევინოთ და ნაკლულევანი მუხლები გამოვაცვლევინოთო, დღეს ჩვენ არ ვიცით რა ნაკლულევანება აქვს ბეს. ღოღობერიძის პროექტს. ამას არც „დროება“ გვეუბნება და ვართ ორთა შუა დარჩენილი, ხმაც ვერ ამოგვიღია საწინააღმდეგოთი და იმასაც ვშიშობთ, ვაი თუ მართლა რამე დიდი ნაკლულევანება სჭირდეს ბესარიონის პროექტს და შემდეგში ცუდათ წაგვემართოს ჩვენი საუკეთესო საქმეებიო“. ამნაირი უკმაყოფილება მეორე გვარ იქვენეულობასაც ბადებს ჩვენი საზოგადოების გულში: „იქნება მართლა „დროების“ რედაქციას თვითონ უნდოდა ხელში ჩაგდება ამ საქმისა, სარგებლობა და მხოლოდ იმისთვის დაუწყო ღოღობერიძეებს ჩხუბი, თორემ სხვა მიზეზი არა უქნიათ რაო“. როდესაც ამნაირს მოსაზრებას ავხსნი, არ შემიძლია არა ვთქვა, რომ ჩვენ მრავალი წვრილმანი გარეშე საქმეების თავის თავზე მიღებით უმთავრესი საქმე გვავიწყდება ხოლმე და ამითი ჩვენს მომავალ საქმეებს და მდგომარეობას რომ ვნება არ ეძლეოდეს, არ იქნება. მართლაც, მე ახლა როგორც ვატყობ, ყველაზე უპირველესი ჩვენი საქმეები იყო:



1. ლაფრონისაგან კითხვებზე საჩქაროთ საფუძვლიანი პასუხების შეცრა და გაგზავნა.

2. ლოლობერიძის პროექტის საფუძვლიანათ შესწავლა, იმისი საფუძვლიანათ გარჩევა და ჩვენი საზოგადოების მომზადება ბანკის ოპერაციის გაგებისათვის.

3. ჩვენი საკუთარი საქმეების კარგათ დაწყობა: საზღვარგარეთ ხელის მიწვდენა,<sup>7</sup> საკორესპონდენციო კანტორების დაარსება ჩვენი ქართული წიგნების და ჟურნალების გასაფრცელებლათ, სასოფლო ბანკების მასალების დამზადება და სასოფლო გაზეთის<sup>8</sup> ფეხზე დაყენება; ბიბლიოთეკის გადაკეთება.<sup>9</sup> პირველი ორი მუხლი რომ შეგესრულებია ადრევე, მესამე მუხლს ძალიან კარგათ მოვაწყობდით. ყველა ესენი შენი მიუცილებელი მოვალეობა იყო: შენ შეგეძლო ამათი ადრევე ასრულება განსაკუთრებით, კიდევ მოახერხებდი, მაგრამ არ იქნა,—რატომ?—კითხე შენ თავს. ახლა, ძმაო, სამეგრელოში ასეა თურმე საქმე: „ვთი ნეტავი ერთი დროებაში წაგვეკითხა ბანკის ნაკლულევანებაზეო, რომ ფულების შეერთებაზე ხელი არ მოგვეწერა, საჩამდის კამისიას არ დავანიშვინებდით და არ შევასწორებინებდით უმთავრესს ნაკლულევანებებსაო. ახლა რა? სულ არაობას ცალი უღელი ხარი სჯობია; ისევ ისა სჯობს, შევეუერთდეთ, ვინემ არც იქით ვიყოთ, არც აქეთ, თუმცა იქნება ეს შეერთება შემდეგ ჩვენთვის კარგათ არ დარჩესო“. ამ შემთხვევაში მე დიდ ნაკლულევანებათ ვთვლი იმას, რომ მაზრებში ისეთი კორესპონდენტები არა გვყავს, რომელთაც ადევნონ ყური ხალხის ხმას, აზრს და ტვინს; და მომენტალური მიდრეკილება, იმისი შინაგანი დღიური ტოკვა და წადილი, მაჯის ფეთქა, თუ შეიძლება ასე ვთქვათ, გადმოგვცენ ხოლმე გაზეთში—ამისთანა კორესპონდენტების შოვნა ძალიან საჭიროა ჩვენთვის—მე დარწმუნებული ვარ, ამისთანა კორესპონდენტი რომ გვყოლოდა, ბანკის პროექტის გარჩევა აქამდის არ გადაიდებოდა. ნუ იფიქრებ, რომ ბანკის პროექტის გარჩევა ახლაც არ იყოს სასარგებლო. ძალიან საჭიროა ახლაც, ძალიან.

მეტი რა გზაა, ჩვენ კვირამდის დავრჩით. ეცადე ფული ოთხშაბათამდის იშოვნო, ჩემი და შენი სახლობის წასასვლელი, თორემ ცუდათ მოგვივა საქმე.<sup>10</sup> დედა შენი ამბობს, რომ ახლა არ წავიდე, ცოცხალი არ დავრჩებო. მოიხმარე ყოველი შენი გამჭრიახობა და ეს საქმე აასრულე. ამაში ჩემი რჩევა და სიტყვები არ გჭირია,



თვითონ იცი, რა დიდათ საჭიროა ჩვენი წასვლა, ამ დღეებში უსათუოდ გელი, იმ დღეს რომ იყავი აღელვებული და მოწყენილი, ისე ხომ აღარა ხარ? მაგრამ რას ვანბობ, შენ ისეთი კაცი არა ხარ, რომ დარდმა დაგჩაგროს. ჩემის აზრით, ყველაზე უფრო კარგი თვისება შენი ეს არის. დარდი რას გარგებს? საქმეს მხნეობა, სულის სიმტკიცე და მოსაზრება უნდა, შენ არც ერთი ეს არ გაკლია.

შენი გიორგი.

კირილე<sup>11</sup> ხვალ მიდის შინ და ხუთშაბათს ქალაქს წამოვა. სტატიას გიგზავნი. „კრებულის“<sup>12</sup> გარჩევაც მოგივა. ახლა რომ სტატიას გიგზავნი, ეს და წინანდელი ერთად უნდა დაიბეჭდოს. აკაკის სტატია გამოგზავნე.

### შ ე ნ ი მ ე ნ ი მ ი

1. გაზ. „დროება“ დააარსეს 1866 წ. ვ. თულაშვილმა, ნ. ლოლობერიძემ და ს. მელიქიშვილმა, რედაქტორად მოიწვიეს გ. წერეთელი. 1869 წ. შესდგა ახალი სარედაქციო წრე ნ. ნიკოლაძის, ს. მესხისა და გ. წერეთლის შემადგენლობით. ოფიციალური რედაქტორობა გადაეცა ს. მესხს. ეს წრე განაგრძობდა რედაქციის საქმეს 1873 წლამდე. 1883 წლამდე გაზეთს რედაქტორობდა იგივე ს. მესხი, 1883-85 წლებში — ივ. მაჩაბელი. გაზეთი დემოკრატიული მიმართულებისა იყო. მას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართული ჟურნალისტიკისა და ქართული აზროვნების განვითარების ისტორიაში. 1885 წ. იგი მთავრობის განკარგულებით დახურული იქნა.

2. ბესარიონ ლოლობერიძე ერთ-ერთი თვალსაჩინო მოღვაწე იყო 60-იანი წლებისა. მას უახლოესი კავშირი ჰქონდა „სოფრემენიკის“ ჯგუფთან და პირადათ იცნობდა ნ. ჩერნიშევსკის. 1861 წლის სტუდენტთა მოძრაობის მეთაურთაგანი იყო, რისთვისაც რამდენიმე თვით კრონშტადტშიაც იყო დაპატიმრებული. საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ეწეოდა პედაგოგიურ მოღვაწეობას, ხოლო ბოლო ხანებში ქუთაისის ბანკის თავმჯდომარე იყო. გარდაიცვალა 1879 წ.

3. 1873 წელს დაიწყო პოლემიკა საბანკო საკითხების გარშემო, ერთის მხრივ, ბ. ლოლობერიძესა და, მეორე მხრივ, „დროებას“ ჯგუფს შორის ნ. ნიკოლაძის მეთაურობით. კამათმა მეტად მწვავე ხასიათი მიიღო.

4. აქ იგულისხმება ნიკო, გიორგი და ბესარიონ ლოლობერიძეები.

5. „Тифлисский Вестник“ დააარსდა ბებუთოვის რედაქტორობით 1873 წ. 1375 77 წ.წ. გაზეთში უახლოეს თანამშრომლობას ეწეოდა ნ. ნიკოლაძე. 1878 წ. რედაქტორობდა დ. ერისთავი.



1879 წლიდან უახლოესი თანამშრომელი იყო გ. წერეთელი, რომელმაც თავი დაანება „დროებას“.

6. დავით ერისთავი—შვილი გიორგი ერისთავისა—ჟურნალისტი და დრამატურგი.

7. აქ ლაბარაკია საზღვარგარეთ (ციურისსა, ჟენევისა და სხვ.) გაგზავნილ ახალგაზრდათა შესახებ, რომელთა უმეტესობა ნ. ნიკოლაძისა და გ. წერეთლის ხელმძღვანელობით წავიდნენ საზღვარგარეთ 70-იან წლების დასაწყისში. მატერიალურ დახმარებასაც ისინი უწევდნენ აღნიშნულ ახალგაზრდებს. მათ საზღვარგარეთ შეადგინეს საზ-ბა „უღელი“ 1873 წელს. მათში ბლომად იყო ქალებიც. ამით შესახებ 1895 წ. გ. წერეთელი იგონებდა: „...იმან (პროფ. ი. თარხნიშვილმა—ბუნებისმეტყველმა.—ს. ხ.) შექმნა მთელი ეპოქა მიძინებულს თბილისის საზოგადოებაში. იმან აღძრა უმაღლესი სწავლის სურვილი მთელს ახალგაზრდობაში, განსაკუთრებით, დედათა სქესში. უმეტეს ნაწილათ თ. ივ. თარხნიშვილის მკვერ-მეტყველებას და ცოცხალს მეცნიერულს სიტყვას უნდა მიეწეროს ის მოძრაობა, რომელიც აღმოჩნდა 1873 წელს თბილისის ახალგაზრდობაში. პირველი მაგალითი იყო, რომ ამ წელს ერთმა გუნდმა ახალგაზრდა ინსტიტუტ-ზავედენიის დასრულებულმა ქალებმა მოინდონეს საზღვარგარეთ წასვლა უმაღლეს სწავლა-მეცნიერების მისაღებათ (იხ. „კვალი“, № 12, გვ. 10, 1895 წ.). შემდეგ წერილებში ამ ჯგუფის შესახებ ხშირად იქნება საუბარი.

8. „სასოფლო გაზეთი“ დაარსდა 1868 წ. გ. წერეთლის რედაქტორობით. გამოდიოდა ორკვირაში ერთხელ და უმთავრესად გლეხობასა და სასოფლო მეურნეობის საკითხებს ეხებოდა. 1873 წლიდან რედაქტორობდა პ. უმიკაშვილი. დაიხურა 1880 წ. იგი პირველი სასოფლო საგლეხო გაზეთი იყო. 1861 წლიდან „ცისკარის“ დამატებად გამოდიოდა „გუთნის დედა“, რომელიც უმთავრესად თავად-აზნაურობას ემსახურებოდა.

9. „დროებას“ წრეს თბილისში გახსნილი ჰქონდა ბიბლიოთეკა, რის საშუალებითაც ავრცელებდა ახალგაზრდობაში ახალ იდეებს.

10. იმ ხანებში გ. წერეთელი უკვე გამზადებული იყო საზღვარგარეთ წასასვლელად.

11. კირილე ლორთქიფანიძე—60-იანი წლების საზოგადო მოღვაწე და მწერალი. გარდაიცვალა 1917 წ. გ. წერეთლისა და ს. მესხის საზღვარგარეთ წასვლის შემდეგ (1873 წ.). იგი რედაქტორობდა „დროებასა“ და „კრებულს“.

12. „კრებული“ დაარსდა 1871 წ. გიორგი წერეთლის რედაქტორობით. უნთავრესი ხელმძღვანელი და თანამშრომელი იყო ნ. ნიკოლაძე. დაიხურა 1873 წ. იგი „დროების“ ლიტერატურულ დამატებას უფრო წარმოადგენდა.



საყვარელო ძმაო ნიკო, თითქმის ეს ორი კვირაა, რაც ციურბინში ვარ. ამ დროს განმავლობაში შენევაც მოვიარე. ყმაწვილები ვნახე და მეტი არ შეიძლება ისე კმაყოფილი დავრჩი, ყველანი კარგათ არიან. ითმენენ ბევრს გაჭირებას უფულობის გამო, მაგრამ წარმოიდგინე, ისე მზიარულათ არიან, თითქოს ეს მუდამი გაჭირება იმათ უფრო ახალისებს, თითქოს ასე ამბობდნენ: ეს რა გაჭირებაა ჩვენთვის, ჩვენ გახურებულ საკირეში რომ ჩაგვყარო, მაშინაც იმ ებრაელ ყმაწვილებსავით ვიგალობებთო, რომელნიც ნაუქოდონოსორმა ჩაყარა გავარეარებულს საკირეში თავის აზრებზე მტკიცედ დამყარებისათვის. ჩემის აზრით ყველანი სამაგალითონი არიან. ვერ წარმოიდგენ კატო<sup>1</sup> როგორ გამოცვლილა, გაკეთებულა, იმას საკვირველათ ეტყობა ჭაბუკობის ცეცხლის ალი-მული და ის გაუხრელი სულის ღონე, რომელიც ყოველს დღიურს გაჭირებას და დიდს შევიწროებას ხით-ხითით დასცინის, თითქოს ამ გულ მარტივი სიც-ლით გიმტკიცებდეს, მე ამისთანა გაჭირება სულაც არაფრათ გამევირსო. გურამოვა, გურამოვა?...<sup>2</sup> ოჰ, რა არსებაა! მე მარტო ამ პირველი ნახვაზე წარმომიდგა იმისი ზღვა-სავით მოუღეველი კარგი თვისებები. ორჯერ სამჯერ დავაკვირდი იმის წარბებს და თვალებს, იმის გაბუშტულს ცხვირს და იცი ვისი სახე წარმომიდგა? როდესაც ვეფხვი (ნაპე) პირველ გამოვა სანადიროთ და ყოველ ბუჩქს დაწვრილებით გადაავლებს თავის თვალების შუქს, რომ არა გამოეპაროს რა, რომ თავის მსხვერპლი ხელითგან არ წაუვიდეს, სწორეთ ამგვარივე შთაბეჭდილება ჰქონდა ჩემზე გურამიშვილის ქალს. მე ვფიქრობ, თუნორმალურათ წავიდა იმისი გონების წვრთნა, ის უნდა გახდეს რამე კარგათ მოზრდილს საქმეში მოთავეთ და ძალის შემაერთებლათ. ამასთან რა გულჩვილია, რა მხურვალე გრძნობის არის! ამასთან რა გამბედავი და თავგამეტებით ხელ ამღებია იმაზე, ვისაც სცნობს უღირსად, დარწმუნდება, რომ იმისთვის ერთ დროს მახლობელი და ძვირფასი გვამი აღარ ვარგაო. რამდენადაც მხურვალე გრძნობისა არის თავისიანისათვის, იმდენადვე გულგამეხებული და შეუწყალებელია იმ თავისიანისათვის, რომელიც იმის აზრით საქმისთვის დაკარგულა. ეს მე იმის და კრიჟანოვსკის დამოკიდებულებაში შევნიშნე. ამ





უკანასკნელზე რაღა გითხრა! ის ჩემს თვალში დაკარგული გული მიკვდება იმისთვის, მე ის საშინლათ მეწყინება, მაგრამ ვერც ერთი ჩვენთაგანი იმას ველარ დაუახლოვდება. ჩვენ იმას ვძულვართ, როგორც ქირი. ის გულგამეხებულია ყველაზე ჩვენზე. მე დარწმუნებული ვარ, რომ მას თუ მოაქცევს, ისევ დამბროვსკის ქალის გული და მაგისი მეგობრობა, სხვა არავინ. ზიმიანსკი—ეს მართლაც, რომ ნამდვილი კლერხენ ყოფილა, იმის მეტად ნაზის მგრძნობელობით, თავგანწირული სიყვარულით, ეს მხოლოდ მანამდის იქნება აყვავებული, ღონიერი სურნელოვანი, ედემის ყვავილი, მაისის ვარდი, სანამდის მას მაისის მზე თავის ბრწყინვალე შუქს არ მოაკლებს. ღმერთმან ნუ ქნას, რომ დაღრუბლოს და ამ ღრუბელმა მას მაცოცხლებელი მზის შუქები მოაკლოს, მაშინ ეს ნაზი სურნელოვანი ყვავილი უცბათ თავს დაკიდებს, დილას ცვარს ცრემლათ ჩამოღვრის, დაჰქნება და სალამომდის მოწყდება თავის ღერზე, მაგრამ თუ თავისი მზე ზიმიანსკის არ ნოეშალა, ის მხნეთ იქნება, ის ბევრს კეთილს შესძლებს.

ყმაწვილებზე რა გითხრა, ისინი არიან ორი წრისანი: ჟენევაშია ჯაფარიძე,<sup>3</sup> მეტად მოსაწონი ყმაწვილია, მტკიცე და მაგრათ შეთვისებული აზრებითა. ის თავის გონების ძალით დგას მხოლოდ მაგრათ, ის აზრში და მოქმედებაში დამოუკიდებელი ახალგაზრდა კაცია, ის სხვისი ტვინით და აზრებით არ დადის, მაგრამ არ ვიცი, საქმეში როგორი მხნე გამოდგება. პასიუური ძალა ბევრი აქვს, მაგრამ აქტიუური ძალა რამდენათ დიდია იმაში, არ ვიცი, თუ მომეტებული ფლეგმა არ იქნება ცხოვრების ასპარეზზე მოქმედების დროს, სხვა არა უჭირს რა. ციურიხის ყმაწვილები ყველანი ჭლაკვები, ჯერ უმწიფარნი და მოუწეველნი არიან. რა გამოვა, იმათგან არ ვიცი შემდეგში. მხოლოდ იმათში ერთი ციციანოვი<sup>4</sup> არის საიმედო ახალგაზრდა. ეს ყმაწვილი მაგარი ხასიათის უნდა იყოს და ვგონებ, მოსაწონი დადგება. ივანე მესხი<sup>5</sup> კარგი გულის კაცია, მაგრამ ავადმყოფია და როგორც მოქმედი გვამი, ვგონებ, შესანიშნავი არა გამოვიდეს რა, მაშასადამე, ჩვენი იმედი არის ქალები და ზოგიერთი ახალგაზრდა ვაჟები, რომელნიც აქ არიან. ჩვენი საზრუნავი ესეთი უნდა იყოს და დღე და ღამე იმას უნდა ვცდილობდეთ, რომ ამათ მატერიალურის მხრით არა გაუჭირდესთ რა და გავათავებინოთ თავისი სწავლა. რა უნდა ამას? მატერიალური ღონის ეკონომია. მე როგორც ვატყობ, შენი მატე-





რიალური საშუალება იქნება ამათი ფეხზე დამყენებელი და ამათი შემწე თავიანთი განზრახვის ასრულებაში. მით უფრო დიდი მოსაზრება და ჩაფიქრება გმართებს, რომ შენი მოქმედების სისტემა გამოიცვალო, ჩემის აზრით, შენი მატერიალური ძალა მარტო ამ საზღვარგარეთელ ახალგაზრდობის აღზრდაზე უნდა დააკავშირო და იმ ქართულ ლიტერატურულ გამოცემების ძირის გამაგრებაზე, რომელნიც დღეს ხელში გვაქვს, სხვა ახალი პლანების და საქმეების გამოწყება შეუძლებელი უნდა იყოს შენთვის იმ საშუალებით, რაც ხელში გექნება დღეს თუ ხვალ, თუ რომ არ გინდა ყველა საქმეები გაბნეულ მოქმედებით არ დაღუპო. ჩემის აზრით, „თბილისის ვესტნიკის“ მუდამი ხელის გაწყობა, ასე გასინჯე ბიბლიოთეკის მუდამ მოხმარება, თუ ბიბლიოთეკა თავის საშუალებით თავს ვერ გაიტანს, გადამეტებული უნდა იქნეს შენ მატერიალურ საშუალებაზე და ამ სახით შეიძლება ყოველივე ჩვენი საქმე ღრეკლდეზე გადაეშვას. ჩემის აზრით ძალიან საჭიროა ამნაირათ მატერიალური ძალის ეკონომია, იმისი ორ-სამ საგანზე დაკავშირება, მოგროვება და არა . . . . \* საქვეყნო მრავალგვარ საქმეების გამოწყებაში. ამ ნაირი მიდებ-მოდებითი მოქმედებით ის პაწაწაც დაგვეკარგება, რომელიც არის ჩვენი მომავალი იმედი და დიდება.

ციურიხის უღლის<sup>6</sup> შეკრებილებაში ერთი წინადადება შევიტანე, რომ შეგვედგინა მთარგმნელების კამისია სახელმძღვანელოების გამოსაცემათ ქართულ ენაზე. სხდომამ მხიარულათ მიიღო ეს წინადადება, შენეველ წევრებსაც მოეწონათ ეს ამბავი და ახლა შეუდექით კიდევ ერთი წიგნის შედგენას, სახელათ „სწავლის წყარო.“ იმედი გვაქვს რამდენსამე თვეს გავათავებთ, მაგრამ თუ ძმა ხარ, სანამ წიგნი არ ნოგივიდესთ და ხელი არ გექნესთ, მანამდის ამ საგანზე ნუ რას გამოაცხადებთ „დროებაში“.

იწერები ოცდახუთ დეკემბერს აქ უნდა იქნე. ნუთუ მანამდის მოასწრებ ტყიბულის საქმეების<sup>7</sup> და რედაქციების საქმეების გაწყობას. არა, არა მჯერა. და ეს საშინელს მწუხარე ფიქრებს სძრავს ჩემში. მე აქ ვხედავ დიდ საქმეების მიფურცუხ-მოფურცუხების კვალს ვაიმე, ვაიმე!.. თუ რამე უფრო მძიმე დაბრკოლებაზე წაამტვრიოს ფეხი ჩვენმა საქმემ ამნაირ მიფურცუხ მოფურცუხებით.

\* სიტყვა გაურკვეველია.—ს. ხ.



კატო, ზიმიანსკი, გურამიშვილის ქალი და მელიქიშვილის ქალი<sup>8</sup> აგრეთვე კრიჟანოვსკისა, ახლა ჟენევაში არიან. ჟენევაში საზოგადოების ცხოვრება ბევრათ უფრო მაღალი და პროგრესიული ყოფილა ციურიხისაზე. იქ საზოგადოება ქალებს პატივისცემით უყურებს. ჟენევის აკადემია უნივერსიტეტათ გადაუკეთებიათ და ჩემის აზრით ჩვენი ქალებისთვის ეს ადგილი საუკეთესო სასწავლებელი ადგილი უნდა იყოს. თუმცა უნივერსიტეტი პროფესორების შედგენილობით კოჭლობს, მაგრამ ამ პირველ სემესტრში არა უჭირთ რა ქალებს და მერე ხომ ვიფიქრებთ, მანამდის ხომ ბევრი დროა. ციურიხში, მართლაც, რომ არ შეეძლოთ ჩვენ ქალებს დარჩენა, რათგან საზოგადოებაც და სტუდენტებიც საშინლათ დევნიდნენ. ახლა მარტო ოლიმპიადა<sup>9</sup> და კოწია<sup>10</sup> არის ციურიხში, ფული რომ მოუა ოლიმპიადას, იქნება ისიც გადავიდეს იქ. მაგრამ ამ საქმის ჯერ განსაზღვრული კიდევ არა ვიცი რა. მე აქამდისაც უნდა წავსულიყავი ლეიპციგში, მაგრამ წარმოიდგინე მე და ჩემ დას კაპეიკი არა გვაქვს და სანამდის ფულს არ მივიღებთ შენგან, აქ, ციურიხში უნდა დავრჩეთ ძალა უნებურათ. თუ მოვახერხე ჩემ დას გავისტუმრებ ჟენევაში. მე დარწმუნებული ვარ, ეს და კატო რომ ერთად იქნებიან ამათი საქმე სწავლაში ერთი ორათ უკეთ წავა. კოწია, როგორც ქართულს ისე ლაპარაკობს ნემეცურსაც, ასე გაშინჯე ციურიხელი პატიჟიც უსწავლია. ძალიან ცოცხალი და მკვირცხალე გონების ყმაწვილია.

სხვა, მომწერე მაღაური ამბებო დაწვრილებით, როგორ მიდის საზოგადოთ ჩვენი საქმეები, როდის აპირებ ნამდვილათ წამოსვლას.

შენი ძმა გიორგი.

შ ი ნ ი შ ვ ნ ი შ ი

1. კატო ნიკოლაძე, ნიკო ნიკოლაძის და.
2. ლაპარაკია ოლ. გურამიშვილის ქალზე — შემდეგში.
5. ნიკოლაძის მეუღლე.
3. ბესარიონ ჯაფარიძე—1871-74 წლებში ბ. ჯ. ფსევდონიმით წერილს ათავსებდა ჟენევიდან გაზ. „დროებაში.“ 1869 წ. მან მონაწილეობა მიღო პეტერბურგის სტუდენტთა მოძრაობაში, რის გულისათვის ის ადმინისტრაციული წესით გადაასახლეს თავის სოფელში რაჭაში. 1875-76 წლებში უახლოეს თანამშრომლობას ღებულობდა იმავე „დროებაში.“ გარდაიცვალა 1877 წ. (იხ. „ივერია“, № 44, 1877 წ.).





4. ალ. ციციშვილი—ცნობილი რევოლუციონერი, რომელიც აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა ივ. ჯაბაძართან, გ. ზდანოვიჩთან, ან. გამყრელიძესთან და ჩიკოძესთან ერთად რუსეთის რევოლუციონერ მოძრაობაში. გაასამართლეს „50-ის პროცესში“, გაგზავნილი იქნა ციმბირში და იქ გარდაიცვალა 1884 წ. (?) თვისი დიდი მამული გორის მაზრაში შესწირა „ნაროდნაია ვოლიას“ პარტიას.

5. ივ. მესხი—ძმა სერ. მესხისა. „დროებაში“ თანამშრომლობდა ი.-მ.-ის ფსევდონიმით. აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა საზ. „უღელის“ დაარსებაში.

6. საზოგადოება „უღელი“—ეს ახალგაზრდების საზოგადოება დაარსდა ციურისში 1873 წელს და მთავარ მიზნად ისახავდა სწავლა-განათლებისა და ცოდნის გავრცელებას ურთიერთშორის. ამჟამად ჩემს ხელთ არის სამი ოქმი ამ საზოგადოებისა (№ 1, 2, 3) და სხვადასხვა კერძო მიწერ-მოწერები მათ შესახებ. ვეცდებით შემდეგისათვის გამოვაქვეყნოთ ისინი.

7. ნ. ნიკოლაძე იმ ხანებში პრაქტიკულ საქმიანობას ეწეოდა ტყიბულის მაღაროების დამუშავების მიზნით.

8. მელიქიშვილის ქალი, და პროფ. პ. მელიქიშვილისა და გაზ. „დროების“ გამომცემლის ს. მელიქიშვილის, შემდეგში მეუღლეა. მესხისა, გარდაიცვალა 1928 წელს.

9. ოლიმპიადა ნიკოლაძე, გ. წერეთლის მეუღლე.

10. შეიძლება ნიკოლაძის ძმა იყოს.

### წერილი მესამე

ქენევა. 27 მარტს. (1874)

საყვარელო ძმაო ნიკო! ძალიან საჭიროა ჩემთვის, საკუთრათ რაც მე გელაპარაკე ჩემი და სერგეი მესხის უკმაყოფილებაზე ან მელიქოვის ქალზე, რომ შევიტყო და ამისთვის გთხოვ ეს ცნობები დაწვრილებით მომწერო საჩქაროთ. გეთაყვანე, ნუ დაიზარებ. ჩვენ კარგათ ვართ, მხოლოდ უფულობისაგან თანდათან უფრო გვიჭირდება საქმე.

როგორც შენი ან სერგეი მესხის წიგნებისგან სჩანს, შენი მანდ ნალაპარაკევი ჩვენ უკმაყოფილების შესახებ სრულებით არ მომწონს, ნეტაი ერთი სერგეი მოვიდოდეს მალე, რომ პირის-პირ გვექნეს ლაპარაკი და ყოველივე უკმაყოფილება, თუ კი არის რამე, საჩქაროთ მოვსპოთ. მე როგორც ვატყობ, ჩვენი უკმაყოფილების მიზეზი სულ ამგვარი გადასხვაფერებული ლაპარაკი არის.

მომიკითხე სერგეი,<sup>1</sup> იზმაილოვი<sup>2</sup> და დადიანი<sup>3</sup>...

შენი გ. წერეთელი.



1. ს. მესხი „დროების“ რედაქტორი, ცნობილი პუბლიცისტი და საზოგადო მოღვაწე. მის მრავალრიცხოვან პუბლიცისტურ წერილებში გატარებულია დემოკრატიული პრინციპი. 1904 წ. გამოიცა მისი წერილების I-ლი ტომი. გარდაიცვალა 1883 წ. მისი მოღვაწეობის შესახებ ცალკე ნარკვევს მოკათავსებ „მნათობში.“

2. პ. იზმაილოვი—თბილისელი სომეხი, რომელმაც 60-იან წლებში ნ. ნიკოლაძესთან და გ. წერეთელთან ერთად მუშაობდა. 1873 წ. ნ. ნიკოლაძის, დ. მიქელაძისა და იზმაილოვის მეთაურობით პარიზში გამოვიდა გეკტოგრაფიული გაზეთი „დროშა“—სოციალისტური მიმდინარეობის. 90-იან წლებში იზმაილოვი თბილისის ქალაქის თავად იყო არჩეული.

3. ეს უნდა იყოს დიმ. დადიანი—1881-83 წ. რედაქტორი გაზ. „შრომისა.“

### წერილი მეოთხე

ეს წიგნი მარტო შენ წასაკითხავად არის

ქენევა, 1-ს აპრილს 1874

საყვარელო ძმაო ნიკო! შენი წიგნი მივიღე და ვერ წარმოიდგენ, რანაირათ გაშეხარდა, რომ შენ აგრე მალე გამოვირკვევია ყოველივე საქმე და განსაკუთრებით ის შინაგანი თავი ხასიათი, ანუ უკეთ ვთქვათ, თვისება ჩვენი მომავალი ახალგაზრდობისა, რომელიც აქვე, ბევრათ ადრე უცებ ეკლათ მომხვდა თავში. რომ იცოდე, რა გამწვა ამ ახალმა, იმან დადაგა ჩემი გული და გულ-გვამი: პირველად ყოველივე ჩემს თავს დავაბრალე, ჩემს უვარგისობას, ჩემს ზნეობით გარყვნილობას, აბა როგორ ვიფიქრებდი იმას, რომ რაც სისაძაგლე და ლექის კვალი ჩვენს საზოგადოებაში ჩვენს მოპირდაპირებს ეცხოთ ამ ნორჩს და უკეთეს გარემოებაში ჩაყენებულს ჩვენს მომეტებულს ნაწილს ახალგაზრდობას, დაკირიანებულს საქონელსავეთ ტანში ედგმებოდა. დრო იყო, როდესაც ჩემი თავის გაკიცხვამ ისეთს ცუდს გარემოებაში სულით ჩამაყენა, რომ წყალწაღებულათ მიმაჩნდა ჩემი თავი და ვაპირებდი წასვლას, სად რომ იცოდე?.. უკანვე შინ გამგზავრებას, რომ ჩემის აქ დგომით ჩემი გასვრილი ზნეობა სხვებს არ მოედოს-მეთქი, მაგრამ რაც უფრო უკვირდებოდი იმ კირიანობას, ჩურჩულით ლაპარაკს და ჩურჩულით მიწერ მოწერას, რომელიც გამართა ჩვენმა საზღვარ-



გარეთელმა ახალგაზრდობამ ერთმანეთში, მაშინ როდესაც ამის-  
თვის არავითარი საბუთი არ ჰქონდა, მე უფრო შემეფიქრა, ჩემი  
თავის იმედი უფრო მომეცა, მით უფრო რომ აქ ჩემს თავს სრუ-  
ლებით დანაშაულათა არ ვხდიდი, მხოლოდ ერთი დანაშაულობა  
იყო ჩემი, ის, რომ მე ჩემს აზრს ვიცავდი შეკრებილებებში ყო-  
ველთვის მაგრათ და ჩემი მოპირდაპირენი აზრში მეჩვენებოდნენ  
ძალიან სუსტათ და წრეებშიაც იკიცხებოდნენ, რომ ამ მხრით გა-  
მოჩნდნენ ისინი ძაბუნნი. მერე სხვა რიგათ დაიწყეს ბრძოლა, იმ  
წესით, როგორც ჩვენ გვებრძოდნენ და გვებრძვიან ჩვენი ზნეობა  
წამხდარი და ყოვლად უმაქნისი თაობის წარმომადგენელნი ჩვენი  
ქვეყნისა. ესე იგი ისინი აზრში საზოგადო სარგებლობას კი არ აქ-  
ცევდნენ ყურადღებას, ისინი ამ შემთხვევაში უფრო კერძოობითს სარ-  
გებლობისათვის ქველმოქმედობდნენ. „რაკი წერეთელი მოვიდა, საქ-  
მე აგვირიაო, ერთმანეთს დაგვამტერაო, შფოთი და ვაი უშველე-  
ბელი ჩამოგვიგდოვო. წინათ ძალიან კარგი მეგობრობა გვქონდაო,  
არც შფოთი, არც დავიდარაბა, ვიყავით ძმურათ და ერთმანეთის  
პატივისცემით გამოვდიოდითო“; ამას ამბობენ ისინი, რომელთაც  
ეგონათ, რომ ჩვენს საზღვარგარეთელ ამხანაგობებზე აქვთ გავლენ-  
ა, არიან იმათი წინამძღოლნი, მოთავენი და რასაკვირველია, იმათ-  
გან პატივცემულნი. თუმცა ამის საბუთი ბევრი არა ჰქონდათ რა,  
მაგრამ რადგან ყოველივე მშვიდობიანათ მიდიოდა და თავის თავს  
ანუგეშებდნენ უპირატესობის ქონვით, ამისთვის იყვნენ სრული  
კნაყოფილნი თავის მდგომარეობისა, მაგრამ, აი მოვიდა, გ. წე-  
რეთელი, შემოიტანა წინადადება, მომეტებული ნაწილი ახალგაზრ-  
დობისა დათანხმდა ამ აზრზე, ამითი ცხადათ დაუმტკიცდათ იმათ,  
რომელთაც თავის თავები ოლიმპიის ღმერთებათ ეგონათ, პატივი  
მოგვეკლოვო, ჩვენს აზრს აღარ აფასებენო, ან ეს სულ იმ გაიძ-  
ვერა წერეთლის ბრალიაო და ამის შემდეგ შეიქნა მიწერ მოწერა,  
რომელშიაც ჩემს პიროვნებას, როგორც შენსას, სვრიდნენ ტალახში  
და საკუთარი საბუთი რადგან არ ჰქონდათ, მიჰმართეს ღოღობე-  
რიძეებისაგან<sup>1</sup> და ანტონ ფურცელაძისაგან<sup>2</sup> წარმოდგენილს საბუ-  
თებსა, ისე, როგორც ანტ. ფურცელაძემ მიჰმართა „მოსკოვის ვე-  
დომოსტებსა“. ახლა წარმოიდგინე ახალგაზრდობა, რომელიც ასე  
მცირე პირადი სარგებლობის დასაცავათ, როგორც ამხანაგობაში  
უპირატესობის შეძენა, თუ ამდენს საძაგლობას მოახერხებს, რაღა  
იქნება მაშინ, როდესაც ისინი ცხოვრებაში ჩადგებიან და მატე-





რიალურს კეთილმდგომარეობის სიტკბოებას გაიცნობენ. მერწმუნე, ესენი კიდევ უარესები იქნებიან ჩვენს წარსულს თაობაზე და უარესს საძაგლობასაც გამოიჩენენ. ესენი ნიჭით და ენერგიით ღობერიძეებზე ნაკლებნი არიან და მოთხოვნილება ევროპის ბურჟუაზიის შემცქერლებს უფრო მეტი ექნებათ. მაშასადამე, ცხადია, საძაგლობასაც მეტს უნდა მოელოდეს კაცი ამათგან, ყოველი დაბალი და სუსტი არსების თვისება ეს არის. ამის პირადი მოთხოვნილება ცხოვრებისათვის უფრო გაღვივებული აქვს და ამ მოთხოვნილების მისაღწევად ის უფრო ადრე მიადგება ყოველსავე უზნეო საშუალებას, რომ როგორმე თავი გაიტანოს, ვითომც ის, რომელიც თავის ბუნების ძლიერების გამო სრულებით არ საჭიროებს ამ საშუალებას. ყოველს სუსტს არსებას უფრო ეშინია თავის სიკვდილისა, უფრო ძვირფასად მიაჩნია თავის სიცოცხლე, მაშასადამე, ის ვერ დაინდობს იმაზე ძლიერს არსებას, იმისი ეშინია, როგორც მჩაგვრელი ძალისა, როგორც იმაზე უძლიერესისა და ცხადია, იმას ვერც დაუახლოვდება და თუ მოშორებულია, მაშინ მხოლოდ იმის ვნებისათვის ფიქრობს, თუმცა რომ სრულებითაც დარწმუნებული იყოს იმის კეთილგანწყობილებაში. იქვიანობა სისუსტის მიზეზია და იქვიანობაც ბადებს ყოველსავე სისაძაგლეს ცხოვრებაში. ამ მოსაზრებებში ახალი არა არის რა და მე და შენ რომ უფრო დახელოვნებული გყოფილყავით ცხოვრებაში, რომ უფრო ხბოები არ გყოფილიყავით, ყოვლის უსაბუთოდ ერთი შეხედვით უნდა დავრწმუნებულიყავით ამ საქმეში, რომ თავი ასე წინ არ წაგვეშვა იმათთან დაახლოვებაში, როგორც ჩვენ ეს ვქენით, მოშორებით უნდა გყოფილყავით და იმათვე გაუშფოთებლად, იმათვე სასარგებლოდ და ჩვენი ძალის შესამატებლად გვეკეთებინა საქმე. ჩვენ ამაში შევცდით, ამიტომ რომ წარმოვიდგინეთ, ყოველ სოკოსგან მუხა გაიზდება, თუ კი ის კარგ ნივთიანს ნიადაგზე დარგე. სოკო რაც უნდა აკეთო მაინც სოკო იქნება, თუმცა სხვა სოკოებს კი ემჯობინება სიკეთით. ამ კერძო მოკლე ანალიზის შემდეგ აგიწერ ორიოდ სიტყვით ჩვენ საზოგადოების მდგომარეობას. თუმცა ეს შენ უკეთ იცი ჩემზე, მაგრამ მე მაინც სურვილი მაქვს შენთან სიტყვა გავაბა ამ საგანზე, რადგან ჩემი უკანასკნელი ჟამის ფიქრები სულ ამ ერთს კითხვაზე ტრიალებს.

ჩვენმა საზოგადოებამ იმ მდგომარეობამდის მიაღწია, როდესაც





მას უმთავრესი ბურჟუის იმედი დაეკარგა და სცნო მტკიცეთა-  
ვისივე ხელით თავის ბედის წარმოება. იმას დაეკარგა რუსეთის  
ჯამაგირის იმედი, იმისგან ლუკმის ძლევის იმედი და ახლა თვი-  
თონ აპირებს თავის ლუკმის მოპოებას. ეს პერიოდი იმ ხალხის  
ცხოვრებაში, რომელიც გარემოებით უფრო ძლიერ ხალხის ხელ-  
ში ჩაეარდნილა, ნამდვილათ აღდგინების პერიოდია, ჩვენი ახალ-  
გაზდობა მოცილდა ჩინოვნიკობის გზას, ის დაადგა თავისუფლათ  
მოსაპოებელ ლუკმის გზას. ეს პერიოდი აღინიშნა იმითი, რომ  
ახალგაზდობამ განათლების ძიებაში გზა შესცვალა, ესე იგი ჩრდი-  
ლოეთისკენ მიმავალი გზა დაადგო და დასავლეთისკენ გაიკვეთა.  
რასაკვირველია, ამითი განათლების და მოქალაქობის წარმატებამ  
ერთი ორათ იმატა ჩვენ საზოგადოებაში; მაგრამ ამ მიმართულებას  
ჩვენი ქვეყნის ბუნება ხომ არ გამოუცვლია, ორგანიზმები იგივე  
დარჩენ. ნაციის ინდივიდუალობა, იმისი ბუნებითი ძალა ჯერ იგი-  
ვეა, რამდენი ძველსა და ახალგაზდობაში უწინ იყო მეტნაკლებო-  
ბა ღირსებით, ახლაც ის არის. უწინაც ყოფილან ჩვენს ცხოვრე-  
ბაში გიჟი დონკიხოტები და ახლაც არიან, მაგრამ მასსა, როგორც  
ყოველს ხალხში, საკუთარი პირადი სარგებლობის მაძიებელი სან-  
ჩო ყოფილა, ჩვენშიაც ეგრეთია. ეს მასსა არის საშუალო ნაციის  
ძალა, იმისი ინტენსივობა, იმის ხეავი, სიმაგრე, ჩვენ თუ გვინდა  
ჩვენს ქვეყანას სარგებლობა იმდენი მოუტანოთ, რამდენიც შეგვიძ-  
ლია, კარგათ უნდა ვიცნობდეთ ამ მასსას. ეს მასსა თავის საუკე-  
თესო კაცებს სდევნის. ასეა იმისი კანონი, იმას არ უყვარს გა-  
ჭირებაში ჩაეარდნა, იმას უყვარს შეუშფოთებელი ცხოვრება და  
ვინც გაბედავს ამ ცხოვრების აშფოთებას უფრო დიდი მომავალი  
ბედნიერებისათვის, ის ამ მასსას მტრათ მიაჩნია. ამ მასსას ახლა  
ევროპის ქვეყნებში ჰქვია ბურჟუაზია, უწინ ერქვა არისტოკრატია  
და სულ ძველათ ინდოეთში ბრამინის წოდება. ჩვენში კი ამ მო-  
მავალი მასსის კვერცხები გახლავთ ჩვენი ახლანდელი ახალგაზდო-  
ბა, რა კუთხეშიაც კი არიან, ჩვენში იყოს თუ რუსეთში, თუ საზღ-  
ვარსგარეთ, სულერთია, ესენი ცხადათ ზედვენ თავის ცხოვრების  
გზას, რომელიც მდგომარეობს ჩვენი ქვეყნის თავისუფალი ძალის  
ექსპლოატაციაში თავის სასარგებლოთ. რასაკვირველია, რომ ეს  
მასსა შენისთანა ქვეყნის აშფოთებელს—მტერს დაუძახებს, რომ-  
ლისთვისაც სანდო ამ ქვეყანაში არა არის რა.

ეს რომ გვიკვირდეს, ან ამაზე გავბრაზდეთ, ჩვენის მხრით მი-



უტყვებელი იქნება, მაგრამ ათასათ უფრო მიუტყვებელი ის იქნება, რომ ჩვენ ამ მასსას იმავე თვალთ დაფუწყით ყურება, როგორც აქამდის ვუყურებდით, იმავე ნაირათ გვწამდეს ის, იმავე ნაირათ გული გვქონდეს იმაზე დანდობილი, როგორც აქამდის ვფიქრობდით. ს. მესხი ძალიან გარკვევით ლაპარაკობს ამ შემთხვევაში და იმისი სიტყვები სწორეთ ამ მასსის გულითგან ამოღებული სიტყვებია: „მართალია, გ. წერეთელი და ნიკოლაძე ორივე მავნებელნი არიანო, მაგრამ დრომდის რა გზა გვაქვს რომ არ მოვიტმინოთო“. ჩვენ იმათთვის საშიშნი ვართ და, თუ ჩვენთან რამე საქმის დაჭერა უნდათ, მხოლოდ იმისთვის, რომ იმათ იარაღათ შევიქნეთ და პირველსავე მომარჯვებულს შემთხვევაშივე კი მოგვიშორონ თავითგან; ჩავწვან ცეცხლში, დიახ, ჩვენ იმათ შესახებ ასე უნდა ვუყურებდეთ ჩვენს თავს. ჩვენ უნდა ჩავრაცხოთ ჩვენი თავი მარტოთ მარტო, გულდაუნდობლათ მასსაზე, რომელიც თუ კი ჩვენი ქვეყნის სასარგებლო საქმეზე მოგვიწოდებს, დიდის სიამოვნებით უნდა მივყვეთ ხოლმე იმათ, თუმცა არაოდეს თავითგან არ უნდა ამოვიცილოთ, რომ ჩვენ იმათთან საერთო არა გვაქვს რა, გარდა იმ საზოგადო საქმეებისა, რომლებშიაც ჩვენცა და ისინიც ერთად ვიქნებით საზოგადო სენის მოსასპობათ. როდესაც ამნაირათ დავიჭერთ საქმეს, ეს მოგვცემს ჩვენ საკმაო გაფრთხილებას, ურომლისოთაც ჩვენ ისეთნაირათ წავიმტვრევთ ფეხს, რომ ზეზე ველარ ავდგეთ. რაკი ამნაირათ დაუპირდაპირდით ჩვენს ახალგაზდობას, საჭიროა თვალთაც გავზომოთ ჩვენი და იმათი ძალა, რამდენი ვართ ჩვენ და რამდენი არიან ისინი? ჩვენი რიცხვი თითოობით დაითვლება, იმათი რიცხვი ასობით და ათასობით, მაშასადამე, ჩვენ იმათ რაოდენობაში (в количестве) მოპირდაპირობას ვერ გაუწევთ, იმათ ქუდებიც რომ გვესროლონ, ამითაც გაგვწყლეტენ, თუ ასეა ჩვენ უნდა გავადიდოთ ღირსებითი ძალა. ისინი თუ რიცხვით ასი ჩვენი დონი არიან, ჩვენ ღირსებით ასი იმათი დონი უნდა ვიყოთ, თუ გვინდა რომ გაჭირებულს საზოგადო მდგომარეობაში, ესე იგი საზოგადო კრიზისში ჩვენს საქმეს გავატანინოთ. ამ სახით ჩვენ გვმართებს ჩვენი თავისა და, ჩვენ გულითადს ამხანაგებს თავიანთ თავის, ორ საგანში რაც შეიძლება დიდი წვრთნა: ცოდნის შეძენაში და წერის შეთვისებაში. საკვირველი ეს არის, რომ როცა კაცი თან სწავლობს და თან მწერლობასაც ეჩვევა, მაშინ იმისი აზრიც უფრო



მწიფდება და რასაც იძენს, უფრო ბეჯითად იძენს. ვინ არის დღეს ჩვენი ამხანაგი, რომელიც ჭირში და ლხინში ჩვენთან იქნება?— ძალიან ცოტანი საზოგადოთ, მაგრამ განსაკუთრებით ყურადღების მისაქცევნი არიან შემდეგი ქალები: ო. ნიკოლაძისა, ო. გურამიშვილისა, კატო ნიკოლაძისა და მაშეკო წერეთლისა.<sup>3</sup> ამათ კარგა ძალი ბუნებითი ნიჭი და ჭკუა აქვთ და, თუ საპოლიტიკო მეცნიერების საგნებში კარგათ განვითარდნენ, და ამასთანავე მწერლობასაც მიეჩვიენ, სწორეთ ჩვენ ამათ მეტი ამხანაგებიც რომ არა გვყავდეს, მაინც არა გვიჭირს რა. ამას ერთს კიდევ მივუმატებ: იმ ახალგაზდობაში, რომელიც ახლა არის და შემდეგ გამოჩნდება, ვინც კი გონებით და ნიჭით ღონიერია და ღონიერს ვარჯიშობასაც მისცემია, ისინი ჩვენსკენ იქნებიან უეჭველათ და რომელნიც კი გონებითა და ნიჭით სუსტნი არიან, ისინი, რასაკვირველია, მასსას შეადგენენ და ჩვენსკენ არ იქნებიან, მაგრამ ან კი რათ გვინდა ამისთანები, ისინი, თავში ტყაპა-ტყუპით უნდა გავდევნოთ ჩვენიოვან, თუ კი რომ კიდევ მოგვეკედლონ. აქეთგან ცხადათ სჩანს, რომ ჩვენ ცხოვრებაში სანამდის დავიღუპებოდეთ, ყოველთვის გვექნება იმდენი ძალა, რომ მაკიაველობა და პირფერობით მასსის მობირვა ჩვენსკენ არ დავიწყოთ, არა, ეს ჩვენ არ უნდა ვიკადროთ, ეს მივანდოთ იმ მასსას, რომელიც უჩვენოთ ვერ გაძლებს და გაუწვდინოთ ხოლმე ხელი სიფრთხილით და მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც იმათი წადილი ჩვენს მიმართულებას ეთანხმება. ჩვენ თუ ჩვენი ამხანაგებიანა ის სრულათ შევიძინეთ, რაც ჩვენი ბრძოლისთვის მიუცილებლათ საჭიროა, ესე იგი ცოდნა და ცოდნის ხერხიანათ გამოთქმა, როგორც სიტყვით, ისე კიდევ უფრო მწერლობაში, მეტი არა გვინდა რა. ამასთანავე დრო არის ძალის ხარჯვაში ეკონომიზაცია მოვახდინოთ. საცა რომ გვგონია რამე არ გამოდნება, იქ კაპეიკი არ დავხარჯოთ, ტყულა ხელი არ გავანძრიოთ, არამედ იქ დავხარჯოთ, რაშიაც ბეჯითად დარწმუნებული ვართ, რომ სარგებლობა და ჩვენი საქმის წარმატება გამოვა. როდესაც ნამდვილათ ათი კაპეიკის ღონე გვაქვს, ას მანეთიანს საქმეს არ მოვკიდოთ ხელი ჯერ ჯერობით. ეს არის ჩემი მოკლეთ და ჯერ კიდევ საკმაოთ გაურკვეველი მოსაზრება ჩვენს ახლანდელს და შემდეგს მდგომარეობაზე. იმედი მაქვს მეორეთ კიდევ უფრო დაუწვრილმანდები ამ საგანს.

შენი გიორგი.





P. S. ამ წიგნს რომ ვათავებდი, შენი მეორე წიგნი მივიღე. იმედი მაქვს ამიერითგან ჩვენს მიწერ-მოწერას ექნება მხედველობაში ჩვენს საზოგადო საქმეებზე ბეჯითი აზრის გარკვევა, მტკიცე პროგრამის შედგენა შემდეგ მოქმედებისათვის. ამ შემთხვევაში საჭიროა შენგან გაუწყვეტლათ ამბების მიღება, რომ მეც ვერიო დაახლოვებით შენს საქმეში და ჩემი აზრი გაგიზიარო, მაგრამ ეს მიწერ-მოწერა უნდა იყოს შენ შუა და ჩვენს წრეს შუა, სანამდის წრეში აქ ერთად ვართ. ეს ჩემი წიგნი რომ ვისმე ახალგაზდას აჩვენო, იცი რა მოხდება?.. სულ ეს აზრები, რაც აქ არის გამოყვანილი მართო პროექტების აზრებით უნდა გეჩვენებოდეს და სანამ აქ გამოთქმული აზრები ცხოვრებაში არ გამართლდება უფრო ცხადათ, მანამდის ეს წიგნი არავის საჩვენებელი არ არის, თორემ ამას შენ თვითონ მიხვდები, როცა წაიკითხავ.

#### შ ე ნ ი მ ვ ნ ე მ ი

1. აქ იგულისხმება ბესარიონ ნიკო და გიორგი დოლობერიძეები, რომელთა წინააღმდეგ 70-იან წლებში ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელთან ერთად, ცხარე კამათს აწარმოებდა გაზ. „დროების“ ფურცელზე საბანკო საკითხების შესახებ.

2. ცნობილი ბელეტრისტი და პუბლიცისტი ანტ. ფურცელაძე, რომელიც სხვადასხვა საკითხებზე მეტად ცხარე კამათს აწარმოებდა „დროების“ ჯგუფთან—ნ. ნიკოლაძესთან, გ. წერეთელთან, ს. მესხთან და სხვ. 1872 წ. ამ კამათმა არასასურველი ხასიათი მიიღო (იხ. ამ ხანების „დროება“, — „კრებული“ — „მნათობი“).

3. მაშეიკო წერეთელი—გიორგის და.

#### წერილი მეხუთე

ჟენევა, აპრილი (1874)

საყვარელო ძმაო ნიკო, მართლაც, რომ საჭირო იყო მე კატეგორიულათ მეკითხნა შენთვის, თუ რა ელაპარაკე სერგეის, ან რანაირი ბაასი გქონდათ მას შემდეგ, რაც მე საკუთრათ შენ და შენ შესაგნებლათ გელაპარაკე,<sup>1</sup> გადმოგეცე ჩემი დაკვირვება და შენი შენები საზოგადოთ იმ პარტიის კვერცხებზე, რომელიც შემდეგში ჩვენი ქვეყნის მოასპარეზე იქნება. ამ ლაპარაკს ჰქონდა მნიშვნელობა, მხოლოდ, როგორც აზრების და უკანასკნელი გამოკვლევის





გადაცემა ორ სულით და გულით შეკავშირებულს ამხანაგს შეუძლია, რომელთაც შეუფიცნიათ ერთმანეთისთვის ერთი პრინციპის მიდევნაზე. მაშასადამე, ეს გადასაცემი არ იყო, მით უფრო, რომ აქ უფრო მოსახრება და იქვიანობა იყო გამოცხადებული ახალ შესანიშნავ მოვლენის შესახებ და არა ისეთი გადაჭრილი გამოკვლევა, რომელიც დაფუძნებულია ცხადს ფაქტებს და აღარავისთვის დამალული აღარ არის. შენ კი ამ ლაპარაკის გამო შეგიდგენია მთელი სისტემა მოქმედებისა ერთმანეთზე უკმაყოფილო ამხანაგების შესარიგებლათ და ამით წაგიხთენია საქმე. ერთი რომ სრულებით არ გადაგიცია, რაც იყო, მეორე რომ საქმე ერთობ გაგიდიდება, ალბათ, ესეც იმისთვის, რომ მეორე მხარეზე მოგეხდინა დიდი შთაბეჭდილება, შეგეშინებინა, თუ შეიძლება ასე ვთქვათ, და ამითი საქმე ისევ გამოგეკეთებინა. მაგრამ ძალიან შემცდარხარ და ჩემის აზრით ეს იმის ბრალია, რომ ჯერ კიდევ კარგათ ვერ გაგიგია და აგიწონია მომავალი პროგრესიულ მასსის ხასიათი და იმის მიმართულება. ამ შენმა მოლაპარაკებამ ერთხელ კიდევ ააღაპრაკა ჩვენი ყმაწვილები და უწინდელი ნაგავი კიდევ გაჩხრიკა. სერგეი რომ ჩამოვიდა, მეორე დღეს ადრინათ მოვიდა ჩემთან და მაშინვე აქოჩვილ მამალისავით გადგა განზე და მითხრა: „რა ამბავი, რაზე მენდურებიო. ნიკომ ასე მითხრა, გიორგი ისე გაბრაზებულია შენზე, რომ იქ ყოფილიყავ, მგონია, მოგკლავდაო“ და სხვადასხვა... მე გამიკვირდა და შენი წიგნი რომ მივიღე, იმან კიდევ უფრო დამარწმუნა, რომ საქმე ძალიან გაგიდიდება, ჩემი ნალაპარაკევი ბევრათ გადაგისხვაფერებია და ამას ერთი რგოლი კიდევ უდროოთ ჩაუწყვეტია ჩვენს დამოკიდებულებაში. მართლაც, რა სალაპარაკო იყო, როგორც შენს წიგნში იწერები, სერგეისთვის რომ გითქვამს: „ვითომ შენ მის (გ. წერეთლის) წინააღმდეგ კი არ მოქმედებდე, მთელი მისი მოქმედების და წარსული ცხოვრების დამხობას ცდილობდე და სხვ. მე ამას არაოდეს არ ვიტყოდი, ესე იგი არ ვიკადრებდი ამის თქმას, რადგან მე სრულებით არ ვთვლი, სერგეის ისეთ გვამათ, რომელსაც შეეძლოს ჩემი წარსული მოქმედების დამხობა და არც ვფიქრობ ამას, რადგან სერგეისთვისაც სასარგებლო არ იქნება, ამისი მოხდენა, რომ კიდევ შესძლებოდეს. მე მხოლოდ ზოგიერთ ნიშნებზე გიჩვენე, რომ ჩაფიქრებულიყავი და ამ ახალ მოვლენისათვის ანალიზი გაგეკეთებინა. შენ სულ სხვანაირათ მოიქეცი. საზოგადოთ ეს მხოლოდ გვიმტკიცებს ჩვენს





ჯერ კიდევ გამოუცდებლობას პარტიოზის მოქმედებაში, სხვა-  
რეზზე გადაცემ-გადმოცემა სრულებით გამოუდგარია, პარტიის  
მომხრე კაცი სხვა პარტიებს უნდა ადევნებდეს თვალყურს, ან კი-  
დევ ახალი პარტიის დაარსებას შეისწავლიდეს და მოქმედებდეს  
მხოლოდ იმის და შესაღარათ. რაც შეეხება მოსაზრებას და ლაპა-  
რაკს ყოველგვარს, ეს თავის პარტიაში უნდა იყოს ან სხვაგან გა-  
რეშე სულ სხვა ფორმით უნდა გამოითქვას ეს, უფრო რბილათ და  
ფთხილათ და არა ისე, როგორც ჩვენ გვჩვევია ეს. თუ რამ დიდი  
უკმაყოფილება აღიძრა ამ ჩვენს ამხანაგობაში, ან უკეთ ვთქვათ,  
ახლანდელს საზღვარსგარეთელ ახალგაზდობაში, ამის მიზეზი  
მომეტებულ ნაწილათ, მართლაც, რომ ჩვენი სულმოკლეობა, კაცის  
უღირსი გადამეტებული თავმოყვარეობაა, რომელიც გვაფიცებს და  
უგუნურათ გვაშოქმედებს, თუ ვინცობაა ჩვენზე ვინმე ერთი ცახე  
ლანძღვა, ან ცუდი აზრი გამოთქვა. მე მგონია, ეს ჩვენი სისუსტის  
ნიშანიც არის, რომ გვგონია, თუ ვინმე რამე ცუდი გამოთქვა ჩვენ-  
ზე, ასე გვგონია იმან ჩვენი ღირსება ნამდვილათ დაამდაბლა და  
ჩათქირა ტალახში ყოვლად უმიზეზოთო, ჩვენ მაშინვე აღვიჭურვე-  
ბით ყოველნაირი იარაღით მრუდეთი და მართლით და ამ გაკიცხ-  
ვაში იმავე იარაღს და საშუალებას ვხმარობთ, რომელიც უხმარია  
ჩვენს მოპირდაპირეებს. ეს ან სულმოკლეობის ნიშანია, ან იმის  
რომ, მართლაც, ჩვენ თავს ვერ ვსცნობთ ზნეობით მაგრათ და რა-  
შიაც ცოტაც არის დამნაშავე ვართ, იმისი მით უფრო გვაბრაზებს.  
შენ კიდევ გაბიკვირდება ასე დაწვრილებით რათ ვალიარებ და  
თავის გვემაში (самобичевание) რათ გავერთობი და სხვებს ჩემს  
ამხანაგებსაც რათ ვიტან ამაში, მაგრამ, მართლაც, რომ დრო არის  
ამისთანა უხეირო თვისებისაგან განვთავისუფლდეთ. პასუხი არ ვუ-  
გინე გაბრაზებას და მძვინვარებას არ მივეცეთ ჩვენი გაკიცხვისა-  
თვის და მივანებოთ ყოველივე ჩვენს საქმეს და სულგძელობასა;  
მეორე მიზეზი ამისთანა უკმაყოფილებისა არის გადასხვაფერებუ-  
ლათ ლაპარაკის გადაცემა, თავის საკუთარი თავის ამ შემთხვევაში  
ცხვირის წინ წაყენება, მოსამართლეთ, უმაღლეს არსებათ გამო-  
ყვანა და თავის ამხანაგების დანაშაულათ შერაცხვა, იმათი დასჯა  
და ჯვარს ცმა. ეს მეორე თვისება, რასაკვირველია რა იმავე გვარათ  
სულმოკლეობათ, მეტიჩრობათ და კუდაბზიკობათ ჩაითვლება, რო-  
გორც პირველი. სანამ ჩვენ ამისთანა თვისებები გვექნება, რომელ-  
შიაც სჩანს ამხანაგის დაუფასებლობა, კაცის ღირსების დაჩაგვრა,





მანამდის ჩვენ ნამდვილი მოქმედება არ შეგვეძლება, მანამდის ჩვენ უბრალო რიტორები და [მკერმეტყველები ვიქნებით, რომელთაც მუდამ მშვენიერი მეტყველება აქვთ და საქმით კი უღონონი არიან.

ამის შემდეგ მე განვაგრძობ ჩემს უწინდელს საუბარს. მართლაც, რომ შენ მართალი ხარ, როცა ამბობ, ჩვენს განხეთქილების მოსპობას მეტი არა ეშველება რა, რომ ახლავე დავიფანტოთ. ჩვენს სწავლას შევუდგეთ და ერთი მიზნისა და ერთი პრინციპების, ერთი აზრის მიმდევებმა ერთმანეთი მოვნახოთ. ეს სწორეთ ასე უნდა იყოს. შემდეგში, თუ გახსოვს, ჩემს პირველ წიგნში რომ გამოთქმული აზრი იყო, ჩვენ უნდა მოვიქცეთ სიფთხილით ჩვენი ღირსების დაცვით და დამოუკიდებელი გადაწყვეტილების მიღებით ყოველ საქმეში იმ შემთხვევაში, როდესაც ჩვენ მატერიალური საშუალება არ გვექნება და მხოლოდ გონებითი იარაღით ვიქნებით აღჭურვილნი; მასსაც კი ხელში ექნება მატერიალური საშუალება, მაგრამ წარმოვიდგინოთ, რომ კარტინა შეიცვალა. ჩვენ გონებითს საუნჯესთან მატერიალური საშუალება ჩავვივარდა ხელში. მაშინ როგორ უნდა მოქცევა? თუ კი გაიხსენებ ჩვენი მომავალი პროგრესიული მასის თვისებას, რომელიც მე ორი სიტყვით მოვიხსენე, იმის წადილს ჩვენი ქვეყნის თავისუფალი ძალის ექსპლოატაციისათვის, მაშინ ადვილათ შეგიძლია თუ რა დამოკიდებულებაში იქნება ის ჩვენთან, იმავე დამოკიდებულებაში, როგორც წარსული ახალგაზდობა, მთავრობის ლუკმის შემყურე. ამ პროგრესიულ მასსაც ყოველსავე გააკეთებინებს კაცი, რაც რომ იმასგან შესაძლო იქნება, მაშასადამე, ჩვენს ახლანდელს განხეთქილებას საკუთრათ არავითარი მნიშვნელობა არ ექნება მომავლისათვის, თუ გვექნება მატერიალური შეძლება, ეს მასსა ჩვენი მაქებელი და მომხრე იქნება, თუ არ გვექნება და მაშინ რაც უნდა ახლა ვეფეროთ და გულჩვილობა გამოუჩინოთ, მაინც იმის თვალში ჩვენ არ ავმალდებით და ისე მოგვექცევა, როგორც ახლა და როგორც კიდევ აცხადებენ ამ მასის წარმომადგენელნი. მაშ ჩვენი დაახლოვებისათვის იმგვარი გულჩვილობა, როგორსაც შენ იჩენ, შეუფერებელია და არაფერს სარგებლობას არ მოგვითანს, გარდა ჩვენი თავის დამცირებისა.<sup>2</sup>

ჩვენი გარემოება ახლა თითქმის სულ შემსუბუქდა, იმის გამო, რომ შენგანაც ფულები მოვიდა და ოლიმპიადისაც მოუვიდა. შემ-



სუბუქება რას ნიშნავს!?— ესე იგი, ვალები თითქმის სულადვეს-  
ტუმრეთ და ჩვენ სახტათ დაერჩით, სული ამოვითქვით სწორეთ.  
ამ ცოტახანში გელით შენ და იზმაილოვს.

შენი ერთგული ძმა გიორგი.

P. S. ახალი კონსტიტუციის მიღებაზე შვეიცარიაში აგიტაცია  
თანდათან დიდდება, მე მგონია, კენჭის ყრის დროს აქ მუშტი-  
კრივი გაცხელდეს და აქ დასწრება თქვენი სწორეთ კარგი საქმე  
იქნება, უეჭველათ მოდით ცხრამეტი აპრილისთვის, მაშინ იქნება  
კენჭის ყრა. შენი საქმეები როგორ მიდის? თუ ძმა ხარ ნურაფერს  
ამბავს დამაკლებ შენი მოქმედებისას.

შ ი ნ ი შ ვ ნ ი შ ი

1. 1874 წ. ს. მესხი და ნ. ნიკოლაძე საზღვარგარეთ იმყოფებოდნენ.

2. უნდა ვიფიქროთ, რომ გ. წერეთელს, როგორც წინა წერილში, ისე ამ წერილშიაც მხედველობაში უნდა ჰქონდეს საქართველოს განთავისუფლება რუსეთის კარიზმისაგან. აქვე უნდა დავუმატოთ რომ 1874 წელს ჟენევაში მოწვეულ კონგრესზე, რომელსაც დაესწრნენ სომხეთისა და დაღესტნის წარმომადგენელნიც, წერეთელი იცავდა ამიერ-კავკასიის ფედერატიული რესპუბლიკის პროექტს. ამ საკითხს ცალკე შევხებით გ. წერეთლის აზროვნების გამორკვევასთან დაკავშირებით.

წერილი შეექვსე

ჟენევა, 9 აპრილს. (1874 წ.)

საყვარელო ძმაო ნიკო, ჩემი წიგნი რომ მრისხანე წიგნათ მიგირია, ამითი დავრწმუნდი, რომ საზოგადოთ ჩემი კილო ლაპარაკისა, ისე არ გესმის, როგორც მე ზინდა. მე შენთან, თუ საქმემ არ მოითხოვა, ისე მიწერ-მოწერა არა მაქვს, როგორც იმისთანა კაცთან, რომლისაც ყველაზე უფრო მწამს, რომ ხეირიანს საქმეს გააკეთებს. ჩემს წიგნებს შენთან მხოლოდ ერთი ხასიათი აქვს: ეს არის საქმეზე და ჩვენს შეუფერებელს თვისებებზე გულმხურვალედ ლაპარაკი ერთმანეთს შორის და არა გარეშე პირთან, ისეთს გარეშე პირთან, რომელსაც შეუძლია ამ ლაპარაკით ცუდათ ისარგებლოს. უნდა გაგიმეორო, როგორც პატიოსანმა კაცმა, როცა იმ წიგნს ვწერდი და შენგან მოყვანილს სიტყვებსა ვხმარობდი, მე



მაშინ ჩემი თავიც მქონდა შენთან ერთად მხედველობაში, რადგან წარსულში მეც ბევრჯერ შემმოხვევია ამგვარი მოქმედება. ამის შემდეგ ერთს გთხოვ, ჩემს წიგნებს, როცა ნაკლულეფანებაზე, და საერთოდ უხეირო მოქმედებებზე გწერ, ნუ მიიღებ ისე, თითქოს მე შენ გლანძღავდე და შენი დამცირება მინდოდეს; რომ დაფიქრდე, გულდამშვიდებით განიხილო ის მოქმედებები, რომლებზედაც მე მოგწერ ხოლმე, ის კი მინდა სწორედ.

ბოტიამ მითხრა, ამ შაფათს მოდიხარ, კარგი იქნება, ახალი ამბების გადაცემით და აზრის გაზიარებით გავმხიარულდები, ერთ მიწის მანძიკ სისხლს ავაჩქეფებ, ისიც კარგია. შენი საქმეები როგორ მიდის?.. გამბეტას გაეცანი?—ჰაი, თუ როგორმე ბელის თავისთავით იმის ოთახში შეიპარე და აქ რომ მოხვალ ყურებს გამოგვიჩქეპავ, რომ მთელი საფრანგეთის რესპუბლიკელი პარტია ხელში მყავსო... მაგრამ აჰ, დავანებებ თავს ამისთანა ოხუნჯობას... ვინ იცის, იქნება კიდევ წამოიძახო, ეს რა პადლეცობაა, ტრახახობასაც მეწამებიო. ამ ჩვენი უნეველების გულფიცხოვა და ბუტიაობა ვგონებ შენც გადაგდებია. მართლაც მაცნობე, როგორი ვიზიტები გააკეთე. მე დარწმუნებული ვარ პერთოლე გზას კარგათ გაგიკვერავდა წარჩინებულ პირებთან.

აქ არაფერი ამბავია მაგდენი, ივანე მესხი მოვიდა ციურბითგან.

შენი გიორგი.

წერილი მეშვიდე

12 მაისი (1874)

ნიკო, შევიტყვე, რომ ფული მოგსვლია და გთხოვ, რაც დარჩენილია იმ ფულებითგან, რომელიც ზარაფოვმა გასესხა, მალე გამომიგზავნოთ. შენ კარგათ იცი, რომ მე მაგ ფულის იმედით წამოვედი, თორემ ასე ხეპრულათ არ გადმოვარდებოდი ამ უცხო ქვეყანაში შიმშილით თავის მოსაკვლელათ.

გთხოვ პასუხი მალე შემატყობინო,

გიორგი წერეთელი.

იმ ფულებითგან, რომელიც მე ზარაფოვმა მასესხა, ექვსასი მათგანი კავკასიაში გამოგართვი და ცხრაას ორმოცი ფრანკი (940) აქ მივიღე, დარჩა 1040 ფრანკი, რომელიც გთხოვ მალე გამომიგზავნო.

გიორგი წერეთელი.



ძმაო ნიკო, თუ ძმა ხარ, მე რომ ახლა სტატიას ვგზავნი, თუ ღირსი იყოს, მალე დააბეჭდვინე, ჩვენ აქ უფულობით სული ამოგვდის. წარმოიდგინე, სხვათა შორის მაგ სტატიის იმედიც გვაქ, ცოტათ ხელს მოგვეითობს. შენ იცი, როგორი ადვოკატი გაგვიხდები, რომ კარგი კუში გვერგოს. შემდეგში მე მინდა აკაკისთან ერთად ორგანიულად დავიწყოთ შრომა, როგორც ქართულში, ისე მაგ თქვენს გაზეთში.<sup>1</sup> ვერ წარმოიდგენ, რა მდიდარი მასალაა აქაურს მიძინებულს და მიგდებულს საზოგადო გამგეობაში; ღმერთო, რამდენი ლექი და საძაგლობაა აქ დაგროვებული და გაზეთებიც, განსაკუთრებით, „ტფილისის ვესტნიკი“, ვინ იცის, რამდენს სარგებლობას მოიტანს, თუ რომ შევიძლეთ ორგანიულად და სისტემატიურად გამოაშკარავება ყოველგვარ საძაგლობის, რაც აქ ჰხდება მთავრობასა და საზოგადოებაში.

შენი გიორგი.

# შ ე ნ ი შ ე ნ ა

1. ეს წერილი დაწერილი უნდა იყოს დაახლოებით 1878 წ. გ. წერეთელი 1873 წლიდან თითქმის ველარ მუშაობდა გაზ. „დროებაში“. რამდენიმე წელი იგი საზღვარგარეთ იყო, ხოლო ოსმალეთთან ომის დროს რუსული გაზეთის სამხედრო კორესპონდენტად იყო გაგზავნილი ფრონტზე. 1878 წ. ნ. ნიკოლაძემ დაიწყო რუსული გაზეთის „Одyssey“-ის გამოცემა. 1879 წ. გ. წერეთელი კვლავ თანამშრომლობს გაზ. „დროებაში“, ხოლო ამა წლის ბოლოს, რედაქციასთან უთანხმოების გამო, გადადის „ტფილისის ვესტნიკში“ უახლოეს თანამშრომლად.

## წერილები ს. მესხისადმი

წერილი მეცხრე

6 თებერვალი. (1874 წ.)

ძმაო სერგეი, გაჯავრებული იქნები, რომ აქამდის წიგნი ვერ მოგწერე, იმ შენი წიგნის პასუხათ. მას შემდეგ რაც ყმაწვილებს თვითონვე ეფიქრნათ ფულის გამოგზავნა, მე მაინცა და მაინც ჩემი წიგნი არ დამიჩქარებია. უმთავრესი საგანი შენ წიგნისმილე-





შამდის რამდენიც შესაძლებელი იყო აგისრულეს. მართლაც, რომ ძალიან ბევრი ვალი ჰმართებთ აქ. ამით მოუვიდათ ორმოცდახუთი თუმანი და ჯერ ნახევარი ვალი არ გაუსტუმრებიათ. ნიკოს<sup>1</sup> ტელეგრამმა მოვიდა, ჩვენი საქმე ძალიან კარგათ მიდისო, მხოლოდ ცოტა დამაგვიანდებაო. წიგნი და დაწვრილებითი ამბავი არა არის რა. ჩვენები ყველანი ძალიან გართულნი არიან თავთავიანთს საქმეში. მე ენებს ვსწავლობ და უფულობისა გამო ალაგიდგან ვერ დავძრულვარ. ნიკოს რომ შესძლებოდა ჩემი ფულის გაპოგზავნა ახლა გერმანიაში ვიქნებოდი და დარწმუნებული ვარ, უფრო ჩქარა წავიდოდა ჩემი ნემენცურის სწავლა. ახლა მე იმედი არა მაქვს, რომ ნიკომ ასე მალე მოახერხოს თავის საქმეები ისე, რომ მომეტებული ფული ექნეს, ამ გარემოებაში შეიძლება მე ძალიან გაჭირება მომადგეს. ამისთვის, რადგან შენ კარგი პირდაპირი დამოკიდებულება გაქვს ზარაფოვთან, გეცნობებიან იმისთვის ეს ჩემი გარემოება, რომ ამ წლის ფული გამოეგზავნა; მერე კი ჩემი ფული შინიდან მომივიდოდა და საქმე ჩარხივით წავიდოდა, თორემ ამისთანა მდგომარეობას, შენც იცი, დროს დაკარგვის მეტი არა მოაქვს რა. ჟენევაში ძალიან სიჩუმეა. არავითარი პოლიტიკური მაჯის ცემა არ ეტყობა.

ჩემის აზრით ტფილისში უფრო გაცოცხლებულია შედარებით ყოველგვარი გონებითი და ვაჭრობითი მოძრაობა, ვინემ აქ. ლიპიანი ბურჟუას მეტს და იმის „თავჩაქინდრულს“ შემოსავალს-გასავლის ანგარიშის მეტს ვერას ამჩნევ. ის ყოველთვის კმაყოფილია თავის ჯიბისა და მუცლისა, დანარჩენი კი თუნდ წყალსაც წაუღიაო, ასე ამბობს ყოველი აქაური მცხოვრები.

ჩემი განზრახვა იყო ერთი თვის შემდეგ რაკი მოვედი, ლეიპციგს წავსულვიყავი. იქ ნემენცური ენა შემესწავლა ექვს თვეს და მერე პარიჟს წამოვსულვიყავი,<sup>2</sup> იქ გამეთია ფრახციულში გასავითარებლათ. მეორე წელს მივეყოფი გულდაგულ ჩემს სპეციალურს საგანს ხელს და იმედიც მქონდა მალე მოუღებდი ბოლოს. ახლა კი ჩემი მატერიალური მდგომარეობა ისე დაიფუშა, რომ არც კი ვიცი როგორ წავა. მე იმის შიში მაქვს, ვაი თუ ამ ჟენევაში სულაც გამრიყოს ამ ერთს წელიწადს. სწორეთ კარგი ხუმრობა იქნება! ახლა მიიღე მხედველობაში ეს გარემოება და როგორც ამჯობინო, ისე მისწერე ზარაფოვს.

ჩვენ აქ „უღელის“ გადაკეთების პროექტი შევადგინეთ და იმის





მოლაპარაკებაზე და განსჯაზე გვაქვს კრებები. როცა სულ გათავ-  
დება ბაასი, რასაკვირველია, პირს გამოგიგზავნი. „დროება“ ჯერ  
არ მოგვსვლია, არც „კრებული“. არ ვიცი ტფილისის საქმეები  
რა მდგომარეობაშია, ღმერთმა იცის ან „სასოფლო გაზეთი“, ან  
„კრებული“ გამოვლენ თუ არა. თუ ღმერთი გწამს, შენ თუ რამე  
იცი, მომწერე. წარმოიდგინე, ორი წიგნი მივწერე კირილეს<sup>3</sup> და  
ჯერ პასუხი არც ერთის არ მომსვლია. ვინ არიან მშრომელნი ან  
რას იწყებენ, ან როგორ უნდა წაიყვანონ საქმე, კაცმა არ იცის!

იზმაილოვი მომიკითხე, მაგისი კარრიკატურა ჩემზე შეთვისე-  
ბულია. იმედია, მომავალში ჩვენს სატირიულს გაზეთს ნიჭიერი  
კარრიკატურისტი ეყოლება. უთხარი ჩემ მაგიერ, რომ ჩემი სტა-  
ტია რომ წამოიღო მაგან ტფილისიდან ქართულ და სომხურ ენის  
სწავლებაზე, გამომიგზავნოს. ჩემთვის ძალიან საჭიროა.

პაპოვი მომიკითხე.

შენი გიორგი.

თუ პასუხს არ დააგვიანებ კარგი იქნება. მე ჯერ არ დამიწყია  
რა ჩვენი ლიტერატურისათვის და არ ვიცი დავიწყებ თუ არა;  
საკეთებელი კი ბევრი მაქვს.

შ ი ნ ი შ ვ ნ ი შ ი

1. ნიკოლაძე.
2. სერ. მესხი იმ ხანებში პარიზში იმყოფებოდა.
3. ლორთქიფანიძე.

წერილი მეათე

(1874 წ.)

ძმაო სერგეი, წუხელის შეკრებილება გვექონდა, რომელშიაც  
კეკეც იყო და იმან მითხრა, ვითამც შენ წიგნი მოგეწეროს და ჩემ-  
გან პასუხს ელოდე. მე ძალიან გამიკვირდა ეს ამბავი, რადგან წიგ-  
ნი არ მიმიღია. არ ვიცი, როგორ უნდა დაკარგულიყო. რაც უნ-  
და იყოს, გთხოვ იმ წიგნის შინაარსი მეორეთ მომწერო. ალბათ,  
ჩემი შესახები საქმე ეწერებოდა, ან გენდომებოდა გადმოცემა. ამას  
წინეთ ნიკომ ზიშინსკი დაიბარა და ფულიც ყმაწვილებს გამოუგ-  
ზავნა. ალბათ, მე არ გავახსენდი, მაშინ, როდესაც მე საშინლათ  
გაჭირებული ვარ. წიგნი მოგწერე ამ საგანზე და არ ვიცი, რას



შემომითვლის, ალბათ, მომწერს ფული არა მაქვს და ვექსილს მოგ-  
 ცემო. მიიღე მხედველობაში ეს ამბავი, თუ ასე მოიქცა, მე კი არ  
 გამოიკვირდება, რადგან მაგან შენთანაც ეს მითხრა.

ტფილისითგან დობროვსკის ქალითგან მივიღე ეს ამბავი, ვი-  
 თომც ტფილისში ახალი ქართული გაზეთის გამოცემას აპირებდენ  
 და იქ მონაწილეობა უნდა მიიღონო დავით ერისთავმა, გიორგი  
 ჩიქოვანმა და აკ. წერეთელმაო. როგორ მოგწონს ეს ამბავი, ჩემის  
 აზრით მოსაფიქრებელია. შენ ხომ არ იცი რამე ამბები? თუ მომ-  
 წერ, ძალიან მადლობელი ვიქნები.

კომედიას ამ თვეში მგონია გავათავებ. მერე მივეყვები შვეიცა-  
 რიაზე წიგნების წერას. თუ ოქტომბრამდის ამათ გარდა ისტო-  
 რიული სურათებიც მოვასწრე, მეტს ველარას გავაკეთებ ჩვენი ლი-  
 ტერატურისათვის.

თუ შეიძლება ლუი ბლანის ისტორია რევოლუციისა გამოგ-  
 ზავნე, წაკითხვა მინდა. გუშინ სალამოს შეკრებილებაში კეკელ<sup>3</sup>  
 მოიტანა ქართული პოლიტიკური განხილვა საფრანგეთზე. დაწერი-  
 ლი, კარგათ იყო, მაგრამ შინ არ წიგნითხა და ამისათვის ჩქარა  
 ვერ წაიკითხა. მე შეენიშნე და შენც მოსწერე, რომ რაც დასწეროს,  
 იმის კითხვაც კარგათ ისწავლოს, მართლაც, რომ ამ მხრით ჩვენი  
 საქმეები კარგათ წავა. კრიტიკოსკიმაც მოიტანა დაწერილი და  
 რიგიანათ იყო დერბის სიტყვის აზრი ქართულათ გადმოღებული.  
 აგრეთვე ჯაფარიძემ ილაპარაკა ისპანიის საქმეებზე და მე გერ-  
 მანიაზე, ასე რომ წუხანდელი სალამო ცოცხლათ წავიდა. მო-  
 მიკითხე იხმაილოვი.

შენი გიორგი.

შ ე ნ ი შ ე ნ ე ნ ი

1. გ. ჩიქოვანი იყო ლიტერატორი-მთარგმნელი. თანამშრომ-  
 ლობა დაიწყო „საქართველოს მოამბეში“, შემდეგში თანამშრომ-  
 ლობდა „კრებულში“.

2. საზ. „უღელის“ კრებაზეა ლაპარაკი.

3. მელიქიშვილის ქალმა.

წერილი შეთერთმეცე

9 ივნისი. 1874 წ.

სერგეი, ჩემი კომედია გავათავებ.<sup>1</sup> სულ რომ არ ვარგოდეს,  
 „ჯიბრს“ მაინც ხუთჯერ სჯობია. მინდა ამ დღეებში ტფილისს  
 გავგზავნო, ესე იგი, საკონკურსოთ წარვადგინო. ჩემს ახლანდელს



მდგომარეობაში ოცი თუმნის საჩუქრათ მიღება კარგი საქონელია. მაგრამ მე მაინც იმედი არ მაქვს, რადგან კომედიისთვის დანიშნული ფული აქამდის სხვას რასმე მოხმარდებოდა, რადგან „დროებაში“ იყო გამოცხადებული, თუ აპრილის გასულს არავინ წარმოადგინა კომედია, მერე ფული სხვა საქმეს მოხმარდებოდა.

სერგეი, თუ ძმა ხარ, თუ შეგიძლია როგორმე ფული მიშოვნე ერთი ორასი ან სამასი ფრანკი მაინც, ძალიან მიჭირს. შინითგან უსათუოდ მომივა ფული, მაგრამ მგონია ცოტა კიდევ დაავიანდეს და მანამდის თითქმის ვერ მოვიცდი. ამ დღეებში თუ დობროვსკიანნი მოვიდნენ, და მანამდის ფული არ მომავიდა, უეჭველათ იმათგან ვისესხებ ფულს და შენს ფულს დაგიბრუნებ.

ჩვენი სალამოები კარგათ მიდის. კეკე და კრიჟანოვსკის ქალი ყველაზე უფრო შრომობენ ამ სალამოებისათვის. საზოგადოთ ჩვენი სალამოები ძალიან კარგათ მიდის, სწორეთ თავი შეგვაყვარა ამ სალამოებმა. ტფილისითგან თუ რამე იცი, მომწერე. ახლა ნაციონალურს კრებაში დიდი ამბავია, როგორც სჩანს, და, თუ შეიძლება, შესანიშნავი ამბები შემატყობინე. გამბეტას სიტყვითგან სჩანს, რომ ბონაპარტის პარტია ძლიერდება, უკანასკნელი ამორჩევაც ამას ამტკიცებს, რა მიზეზია მომწერე.

იზმაილოვი მომიკითხე. მე რომ ჩემს რუსულს ხელნაწერს ვთხოვდი, რატომ არ გამომიგზავნა?

შენი მეგობარი გიორგი წერეთელი.

შ ი ნ ი შ ვ ნ ი შ ი

1. შეიძლება ეს იყოს კომედია: „ოჯახის ასული“, რომელიც ხელნაწერში დარჩა. გ. წერეთელს. ეს კომედია, მართლაც, ყოფილა წარდგენილი, როგორც „დროების“ ნომრებიდან სჩანს, 1880 წ. დრამატიულ საზოგადოებაში.

2. კომედია „ჯიბრი“ გ. წერეთელს ეკუთვნის და დაბეჭდილი არის „კრებულში“, № 2, 1871 წ.

3. მელიქიშვილი.

ნერიდები ნიკო ნიკოლაძისადმი

წერილი შეთორმეტე

20 იანვარს.

ჩემი თხოვნა\* გაზეთის თაობაზე აქამდის მოსული იქნება в департамент по делам печати, იმედია დაფაცურდება და თუ

\* ამ წერილის მხოლოდ ბოლო ნაწილი იბეჭდება.



მადედან ზაპროსი გამოგზავნონ ცენზურნი კამიტეტში ან გლავნი უპრავლენიაში, მაშინ მე მაცნობე ტელეგრაფით და მე ყოველს ლონისძიებას ვიხმარ, რომ აქედან კარგი აზრი წარმოადგინონ ჩემს ვინაობაზე, რომ ღმერთმა ქნას და ნებართვა გამოვიდეს. ჩვენ გვინდა ორი საგანი: ერთი კარგი რედაქციის ბიბლიოთეკა და მეორე ცინკოგრაფია. საჭიროა ამ ორს საგანს ყურადღება მიაქციო და შენი აზრი ან განზრახვები დაწვრილებით მაცნობო.

დიმიტრი ყიფიანი\* რკინის გზის ბილეთს გთხოვს, ძალიან კარგი და დიდი შემწეობაც იქნება, თუ რომ მოახერხებ ამას, არამც თუ საკუთრათ დიმიტრი ყიფიანისათვის, არამედ მთელი ჩვენის საზოგადოებისათვისაც, რადგან ბევრი გვაქვს ისეთი საზოგადო საქმეები, სადაც დიმიტრი ყიფიანის გაგზან-გამოგზავნა ძალიან საჭიროა.

შენი ერთგული გიორგი.

წერილი მეცამეტე

6 მარტს, ტფილისი.

ძმაო ნიკო. დიდი ხანია შენთვის წიგნი უნდა მომეწერა, მაგრამ აქამდის ვერ შევიხვედრე მარჯვე დრო. ახლა მით უფრო ვაჩქარი, რომ ბუნგეც მად არის. გაზეთებიდან შეტყობილი გექნება, რომ ჭალის მთაში ბევრი ნავთი გამოჩნდა და ძალიან კარგის თვისებისა; თვითონ ბუნგემ გამართა ჩემთან მოლაპარაკება კამპანიის შედგენაზე, მაგრამ, როგორც შევატყვე, ვერც გაზეთა საქმე დაე-ბოლაგებინა კაპიტალის უქონლობის გამო. ახლა საქმე ამნაირს მდგომარეობაშია: სანდრო ერისთავმა მოიყვანა ერთი ფრანცუზი კაპიტალისტი სახელად ლესკანი, რომლისთვისაც თავის გოგირდის მადანი ჩირკატში მიუყიდნია. ის ფრანცუზი აპირებს, მგონია, ჩვენთან კამპანიის შედგენას. მე ახლა ერთი კომბინაცია მაქვს, რომელიც, ვფიქრობ პალაშკოვსკისათვისაც დარჩება სასარგებლო და ჩემთვისაც. ამისთვის გთხოვ, ამ საქმეში დამეხმარო. აი, საქმე როგორ არის. მე შემძლია ჭალის მთაში დიდი მონაწილეობა ვიყიდო იაფად. მაგალითად, პირობა შემძლია მივსცე ათას თუმნად ვუყიდო მონაწილეობა არა ნაკლებ ორი ათასი დესეტინისა, ასე

\* ცნობილი საზოგადო მოღვაწე.





რომ დესეტინა მოდის ხუთ მანეთად. უკეთუ ეს მონაწილეობა ექვ-  
სი თვის განმავლობაში არ ჩავაბარო კუპჩით, მე ხელი ავიღო ჩემს  
კანტრახტზე იმის სასარგებლოთ, ვინც მიშოვის ათას თუმანს.  
საქმე იმაშია, რომ თუ დაფაცურდები და ათას თუმანს რამენაი-  
რად იშოვნი, იცოდე, ორი ათას დესეტინის მონაწილეობას ფულის  
პატრონს ვაშოვნივ და ხუთასი დესეტინის მონაწილედ შენც  
გაგზდი. მაგრამ საჭიროა ეს საქმე მაისამდის შევასრულოთ, თო-  
რემ მერე ნავთის ექსპლუატაცია დაიწყება და მაშინ ამ კომბინა-  
ციას არამც თუ ათას თუმნათ, ველარც ასი ათას თუმნად ვიშო-  
ვით. მაშ ერთი შენებურათ დაფაცურდი და უთხარი პალაშკოვსკის  
ასე: Хотите ли сделаться собственником двух тысяч десятин неф-  
теносной земли? Если желаете, то выдайте через г. Бунге г. Це-  
ретели 10/т. рубл. ამის აღსასრულებლათ, როგორიც უნდა, ისეთს  
პირობას მივსცემ ჩემის მხრით. ამასთანავე, იცოდე, რა დღესაც  
პალაშკოვსკის და ბუნგეს გადავცემ ორი ათასი დესეტინის მონაწი-  
ლეობას ხელში, იმ დღეს შენც გექნება კუპჩა ხუთას დესეტინაზე.

დღეს თუ ხვალ ქალის მთის საქმე დიდს წარმატებაში წავა და  
საჭიროა მაგრათ ჩავსდგათ ფეხი შიგ. თუ ეს ჩემი კომბინაციები  
არ მოგეწონოს, შენ გეთაყვანე, ქე მაინც ნურსად დაიწყებ ლაპა-  
რაქს, თვითონ გამოცდილი გექნება, რა რიგათ ავნებს კომერციულ  
საქმეებს წინდაწინ პლანების გამოაშკარავება. ველი შენგან პასუხს  
ამ თხუთმეტ დღეში. ჩემი ადრესი ეს არის:

Через Квирилы в м. Сачхери. Георгию Ефимовичу Церетели.

მე მგონია პალაშკოვსკისა და ბუნგესთვისაც ის აჯობებს, რომ  
მონაწილეობა იშოვნონ ქალის მთაში ისე იათად. თუ გარეშე კამ-  
პანია გაკეთდა, ეგენი მაინც ბატონები იქნებიან ექსპლუატაციისა.  
და თუ თვითონ დაიწყეს ექსპლუატაცია, მაინც უფრო იათათ და-  
უჯდებათ წარმოება ერთი ათასად.

შენი გიორგი.

P. S. დანილოვმა გამიჭირვა საქმე. ის იყო ბუნგესთან პირო-  
ბაზე ხელი უნდა მომეწერა და ამ დანილოვმა ჩაშალა. Он из пу-  
стяков создал небылицы, терроризовал г. Бунге и затормозил дело.  
В случае новых соглашений не можешь ли принять на себя эту  
миссию, чтоб избавиться от г. Данилова.

Машико очень плохо. Едва она проживет эту весну.



ძვირფასო ძმაო ნიკო. ეს არის შენი წიგნი მივიღე და ვისწავლე პასუხის მოწერას, მით უფრო რომ ხონის რკინის გზის თანამშრომლები დაჯილდოვებულია უფასო ბილეთებით და ყვირილის გზის თანამშრომლებისათვის ხმაც არ გაგიცია, მაშინ, როდესაც ყვირილის გზაზე კიდევ უფრო საჭიროა ჩვენთვის, რომ აღმინისტრაციის პირები მომადლიერებული გვყავდეს. ეფიმოვსკი გამოიტყდა, რკინის გზის გამგეობამ ერთხელ დამსახურებისათვის უფასო ბილეთი მომცაო და მერე რაღაც მიზეზი მიპოვნა და ისევ წამართვაო.

1. მეც ვუთხარი ახლა ამ სოფლის პრიგოვოროების შედგენაში დამეხმარე და უსათუოდ ნიკოს ვსთხოვე და გიშოვნი უფასო ბილეთს-მეთქი. შენი ჭირიმე, როგორც ეს წიგნი მიიღო, ისე გამომიგზავნე პირველი კლასის ბილეთი ივან სიმონიჩ ეფიმოვსკისათვის, ორი მეორე კლასის ბილეთი პომოშნიკებისათვის ნიკო ალავეძისა და გიორგი ერისთავისათვის, რომელნიც ძალიან შემეწევინა სასოფლო საზოგადოების პრიგოვოროების შედგენაში. უამისოთ ესენი საქმეს წამიხდენენ, ვიცი დაბეჯითებით. თუ შეიძლება, ერთი ბილეთიც უეზდის მარშლის ალექსანდრე ბაგრატიონისათვის. ამათ საშუალებით შემიძლია ყვირილის საქმე დავაბოლოვო კარგათ. ამ სახით მე მჭირდება ორი პირველი კლასის ბილეთი და ორი მეორე კლასისა.

2. მე ეხლა განსაკუთრებით ხონის საქმეზე ვარ მოცლილი, მინდა ჯერ ხონის რკინის გზის საქმე კარგათ გავათავო. ზოგიერთი ფრიად დაბრკოლებანი შემხვდა, რომელნიც შენთვისაც საინტერესო იქნება საცნობელათ. აქ საშინელი ეჭვიანი ცუდი ხასიათის ხალხი ყოფილა. მეზობელს მეზობლის ეხარბება და მეზობლის შტერია. ამ ერთმანეთის მტრობით ხდება ყოველი საქმე ჩვენში. აქ მაინც ხონის და ჯიხაიშის საზოგადოებანი მთელი იმერეთის ტიპები ყოფილან.

ხონში გავრცელებულია ხმა, რომ ლუკა ქორჭაშვილს უპოვნია ლეჩხუმში მადნებო და ნიკო ნიკოლაძესთან პირობა შეუკრავსო, რომ თუ რკინის გზას გამოიყვან, იმ მადნებს ხელში ჩაგიგდებო, იმათთან ნიკო მინგრელსკიც ამხანაგათ ყოფილაო და ჩვენს ხალხს





და საზოგადოებას კი უფასოდ უნდა გამოგვართვან მიწები და ჩვენნი ხალხის ხელით პოლოტნო გვაკეთებინონო. ჩვენ მაგას არ ვიზამთ; თუ ისინი თავის სარგებლობისათვის იკეთებენ რკინის გზას, მაშ თვითონ თავის ფულით გააკეთონო. ჩვენ რათ დაუთმობთ რასმე, ან რათ დავეხმარებითო. ბევრი ლაპარაკი დამკირდა, სანამდი დავაჯერებდი მოთავე კაცებს, რომ ამისთანა მოსაზრება დურაკობა და უგუნურობაა—მეტი არაფერი-მეთქი.

ამას შემდეგ კი გავფრთხილდი, რომ ლუკა აღარ მოვიხმარო საქმეში, რომ იმის გამო კიდევ უგუნური იქნები არ აღიძრას ხალხში.

ინჟინერს ხონის პლანი ჯერაც არ გაუთავებია, იმედია ამ დღესასწაულებზე გაათავებს; როგორც მივიღებ პლანს, მაშინათვე დავფაცურდები; მანამდის, იმედია, შენგანაც მომივა გადაწყვეტილი თანხმობა იმ ხელის მოწერის ფორმებზე, რომელნიც მე გამოგიგზავნე გასასინჯავათ, თუ თქვენგან არ მომივიდა დასტური მაგ ფორმებთან ხელის მოწერაზე, ისე ვერ გავბედავ ხელის მოწერინების დაწყებას.

3. ქალის მთის შესახებ წიგნი მოგწერე და კიდევ გწერ, რაკი რკინის გზა გაგვყავს, რაც შეიძლება, მალე გააბედვინე ბუნგეს, რომ შემოვიდეს ანხანაგათ და არენდის ფული გამოიღოს და მერე ყიდვაც ადვილი იქნება და არენდა ხომ მაინც ხელში გვექნება, თუ ყიდვა არ მოხერხდა. რაკი ქალები დარწმუნდნენ, რომ რკინის გზა გაგვყავს, იმათაც თვალი გამოაჭყიტეს და დიდი ჯაფა მკირდება, რომ ამდენი ხალხი შევიჩერო. აწ შენი საქმეა და ეცადე ახლავე გადაწყვეტინე, რომ ეს მშვენიერი მთა მტკიცედ გვქონდეს ხელში, მე მგონია პალაშკოვსკი უფრო დავგვეება ამ საქმეში, ის დაიხმარე და იმის შემწეობით მად თუ არ გადაწყვიტეთ, მერე ბუნგე რომ წამოვა, უფრო ძნელი იქნება. ბუნგე ცოტა არ იყოს, მძიმე და შეუგნებელი კაცია. Палашковский более широкая натура.

4. ჩემს საკუთარ საქმეს მეკითხები და აი, რა მდგომარეობაშია: ჩემი მდგომარეობა მანამდის არ იქნება მტკიცეთ, სანამდის მე სამსახურში არ გავწესდები რკინის გზაზე, ახლა მარტო ბუნგეზეა ჩემი ბედ-ილბალი დამოკიდებული. ის თუ ბრძანებს, ჯამაგირს მომცემენ, თუ არა და ხმასაც არავინ მცემს. „Нам о Вас ничего не известно“-ვო. მარტო მრცხვენია, ამისთანა პასუხები რომ მეს-





მის პაზიტონოვის და რეტელსკისგან. შენი ჭირიმე, გაამწესებინე მან-  
დვე ჩემი თავი სამსახურში. მე ბუნგეს განკარგულებით პირველ  
თვეში 250 მან... მეორე თვეში ხმაც არავინ გამცა, სანამდის შენ  
ბუნგეს ტელეგრაფი არ მოაწერინე პაზიტონოვთან; თუმცა ეს ტე-  
ლეგრაფი მოუვიდა პაზიტონოვს, მაგრამ იმან მაინც არ მომცა  
ფული. მითხრა, ნადღესასწაულებს მოგცემო. ახლა წარმოიდგინე  
ჩვენი მდგონარეობა ერთობით შენი დებისა და ჩემი ამ დღესას-  
წაულებზე.

კაპეიკი არ გაგვაჩნია. არ მსურს შეგაწუხო, თორემ სწორეთ  
ტრაგიკულია შენი დების მდგომარეობა. ლუკაც და გიგოც საძაგ-  
ლათ ექცევიან მათ. მეც უსაშვალეების გამო ჯერ ვერ გადმოვიყვა-  
ნე ოლიმპიადი. თუ ფული მივიღე, იქნება ახალწლამდის ჩამოვიყვა-  
ნო და მაშინ ცოტაც არის ეშველებათ.

იმედი მაქვს ამ წიგნს, როგორც მიიღებ მაშინვე დაფაცურდე-  
ბი: 1. ნათხოვნს ოთხ ბილეთს გამომიგზავნი; 2. თუ აქამდის არ  
მოგიწერია, ტელეგრაფით მაცნობებ, მოვაწერინო ხელი საზოგადო-  
ებას ხონის გზაზე იმ ფორმებით, რომელიც გამოგიგზავნე, თუ არა;  
3. ქალის მთის არენდის საქმეს გადაწყვეტ და 4. ჩემს რკინის გზის  
სამსახურში ჩარიცხვაზე მაცნობებ. ეს ოთხი საქმე აღასრულე პა-  
ლაშკოვსკის დახმარებით, რაშიაც საჭირო იყოს, რადგან ყველა ამე-  
ებს საზოგადო ინტერესი აქვს.

„ნობათის“\* ნიმუში გამოიცა, სწორეთ სამაგალითო გამოცემით  
მიმაჩნია. გარეგნობით ამისთანა გამოცემა ჯერ არ ყოფილა ქარ-  
თულ ენაზე. შინაარსის განსჯა კი თქვენთვის მომინდვია. ოლიკოს  
სახელზე იგზავნება ერთი წიგნი.

მომიკითხე სიყვარულით დათიკო და ოლიკო.

თქვენი ერთგული ძმა და მეგობარი

გიორგი წერეთელი.

P. S. მომილოცავს. ქუთაისის ბანკში არეულობა მოხდა ვაჭ-  
რობის დღეს, როცა მებუკე მოვიდა ბანკში და დაიწყო ვაჭრობა.  
„გავადლოთ მებუკე აქედანო“—დაიძახა საზოგადოებამ და ერთის  
ხმით შემოესიენ, დაუწყეს ცემა-ტყეპა და სულზე მიაგდეს, მერე

\* ყოველთვიური ჟურნალი „ნობათ“-ს რედაქტორი იყო დუღაძე. პირველი  
ნომერი გამოვიდა 1883 წ. გ. წერეთელი ითვლებოდა თანამშრომლად. პირველ  
ნომერში დაბეჭდილია მისი „მგელ-კაცი.“



აიღეს და გარეთ გამოიტანეს, მხოლოდ ქუჩაზე გამოაჩილა თვალები. „ეს რა დამმართნია, წვერ-ულვაში ვინ დამაგლიჯაო.“ ურიები სად გაქრენ, სად არა, ველარავინ გაიგო; ამ საგანზე უფრო დაწვრილებითი აღწერა გავგზავნე დროებაში და იქედან შეიტყობ ყოველფერს. დაიწყეს, დაიწყეს, აწ შენ უყურე დინჯ ქართველებს ტფილისის ბანკში, როგორ იფრინონ „პოიები.“ მაგალითი ხომ გადამდებია.

### წერილი მესუმეზე

29 დეკემბერს.

ძმაო ნიკო. შენ რომ აქ იყავი, თუ გახსოვს, მაშინ მითხარი, როგორც ჩავალ პეტერბურღს, შენს თავს ჩავანიშნინებ სმეტაში და ტელეგრამას მოგწერო. აქამდის ვუცადე შენგან ამბავს და არა არის რა, ვაი, თუ ჩემი საქმე რამე ნაირათ გაჯანჯლდა. თუ ძმა ხარ, შემატყობინე მალე ყოველფერი. ხომ იცი, აქაური მოსამსახურეების ამბავი და განსაკუთრებით პრესნიაკოვისა. მაგენი მხოლოდ თავისთვის ცდილობენ და არა საქმისათვის; ყურადღება იქონიე, თორემ ბოლოს რომ წაახდინონ საქმე, მერე ველარ გამოასწორებ.

1. ჩემგან შედგენილი დოკლადი სმეკალოვს ძალიან მოეწონა ხონის საქმის შესახებ. გადასცა მწერალს გადასაწერათ და იმედი მაქვს, ოცდა თერთმეტს დეკემბერს ტელეგრამით მოგწერო დოკუმენტებისა და დოკლადის წარდგენა. ნომერსაც გამოგიგზავნი, რომლითაც წარსდგა გლავნოკომანდიუშჩთან ეს ქალაქი. მე ვსთხოვე, რომ თვითონ მას გამოეგზავნა ტელეგრამა თქვენთვის, მაგრამ იმან მითხრა, რადგან მე აფიციალური პირი ვარო, ამისთვის მე პრაველენი-ეს ვერ ვაცნობებო ტელეგრამით ჩემს წარდგინებას, მხოლოდ მე თქვენ მოგცემთ დაწვრილებითს სპრავკას და ტელეგრამით თქვენ თითონ გადაეცით ნიკოლაძესო და იქ ბუნებამ ან პალაშკოვსკიმ სთხოვოს დონდუკოვს, რომ მან ტელეგრამით მოითხოვოსო შეპელოვისაგან ეს წარდგინება საჩქაროთო და მალე მიიღებსო. აწ შენ იცი.

2. გუშინ პრინცი ნიკოლაი პეტროვიჩი მოვიდა ჩემთან და მითხრა: У меня есть серьезное предложение от одной солидной английской компании на счет покупки тивибульских каменноугольных копей. Я готов устроить Николаю Яковлевичу это дело с выгодой для него и конечно для себя. ძალიან შემეხვეწა მიმიწერე წიგნიო, რომ დათანხმდეს ნიკოვო და, თუ თანახმა არისო, ორ-სამს თვეზე





ნაღდ ფულს დავუთვლიო, გარდა მის ვალებისა საქუთოდ იმას ერგოს ასი ათას მანეთამდისო და მეტიცო. აწ შენ იცი, როგორც მოიქცევი. თუ გინდა შემომითვალე თანხმობა და მეც გადავსცემ. პრინცი ამბობს, თუ ნიკო მიიღებს მონაწილეობას, მას შეუძლია, ორს სამს თვეს ყოველივე დოკუმენტები დაამზადოსო და მე ჩემს თავზე ვიკისრებ ნაღდი ფულები დავუთვალოვო.

3. სახლის გადამტკიცების შესახებ ჯერ არაფერი მომხდარა, დღესასწაულებმა მოუსწრო. ნაღდესასწაულებს, ვგონებ ნაღდ გათავდეს.

4. მარგანეცის საქმე ძალიან კარგი საქმეა, მომეხმარე ბუნგესთან, он был в одно время очень заинтересован этим делом, поэтому я счел нужным написать ему по этому вопросу обстоятельное письмо. არ ვიცი, იქნება შენ არც კი დაინახე საჭიროდ გადაგეცა ეს წიგნი? რადგან წიგნის პასუხი დამიგვიანდა, ახლა, დღეს ლიბერმანს ვსწერ წიგნს ამავე საგანზე, თუმცა იმედი არ მაქვს მავ გადღეტილ ურიისაგან რამე გამოვიდეს.

5. შენ რომ წახვედი, „კილოზნის“ საქმეც ჩაყუჩდა. ყველას ემჯობინებოდა ამ წრეებში ლაპარაკის მაგიერათ შენ თვითონ გეკისრა ეს საქმე, რომ აქეთ გადმოსულიყავით. მაგალითად, დათიკოს სახელზე რომ ყოფილიყო რედაქტორ-გამომცემლობა აღებული. დარწმუნდი, ოღონდ გამოვიდეს, თანამშრომლები ბევრი გამოჩნდებიან და სურათებიანი გამოცემის საქმე ძალიან კარგათ წავა.

ილიკო სიყვარულით მომიკითხე, აგრეთვე დათიკოც. კნეინას და მის ქალებს თავს დავუკრავ.

შენი გიორგი.

წერილი მეოქვსმეტე

2-го января 1884 г.

საყვარელო ძმაო ნიკო. მოგილოცავ ახალწელიწადს. გისურვებ, ეს ახალი წელი შეიქნეს იმ მომენტის დასაწყისად, რომლის შემდეგაც ჩვენ განგვეახლებინოს ჩვენი ჩვეულებრივი უწინდელი ენერგია, ძმური კავშირი, უფრო მტკიცე დისციპლინა ნაყოფიერს შრომაში ჩვენის ქვეყნის წარმატებისა და აღორძინებისათვის. ვისურვებ შენს ოლიკოსთვის\* ქართველ დედა-კაცობას, რომელიც იყო მუდამ პირმცინარად მშვიდობის, სიყვარულის და კავშირის გამამაგრებელი საქართველოს ერთგულთა შვილთა გამედგრებულს ბრძო-

\* 6. ნიკოლაძის მეუღლე—ოლღა გურამიშვილის ქალი.



ლაში მტრის წინააღმდეგ. ვისურვებ ჩვენის პარტიისათვის ახალ სერელს, ახალს გზას, ნაყოფიერს შრომას, მის წრის გამრავლებას, ერთმანეთის სიყვარულს, დაფასებას და ბოლოს, ერთობით დროშის ამაღლებას! გაგვიტენოს მრავალი ახალ წელიწადი, ბედნიერათ, მზიარულათ და ენერგიის მომატებით! მართლაც, შენ მიერ მოწერილი წიგნი აკაკისთან\* წავიკითხე, ძალიან მომეწონა, სწორეთ ჭკუიანათ და ტაქტურათ არის დაწერილი. მართლაც, საზოგადო ასპარეზზე მომქმედს კაცს არ ეკადრება ვისმეზე ცუდისათვის გულნაკლულობა იქონიოს. მტერსა და მოყვარეს, ყველას თანასწორათ, დარბაისლურად და სიყვარულით უნდა უყურებდეს, თუ კი რომ იცის, მტერი—პირადი მის საზოგადო საქმისათვის გამოსადეგი არის და იქნება.

1. შენ თითქოს წინათვე გიგრძენია, რომ აკაკიმ, ვაი თუ გიორგის ხელი შეუშალოსო რკინის გზის საქმეში და მოგიმაღლიერებია ბილეთით და დაპირებით; მართლაც საშინლათ მოინდომა ხელის შეშლა, როდესაც წერეთლებმა ხელი მოაწერეს, იმან არ მოაწერა; მაგრამ ვერა გააწყორა, რადგან როგორც დავრწმუნდი, მცირედი გავლენა ჰქონია ხალხზე.

2. დღეს რომ ორი იანვარია, წარმოიდგინე მე დეკემბრის ფული ჯერაც არ მიმიღია. მეშინოდა, შობის მეორე დღეს წავსულიყავი სოფლებში ხელის მოსაწვრინებლათ რკინის გზის თაობაზე, მაგრამ აქამდის არ წავსულვარ უფულობის გამო. სწორეთ საქმის დაგვიანება ამას მიეწერება, მეტს არაფერს. ოლიმპიადა\*\* ჩამოვიდა და ყველანი უფულობით გზივართ ცივს ოთახებში და ვთბებით საბნების მოსხმით. მიკვირს, ბუნებამ გამოუგზავნა პახიტონოვს ტელეგრამა და იმან კი აქამდის ფული არ მომცა. ძმობამ, ძალიან მონდომებული ვარ ზონის საქმეზე, მაგრამ რას იზამ!? უსაშველოებით არამც თუ ფეხის გადადგმა, კუჭის გაძღომაც ვერ შევიძლეთ. დაფაცურდი ამ ჩემს საქმეზე.

3. მეისნერის კამპანიას ინჟინრები და ტექნიკები გამოუგზავნია, ისინი იღებენ პლანს ყვირილის რკინის გზისას. ისინი აჯერებენ ხალხს, რომ ჩვენ საზოგადოების დახმარება არ გვინდა, ჭიათურამდის ჩვენ თვითონ ჩვენის ფულით გავიყვანთ გზასო. ამით ესენი სწორეთ საქმეს წამიხდენენ, თუ ამ საზოგადოებით არ ვისარგებ-

\* პოეტი აკაკი წერეთელი.

\*\* გ. წერეთლის მეუღლე.



ლეთ. მე მოველაპარაკე ინჟინერს ედუარდ მარტინოვიჩს გარშინგს (Эдуард Мартынович Гаршинг) ამ საგანზე. მე ვუთხარი, კარგი იქნება, რაკი თქვენ აქციონერული კამპანია გყავთ, თქვენი აქციონერული კაპიტალი გადასცენ კავკასიის რკინის გზის საზოგადოებას, შეუერთდენ იმათ და ერთად გაიყვანონ გზა-მეთქი. ის თითქმის დამეთანხმა ამ პროექტზე. ამისათვის, თუ ძმა ხარ, ამ გარემოებას დიდი ყურადღება მიაქციე—და მადვე გამართე\* მეისნერთან მოლაპარაკება, если она представляет какую нибудь солидность, თუ არა და მომწერე დაწვრილებით ამ მეისნერის კამპანიის საქმის გარემოება; მაშ აწ თვითონ ამ ინჟინრის ამბავს მოგწერ, რომ ეს კაცი ძალიან ენერგიის კაცია, თავის ხარჯზე იღებს პლანს, ახდენს იზისკანიეს და თუ საჭირო იქნება საქმის დაჩქარებისათვის, ამისგანვე ვიყიდოთ ეს იზისკანიე და აღებული პლანი. ეს გარშინგი ყოფილა თვითონ ფოთი-ტფილისის რკინის გზის ერთი აღმშენებელთაგანი, შორაპნის უეზდი ძალიან კარგათ იცის და დამპირდა, რომ ძალიან ადვილათ მოგიძებნი სურამის მოსავლელ რკინის გზის იზისკანიეს ულევის გზაზეო, ისე რომ იზისკანიემ დაამტკიცოსო, რომ შეიძლება ყვირილის სტანციიდან გორამდის რავნიის რკინის გზის გაგებაო (Сооружение равнинной железной дороги). მე სწორეთ ამისთანა ენერგიული და მცოდნე კაცი მინდა ტოტების გასაყვანათ. დარწმუნებული ვარ, რომ ეს ძალიან დაგვეხმარება ტოტების გაკეთებაში. ურჩიე ბუნგეს რომ ამისთანა კაცი მოგვეცეს საიზისკანიო ინჟინრათ და ტიხანოვისთანა ინჟინრებისაგან გაგვანთავისუფლოს, რომელიც ახდენს საქმეს და არ აკეთებს.\*

ილიკოს და დათიკოს სიყვარულით მოვიკითხავ.

შენი ერთგული გიორგი.

\* რომ ჩვენთვის ნათელი გახდეს გ. წერეთლის წერილების შინაარსი და თხოვნები, საჭიროა ვიცოდეთ, რომ 1830 წ. ნიკო ნიკოლაძე გადასახლებული იქნა სტავროპოლში, ხოლო 1881 წ იგი შევიდა რკინის გზის სამსახურში, საიდანაც 1883 წ. იგი გადავიდა ამიერ-კავკასიის რკინის გზის გამგეობაში. აქ მას ჩააბარეს ნავთის გადაზიდვის მოწესრიგება და ტყიბულის გზისა და სურამის გვირაბის აშენებაზე ზოვნა. 1884—86 წლებში იგი აქვე ამკავკასიის რკინის გზის პატრონთა მინდობილობით მოლაპარაკებას აწარმოებდა უცხოელ კაპიტალისტებთან ბაქოს ნავთის ჭეხის შესახებ. ამ პერიოდში ნიკოლაძე ფართო მუშაობას აწარმოებდა კაპიტალიზმის განვითარების მიმართულებით. თავისი თანამედრობით იგი დიდ დახმარებას უწევდა თავის მეგობრებსაც სამსახურის შოვნის საქმეში. ამ შემთხვევაში გ. წერეთელი პირველთაგანი იყო.



1. ძმაო ნიკო, შენი ტელეგრამა მივიღე, ნესტორ თავდგირიძე დავიბარე, მოველაპარაკე და ავუხსენი დაწვრილებით ყოველივე, შენი ტელეგრამაც ვაჩვენე, მაზედ რომ სწერ. მაგრამ ვაი შენს მტერს, ვაი თუ ეს კაცი ჩვენ ვერ გამოგვადგეს. ერთობ ცუდლუბი და ზარმაცია. საშა ჭყონიას ვერც გამოცდილებით, ვერც იურიდიკული ცოდნით და ვერც პატიოსნებით ეს ვერ შეედრება. მაგრამ რაკი შენ აგირჩევია, მე დისციპლინის მოთხოვნილებებისამებრ მოვიქეცი.

2. ხონის რკინის გზის თაობაზე დიდი გაჭირვება შეგვხვდა და დღესაც ბევრი დაბრკოლება თავიდან ვერ მოგვიშორებია. გლეხობას საშინლათ სძულვებია ადმინისტრაცია და არც არავითარი ძალა და პატივისცემა არ ქონია მისი. ასე გასინჯე, ჩიჯავაძეს გლეხებმა პირში უთხრეს, ალბათ, თქვენ, პოლიციელებმა, რკინის გზის საზოგადოებისაგან ფული მიიღეთო და გინდათ ჩვენ ხალხს უფასოთ გაგვაკეთებოთ რკინის გზის პოლოტნოვო. ეს ჩიჯავაძე მაინც ყოფილად გლახა ყოფილა, არც ლაპარაკი სცოდნია და უგუნურიც ყოფილა, გლახაკი გამოდგა, წმინდა გლახაკი. ეს დაიარებოდა ჩემთან ხალხში და მერე კი ბევრი ვინანე, მარტო რომ წავსულვიყავი — უფრო ადვილათ მოვაგვარებდი საქმეს. მე ახლა სულ სხვა სისტემას დავადექი და იმედი მაქვს, ეს სისტემა ყოველთვის გაიმარჯვებს, ჩემს სიტყვებს და დამტკიცებებს, ღვთის მადლით, კაი გავლენა ჰქონდა ხალხზე. ზოგიერთმა გამოცდილმა ხონის ვაჭრებმა ჩემს სიტყვებს შემდეგ ილაპარაკეს ჩემ გასაგონათ. მაგ დალოცვილი წერეთელი ამ ჩიჯავაძეს რას მოათრევდა, საქმე ტყულა აარევიანო. მარტო ეგ რომ მოსულიყო, ის აჯობებდაო. ახლა მე ყოველივე მზათ მაქვს, მხოლოდ პლანს ველი, უპლანოთ შეუძლებელია ოტჩუჟდენიის მოხდენა. პლანი კი არსად არის, ეს ტრომპეტერი ძალიან ნელი მუშა ყოფილა, ამ დღესასწაულებზე სადღაც წასულა ცოლიანა და **ПОМИНАЙ КАК ЗВАЛИ.**



წერილი მეთვრამეტე

ორპირის ქუჩა, ნიჟარაძის სახლი.

2 თებერვალს. (1884 წ.) \*

1. ძვირფასო ძმაო ნიკო. გენდურო, რომ შენგან დიდი ხანია წიგნი არა მაქვს. ბილეთებს დამპირდი ზოგიერთ პირებისათვის და ისიც აქამდის არ გამოგიგზავნია. თუ ჯერ არ გამოგიგზავნოს, ოთხი წლიური ბილეთი მინდა. კარგს იზამ, რომ ზედ არ დააწერდე, ისე გამოგზავნიდე, ამიტომ რომ შეიძლება, ვინც ჩვენ ვერასფერში ვერ მოგვეხმარება, იმას ხვდეს ბილეთი და ვინც დიდს სამსახურს გაგვიწევს, იმას არა ხვდეს. მაგალითად, მერაბ ლორთქიფანიძეს გამოუგზავნე ბილეთი და ამას კი არავითარი დახმარება ჩვენ საქმეში არ შეუძლია, მაშინ როდესაც იმის მაგიერათ სხვას, უფრო მოხერხებულს კაცს ჰქონოდა, ისა სჯობდა.

2. ხონის ადგილების უფასოთ დათმობის საქმე კარგათ მიდის, მაგრამ გლეხები ძალიან უარზე დგანან პრიგოვორების შედგენაზე უფასოთ მუშაობის შესახებ, აქ თუ სხვანაირათ არ იმოქმედა კაცმა, ადმინისტრაციის საშუალებით არა გაკეთდება რა. ადმინისტრაციას სრულებით დაკარგვია აქ ხალხში რწმუნება; თვით ხალხში, ყოველ სოფლის საზოგადოებაში უნდა ვიშოვნოთ გავლენის მქონე გლეხკაცები, რომელთაც კარგი ლაპარაკი იციან, პარტიებს მიიმხრობენ და იმათი საშუალებით შედგება პრიგოვორები. უამისოთ საქმის გაკეთება არ მოხერხდება, ამ სახით თითო სოფლის საზოგადოებაზე ორმოცი თუმანი ხარჯი თუარ გავსწიეთ, თვითონ გავლენის მექონე გლეხების მოსასყიდათ, ისე საქმე არ მოხერხდება. ეს ანგარიში უკიდურესია. ადგილების შესყიდვაზე დოკუმენტებს ვეცდები ამ თებერვალში გავათავო.

შინაურები ყველანი კარგათ არიან; საწყალს ლუკა ქორქაშვილს პაწია ლამაზი ბიჭი რომ ყავდა, კოლია, მოუკვდა, ახლა თვითონაც ავით გახდა და გაუჭირდება მორჩენა. წიგნი მომწერე უსათუოდ და განსაკუთრებით პასუხს ვითხოვ გლეხების პრიგოვორების შესახებ. ამის გარდა ძალიან საჭიროა, რომ ვექილობა მქონდეს კავკასიის რკინის გზის საზოგადოებისგან.

ოლიკოს და დათიკოს სიყვარულით მოვიკითხავ. შენი ერთგული ძმა გიორგი.

\* წერილზე ნიკოლაძის ხელით აწერია რუსულად; პახუხი 12 თებერვალს 84 წ.



ძვირფასო ძმაო ნიკო. ეს არის ზონიდან დავბრუნდი, სმეკალავს ვახლდი ზონის რკინის გზის გასაშინჯავათ პლანითა. მოვედი თუ არა, შენი წიგნი დამხვდა თორმეტ თებერვლიდან მოწერილი და ვისწრაფი პასუხი მოგწერო.

1. გლეხების მოყიდვა ან დაქრთამვა მე პირდაპირ არ მიმიწერია, ამის წინააღმდეგი როგორც შენ, ასე მე ვარ, თორემ არ დავაფიწყებოდა ჩემი მოლაპარაკება, შენ რომ აქ იყავი, როცა გიამბე, თუ რანაირათ ვიქცეოდი, როცა ჭალის მთა ავიღე არენდით. მაგრამ პრიგოვორების შესადგენათ კი უსათუოდ შემდეგ ნაირათ უნდა მოვიქცეთ, რომელსაც ახლა მოგითხრობ დაწვრილებით. ჩვენი ფორმა პრიგოვორების იმნაირია, რომ სოფლის საზოგადოებამ უნდა აარჩიოს თავის შორის ათი, თხუთმეტი კაცი, რომელთაც რკინის გზის აგენტთან უნდა შეკრან პირობა, თუ რა წესით უნდა გამოიყვანონ ხალხი მიწის სამუშაოთ და ამ აღმორჩეულებმა რანაირი ზედამხედველობა უნდა იქონიონ. მაშასადამე, ეს კაცები, თითქოს ჩვენი მოჯამაგირეებათ ხდებიან და ამათ თუ არ მოინდომეს, ისე პრიგოვორებიც რომ შედგეს, მაინც არა გაკეთდება რა მიწის მუშაობაში. ამასთანავე, ეს კაცები ცოდვები იქნებიან: ერთსა და ორ თვეს ჩვენს სამსახურში დაკარგვენ და რომ არაფერი მიეცეს ჯამაგირათ, შეუძლებელია. მაშასადამე, ამ კაცებთაგანი თავდგმურათ იქნებიან, უსათუოდ ჯამაგირში უნდა გვეყვანდნენ სანამ პოლოტნო გაკეთდებოდეს, რადგან იმათს ერთგულებაზე და გაფრთხილებაზე იქნება დამოკიდებული პოლოტნოს საჩქაროთ გაკეთება. აი იმათ ჯამაგირათ ვიანგარიშე სოფლის საზოგადოებაზე ორმოცი თუმანი. მართალია, როცა ამისთანა გავლენის მქონე კაცებთან მაქვს ლაპარაკი, ვეუბნები უეჭველათ რკინის გზის პოლოტნოს კეთების დროს, რადგან თქვენ თავდგმურად იქნებით, უსათუოდ ჯამაგირი გექნებათ, თვეში თვრამეტე მანეთიდან ოც მანეთამდის-მეთქი. ისინიც მონდომებული არიან და იმედიც მაქვს პრიგოვორები შესდგეს. რაიცა შეეხება გარყვნას, მე ახლა როგორც დავაკვირდი, სოფლის ხალხი კიდევ უფრო ზნეობით გარყვნილია თავად აზნაურობაზე და ჩინოვნიკობაზე. იმათ სასარგებლო საქმეზე რომ დაიწყებ ლაპარაკს, ის კახკეპში მოგჩერებია და გულში



ფიქრობს: თუ ეგ ამბავი შენი სასარგებლო საქმე არ იყოსო, ჩემს სარგებლობაზე შენ რათ დაიწყებ ღაპარაკსო და წყალი რომ მოსთხოვო ერთ სტაქან წყალშიაც გამორჩენას მოელის შენგან.

რაიცა შეეხება ჩემს სისტემას მოქმედებისას, დარწმუნდი, რასაც შენ ამბობ, ჯერ იმაზედ არ \* და საქებრად არ ვიტყვი, არც დავიკვება, მაგრამ ჩემს სიტყვას და ქადაგებას აგრეთვე მოქცევას, თანდათან უფრო გავლენა ეძლევა ხალხში. იმედია, მალეც ისე დაბოლავდეს საქმე, როგორც შენ გსურს. მხოლოდ ამას კი გეტყვი, საქმე რომ დაიწყო კაცმა ყოველი ღონით და მუყაითობით უნდა მიაწვე, თორემ ისე არაფერი საქმე, ნამეტურ ხალხთან თუ გაქვს საქმე, ცუდლუტობით არ გაკეთდება. მე ძალიან მიწოლილი ვარ ხონის საქმეზე და სანამდის ამას არ დავაბოლავებ რიგიანათ, მანამდის არ მინდა სხვა ხეობაში დავიწყო საქმე, რადგან ვიცი, თუ მივაყრუე, ცოტა ხნობითაც არის, არ გაკეთდება. ძალიან საჩქაროა ჩემთვის დოვერენოსტი. სმეკალოვმა პატიოსანი სიტყვა მომცა ქაიხოსროს და ალშიბაიას მოგცემო და ისინი, რასაც შენ ეტყვი ისე მოიქცევიანო. ის ხონიდან წავიდა ოზურგეთს; როგორც მოვა ოზურგეთიდან, მაშინვე გამოვთხოვ ბრძანებას და იმ კვირაში შეუდგები პოდპისკებისა და პრიგოვორების შედგენას. ხალხი ახლა და ახლა უფრო მონდომებული და შეგნებულია ამ საქმის გასაკეთებლათ.

2. ხონის რკინის გზის თაობაზე დიმიტრი ჩხიკვიშვილმა დიდი უსინდისობა და აყალმაყალი ასტეხა, მაგრამ ყოველივე მისი ცუდკაცობა თვითონვე დაატყდა თავზე. ახლა საზოგადოება აპირობს იმაზე პრიგოვორის შედგენას და გუბერნატორთან წარდგენას. თითონ სმეკალოვმა სთქვა ჩემთან: не мешало бы ему прогуляться в Архангельскую губернию.

ქალაქის ამორჩევა ქუთაისში ვერ იყო რიგიანი, მაგრამ თითონ ახალგაზდების ბრალია. ქალაქის მცხოვრებლები ასე ამბობდენ: წარსულს სესიაში თუ ახალგაზდები ამოირჩიეთ, ვითომ რა გაგვიკეთესო, იმათ ვერც საქმიანობა გამოგვიჩინეს, და ვერც კეთილ სინდისიანობაო. აწ ჩვენ მაგათი აღარა გვწამს რა, ისევ ჩვენებს ამოვირჩევთო. ძველ გლასნებთაგანში გააშავეს დავით ლორთქიფანიძე, ახალთაგან ამორჩეულ იქმნა დიმიტრი დადიანი, პეტრე წულუკი-

\* სიტყვა ვერ ამოვიკითხეთ.



ძე, დავით აბდუშელი. ღოღობერიძეებთანგანს არავის კენჭი არ უყ-  
 რიათ, ეწინოდათ გაშაგების. გლასნობაზე იყარა კენჭი ლუკა ასა-  
 თიანმა და ივანე მესხმა—ორივე გააშაგეს. ყველას სურდა უპრავის  
 გამოცვლა, მაგრამ იმათ მოწინააღმდეგეთ არვინ გამოჩნდა. ლუკა  
 ასათიანს თავობაზე მოუვიდა თექსმეტი შავი და თვრამეტი თეთრი.  
 იმედი ჰქონდათ დავით ბაქრაძე იყრიდა კენჭს, რომელიც უსათუოთ  
 გათეთრდებოდა და ოცდა ხუთის თეთრით ათის წინააღმდეგ; მაგ-  
 რამ უარი თქვა კენჭის ყრაზე და ამით შეაწუხა ყველა მისი მომ-  
 ხრენი. ამ კაცისთანა უტაქტო მეორე არ მინახავს. ივანე მესხმა  
 იყარა კენჭი უპრავის ჩლენობაზე და მოუვიდა ჩვიდმეტი შავი და  
 თვრამეტი თეთრი. ვისაც უნდა ეყარა იმის წინააღმდეგ, ყველა გე-  
 ვიდოდა; მაგრამ შეიცოდეს მისი ოჯახობა და არავინ ისურვა იმის  
 წინააღმდეგ გამოსვლა. ამის გამო ქალაქის მცხოვრებლები სწუხან  
 უწინდელის უპრავის შედგენილობის ისევე ამორჩევას.

მართალია შენმა ბიძაშვილმა პირველ კატეგორიაში თვითონ  
 უარი თქვა კენჭის ყრაზე და შენ წარგადგინა კანდიდატათ. ამოვირ-  
 ჩიეს ჩვიდმეტმა ამრჩეველმა რვის წინააღმდეგ.

3. ბანკის თაობაზე აქაური საზოგადოება ყველა შენანებულია,  
 ყველა შენ გამართლებს და მოელიან შენგან ახალ ბროშურას, რო-  
 მელშიაც უნდა იყოს დაწვრილებით აღწერილი ახლანდელი ბანკის  
 მდგომარეობა. მართლა, გუშინწინ ბანკის კასსა გასტეხეს და გა-  
 მოიტანეს ას ოცდა ათი თუმანი. უბედურ კაცსაო ქვა აღმართ-  
 ში მიეწიო, ისეა ამ ღოღობერიძეების საქმეც. В обществе они  
 возбуждают истинную жалость и презрение.

4. საჩხერის რკინის გზის იზისკანიე ჭიათურამდის კიდეც გაათა-  
 ვა ინჟენერმა გარშინგმა. იმან დაარწმუნა სპეკალოვი და სხვებიც,  
 რომ ჩვენი კამპანია კაპეიკის ხარჯსაც არ მისცემს ხალხსაო, ჭია-  
 თურამდის ისე გააკეთებს რკინის გზასო. მე ვარწმუნებ საზოგა-  
 დოებას, რომ ჩვენი რკინის გზის საზოგადოების მეტი ვერავის მის-  
 ცემს კონცესიას-მეთქი, მაგრამ თვითონ იფიქრე, ხალხი მაინც, ცო-  
 ტა არ იყოს, ორთა შუა ჩავარდა, ერთი, კამპანია არაფერს არ ით-  
 ხოვსო რკინის გზის გაყვანაში, თავის ხარჯით გაყავსო რკინის გზა-  
 და იზისკანიეც გაათავავო, მეორე კი საზოგადოებისაგან მსხვერპლსა  
 და ძუშაობას ითხოვსო. მხოლოდ ჩვენის მხრით საჭიროა ინჟინრე-  
 ბის კამანდროვკა იზისკანიის მოსახდენათ, თუ გარშინგის იზისკა-  
 ნიით არ უნდა პრავლენიეს ისარგებლოს. ყოველ შემთხვევაში როცა



გარშინგი პლანს წამოიღებს პეტერბურს, მოგწერ და მაშინ დაწვრილებით შემატყობინე საჩხერის რკინის გზის საქმეზე თქვენი გადაწყვეტილი აზრი. ჩემის აზრით, საქმის საჩქაროთ გასაკეთებლათ, ისა სჯობია, ეს გარშინგის იზისკანიე და პლანი თუ მოგეწონოსთ აიღოთ, ამის კამპანიაც ხელში დაიჭიროთ და მე, როგორც პლანის კოპიოს გამოგიგზავნით, მაშინათვე შეუდგები მიწების ოტჩუჟდენის და პრიგოვორების შედგენას.

შენი დები და ბოვშეები კარგათ არიან. ლუკა გადაურჩა სიკვდილს, ახლა კარგათ არის. ანიჩკა გითელის: ერთი გლეხი იხსნის თავსო. ფულიც მზათ აქვს—ას თუმნამდისო. ლუკას გსთხოვეო და მითხრაო, დოვერენოსტი დამეკარგაო და ამასთანავე მითხრაო, მე ჩემი საქმის მოვლაც მიჭირსო და თქვენ საქმეს სად შემოუაროვო, პირობაში გლახთან გვიწერია შტრაფიო, თუ ამ ერთ თვეს არ გავათავეთო იმასთან საქმეო, ახლა შენ იციო, როგორ მოვიქცეთ, რომ შტრაფი არ გადაგვხდესო.

ნიკო, აქ გაზეთებში სწერენ შენს ახალ დანიშნულებაზე შესახებ სპარსეთში რკინის გზის გაყვანისა, თუ ძმა ხარ, მომწერე შენი ნამდვილი ამბავი, როგორ ხარ, მართალია თუ არა, რაც აქ გაზეთებში ეწერა შენ შესახებ კამისიაში დანიშვნისა. როგორ ხარ, ან კოწია როგორ იქცევა. ოლიკო როგორ არის, სულ დაწვრილებით მომწერე შენი ამბები და ვითარება.

ბლიოხის წიგნი გთხოვე, ძალიან მეჭიკრება. ან შენ წამომიღე, თუ მალე წამოხვიდე ან გამომიგზავნე, თუ მალე ველარ შეგემთხვეს ჩამოსვლა.

ოლიმპიადა, კატო და ანიჩკა სიყვარულით მოგიკითხავენ.  
შენი ერთგული ძმა და მეგობარი გიორგი.

წერილი მეოცე

3 მარტს (1884) ქუთაისი.

ძვირფასო ძმაო ნიკო; მწერ, თუ ძმა ხარ გაათავე ხონის საქმეო. აბა, რანაირათ უნდა გავათავო, ეს მესამე დღე დაიწყო ჯერ კაპეიკი არ მიმიღია. ეს ათი დღეა, რაც ზუბაროვსკიმ ბუნგესგან ტელეგრამა მიიღო და ჯერ კიდევ ფული არ მოუცია. ისიც ღმერთმა იცის, როდის მომცემს. შენ თვითონ იფიქრე, ამგვარათ გათავდება თუ არა რამე საქმე? თუ რომ ამ რკინის გზის ტოტების საქმე შენი საკუთარი საქმეა, გამოიღევი შე დალოცვილო თავი შენც.



უთხარი ბუნგეს რომ ეს მამაძაღლები მაგათი მოსამსახურეები ყვე-  
ლანი თავის ჯიბისთვის ზრუნავენ და საქმისათვის არავენ არასფერს  
არ აკეთებს.

ჩემ საკუთარ მდგომარეობაზე აღარაფერს მოგწერ, შენც კარ-  
გათ გეცოდინება. ამას კი გეტყვი, რომ თითო ოროლა მანეთობით  
ჩვენი მეგობრები არ გვეწეოდეს, აქამდის სწორეთ თავს მოვიკლავ-  
დი, რომ არ მეყურებიანა ოლიმპიადა რანაირათ გაჰქრებოდა უწამ-  
ლობით და შიმშილით ჩემს თვალწინ, სჯობია ამ მწუხარე სურათს  
ისევ ფარდა ჩამოვაფაროთ.

1. ხონის საქმე ჩინებულათ მოვამზადე. დიდი წინააღმდეგი  
პარტია შემიდგინეს დიმიტრი ჩხიკვიშვილმა, გრიგოლ ქორქა-  
შვილმა, ხონის ადვოკატმა და ჩვენმა მეგობარმა არისტო ქუთათე-  
ლაძემ. მაგრამ იმდენი პატივისცემა და გავლენა კი დავიმსახურე  
ხონის საზოგადოების წინაშე, რომ ბოლოს მთელს თავადაზნაურო-  
ბას ხონის მაზრისას პრიგოვორი შევადგენიე, ჩხიკვიშვილის და გრი-  
გოლ ქორქაშვილის გადასახლებაზე. დიმიტრი ჩხიკვიშვილს გადუ-  
წყვითეს გადასახლება რუსეთში სამის წლის ვადით და გრიგოლ ქორ-  
ქაშვილს ბათუმში გამგზავრება. პრიგოვორის შესადგენათ მოგროვ-  
და ოთხასი კომლი თავადი და აზნაური. იმათ ამოირჩიეს ოცდა-  
ათი კეთილ-სინდისიანი კაცი. თავსმჯდომარეთ ჰყავდათ აღმასხან  
ნიუარაძე. ეს პრიგოვორი ახლა უნდა წარუდგინონ ლუბერნატორს.  
თუ გინდა წინააღმდეგი პარტიის დამარცხება, ასე უნდა. დღეს  
ხონში რკინის გზის გაყვანის წინააღმდეგი არავენ არის და რო-  
გორც კი მივიღებ ფულებს, თუ კი მეღირსა ფულების მიღება, ერ-  
თის თვის განმავლობაში წარმოგიდგენ ხელმოწერილ დოკუმენტებს.

ესეები გთხოვ დაწვრილებით უამბო ბუნგეს. მე ბუნგეს მივწე-  
რე ცოტა მკვახე წიგნი, იმედია გადმოგცემს იმის შინაარსს. სხვა-  
თაშორის, მე მივეცი შემდეგი აზრი: რადგან ბათუმის ნავთის ვაჭ-  
რობის საქმე დღითი-დღე უნდა გავრცელდეს და კანტორაში საქი-  
როა იმისთვის ისეთი კაცი ჰყავდეს, რომ ამ ვაჭრობის საქმეს და-  
წვრილებით ყურადღება ადევნოს და თვით კანტორაში მიწერ-მო-  
წერის საქმეებს დაეხმაროს, ვინიცობა კანტორის მმართველი სად-  
მე წავიდ-წამოვიდეს, ხანდახან იმისი მაგიერობაც იკისროს-მეთქი,  
ვთხოვე რომ მე დამნიშნოს ბათუმის კანტორაში მოსამსახურეთ  
და ამ ჯამაგირით, რაც ახლა მე მაქვს დანიშნული, კანტორაშიც  
ვიმუშავე და როცა საჭირო იქნება წავალ და რკინის გზის ტო-



ტების საქმეებსაც გაგაკეთებ-მეთქი. რადგან ფრანციული და გან-  
 საკუთრებით ნემენცური გვარიანათ ვიცი, უცხო ქვეყნის ფირმებ-  
 თან საკანტორო მიწერ-მოწერაშიაც გამოვდგები-მეთქი, ამ სახით  
 რაკი სამსახურში ვიქნები, ჯამაგირსაც თავთავის ღრობზე მივიღებ  
 და საქმესაც იმდენს გაგაკეთებ, რომ ბუნგე-პოლაშკოვსკი მაღლო-  
 ბელი დარჩება. ბათუმში ცოლშვილით ჩემი ცხოვრება კიდევ იმით  
 იქნება კარგი, რომ იქნება ოლიმპიადას მოუხდეს იქაური ჰავა. ამ  
 ბოლო დროს ოლიმპიადას ველარ იცნობ ისე დასუსტდა გულის  
 ტკივილით, დღითი-დღე დნება და თუ ძმა ხარ ამის დარდს ნუ  
 ჩამაყოლებ გულში, მომეხმარე, შემეწიე, რომ იქნებ მართლაც ბა-  
 თუმის ნავთის კანტორაში მომიხერხო ადგილის შოვნა და მოვრჩე  
 ამ უბედურს მდგომარეობას, მუდამ უფულობაში ტანჯვას. მე, რო-  
 გორც ვატყობ, დღეს ჩემი მდგომარეობა არ არის განსაზღვრული,  
 რამდენიმე თვეობით მუდამ ამას უნდა ვღრტივებდე, რამენაირათ  
 ჩემი შრომის ფასი გადმომიგდონ და მუდამ სიზმრათ უნდა მქონ-  
 დეს გადაქცეული, ვაი თუ ფული დამიჭირონ, არ მომცენ და შიმ-  
 შილით დამეხოცოს ცოლ-შვილი. ამისთანა მდგომარეობას, სწორეთ  
 გითხრა სიკვდილი სჯობია.

მე დარწმუნებული ვარ, ამ წიგნს რო მიიღებ, მე კიდევ არ მექ-  
 ნება ფული მიღებული და მაშინვე დაფაცურდი, მოიკითხე რომ  
 მომცენ საშვალება ხონის გზის საქმეს გათავებისათვის. მე, ძმაო, ისე  
 მიჭირს, ტელეგრამის ფულებიც ველარსად ვიშოვნე.

2. სმეკალოვთან ძალიან კარგი განწყობილება მაქვს, დარწმუნ-  
 და, რომ მე უფრო ქვეყნის სარგებლობისთვის მოვქმედებ ამ ტო-  
 ტების გაყვანით და არა კამპანიის გულისთვის და ამის შემდეგ  
 უფრო გულახდილათ მელაპარაკება ყოველგვარ საქმეზე. ერთხელ  
 კონფინდენციალურ მოლაპარაკებაში აი რა მითხრა თქვენ რკინის  
 გზის საზოგადოებაზე და იმის გათავებაზე:

გულახდით უნდა გითხრაო, მე კავკასიის რკინის გზის საზოგა-  
 დოების არა მწამს რაო. მე იმათ შევყურებ ზიზლით და სრულის  
 გულის ანტიპატიითო. ისინი თავის მოქმედებით გვიმტკიცებენ,  
 რომ იმათ უნდა ხალხი მოატყუილონ, გაცარცვონ, ტყავი გააძრონ  
 და ვერც ერთი წესიერი და პატიოსანი ხალხის მმართველი გუბერ-  
 ნატორი ვერ დაუახლოვდება და ვერ მისცემს შემწეობას მაგისტა-  
 ნა კაცებსო. რაც მე დანილოვის უსინდისო პროდელკები ვიცი ბა-  
 თუმში, ოზურგეთისა და ბათუმის ოკრუგებში, როგორ შემიძლია



იმის შემდეგ სიმპატიით ვუყურო იმ საზოგადოებას, რომელსაც მაგისტანა უსინდისო კაცი ადვოკატათ ამოურჩევია და ხალხს აცარცვინებსო.

ამის პასუხათ მე ვუთხარი, არც ბუნგეს, არც პალაშკოვსკის და არც ნიკოლაძეს არა აქვთ გაგებული მაგისი მოქმედება, თორემ თვითონ იგინი მიაყენებდნენ მაგას შეურაცყოფას მაგისტანა უსინდისო მოქმედებისთვის-მეთქი.

— მაგას ნუ დაიჯერებო. ნუთუ მე არ უნდა ვიცოდეთ, ჩემი ხელქვეითები უეზდის ნაჩაღნიკები და პრისტავეები რას აკეთებენო, მაშ რაღა გუბერნატორი ვყოფილვარო. მაგ შემთხვევაში ხალხური ანდაზა უფრო მართალიაო: *Каков поп, таков и приход*. ძმობას გეფიცები ამ სიტყვებით დააბოლოვა ბუნგეზე ლაპარაკი სმეკალოვმა. აქედან მე ცხადათ დავინახე, რომ პირველში ჩიჯავაძის მოქმედის მოქმედებას ხონის რკინის გზის საქმეზე ჰქონდა სმეკალოვის გავლენა. მაგრამ ბოლოს იმდენათ დავარწმუნე, თუ რამდენათ წმინდაა მაგ შემთხვევაში შენი და ჩემი განზრახვა, აღუწერე დაწვრილებით შენი პრინციპები და შენი ბრძოლა ბუნგე-პალაშკოვსკისთან შესახებ უსინდისო კაცების განწყობებისა სამსახურებში და იმდენათ დარწმუნდა შენ გულწრფელს მოქმედებაში ხალხის და ქვეყნის სასარგებლოთ, ხონიდან ოზურგეთს რომ წავიდა ხელი ჩამომართვა მაგრად და ასე მითხრა: *желаю Вам исполнения всех Ваших искренних и чистых намерений на преуспевание Вашего родного края*. როცა ჩამოხვალ შენ თვითონ დარწმუნდები, რომ ეს მართალია ყველაფერი.

შენი ერთგული ძმა გიორგი.

ოლიმპიადა ძალიან ავათ იყო. იმის მორჩენაზე ყველას ჰქონდა იმედი დაკარგული. ამ ხანობით გამობრუნდა, მაგრამ შემდეგ რა იქნება არ ვიცი. ძალიან დასუსტებულია. შენმა დებმა და ჩემმა შვილებმა სიყვარულით მოგიკითხეს. ხშირათ გახსენებენ: როდის ჩამოვა ბიძია ნიკო? ოლიკოს და დათიკოს სიყვარულით მოგიკითხავ.

წერილი ოცდამეერთე

ტფილისი 4 მარტს. (1884 წ.)

ძვირფასო ძმაო ნიკო. მე რომ მოგწერე ინჟინერი გარშინგი იზისკანიეს აკეთებს-მეთქი, იმან კიდევ გაათავა იზისკანიე და დღეს რომ კვირა არის, სამშაბათს, ექვს მარტს, წამოვა პეტერბურს და



პროექტებს მად აღგენს, რადგან დაგვიანებული არის და ოტპუსკი რაკი გასვლია, ეჩქარება წამოსვლას. ეს ყოფილა პერმის გზაზე მოსამსახურეთ, ცდილობს სამინისტროში ხარკოვის გზაზე გადაიყვანონ.

მე ამას გუთხარი, როგორც ჩახვიდე პეტერბურღში ბუნგეს და პალაშკოვსკის ნახვა არ დაივიწყო-მეთქი. გერშინგის კვალს მიჰყვენ იზისკანიეში, ვგონებ. თქვენი საზოგადოებიდან დანიშნული ინჟინერი ტიხონოვი და სხვები, მაგრამ ესენი მხოლოდ სეირნობდნენ. გერშინგის იზისკანიით სარგებლობდნენ, რომელიც იმათ წინ მიუძღოდა, თვითონ ისინი კი ბევრს არას მუშაობდნენ, მე ძალიან გამიკვირდა, რომ იმათ მე არაფერი შემატყობინეს, სხვა არა იყოს რა, ჩემს ნაცნობებს თავად-აზნაურებში, კარგს ბინებს მაინც აღმოუჩენდი. რატომ ქნეს, არ ვიცი. ამას გარდა ისინი მივიდნენ მხოლოდ ბოსლევამდის და შემდეგ უეცრად უკან დაბრუნდნენ. თუ დაიწყეს, რატომ არ გაათავეს, ან თუ არ უნდოდათ დაწყება შუა გზამდის რაღათ მივიდნენ და რაღათ ჰქნეს ხარჯი. გერშინგის ისტორია შესანიშნავია. ამას წარსულს წელს გაუმართავს ტელეგრაფით მიწერ-მოწერა ინჟინრებთან პოლიტკოვსკისა და ტიხონოვთან. ამათ სრულის იზისკანიისათვის ჭიათურამდის გერშინგს ათი ათასი მანეთი სთხოვეს თურმე—თვითონ კი გერშინგს არ დახარჯვია სამას თუმანზე მეტი, მეზავრობით—იზისკანიანა. ახლა იფიქრე შენ, რამდენათ თავგასულები არიან თქვენი საზოგადოების ინჟინრები.

თუ ძმა ხარ, ამ ჩემს მდგომარეობას მიაქციე ყურადღება. მე თავის დროზე ფულს ვერაოდეს ვერ ვიღებ. თითო და ოროლ კვირაობით მიგვიანებენ. რაც მეძლევა ჯამაგირი, იმის ნახევარი თითქმის რაზიეზღში მეხარჯება. ან ფულის ძებნას სასესხებლად ვერ გაუვედი, ან საქმის კეთებას. ოც თებერვალს მე დასმეკალოვმა გავსინჯეთ ხონის გზის პლანი. ხალხი ყველა მონდომებულია, რაც შეიძლება მალე გაკეთდეს რკინის გზა. დავბრუნდით თუ არა ქუთაისს, მე ფულებს ველოდი ქალაქიდან, რომ ბარემც ჯამაგირი მომსვლოდა. წავსულიყავი, პრიგოვოროები შემედგინა და დოკუმენტები გამომეგზავნა. დღეს, იფიქრე, ოთხი მარტია, ფული ჯერაც არ მიმიღია, ვისესხე ოცდა ხუთი მანეთი, წამოვედი ქალაქს. ველაპარაკე პირდაპირ პოხიტონოვს, იმან მითხრა, ფული არა მაქვსო და როდის მექნება არ ვიციო. ახლა ვარ აქ ხელ-გულ დაქდობი-





ლი, მე თვითონ არ ვიცი, როდის მივიღებ ფულს, რომ წავიდე ხონის გზის პრიგოვორების შესადგენათ. აქ დამზადებული მყავდა ხალხი და აწ აღარც ის ვიცი, კიდეც როდის მოვამზადებ ხალხს, რადგან ვადები რომ მივეცი, ამ და ამ დროს მოვალ და პირობები ატჩუდენიის შევკრათ-მეთქი--ის ვადები ყველანი გაუშვი.

გთხოვ, თუ გინდა ხონის საქმეც მალე გაგიტავო და ყვირილის რკინის გზის საქმე სისრულეში მოვიყვანო, ეცადე, რომ მე ყოველს ოც რიცხვს თითოეულის თვისას მიგზავნონ ჯამაგირი. ახლა კი გთხოვ, განკარგულება მოახდენიო ბუნგეს თებერვლისა და მარტის ჯამაგირი ერთად მომცენ, რომ საქმეს აღარ მოვცდე და ბარემც დავათავო. შენი ჭირიმე, ამ წიგნის გამო განკარგულება ტელეგრაფით მოახდენინე ბუნგეს. მანამდის, მე მეტი გზა არა მაქვს, ტფილისში უნდა ვიცადო, რადგან, ასე გასინჯე, წასასვლელი ფულიც არა მაქვს ქუთაისს და ჩემი ყმაწვილები მშიერი ყრიან ქუთაისს. ოლიკოს და დათიკოს სიყვარულით მოვიკითხავ.

შენი ერთგული გიორგი.

წერილი ოცდამეორე

ტფილისი 31 მარტს.

ძვირფასო ძმაო ნიკო. წუხელი მეუნარგია ვნახე და ვკითხე შენი ამბავი. იმ ოხერმა ცივად მომატაკა ეს ამბავი: „დიფტერიტი სჭირსო“. ვერ წარმოიდგენ რანაირათ შემარყია იმ სიტყვებმა: თითქოს იქვე თავზარი, მეხი დამცემოდეს და მიწაში გავერონინებინე. მართალია, იქნება ჩვენ ცხოვრებაში ერთმანეთისათვის კიდეც ბევრი გვეწყენინებინოს, მაგრამ ოცდახუთის წლის ერთის მიზნით და ერთის განზრახულებით შეერთებულნი ჩვენ ერთმანეთისთვის ერთი სისხლი და ერთი ხორცი გამხდარვართ. საზოგადოება ჩვენიც თითქმის ამას გრძნობს: ერთის სატკივარი მეორესიც არის, ერთის უბედურება მეორესაც ხდის უბედურათ; მართლაც, შენ რომ რამე დაგემართოს, არ ვიცი, გარდა შენის საყვარელ ცოლ-შვილისა ვინღა იქნება ჩემზე უბედური, ნუ ფიქრობ, რომ ეს მართლა ლუკმაპურისთვის იყოს გამოთქმული. არა, ძმაო, დარწმუნდი, მე და ჩემი შვილები შიმშილით არ მოვკვდებით. სანამდის ცოცხალი ვარ, არც მე, არც ჩემს შვილებს მაგ მხრით არა გაუჭირდებათ რა, მაგრამ მე ლუკმა პურის უზრუნველობა და მდიდრათ ცხოვრება ჩალათაც არ მიმაჩნია; იმედია, ჩემი წარსული საკმაო მაგალითს მოგცემს





ამის დასამტკიცებელს. მაგრამ მე ვიგრძნობ ჩემს თავს სწორედ უბედურათ, რადგან ყოველს ჩემს კეთილშობილურ განზრახვებს ბურჯი წაექცევა და დღეს რომ იმედებით ვარ გამხნეებული, ის იმედები სულ ერთიანათ ცეცხლში ჩამეწვის და მეც ცოცხლად დავიმარხები:

„საბრალოა მხოლოდ სული თბილი,  
გერდა ჰპოვოს რა დაჰკარგოს მან ტოლი.“

ოცდა ხუთის წლის დაჩაგრულათ მოარული ცხოვრების ასპარეზზე, სადაც მე ვფიქროდი მომეპოვებინა სახელი და დიდება და მის სამშობლოს დახმარების გულისთვის, დღეს ძლივს მზის შუქივით ბედმა ღრუბლიდან გამოიჭყიტა, შემომცინა და ახლა ამ წუთს შენ კი რამე უნდა გაგიჭირდეს?! ღმერთმა ნუ ქნას. დაანებე, ძმაო, მაგ წყეულ პეტერბურდის ჰავას თავი, წამოდი ჩემსკენ, დრო არის ეს უკანასკნელი ათი წელიწადი ალაგობრივ ვიწრომოდ, რომ რაც დავგიწყია, იქნება რამდენიმე ნაბიჯი წინ წავსწიოთ ის საქმეები. თანაგრძნობა საზოგადოებისა ბევრი გვაქვს, ღვთის მადლით, გგონებ ამ აპრილის გასვლამდის მეც მშვენიერათ გავათავო ჭალის მთის საქმე და მაშინ ნახავ, რა ძვირფასი ვიქნებით ერთმანეთისთვის, როგორ მაგრათ გავუდგამთ ფეხს ჩვენს აზრებს საზოგადოებაში.

თუ ძმა ხარ, თუ ერთმა, ორის კალმის მოსმამ არ გაწყინოს, მომწერე შენი ამბავი და გული დაუშმვიდე ყველა შენს მოყვარულს. შენიანებს. შენს სახლობას სიყვარულით მოგიკითხავ.

შენი ერთგული ძმა და მეგობარი გიორგი წერეთელი.

### წერილი ოცდამესამე

ძვირფასო ძმაო ნიკო. იმ ურწმუნო სანდრო ჩოლოყაშვილს ვინ-ღაც ავალიანისათვის გადაუცია ვექსილი ცხრაასი მანეთის, რომელიც შენია და მე ვითავდებე, თუ გახსოვს. მე რა მეგონა თუ შენ თავის დროზე არ გადიხდიდი. აი, უწყებასაც გიგზავნი, რომ უფრო დარწმუნდე. მე გარჩევაში არ წავსულვარ. რა პირით წავიდოდი. დაუსწრებელი განჩინება დაუდგენიათ. ახლა ცდილობს ზაპრეშენიე დაადვას ჩემს მამულს. შენ უკეთ იცი ჩემი გარემოება ახლანდელი. ერთადერთი საშუალება დამრჩა შეილები საჩენი. ცოტა-ცოტათ გყიდი ადგილ-მამულს და იმათ ვზრდი. ახლა მე თუ ამ ვალში ადგილ-მამული გამიყიდეს, იფიქრე, მე ჩემს თავს აღარ ვზრუ-



წავ, მაგრამ შეილებს რაღა ვუყო. რითი ვარჩინო. ამისთვის შენი ჭირიმე, მომიხერხე რამე, რომ ეს შენი ვალი რამენაირათ მომაცილო ჩოლოყაშვილისაგან. თუ გახსოვს, ტფილისში კიდეც ვითხარი, წავიდეთ, მოველაპარაკოთ სანდრო ჩოლოყაშვილს-მეთქი. შენ ყურადღება არ მიაქციე, ალბათ, საქმეებში გართული იყავი. ახლა გთხოვ, როგორც ძმას და მეგობარს, შეიდეგი თავი ამ საქმეზე და გადამარჩინე ხიფათისაგან. ვინაც ჩემი ახლანდელი მდგომარეობა იცის, მე მგონია, შენ კი არა, მტერსაც შევებრალები.

შენი ერთგული გიორგი.

ოლიკო და შენი ქალი სიყვარულით მომიკითხე. კნენინას, დათიკოს და მის დებს პატივისცემით თავს დაუუკრავ.

წერილი ოცდამეოთხე

28 ივლისს, ტფილისი.

ძვირფასო ძმაო ნიკო, შენი წიგნი პარიჟიდან მოწერილი თითქმის იმ დროს მივიღე, რა დროსაც პეტერბურგიდან მოწერილი. გწერ პასუხს ორივე წიგნზე. პარიჟიდან მოწერილმა შენმა წიგნმა მეტად გამახარა, თუ მართალია, რომ ტყიბულის საქმეს კარგათ ათავებ. მე დარწმუნებული ვარ, რაც შენგან შეიძლება, საცადს და ნიქს არ დააკლებ მაგ საქმეს, თუ რომ გარემოება შეგეწია. როდის იქნება მართლაც, შენი საქმეები იმდენათ გამობრუნდეს, რომ დამშვიდებით ამოითქვა სული და მოხვიდე შენს ქვეყანაში საშრომათ. შენ ვერც კი წარმოიდგენ, რა ენერგიით და სიამოვნებით შეგეწევი, თუ კი რამე შემეძლება. ვსთხოვოთ უწყალო გარემოებას ავვისრულოს ჩვენი საწადელი.

1. ბუნგეს ვწერ ხონის რკინის გზის საქმეს და წაიკითხე ის წიგნი და ძალიან დაეხმარე ამ საქმეს; უკეთესად ამ საქმის გათავება არ შეიძლებოდა. როგორც მე გავათავე. თუ გინდა დოკუმენტები საჩქაროთ მოგივიდეს ხონის გზისა, სთხოვე ბუნგეს მისწეროს აქ პრავლენიაში, რომ თანახმათ ჩოტებისა და ნოტარიუსის ხარჯები გაისტუმროს, მაშინ ხონის ნოტარიუსი მომცემს დოკუმენტებს და მაშინვე გამოგიგზავნი; ყველა დოკუმენტები იმას აქვს შედგენილი და არ მაძლევს, სანამ ანგარიშს არ გავუწმენდ. სულ ხარჯი ექვსასს მანეთზე მეტი არ არის.

2. წარმოიდგინე, მაისში რომ ბუნგემ გამოგზავნა ტელეგრაფი გიორგი წერეთელი დანილოვის პომოშნიკათ დანიშნეთო, აქამდის





არ დაუნიშნავარ და მუდამ მიჰირებენ საქმეს ამის გამო ფულის მოცემაში. მე დარწმუნებული ვარ, რომ აქ დანილოვის ხრიკებია მიზეზი, მაგრამ შენ რას მიკეთებ მად, ნუთუ შენ ვერ გააბათილებ დანილოვის ხრიკებს. ახლა პრესნიაკოვი მად არის. პირადად მოელაპარაკე. რაც შეიძლება მალე დაანიშნინე ჩემი თავი და ტელეგრამით მაცნობე ყოველივე. ველი შენგან მოუთმენლად ჩემი დანიშვნის ტელეგრამას და დოკუმენტების დასახსნელს ფულს.

3. სამეგრელოს ტყეების აღწერილობისათვის ჯერ ვერ მოვიცალე. ახლა ამ წიგნს რომ გწერ, დღეს რომ 28 ივლისია, ორის დღის შემდეგ წავალ სამეგრელოში, წავიყვან თან ინჟინერს ტრომპეტერს და ყოველსავე დაწვრილებითს ცნობებს შენის პროგრამისაებრ გამოგიგზავნი. აწ მხედველობაში უნდა გგქონდეს ორი რკინის გზის ტოტი: ერთი საჩხერის ტოტი. აქ დააგდეს ხმა, ვითომც მინისტრს კიდევ მიეცეს კონცესსია საჩხერის გზაზე მეისნერის კომპანიისათვის. უნდა გითხრა მართალი, თუ ეს ტოტი აცილდა კავკასიის რკინის გზის საზოგადოებას, ძალიან მეწყინება. თუ ძმბარ, შეიტყვე ყოველივე დაწვრილებითი ცნობები მაგ სამინისტროში ჭიათურის გზის შესახებ და მომწერე. სამეგრელოს რკინის გზის გაყვანაში მე მგონია, მთავრობაც სიხარულით დაგვეხმარება თუ ჩვენ ვუჩვენებთ სტრატეგიულს მნიშვნელობას ამ ტოტისას. ძალიან ძვირფასი მასალები ამ საგანზე შეგროვილია კრავეიჩის თხზულებაში Описание припиронского края. შევთანხმდეთ ამ კითხვებში და თუ საჭირო იქნება, მე აქ დავსწერ რამდენსამე სტატიას და მანდ შენც აღძარი ეს კითხვა. რაიცა შეეხება სამეგრელოში პრიგოვოროების შედგენას და ადგილების მიცემას, აქ საქმე სულ მზათ მაქვს, ხონზე უფრო ადვილათ და მალე მოვრჩები ამ საქმეს; ამას გარდა, არც საქონლის შესახებ პირობას ჩავაწერინებ დოკუმენტებში, ასე რომ, რა ცუდი იქნება რკინის გზის საზოგადოებას რომ მთავრობამაც მისცეს ფული სოხუმამდის რკინის გზის გასაყვებლად და საზოგადოებაც დაეხმაროთ ამ საქმეში. საჩქაროთ იფიქრე ამ საგანზე, მოელაპარაკე ბუნგეს და პრესნიაკოვს და მე საქმეს შევუდგები.

4. ჩვენი ბანკის საქმე ძალიან დაბუწული, წამხდარია. მე იმ აზრის ვარ, რაც შეიძლება მალე დაიხუროს ეგ ბანკი, ის ემჯობინება. როგორც შენ ამბობდი, ოდესმე ჩვენი მიწის მქონებელ თავად-აზნაურობისათვის დამღუპველი იქნება ეგ ბანკიო, ცხადად გა-



მოჩნდა დღეს. დიმიტრი დადიანი კი არა, ქრისტე ღმერთიც ვეღარ  
 გაასწორებს მაგ საქმეს. დიმიტრი დადიანი მაინც არ არის იმის-  
 თანა ვაჟი, როგორც შენ გგონია. ეგ ერთი ათად უფრო საბრა-  
 ლოა ჭკუით, მოსაზრებით და მოქმედებით, ვინამც ნიკო ლოღობე-  
 რიძე. ჩვენ თუ მაგას მოვემხრეთ და ავარჩევინეთ იმისთვის კი  
 არა, რომ ღირსეული ყოფილიყო, არა, ლოღობერიძე-ფაღავას  
 პარტიის დასამარცხებლათ. სხვა ღონე არ იყო, მაგ უნდა გეცხმა-  
 რა თავის პარტიის იარაღათ. და შენ წრეუნდელს კენჭის ყრას ამ  
 თვალთ უნდა უყურებდე, არა სხვა თვალთ. ჩვენ ყველამ დიმიტ-  
 რი დადიანს ის უნდა ვურჩიოთ, რომ თვითონ მოითხოვოს მინისტ-  
 რისაგან რევიზიის დანიშვნა, და ბანკი გაწმენდილი ჩეიბაროს. შემ-  
 დეგ კი ყველანი უნდა ვეცადოთ, რომ ეს ბანკი მოკლევადიან სამ-  
 რეწველო ბანკათ გადაკეთდეს, რომ შეიძლებოდეს ხამუშევრის გი-  
 რათი ფულის გამოტანა, რომ მემამულეს შეეძლოს ამ საშუალე-  
 ბით ჩარჩებთან ბრძოლა.

საადგილ-მამულო ბანკი ჯერ ადრეა ჩვენის მეურნეობისათვის  
 და ის მხოლოდ ცარიელზე დასვამს ადგილ-მამულის მეპატრონეებს,  
 სხვა სარგებლობას არ მოიტანს.

აი, ცხადი მაგალითი: ასი ქცევის მეპატრონეს ჩვენში ეძახიან  
 საშვალ მეპატრონეს. მისი წლიური შემოსავალ-გასავალი ორმოც  
 თუმანზე ტრი ალბს. საშვალო შემოსავალი ქცევაზე არის  
 მესამედი. ქცევის საშვალო მოსავალი არის სამოცი ბათმანი. მეპა-  
 ტონე, მაშასადამე, იღებს ოც ბათმანს. ოცი ბათმანი გაყიდოს ოც  
 აბაზათ. ესეც ქცევის შემოსავალი არის ოთხი მანეთი წელიწადში —  
 წელიწადში ორმოცი თუმანი, რომელიც თვითონ მეპატონეს სჭირ-  
 დება და თუ მას დაგირავებული აქვს ბანკში ეს მამული, ალბათ,  
 იმისთვის რომ კერძო მევალეები აწუხებდა. დააგირავა მამული. მე-  
 ვალე გეისტუმრა, მაგრამ ბანკის პროცენტი შემდეგ მაინც სესხე-  
 ბით უნდა იხადოს, რადგან მამულიდან ერთ კაპეიკსაც ვერ გა-  
 დირჩენს, როგორც ზემოთ გითხარი, ბევრი-ბევრი ხუთი-ექვსი წე-  
 ლიწადი გაუძლოს ნეუსტოიკებთან პროცენტის ვალის ღებას, მერე  
 მაინც უნდა გააყიდოს მისი მამული. ასე რომ გამოდგა, ჩვენი ბან-  
 კი არისო, ანუ გამხდარა: „Конторою легкого отчуждения земель-  
 ной собственности для того дворянства, которое считало банк \*

\* სიტყვა ვერ ამოვიკითხეთ.



ПРОТИВ СВОИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ НЕДУГОВ. აი, ამისთვის მე ვარ ღრმად  
დარწმუნებული, რომ ყოველი კაცი, რომელიც ცდილობს ბანკის  
გამგეობას, ჩემ თვალში იგივე უსინდისო პირია, როგორც ლო-  
ლობერიძეები იყვნენ. ისინი ცდილობენ თავის გაკვებას ბანკით  
და თავად-აზნაურობის ბედ-იღბალი ფეხებზე ჰკიდიათ.

მე ეს აზრები უფრო საფუძვლიან საბუთებით მინდოდა გამო-  
მეცხადებინა გაზეთში, მაგრამ იფიქრე, რედაქციებმა ნება არ მომ-  
ცეს ამისთანა აზრების წარმოთქმისა. მოდი და შენ ამისთანა ახალ-  
გაზრდობასთან იმუშავე. ყველაზე სამწუხარო ის არის, რომ კირი-  
ლესთანა კაცებიც კი ისე შემოგვაბერდნენ, რომ окончательно об-  
идиались.

ნურავინ ნუ ფიქრობს, რომ ზაკლადნილისტების კარგათ გაყი-  
დვითაც რომ ჩვენი ბანკის საქმე კარგათ წავიდეს. ზაკლადნი ლის-  
ტები ას მანეთათაც რომ გავიდნენ, მგონი მაინც დამგირავებელს  
არ მოესპობა მამულის გაყიდვა. ახლა აქსიომით არის გადაქცეული  
ეს აზრი: „всякое имущество, закладываемое в банк через 5-6 лет  
подвержено безусловно продаже“, ასეა ეს ამბავი.

5. ჩვენი შინაურობა სიყვარულით მოგიკითხავთ და ისურვებენ  
შენ ტანთელათ ცხოვრებას და შენი საქმეების კარგათ დაბოლო-  
ვებას, თუმცა საწყალი ოლიმპიადა ამებს ვერ მოესწრება. ის  
არის უკიდურესს მდგომარეობაში და მე თვითონ არ ვიცი, როდის  
შემემთხვევა უბედურება. აქედან წარმოიდგენ, რანაირს ზნეობითს  
ტანჯვაში უნდა ვიყო არამცთუ მე, ყველა შენი დები და შენია-  
ნები, რომელნიც უყურებენ ოლიმპიადას, თუ როგორ სანთელივით  
ჰქრება; იმ ზომამდის მიაღწია, რომ ფეხზე ვეღარ დგება. ბავშვებმა  
ურიცხვათ დაგოცნეს.

შენი ერთგული ძმა და მეგობარი გიორგი წერეთელი.

დათიკო, ოლიკო და მაგათი სახლობა სიყვარულით მომი-  
კითხე.

ჩემი დანიშნის საქმეს უპრაველენიაში მოსამსახურეთ კიდევ გან-  
გემორებ, არ დაგავიწყდეს. ინჟინერი ტრომპეტერი ძალიან კარ-  
გი გამომაღდა. მე მაგის მეტი არავინ მინდა, რომ რკინის გზის  
ტოტების საქმე კარგათ წავიდეს. თუ შეხვდეს ბუნგესთან ლაპა-  
რაკი ტრომპეტერზე, თუ ძმა ხარ, აქე. ჩვენი საქმეებისთვის ძალიან  
გამოსადეგი კაცია.



ძვირფასო ძმაო ნიკო. მე ახლა ქუთაისში ვარ. ოლიმპიადა უკიდურეს მდგომარეობაში მყავს. დღეს დოქტორებს კონსილიუმში ჰქონდა და დაუფარავათ გამომიცხადეს თავის აზრი, რომ ჩვენ აღარაფერი აღარ შეგვიძლიაო. ამ უბედურების გაგონების შემდეგ მე აღარაფერის მოქმედება არ შემიძლია ამ ხნობით. გთხოვ შენ მაინც არ უსუსტო ამ საქმეს, რომელზედაც ტფილისში მოვილაპარაკეთ და მერე წიგნითაც მოგწერე სტამბის გამართვის საქმე. მე ტფილისში რომ ვიყავი, პრესნიაკოვთან დაწვრილებით მოვილაპარაკე სტამბის გამართვის შესახებ. იმას იამა ჩემი წინადადება დასთქვა, ორას თუმანს მე ახლავე მოვახერხებ, თუ კი რამენაირათ პიტოვის სტამბას ხელში ჩავიგდებთო. მე იმას ვსთხოვე ბაქოში მოგელაპარაკოს შენ და შენის საშვალებით ერისთავთან და პიტოვთან საქმე ადვილათ გათავდება-მეთქი. მერე ქუთაისში ილიკო ბახტაძიდან ტელეგრამა მივიღე, რომ პიტოვ ცოტა უარზე სდგასო, რომ ეს შეიძლება შენ ადვილად გამართო ყოველფერი. სტამბა ვიშოვნოთ და სტამბაში ილიკო ბახტაძე ჩავსვათ და კონტროლი სტამბაზე და მფარველობა რომ რკინის გზის გამგეობას ჰქონდეს ხელში.

საფუძველი ამ საქმის მოხერხებისა აი რასში მდგომარეობს. პრესნიაკოვმა გადმოიწა შევდეს მოხსენება, თუ რამდენი დახარჯულა შარშან მარტო რკინის გზის ბლანკებზე — ნეტავ იცოდნე სოსო მელიქოვს რამდენი შეუყლაპავს ერთის წლის განმავლობაში — 40,000 მანეთი. და შემდეგ შევდე ბრძანებს თავის მოხსენებაში, რომ მომავალს წელს კიდევ მეტი დაჯდებაო ბლანკებზე ხარჯი. მოდი და ამისთანა კაცების ხელში არ გაკოტრდეს რკინის გზა, მე, რასაკვირველია, პრესნიაკოვს აეუხსენი, რომ ამის მესამედიც არ დაჯდება-მეთქი, თუ რკინის გზას თავის სტამბა ექნება-მეთქი. იმან მითხრა, დიდის სიამოვნებით მივიღებ მაგ წინადადებას, მხოლოდ ერთი უსიამოვნო ხიფათი დასდევს მაგ საქმესო. პალაშკოვსკიმ მომწერაო პეტერბურლიდან, ვითომც იქაურს მესტაზბეს ეთხოვოს იმისთვის ბლანკების ზაკაზი, გვარიც მითხრა იმ მესტაზბესი, მაგრამ დამავიწყდა. ჩემის აზრით, ეს აბსურდის საქმეა, რომ პეტერბურლიდან კავკასიაში ბლანკები გაგზავნო, მაშინ ერთი ორათ-



დაჯდება და თავის დროზედაც აღარ ექნება რკინის გზას ბლანკები. ერთი სიტყვით, ყოველი გარემოება ესეები მიიღე მხედველობაში და ისე ნუ დაბრუნდები, რომ საქმე არ გააკეთო. შენზეა დამოკიდებული ახლა ეს საქმე, რადგან პრესნიაკოვი სრული თანამგრძნობელია ამ საქმის.

შენი ერთგული გიორგი.

წერილი ოცდამეექვსე

30 ნოემბერს.

საყვარელო ძმაო ნიკო, დიდი ხანია შენგან წიგნი არა მაქვს, სწორეთ დაგენდურებოდი, რომ არ ვიცოდე, რომ შენ ბევრი ჯაფა გაწევს ზურგზე წერის გამო, მაგრამ თუ შეიხვედრებ დროს და ხანდახანს შენს ამბავს მომწერ ხოლმე, ძალიან დაგიმადლებ.

1. აქ იასტეჟებსკი იყო; მგონია ტარიფის ნაწილზე მუშაობს პრავლენიაში. პოლიაკია. იმან მელაპარაკა გორნიჩს ნიკო ნიკოლადე ძალიან ლანძღავს პეტერბურღში და საზოგადოთ აქაურს უპრავლენიას თავიდან თეხებამდისო, მაგრამ მე სალანძღავი აქ ვერაფერი ვნახეო. გორნიჩი მშვენიერი კაციაო, პრესნიაკოვთან იდგა და პრესნიაკოვს, როცა რამე უსიამოვნო ტელეგრამა მოუვიდოდა პეტერბურღიდან, გაჯავრებით წამოიძახებდა: აი, თქვენი ნიკოლადე რაებს მიშობაო, ცხადია რომ ეს იასტეჟებსკი ყველას აქაურ ნაჩაღნიკებს ელაპარაკებოდა შენს ძვირებს და გასმენდა.

მე ამას გწერ, იმიტომ რომ შენ ყოველივე უნდა იცოდე აქაური ამბავი რაც შენ შეგეხება. ქვეყანაზე მომქმედ კაცს ბევრი მტერი ყავს და გაფრთხილება უნდა.

2. ჩემთან კალის მთაში იყვნენ გერმანიის კაპიტალისტების წარმომადგენელი იოლესი და ბელგიის ტყვია-ვერცხლის სამთო მადნის დირექტორი ბილპაცი. ეს უკანასკნელი ძალიან დახელოვნებული ინჟინერი ყოფილა და ავტორიტეტიც ჰქონია. იოლესმა მითხრა, ეს კაცი მიტომ წამოვიყვანეო, რომ ამის დაკლადს დიდი მნიშვნელობა ექნება ბერლინისა და დრეზდენის კაპიტალისტების წრეშიო. ამ ბილპაცს კალის მთა მოეწონა თავის ნიმუშებით. წაიღეს რკინის ნიმუში, ვერცხლ-ტყვიის მადნის ნიმუში, ოთხი ბოჭკა, ასე ოც ფუთამდის თედელეთის ნავთი, გიშრის ნიმუში, ქვანახშირის ნიმუში, მარგანეცის ნიმუში და სხვა. დასწერეს ჩემთან წინ და წინი პირობა და ითხოვეს ექვსი თვის ვადა, რომლის





განმავლობაში იმათ უნდა გამოგზავნონ ინჟინრები იზისკანისათვის და ნამდვილი კანტრახტის შესაკრავათ. მე ჯერ კიდევ არ მჯერა ეს ამბავი, თორემ თუ საქმე ასრულდა, მოვითქვამთ სულს. ამავე კამპანიამ იყიდა პირობით სოლომონ შაშუროვისაგან ჩანახის ზავოდი, ნოვოროსიისკში ნავთის ადგილები ლევან მელიქოვისაგან და მოელაპარაკა მირზოევს მისი ზავოდისა და ალაგების ყიდვაზე სამ მილიონათ. ისინი უნდა დაბრუნდნენ ჩემთან მარტში.

კარგი იქნება, რომ პალაშკოვსკის ზავოდი მივაყიდვინოთ ამ კამპანიას. ამას მიტომ გეუბნები, რომ მითხრეს გაარიგე გაყიდვად.

იმათ თქვეს, რომ გერმანიაში დგება აქციონერული კამპანია მათის მოქმედებით, რომელსაც ექნება ორმოცი მილიონი ტალერი ფონდი კავკასიის მადნების საზოგადოთ საექსპლოატაციოთო. რამდენათაც რიგიანი კაცები არიან, ამას გამოაჩენს დრო, ვნახოთ.

3. თუ ძმა ხარ, ნიკო, ჩემი მდგომარეობა არ გამოგეპაროს. დანილოვი წამოვიდა მად და თუ შეგხვდეს ლაპარაკი, იქნება ურჩიო მაგას, რომ ითხოვოს პრავლენიაში ჩემი დამტკაცება აგენტათ.

იასტიჟებსკიმ შემაფიქრა, მითხრა თქვენი მდგომარეობა პრავლენიამ არ იცისო და თქვენ ჯამაგირის შესახებ მუდამ აყალმაყალი ხდება პრავლენიაშიო. ყვირილის გზაზე ახლა იზისკანიე არის для узкоколейной дороги. პრესნიკოვი ძალიან მონდომებულია ამ გზის გასაკეთებლათ. იზისკანიას შვრება რენკვისტის მინდობილობით, დმერთი არ გაუწყრეს, არ დაგვლუპოს, ძნელათ არ გახადოს საქმე.

ნიკო, შენი ქირიფე, წლის ბილეთები გამოუგზავნე: დიმიტრი ყიფიანს, თ. ალექსანდრე ბაგრატიონს, შორაპნის ვეზდის მარშალს, ვეზდის ნაჩალნიკს შორაპნისას და ნიკო ალავიძეს, მის პომოშჩნიკს.

შენი ძმა და მეგობარი გ. წერეთელი.

### წერილი ოცდამეშვიდე\*

12 აპრილი.

მე მინდოდა ყმაწვილები წამომეყვანა აღდგომებზე, მაგრამ ცუდი ამინდების გამო ვერ გავბედე. შემდეგ ოთხშაბათს ყმაწვილები ქალაქს წავიყვანე და ერთს მასწავლებელს ქალს მივაბარე, რომელიც ცნობილი პედაგოგია ტუილისში, საყმაწვილო ბაღი აქვს გამართული,

\* იბეჭდება მხოლოდ წერილის ნაწილი — ს. ხ.



ამ ბალთან შკოლაც აქვს მოწყობილი. ორი დანი არიან, გვარად გეტტეკემერ. ჩემის აზრით კარგი გამოცდილი ქალები არიან და ყმაწვილების მოვლაც სცოდნიათ, შენი დები თუმცა ამის გულისთვის საუკუნოთ წამეკიდენ, მგონია, მაგრამ, რა უნდა მექნა? ყმაწვილებს ერთი რომ სწავლის დრო მოუდიოდათ, ლევანი მერვე წელიწადშია და ჯერ რუსულის ლაპარაკი არ იცის. ამის გარდა მაზედ უმცროსი ბავშვი ირაკლი, კატოს ხელში მეტად გაუზნედა. ვიფიქრე, თუ ეს ბავში კიდევ აქ დარჩა, კაცის შვილად აღარ ივარგებს-მეთქი. თუმცა მეტად კარგათ უვლიდენ და ეფერებოდენ, მაგრამ მომეტებულმა მოვლამ და ბამბაში ხვევამ, ყმაწვილები უფრო დაასნეულა და გააუზნევა. ჩენს უფროს ქალს ელიკოს ახლავე ჯიუტი და უკმეხი ხასიათი გამოაჩნდა.

შენი გიორგი წერეთელი.

წერილი ოცდამეცხე

28 დეკემბერს.

ძვირფასო ძმაო ნიკო. დიდი ხანია შენთან წიგნი არ მომიწერია საზოგადო-ლიტერატურის საქმეების შესახებ, „Новое издание“ ში წავიკითხე შენი ქართული ლეგენდა. დიდმა ლიტერატურულმა ღირსებამ ამ სტატიისამ მეტად გამაკვირვა და ვამაზიარულა. ჩემის აზრით, შენ ამისთანა ხელოვნური რამ ჯერ არ დაგიწერია. მე ყოველთვის დარწმუნებული ვიყავი, რომ შენ დიდი ხელოვნური ნიჭი გქონდა. იქნება გახსოვდეს ჩემი რეცენზია შენს წიგნზე „სხვათა შორის“ \*\* თუ გახსოვს, მე მაში ვიწინასწარმეტყველე, რომ ამ თხზულების დამწერი განსაკუთრებით დიდ ხელოვნურს ხიჭს გვიქადებს-მეთქი მომავალში. მითუმეტესად სამხიარულო იყო ახლა ჩემთვის შენი დამწიფებული ნიჭის ნაყოფის წაკითხვა. ამ ერთმა დიდებულმა სურათმა მომაგონა ჩინებულათ და ხელოვნურათ დაწერილი ლეგენდარული სურათები ოპენ ჰეინისა. დაჯერებით გეტყვი, რომ რუსულს ლიტერატურაში ერთი რამ ასე პაწია და ასე ხელოვნურად ნაწარმოები არა არის რა. თუ საქართველოს ისტო-

\* შემდეგში ცნობილი მენშევიკი—კაკი წერეთელი.

\*\* ნიკ ნიკოლაძის „სხვათა შორის“ მოთავსებული იყო 1873 წ. „კრებულში“. აქ ნიკოლაძეს აწერილი აქვს თავისი მოგზაურობა რუსეთსა და ევროპაში, რეცენზია ამ ნაწარმოებზე მოთავსებულია „დროებაში“ 1873 ნოემბრის ღომერში ზ. წერეთლისა, ფსევდონიმით—\* \* (ორი ვარსკვლავი ფსევდონიმია).



რიას დაწვრილებით შეისწავლი, ვერ წარმოიდგენ რამდენი რამ ლეგენდები არის შიგ შენის ხელოვნების ღირსი. ვფიქრობ კიდევ, რომ მაღალი საგანი ჩვენის წარსულის ისტორიის ცხოვრებისა ნამდვილი შენის ნიჭის შესაფერი მასალაა და თუ გინდა მოიპოვო უკვდავება და ევროპის ყურადღება, ეცადე წარსულის ჩვენის ცხოვრების ლეგენდარულ მოთხრობების შესწავლას.

ეს სულ ქება, ნუთუ ნაკლულევანებაც ვერა შენიშნა რა გიორგიმ, უნდა მკითხო. მე მხოლოდ პირველი ნაწილი ამ მოთხრობისა წავიკითხე, არ მინდა ჩემი კრიტიკული შეხედულობა ამ წიგნშივე მოვასწრაფო, მინდა მეორე ნაწილიც წავიკითხო და მაშინ გეტყვი ყოველფერს. ნაკლულევანება როგორ არ არის ხელოვნების მხრით. არის და ჩემის აზრით არა მცირედი, რომელიც შენ უსათუოდ უნდა გააგდო ხელიდან, თუ გინდა სრული იქნეს შენი ხელოვნური ნიჭი...

ამ დღეებში შავროვმა\* დაბეჭდა რამდენიმე სტატია „კავკასიაში“ შენთან საბაასოთ კავკასიის ხალხოსნობაზე და ბუნებურს ენებზე სამართლის წარმოების შეუძლებლობაზე. სტატიას აქვს რუსოფილური და კვასნი პატრიოტული მიმართულება.

ამ სტატიების შესახებ ძალიან აღაძრა აქაური საზოგადოება.

ახირებულის გარემოების გამო მე ამ ცოტა ხანში აქაურს არისტოკრატულს წრეებში შემხვდა სიარული.

გეცოდინება, რომ ტრუბეცკოის კნეინას ბალი ჰქონდა, საცარუსის და განსაკუთრებით ქართული მაღალი წოდება დაესწრო. მე რომ ჩამოვედი ტფილისში დიდი მითქმა-მოთქმა დამხვდა, როგორც ამ ბალზე, ისე შავროვის სტატიებზე; რამდენათაც ბალს აქებდნენ მხიარულებით, იმდენათ შავროვის სტატიებს აძაგებდნენ უსინიდისო აზრების სარჩულის გამო.

ტრუბეცკოის ბალში ჩვენი ქართველი ლენერლები თურმე შეიკრიბნენ ერთს განსაკუთრებულს ოთახში: ზაქარია ჭავჭავაძე, ნიკო ჭავჭავაძე, ნიკო ამილახვარი და სხვ. იმათ დაიწყეს ამ სტატიებზე და პაღლეცი და მერზავეცი ბევრი უძახეს თურმე სტატიების დამწერს.

ამ ლანძღვაში რომ იყვნენ, ზაქარია ჭავჭავაძემ ანუგეშა ისინი შემდეგი სიტყვებით: Не беспокойтесь, наш Николадзе задаст ему

\* შავროვი იყო რუს-მემარჯვენეთა წარმომადგენელი ა/კავკასიაში. 1887 წლიდან „Новое обозрение“-ს ფურცლებზე მის წინააღმდეგ ცხარე კამათს აწარმოებს ნ. ნიკოლაძე.





жару, он разнесет его так, как разносили турецкую навалерию в Бежихметах“. მერე დაიწყეს თურმე შენი ქება და ყველამ, აღიარა, რომ единственный человек, который умеет с этими мерзавцами справляться, თუ ძმა ხარ, უპასუხოთ არ დაგრჩეს ეს სტატიები. აბა შენ იცი რა დღესაც დააყენებ.

ილიკო და შენი სახლობა პატივისცემით მომიკითხე.

შენი გიორგი.

### წერილი ოცდამეცხრე

ძმაო ნიკო. მოუთმენლად ველი, როდის გამოვა ჩემი სტატია: ერთი იმისთვის, რომ რაკი დავიწყე წერა ამ საგანზე, მინდა ჩემი პროგრამმა შეეასრულო, შენ რომ არ გეთხოვა, მე მაინცა-და-მაინც არ ვაპირებდი დაწერას, რადგან ვიცი და კიდევ შემიტყვია, რომ მაინცდა-მაინც ჩემი სტატიები არაფრათ ეპრიანება შენს რედაქციას. და რადგან დავიწყე, რომ არ გამათავებინო ეს, იმას ემგვანება, რომ ერთმა მეგობარმა მითი უშველა თავის მეგობარს, რომ ხელ-ფეხი გაუკავა, როდესაც მტერი მას ეჩხუბებოდა.

მეორე, კიდევ მითი მეჩქარება ჩემი სტატიების დაბეჭდვა, რომ აქ შიმშილით ვიხოცებით და იქნება, ცოტა რამ მოგვეშველოს.

შენი გიორგი წერეთელი.



## ეგნატე ნინოშვილი

1929 წელს\* 70 წელი შესრულდა ეგნატი ნინოშვილის დაბადებიდან. უნდა ვსთქვათ, ჩვენდა სამწუხაროთ, რომ ეგ. ნინოშვილის ბიოგრაფია, მისი ცხოვრების, მოღვაწეობის, აზროვნებისა და შემოქმედების განვითარების გზები, ჯერ კიდევ არ არის სათანადოთ შესწავლილი, მიუხედავად იმისა, რომ არსებობს რამდენიმე შრომა და წერილი მისი ბიოგრაფიის შესახებ.\*\* 70 წლის თავთან დაკავშირებულმა იუბილემა ინტერესი ეგ. ნინოშვილის ცხოვრებისა და აზროვნება-შემოქმედების შესწავლისადმი გააცხოველა. გამოქვეყნებული იქნა რამდენიმე მეტად საინტერესო მოგონება მის შესახებ, აღმოჩენილი იქნა რამდენიმე მისი კერძო წერილი და გადაწყვეტილი არის მისი სრული ნაწერების აკადემიური გამოცემა, მაგრამ ამით, რასაკვირველია, არ ამოიწურება ეგ. ნინოშვილის შესწავლის საქმე. ეგნატე რევოლუციონერი და სოციალისტი იყო, მას თავისი აზრების და მისწრაფებების ლეგალურად გამოთქმა არ შეეძლო; მისი მოღვაწეობა იატაკს ქვეშ წარმოებდა; ჯერ კიდევ ცოცხალი არიან მრავალი მისი თანამებრძოლნი და ნაცნობები.

ამ პირებს დიდძალი საინტერესო ცნობების გადმოცემა შეუძლიათ ეგნატეს ცხოვრებიდან და მოღვაწეობიდან. საჭიროა ეს ცნობები შეკრებილი და ჩაწერილი იქნეს საჩქაროთ, თორემ დრო მიდის და ძველ მოღვაწეთა გუნდი თანდათან მცირდება.

\* 1929 წელს.—რედ.

\*\* ე. ნინოშვილის პირველი ბიოგრაფია დასწერა გ. წერეთელმა 1895 წ. (იხ. „ორი მოთხრობა ეგ. ნინოშვილისა“, ჟურნ. „კვალის“ გამოცემა, 1895 წ.), იმავე წელს თ. სახოკიამ გამოაქვეყნა „მოამბეში“ ცნობები და წერილები მისი ცხოვრებიდან (იხ. „მოამბე“, № 12, გვ. 116—136. 1895 წ.). იმავე წელს გ. კ. დასწერა „Новое обозрение“-ში (იხ. № 3878, 1895 წ.). შემდეგ დროგამოშვებით იბეჭდებოდა მოკლე ბიოგრაფიული ცნობები. 1914 წ. თბ. სახალხო უნივერსიტეტმაც გამოსცა ცალკე ბროშურად მისი ბიოგრაფია.





ამ წერილში ჩვენ ვაქვეყნებთ ეგნატე ნინოშვილის მოწაფეობის გარ-  
წერილსა და კერძო ცნობებს მისი ცხოვრებიდან.

ცნობები შეეხება მისი მოწაფეობის პერიოდსა და  
საზღვარგარეთ—მონპელიეში ცხოვრების ხანას.

წერილების დიდი უმეტესობა მონპელიედან არის გამოგზავ-  
ნილი; შემდეგ ეკუთვნის „კვალში“ მოღვაწეობის პერიოდს.

### როგორ ცხოვრობდა ეგ. ნინოშვიდი მონაფეობის დროს

ეგ. ნინოშვილი ოზურგეთის სასულიერო სასწავლებელში შესუ-  
ლა 1874 წ., როგორც ეს ამავე სასწავლებლის საარქივო მასალებ-  
იდან სჩანს.\* ეს პერიოდი მისი ცხოვრებისა ასე თუ ისე გაშუქე-  
ბულია განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც ილ. ფერაძემ 1921 წ.  
გამოაქვეყნა ცნობები ოზურგეთის სასულიერო სასწავლებლის არ-  
ქივიდან, ეგნატეს შესახებ. როგორც ცნობილია, 1878 წ. ამ სას-  
წავლებელში მოწაფეთა გაფიცვას ჰქონდა ადგილი, სასწავლებელში  
გამეფებულ რეჟიმის წინააღმდეგ. ეგნატე ამ გაფიცვის მეთაური  
და სულის ჩამდგმელი იყო, რისთვისაც იგი გამოირიცხეს სასწავ-  
ლებლიდან. ეს მომენტი გააშუქა ი. ფერაძემ იმდენად, რამდენა-  
დაც ამის შესაძლებლობას იძლეოდა სასწავლებლის საარქივო მა-  
სალები. ქვემოთ მოყვანილ წერილში ჩვენ ვაქვეყნებთ ცნობას მისი  
პირადი ცხოვრების შესახებ იმავე პერიოდიდან. ცნობებს იძ-  
ლევა ესმა თოთიბაძე (70 წლის მოხუცი, ამჟამად თბილისში  
მცხოვრები), რომლის ოჯახშიც ცხოვრობდა ეგნატე მოწაფეობის  
დროს.\*\*

„14 წლის გამათხოვეს,—დაიწყო ესმა თოთიბაძემ თავის მო-  
გონება ეგნატეს შესახებ,—მიმცეს სინო (სიმონ) თოთიბაძეს, რო-  
მელიც ცხოვრობდა ოზურგეთში. წამიყვანეს იქ. ვცხოვრობდით  
ეხლა რომ სადგურია მატარებლის, იმას ზევით, მაღლობზე. რომ  
მიმიყვანეს, ეგნატე არ დამხთენია იქ. ჯერ ცხოვრობდა მანასე  
თოთიბაძისას და შემდეგ გადმეიარა, რადგან მოწაფეები სამი ძმაჲ

\* იხ. ილია ფერაძე: „ეგნატე ნინოშვილის მოწაფეობის გარ-  
შემო,“ მოთავსებულია ქუთაისის მწერალთა ლიტერატურულ კრებულში,  
1921 წ.

\*\* ეს ცნობა ჩაწერილია სიტყვა-სიტყვით როგორც გადმოსცემდა პატ. ესმა  
თოთიბაძე.





მელუები გვედგა მაინც. მელუები იძლეოდენ თვეში 4 მანეთს და საკმელი მისაკმელით მოქონდენ. ეგნატეს ფულს არ ვახთიებდით, მხოლოდ, რაც კი შეიძლო საკმელი მოქონდა მისი ზურგით შინიდან, რადგან ძაან ღარიბი იყო.

ეგნატე იქნებოდა ჩვიდმეტ წლამდე. სუსტი, მომადლო ტანის, ძაან ხმელი, ბეჭებში მოხრილი და ვიწრო და გძელ პირის სახის. იდგა იგენტან ერთად ბინაზე ჩვენსას და ოთხივე დეიარებოდა კლასში. გვეიდა წელიწად ნახევარი და ეგნატე გაგვეყო. ჩვენი ადგილის კუთხეში ფენზე გამოთხარა მიწა. მეიხმარია მელუები და დადგა ჯარგვალე. ასე ოთხ არშინიანი იქნებოდა ირგვლივ. დაასო ოთხი ბოძი და ზედ ააკრა შვაზე გაპობილი შეშები და ფიცრების ნაკიდურე, რომელიც ზოგი ჩვენგან წეილო, ზოგი მანასედან და ზოგიც სხვა მეზობლებმა მისცა. გადახურა რაცხა საწყლათ და დლობილი ჩელტის კარი შეკიდა ზედ. ჯარგვალეს გვერდები თითო თითის გორვაზე იყო დაშორებული. შით მიწაზე დადო ორი შეშა და ზედ დადვა სამი ფიცრის ნაკიდურე, რომელზეც ტანგოუხთელი წობოდა პირდაპირ. პირველათ მელუებიც მასთან ცხოვრობდა. ქვეშაგებელი არ ქონდა. ეცვა ერთი პალტო ვინცხეის ნაქონი, ძაან გახუმებული და იმით იყო სულ. ტანისამოს შინაურები ვეფერს უქერვიდა. ძველებს აძლევდენ ხან ჩვენები და ხან მანასესანი. არც ფეხსაცმელი ქონდა. ერთი წვეიდა შინ და შინაურებს ქალამანი შეიკერენ მისდა. ზამთარში ფეხშიშველი ჩამევიდა და იგი ხელით ჩამეიტანა (გზაზე დაგვებოდაო).

რაც გიეწყობოდა, სუფთა ბიჭი იყო საწყალი. გაზაფხულზე ან შემოდგომაზე, როიცხა ძაან სიცივე არ იყო, წვეიდოდა ნატანების წყლის პირზე, გეიხთიდა ტანზე, გარეცხვიდა ყველაფერს და ტანსაც დეიბანდა.

საქამდე ტანისამოსი შესრებოდა მიიმალებოდა ყვეროში და წიგნს კითხულობდა. ჩეიცვამდა მერე ნახევრათ მშრალს და მევიდოდა შინ.

საკმელს თვითონ იკეთებდა. ჯარგვალაში ქონდა: კელამიდე (თიხის კეცი), ლიტრე (პატარა დოქი), ხელ-გობა, და გატეხილი ჩახანე (თუჯის ქვაბი). კიდომ კუთხეში ქონდა მიყუდებული ყვეროს ცოცხი, რომლითაც გვიდა მის სახლს.

კადს ზელდა და იცხოვდა. თუ იყო რამე მინდორში, მონახვიდა ფხალს და მოხარჩვიდა, რასაც მარილს წააყრიდა, მიაკმევდა მკადს,



ან კიდომ ყველს ან ტარანს, თვარა და ქე იყო მშიერი. მიუხედავით ამისა სულ კითხულობდა და კითხულობდა. არ იქნებოდა მისი ტყვილა გაჩერება. სულ წიგნზე იყო მიციცქირებული.

სამკითხველო არ იყო მაშინ, მარა სულ სხვაი და სხვაი წიგნები მოქონდა და კითხულობდა. საცხეიდან ყოველთვის მეიტანდა წიგნს.

წიგნსაგით ეგნატეს არაფერი უყვარდა, იშვიათად დეინახავდი გაგორებულს და ან გათამაშებულს. არც იგი მოხთებოდა მისდგან, ახალგაზდა კაცი, რომ ქალებს გიეკიდება და დროს დაკარქავს. წიგნზე ქონდა კიბი მიქრილი.

ჩვენსას მევიდოდა და სიმინდის ფშნაზე რომ მოგვეხმარებოდა, წიგნს ჯორკოზე მიაყუდებდა გადაშლილს და თვალით იმას უყურებდა. კითხულობდა და შლიდა. ღამე შვადამემდი კითხულობდა. დღეი მეიმზადებდა ფიჩხებს და იმით ინათებდა სინათლეს, რის გამო ხშირათ თმაიც კი ქონდა შერუჯული. აბირბილდებოდა ფიჩხის ცეცხლი, წეიკითხვიდა ცოტას და ჩოუქრებოდა. კიდომ შეუერთავდა ფიჩხს და ამასობაში წაკითხულს მოყობოდა, რაც ბევრჯელ გამიგონია, რომ დამიტანებია ყური იქითკენ მიმავალს. კიდომ აენტებოდა და კიდომ წეიკითხავდა და ასე მწვალობდა შვა ღამემდი. სახლიდანაც რომ გევიხედავდით განათლდებოდა მისი ჯარგვალე უცფათ და დაბნელდებოდა. კი ჩანდა, ნუ გეშინია, დაღრიოშებულ კედლებიდან. კიდომ განათლდებოდა და მიბნელდებოდა. ასე იყო ზამთარშიც.

ყველას ეძინა და იგი კითხულობდა. რა ქონდა საწყალს! იყო: მშიერი, მწყურვალე, ჩოუცმელ-დოუხურავი, გაყინული სიცივით, უსინათლოთ და მარტუე მიგდებული, მარა მაინც კითხულობდა და კითხულობდა. მივეცით კრაქი და ნაფთსაც ხან ჩვენ, ხან სხვაი აძლევდა. გულზე ქინძისთავი ქონდა და იმით ამოუწევდა გულს, რომ ჩეიწობოდა. ხშირად რომ არ ქონდა ნაფთი და სხვისი შეწუხება ეზარებოდა, მაინც ფიჩხით ინათებდა. უწინ კი სულ მარტუე ფიჩხით იყო საწყალი. არავის არ აწყენინებდა საწყალი, ოღონ ზოგიერთი საყვედურობდა იმიზა, რომ ფიჩხი მიაქვს ჩემი ეზოდანო.

ყანაში კი იშონიდა საკმელს, თუ მიეხმარებოდა ვინმეს, მარა მაინც სიმშილი ერჩია — ოღონ წიგნი ეკითხა.

წელიწადნახევარი იმ ჯარგვალაში იყო. მერმედ კლასში რაცხა უჩენიკების აბუნტება დაწამეს და გამუჟადეს იმის გამოისობით.



წევრიდა მერმედ საწყალი საცხა და მისი ჯარგვალე კილომ დიდ-  
ხანს იდგა იქინე.

ამის მერე ეგნატე წევრიდა საცხა, მარა რომ ჩამევიდოდა ოზ-  
რუგეთს ყოლთვის მევიდოდა ჩვენთან. დასაქცევი დროი იყო და  
ქვეც დეიქცა, თვარა რას ერჩოდენ საწყალ ეგნატეს, სიმწრით სუ-  
ლი მიქონდა, სტავლობდა და იგიც არ დაანებეს“.

აგრეთვე დასძენს მთხრობელი: „ჩემი შვილი ნოე თოთებაძე მის  
გამო კატორღელი გახთა. გეიცნო ეგნატე და ჩეითრია მუშაობაში.  
ტფილისში სტამბის მუშა იყო ჩემი შვილი და იგი დადიოდა მას-  
თან. ეგნატე რომ მოკეტა, ძრიელ ნაწყენი იყო და მითხრა,—დედა  
ჩემო! ჩვენსას გაზდილი ბიჭი, რომელსაც თქვენ უბრალო ეგნატეთ  
იცნობდით, მთელ მოწინავე ხალხის ხელმძღვანელი იყოვო“.

### ეგნატე ნინოშვილი საზღვარგარეთ

ეგნატეს საზღვარგარეთ—ქ. მონპელიეში ცხოვრების შესახებ  
დღემდე ძლიერ ცოტა დოკუმენტი არსებობდა. ბიოგრაფები ეყრდ-  
ნობოდენ მხოლოდ ზეპირად გადმოცემულ ცნობებს და ავტობი-  
ოგრაფიულ წერილს („უბის წიგნაკს“). ამჟამად ჩვენ ხელთ არის  
ეგნატეს მონპელიედან გამოგზავნილი რამდენიმე წერილი, რომე-  
ლიც გიორგი და ანასტასია წერეთლების არქივში აღმოჩნდა. ეს  
წერილები საკმაო ნათელს ფენენ ეგნატეს ცხოვრების პირობებს  
საზღვარგარეთ. აქვე ვაქვეყნებთ საზოგადო მოღვაწის იოსებ გუნ-  
ცაძის მოგონებას ეგნატეს მონპელიეში ყოფნის შესახებ. აღნიშ-  
ნული პირი იმ ხანებში მონპელიეში სწავლობდა და ეგნატეც იქვე  
გაუცენია.

### მოგონება ეგ. ნინოშვილზე

პატივცემულო ამხ. სიმონ!

ეგნატე ინგოროყვას ცხოვრების შესახებ საზღვარგარეთ ბევრს  
ვერას მოგაწოდებთ, რადგან მისი ყოფნა იქ ხანმოკლე იყო. ერთი  
წელიწადიც არ დაუყვია მას იქ და იმ ხნის განმავლობაში ის უნ-  
დებოდა ენის შესწავლას. ის ჩამოვიდა თავის ამხანაგ სამსონ კან-  
დელაკთან ერთად 1886 წ. ქ. მონპელიეში. ორივენი—უკაპეიკოთ,  
არავითარი ცხოვრების სახსარი მათ არც ერთს არ ქონდათ. ასე



უკაპეიკოთ მათი ჩამოსვლა მოხდა შემდეგნაირათ: ჟენევიდან ჩამოვიდა მონპელიეში ერთი ქართველი, გვარათ სირბილაძე,\* სახელი აღარ მახსოვს, ის გავიცანი აქ და ამას, როგორც ეს თვით ეგნატემ მითხრა, მიეწერა მათთვის, რომ ჩამოსულიყვნენ მონპელიეში. ფულზე ნუ შეწუხდებითო, ჩემთან ერთად სხვა ქართველებიც არიანო და აქ ჩემთან იცხოვრებთო, ბევრ რამეს შეიძენთ აქო,— წერდა ის თურმე ეგნატეს. იმათაც გზის ფული ეშოვათ და წამოსულიყვნენ, მაგრამ ძალიან გაუკვირდათ, როდესაც აქ სირბილაძე არ დახვდათ მათ. მას ეს წერილი მიეწერა მონპელიედან და თვითონ კი ჟენევაში გაბრუნდა. ორი ადამიანის შენახვა ძნელი იყო და რადგან კანდელაკი ჯანსაღი კაცი იყო, მუშაობა შეეძლო ფიზიკურათ, მას სამუშაო უმოვე ლუდის ქარხანაში და ეგნატე კი, როგორც სუსტი, არ შეეძლო მას ფიზიკური მუშაობა, ჩემთან ერთად ცხოვრობდა. ის ძალიან მორცხვი ადამიანი იყო, პატიოსანი და გულწრფელი და ძალიან წუხდა ასეთ მდგომარეობაში ჩავარდნას. ერთხელ მან ძალიან მთხოვა მისთვისაც მეშოვა რამე სამუშაო, იქ მუშებთან ენასაც უფრო მალე შევისწავლიო, მაგრამ მან ერთი კვირის მეტი ვერ შესძლო მუშაობა, ისე სუსტი იყო. ენა რომ შეისწავლა იმდენათ, რომ მას შეეძლო წიგნების კითხვა, ის კვლავ დაბრუნდა საქართველოში. ამის შემდეგ მან მიყო მწერლობას ხელი და მიიქცია საზოგადოების ყურადღება.

პატივისცემით იოსებ გუნცაძე.

## ეგნატეს წერილები საზღვარგარეთიდან

სამწუხაროთ, ამ წერილის მხოლოდ ნახევებია შენახული. იგი უნდა იყოს ეგნატეს პირველი წერილი, საზღვარგარეთიდან გამოგზავნილი. ამ წერილს იგი იხსენიებს თავის მეორე წერილშიაც და შინაარსსაც იმეორებს. წერილზე თარიღი არ არის აღნიშნული, მაგრამ, როგორც მეორე წერილით ირკვევა, იგი დაწერილია 1886 წ. 10 დეკემბერს.

\* უნდა იყოს—სალარიძე.—რედ.



## წერილი პირველი

ძვირფასო ბიძავ,  
ალექსი!

ფრანციაში მივედი. გზაში არავითარი გასაჭირი არ მინახავს, მაგრამ საქმე ეს არის, რომ ვისთანაც ჩვენ წამოვედით, ის ეხლა ფრანციაში აღარ არის, სადღაც წასულა. უიმისოთ ჩვენი აქ დარჩენა შეუძლებელია. სამსონ კანდელაკი მისვლისთანავე ვნახე, მაგრამ რა გამოსადეგია აქ ერთმანეთის ნახვა: რადგან [სალარიძე]... უნდა დავბრუნდეთ. ალექსანდრე კვირკველაძე დიდი ხანია რაც გამობრუნდა. ვილაც მის ქვეყნის სომეხმა ასესხა გზის ფულები. მე და სამსონს ფულები არ დაგვირჩა, თორემ ჩვენც კვირკველაძესთან წამოვიდოდით. აქ ჩვენი საქმე ძალიან გაჭირვებულია, რადგან სალარიძე ვეღარ ვნახეთ. უიმისოთ რომ ჩვენ აქ დავრჩეთ, თვითუფს თვეში ოცდაათუთხმეტე მანეთი (35 მ.) მოგვინდება. აბა იფიქრე ოცდაათუთხმეტე მანეთს მე ვინ გამომი [გზავნის]?..

..... მესწავლა, მერე დიდი ბედნიერი ვიქნებოდით მეც და შენც. მაგრამ რაღაი? აღარ მოხერხდება უფულოთ. ეხლა ჩემო ალექსი, თუ გაახერხო, შინ რომ მომიყვანოს, იმდენი ფული გამომიგზავნე. ნუ შეშინდები: მოვალ, სამსახურში შევალ და ანგარიშებს გაეასწორებ. თომამ მივიდეს გრიგოლ [გურიელთან]...

..... თუ წერილი გამოგზავნო, ამაში რომ ადრესია, ისე დააწერეთ. წერილს განგებ გარჩეულათ ვსწერ, რომ წაკითხვა არ გაუჭირდენ. კალანდაძეებთან (ბესარიონთან, ან სიოსთან) მიდი ბათომში და ისინი ყოველივეს გასწავლიან. ეხლა სხვას ველარაფერს მოგწერ, ამ წერილის გამოგზავნა მეჩქარება.

ყველანს მოკითხვა. მოულოცავ მომავალ ახალ წელს. იცი ალექსი...

17/29 დეკემბერი, 1886 წელი

ფრანცია  
ქ. მონპელიე.

წერილი მეორე

საყვარელო ბიძავ, ალექსი!

უწინარეს ყოვლისა გისურვებ, რომ ახალი წლის დღესასწაული ბედნიერათ და მხიარულათ გაგეტარებოთ, გარდა ამისა, ალექსი, ამას წინეთ (10 დეკემბერს) წერილი მოგწერეთ, უეჭველათ მიიღებდით. იმ წერილში ყოველივეს გწერდით: თუ როდის მივედი



ფრანციაში და ან როგორ მდგომარეობაში ვარ. მაგრამ ვინ იცის, ეგებ ის წერილი დაიკარგა და არ მივიღია, ამიტომ საჭიროთ ვრაცხ ამ წერილში დაწვრილებით აღწერო ჩემი გარემოება: მეც და სხვა ჩემი ამხანაგებიც ფრანციაში წამოვედით სალარიძის იმედით, ის გვწერდა, რომ მოდითო. მაგრამ, წარმოიდგინე ჩვენი მწუხარება, როცა აქ—ფრანციაში მოვედით და სალარიძე აქ აღარ დავგვხვთა—გვითხრეს, შვეიცარიის სახელმწიფოში წავიდაო. კიდევ ჩვენი ბედი, რომ აქ ქართველი და სომეხი სტუდენტები ვიპოვნეთ, თორემ შენი მტერია, ჩვენ დავიხოცებოდით. ჩვენდა ბედათ იქნა იმათ აქ ყოფნა, ისე დაფაცურდნ და იზრუნენ ჩვენთვის, ვითომც ძმები მოსვლოდნ შინიდან. მეტადრე ერთი კახელი თავადიშვილია, გვართ ვახვახიშვილი, იმან, დიდიამ (მეგრელია) და ორმა სომეხებმა აღარა რა დაიშურეს: ოთახები დასადგომათ გვიშოვეს, რესტორანში საკმელზე გაგვარიგეს და სხვა. მაგრამ საუბედუროთ, ისინიც ღარიბებია, ოჯახიდან საყოფი ფულები არ მოსდით. რომ შეძლებულები იყვნენ, არა რას დაიშურებდნენ, ბევრი იფაცურეს, ჩვენი შინ წამოსავალი ფული უნდოდათ ეშოვნათ, მაგრამ ვერ იშოვეს, აქ დარჩენა შეუძლებელია: უკანასკნელი თვეში ოცდაათი მანეთი (30 მან.) უნდა ერთ კაცს. ესეც გაჭირვებით ჩააპურებს. ეს იმიტომ, რომ რუსული ფული მანეთი, აქ ათ შაურათ ღირს (1 მ.=2 ფრანკი და 35 სანტიმ). ასე რომ არ იყოს, შეიძლება თავი გაიტანოს კაცმა. ერთი სიტყვით აქ დარჩენა ჩემი არ შეიძლება, სიღარიბის მიზეზით, რამენაირათ უნდა დავბრუნდე საქართველოში, შინ. მაგრამ უფულოთ ეგეც არ შეიძლება, ძალიან კრიტიკული მდგომარეობაა ჩემი მდგომარეობა. ჩვენში რომ იტყვიან: „წინ წყალი უკან მეწყერიო,“ ისეა სწორეთ. სხვა რაღა მოგწერო.....

აი ჩემი მდგომარეობა, აწი შენ იცი, ალექსი, მუდამ ზრუნვაში და ტანჯვაში კი გაგატარებინე ცხოვრება. ახია რომ აღარ იზრუნო ჩემთვის. უწინ რომ წერილი გამოგვზავნე, თომას ვწერდი: გრიგოლ გურიელთან მიდი და უთხარი ჩემი გარემოება-მეთქი, თუ ჯერ არ მისულა, შეჰქველათ აწი მაინც მივიდეს, გრიგოლი თუ აქ დარჩენაზედ შემწეობას არ მომცემს, საქართველოში რომ დავბრუნდე, იმდენ ფულს კი გამოიმეტებს, რომ მოვალ, სამსახურში შევალ და გადავუხთი. თუმცაღა აქედან გამოსვლას ბევრი ფული უნდა, ასე რომ ას (100 მან.) ნაკლები არ კმარა, მაგრამ გრიგოლ



გურიელისთვინ ეს არაფერია. თუ გრიგოლმა უარი თქვას, ალექსი, კალანდაძეებთან ჩამოდი ბათუმში, იმათ მე მივსწერე და ისინი გაახერხებენ რამეს. ფული რომ მომივა, იმის შემდეგ ერთ მინუთს აღარ გავჩერდები აქ—მოვალ და რამე საქმეს დავეკიდები. გული არ გაგიტყდეს, რომ ღარიბი არ ვიყო და რომ წელიწადი აქ თავი შემენახა, ღმერთმა კაი დაგმართოს, კარგი იქნებოდა, მაგრამ დაიქცეს სიღარიბე! სამსონ კანდელაკს მგონია, ძმები გამოუგზავნიან აქ, რომ თავი ირჩინოს და ისწავლოს, იმდენ ფულს. ალექსანდრე კვირკველამეს ფული მოუვიდა და დაბრუნდა საქართველოში, მხოლოდ მე ჯერ-ჯერობით ძრიელ უიმედოთ ვარ და თუ რამე გაგიხდება, შენ იცი!

13 ამა დეკემბერს ჩოჩხათის სოფლის სხოდს მოვწერე წერილი, რომლითაც ვსთხოვ შემწეობას. იქნება ქნან კაცობა და არ დაიზარონ ამ საქმისთვინ შემწეობა, მაშინ ხომ გაკეთდა საქმე. სამ წელს აქ დავრჩები, ვისწავლი, შემდეგ დავბრუნდები და ქვეყანას ვემსახურები. თქვენც თქვენის მხრით სთხოვეთ, რომ მომცენ შემწეობა, თუ კი ტყვილა უარს არ იტყვიან, მათ სრულიადაც არ გაუჭირდებათ ეგეთი შემწეობა, რომ დაბრუნდები, მათ სამსახურში ჩავლევ სიცოცხლეს და დანახარჯს, ფულათ გადავუხთი...

ჩემო ალექსი, როგორც ეს წერილი მიიღო, ტელეგრამით მამცნე, მომივა რამე, თუ არა. მამცნე აქ დასარჩენი მომივა, თუ წამოსავალი. თუ არც ერთი არ მომივა, ისიც მამცნე. მაშინ სხვა რამეს ვიფიქრებ. ერთი სიტყვით, აგი რომ მიიღო, ტელეგრამა იმდღეს გამომიგზავნე. თუმცაღა აქ გამოსავლენი ტელეგრამა ძრიელ ძვირათ ღირს, მაგრამ რაც უნდა ღირდეს მოახერხე, თორემ წერილი დიდ ხანს ვერ მოვა. მოსვლამდე ჯავრით დავილევი. ტელეგრამის შემდეგ წერილიც მონწერე. მომწერე ყოველივე გარემოება, შინის ამბავი არაფელი არ დატოვო მოუწერელი. ყველას მოკითხვა.

მომიკითხე ყველა მოკეთებები. მიულოცე ჩემ მაგიერ დღესასწაული. გაახსენე ჩემი თავი.

შენი შემაწუხებელი ძმისწული ეგნატე ინგოროყვა. წერილს ან ტელეგრამას თუ მოიწერებით, აი ადრესი:

France.

Ecole d' Agriculture, Monsieur Wakhwakhoff, Montpellier.  
 გთხოვთ გადასცეთ ეგნატე ინგოროყვას.



აღრესის დამწერმა ფრანგული წერა უნდა იცოდეს ან ლათინური, თორემ ვერ დასწერს.

კიდევ ვიმეორებ: თუ ფულს ვერ გამომიგზავნი წამოსავალათ, ტელეგრამით მამცვენეთ, რომ ვერ გამოგზავნი-თქო. მაშინ სხვა რამეს ან ავს და კარგს ვიფიქრებ. რაც იყოს ტელეგრამას ველოდები.

P. S. ალექსი, კალანდაძეებმა, საზოგადოებამ და ან ვინმემ შემწეობა თუ არ აღმოგიჩინოს, არ იფიქრო, გულში არ გაივლო, შენ ჩემი აქ დარჩენა შეგეძლოს; უკანასკნელი თვეში ოცდაათ-ოცდაათი მანეთი (30 მან.) სჭირდება. იფიქრე ეს სამ წელიწადს რას შეადგენს?—ათას მანეთზე მეტია თითქმის, და თუ კი ვინმე შემწეობას მომცემს, ან გრიგოლ გურიელი, ან საზოგადოება და ან კალანდაძეები, მაშინ ხომ ცხადი ბედნიერება იქნება—სამ წელიწადში შევასრულებ აქ სწავლას.

ამასთან გთხოვ მომწერო, გრიგოლ გურიელმა დაიყენა ვინმე მწერალი, თუ არა. ჯერ თუ არავინ ყავს, მითხოვეთ არავის მისცეს—მე მოვალ (თუ გზის ფული მომივა) და დავდგები მასთან. სხვა ადგილს ის ემჯობინება. ეს კია, რომ გზის ფულათ ას მანეთზედ ნაკლები არ კმარა, აქედგან დაბრუნება ისე იათათ არ ღირს, როგორც იქიდგან წამოსვლა.—აქედგან ორჯერ მეტი სჭირია.

ე გ ნ ა ტ ე.

7 მარტი  
 — 23 თებერვ. 1887 წ. ფრანცია. ქ. მონპელიე.

წერილი მესამე

ალექსი ინგოროყვას.

ბიძავ ალექსი! ამ ერთი თვის წინათ მივიღე ტელეგრამა, ფულებს გიგზავნითო, მაგრამ მე კი არაფერი მომსვლია. თუ არაფერს გზავნიდი, რაღას მატყუებდი, ან ტელეგრამის ფული რათ დაჰკარგე? ეხლა, როგორც ეს წერილი მიიღო, ტელეგრამით მამცვნი: გამოგზავნილია ფული, თუ არა? თუ გამოგზავნილია, როდის, და თუ ჯერ არ არის გამოგზავნილი, როდის გამოგზავნით? ეს ცნობა იმიტომ არის საჭირო, რომ შეიძლება მე აქედგან სხვაგან წავიდე და ფული ტყვილა დაიკარგება, თუ წინდაწინ ტელეგრამა არ მომივიდა. ტელეგრამაში ნამდვილ უნდა იყვეს თუ რა დღეს გამოგ-



ზაენი ფულს. ფულის გამოგზავნა ბანკით შეიძლება, ბანკით გაშვებულ ფული ოთხ დღეს მოვა აქ, ფოქტით გამოგზავნილს კი თვრამეტი დღე სჭირია. რაც უნდა იყვეს ტელეგრაფი მაინც გამოგზავნეთ, ძრიელ ძვირათ არ ღირს: ორ მანეთამდე წაიღებენ. აგრეთვე ესეც უნდა იცოდეთ, რომ თუ მაშინდულებ მომეტყუეთ, ძრიელ ცუდი იქნება. მაშინდელმა მოტყუებამ ძრიელ დამაბრკოლა და ეხლა ხომ სულ დამლუბავს. ერთი სიტყვით, „კი“ თუ „არა“ მართალი უნდა იყვეს. თუ ამის მიღებისთანავე არ გამოგზავნეთ ტელეგრაფი, მერმე ტყვილა დაიკარგება: მე აქ აღარ ვიქნები, სადმე წავალ! ესეც მიკვირს: თუ ფული ვერ იშოვეთ, რატომ არ მომწერეთ. შვიდ კაპეიკს ხომ კი იშოვნიდით. ახლა მაინც მომწერეთ წერილი, თუ იმას ფიქრავთ, რომ ადრე მოვარაღათ მივსწეროთო, აი...\* თუ მაინც-დამაინც წამოსავალათ არის ჩემი საქმე და აქ მოცდაზედ არავინ შემწეობას არ მომცემს, მაშინ დღეიდგან ერთი თვის განმავლობაში თუ ფული მომივა, ორასი მანეთი მჭირია წამოსავალათ და აქაური ანგარიშებისთვინ და რამდენს იქით-იქით გაიწევს იმდენს იმატებს. ეცადეთ, რომ აქ დავრჩე და ვისწავლო, თქვენდაც კარგი იქნება და ჩემდაც. ასე ჩქარა დაბრუნება ძრიელ ცუდი იქნება, ტყვილა ჩაივლის ამდენი ხარჯი, ეცადეთ და შემდეგ მეც ვეცდები შევასვენოთ. ყველა! მოკითხვა.

შენი ეგნატე ინგოროყვა.

ადრესი: Франция. Montpellier, Ecole d'agriculture, Vakhvakhoff ეგნატე ინგოროყვაზედ გადასაცემათ.

ფრანცია ქ. მონპელიე 15/3 მარტი. 1887 წ.

წერილი მეოთხე

ეს ისეთ ვინმეს წაკითხვე, რომ კარგი კითხვა იცოდეს. გლახა ნაწვრია, სიმონ ჭყონიას თუ ნახავ ის კარგათ წაიკითხავს.

ალექსი ინგოროყვას

ალექსი! თქვენგან ტელეგრაფი მივიღე, რომ ფულები გამოგიგზავნეთო, მაგრამ ტყვილი გამოდგა: მე ფული არ მომსვლია და აწი თუ აქ ფული მოვიდა ტყვილა დაიკარგება, რადგან მე ხვალ

\* ერთი სიტყვა ვერ ამოვიკითხეთ.—ს. ხ.



ანგლიაში მივდივარ და ანგლიიდან შეიძლება ამერიკაშიც წავიდე. ჩემთან წამოვა სამსონ კანდელაკიც, თუ რატომ მივდივარ ინგლისში (ანგლიაში) იმის მოწერა ამ პატარა წერილით არ შეიძლება. თუ გინდათ ჩემი ამბავი გაიგოთ, ამ მარტის 24-ს ჩამოდი ქ. ბათუმში, იქ, მოვა ამ დროს ორი სტუდენტი, რომლებმაც აქ, ფრანციაში დაასრულეს სწავლა. ერთი იმათგანი რუსია და მეორე კავკასიელი ლეკი, ქართული ლაპარაკი არ იციან, მაგრამ ვინმეს მიიყოლიებ, რუსული ან ფრანციზული, რომ იცოდეს (ინგლისური, ნემეცური და იტალიანურიც იციან) და მიხვალთ იმათთან, ისინი ყოველივე ჩემს ამბავს გეტყვიან, შეიძლება შინ, ჩვენსას, გამოიარონ, კარგა მომზადებული იყავით, უცხო კაცებია და სირცხვილია პატივი რომ ვერ სცეთ. იმ პარახოდს, რომლითაც ის სტუდენტები მოვლენ ბათუმში ქვია სახელათ: Mingrelie—Marseille. ბესარიონ კალანდაძესთან ან სიოსთან რომ მიხვიდოდე, ისინი ყოველივეს გასწავლიან, თუ სად უნდა დახვდე პარახოდს. შეიძლება პარახოდმა დაიგვიანოს (თუ ცუდი დარი შეხვდა) და მოცდა დაგჭირდეს ბათუმში, ცოტა ფული იქონიე თან. ამ ზედმეტი, ამ პაწია წერილით რაღა უნდა მოგწერო: ჯერ კიდევ ვემზადები, უნივერსიტეტში არ შეესულვარ ჯერ-ჯერობით, რადგან დიდი მომზადება უნდა შესასვლელათ, მომავალ ოქტომბრის თვეში შევალ უნივერსიტეტში. ფრანციზული თითქმის გვარიანათ შევისწავლე, ლექციების გაგება შემიძლია. სხვა ენები: ნემეცური, ინგლისური და იტალიანური ჯერ-ჯერობით ძლიერ ცოტა ვიცი, ძლივს გავაგებინებ კაცს, თქვენგან რომ ფული მომსვლოდა ამ ზაფხულში დავბრუნდებოდი საქართველოში და ვინმე ვინმეს შემწეობას მოვსთხოვდი. ენკენისთვემდე თბილისში დავრჩებოდი და შემდეგ ისევ დავბრუნდებოდი ფრანციაში, ეხლა ამას ველარ ვახერხებ უფულოთ.

მოკითხვა ყველას. მშვიდობით, შენი

გენატე ინგოროყვა.

ფრანცია, ქ. მარსელი, 18/6 მარტი, 1887 წ.

წერილი მეხუთე

ალექსი! ამას წინათ მე მოგწერე, რომ საფრანგეთიდან ორი სტუდენტი მოდის და 24 მარტს ბათუმში შეხვდი-მეთქი. ეხლა იმ წერილის დამატებათ გწერ ამას: იმ სტუდენტებმა მე მასესხეს სამოცი



მანეთი და თუ შეგიძლია ბათუმში, რომ მოვიდნ დაახვედრე ეს ფულები თუ თლათ არ შეგიძლია, რამოდენიმე მაინც. მე რომ ტელეგრამით მომწერე: ფულებს გიგზავნიო, თუ გაქ, მე ნულარ მიგზავნი, აგინს დაახვედრე. აგინმა ძრიელ კარგი საქმე მიქნეს, გზის ფული მოუვიდათ და მე მომცეს, ეხლა თუ შენ ფული, ის ფული არ გადაუხადე, შინ წასავალი ფული აღარ დაურჩებათ, ბათუმში უნდა დარჩენ. ეცადე რამე. მე ეხლა მარსელში ვარ. აქედგან ადრე წავალ სხვაგან.

შენი ეგნატე ინგოროყვა.

რაც უნდა იყოს, 24 მარტს ბათუმში დახვთი.

ეგ. ნინოშვიდის წერილი ვარ. ჭიჭინაძესადმი \*

გამარჯობა ვარლამ! რას შვრები, ხომ ადრე ჩამოხვალ? მაშ ერთი დიდი ურემი ამბები ჩამომიტანე მანდე პიტერიდან. თუმცა-ლა ეხლა ბევრს არაფერს გწერ, მაგრამ როცა ჩამოხვალ, ჩვენც ერთ დიდ ბელელ ამბავს დაგახვედრებთ. იცი, შენ კაზიონი კი არა, არა კაზიონი ამბები ჩატენე გოდრებში. კაზიონებს, ძმავ, ჩვენც კი ვტყობილობთ „Московский ведомости“-ში.

სხვა, ჯანზე ხომ კარგა ხარ? ხომ არ გშიან? მაშ, სხვაფრივ რა უყოთ, გავძლოთ.

მართლა, ძლიერ სასიამოვნო იყო შენი წერილი (უკაცრავად, გვიან გამახსენდა). ბევრი ცნობები, ბევრი დარიგება და კაი სიტყვა.

იმის შესახებ კი არ ვიცი, რომ ამბობ—ტიმოფევეს რატომ წაეჩხუბეო. კაცო, სადაც წასაჩხუბებელია, იქ წაჩხუბება უნდა. რას მიქვიან მოთმენა და ისიც ადგილის გულისთვის! ჯანი გავარდეს იმ სიცოცხლეს, თუ კი ჩემს დღეში კომპრომისებზე ვივლი! იცი, ვარლამ, ჩვენი ცხოვრება უამისოდაც კომპრომისებით არის სავსე. არა, ძმაო, სადაც უსინდისობას დაინახავ, იქვე უნდა უკი-ჟინო. კიდევ კარგი, რომ ჩემი აფხაზ-გურული სისხლი თავის კალა-პოტში დამაგრდა და არ გადმოხეთქა, ესე იგი, რომ მართლა დიდი სკანდალი არ მოვახდინე, ისე წამოველ ტიმოფევეიდან. მაგრამ ეს ეხლა გავლილი ამბავია, ლაპარაკათ არ ღირს.

\* ეს წერილი დატყდელია „გრიგალში“ (№ 10, 1906 წ.), მოგვაწოდა ი. გრიშაშვილმა.



მე კიდევ ზესტაფონში ვარ და კიდევ ვალებით ვცხოვრობ. ზესტაფონში ეხლა კარგი სამყოფია. იმოდენა წიგნები გამოიწერეს ყმაწვილებმა, რომ მგონია თფილისშიაც ვერ იშონოს კაცმა მეტი.

ამ თვეში დავიწყე და ეს არის ამ ორ-სამ დღეში გავათავებ ერთ მოთხრობას, რომელსაც სახელად ქვიან „ქრისტიანე“. შედარებით სხვა ჩემ მოთხრობებთან არც ამას უშავს-რა. მინდა ამ დღეებში „ივერიის“ რედაქციას გავუგზავნო.

კარლო კარგათ არის. მარქსს სწავლობს. მომავალ ზამთარში, თუ მას შემდეგ—გაზაფხულში, იოსებ კაკაბაძე და ის აპირობენ საზღვარგარეთ.

არ ვიცი, ვარლამ, ფილოქსერის პარტიაში იშონი ადგილს, თუ ვერა. მგონია, ძნელია.

რადგანაც აღრე ვნახავთ ერთმანეთს, ეხლა ამაზე მეტს არაფერს გწერ.

შენი ეგნატე ინგოროყვა.  
1 აპრილი. 1892 წ. დ. ზესტაფონი

## წერილები ანასტასია წერეთელისადმი

წერილი პირველი

პატივცემულო

კნ. ანასტასია მიხეილის ასულა!

მოგილოცავთ ახალ წელს. ვისურვებ რომ მრავალს დასწრობოდეთ მომავალშიც ბედნიერი ცხოვრებით, მრავალჟამიერ იყოს თქვენი ნაყოფიერი მოღვაწეობა ჩვენი ქვეყნისთვის.

გთხოვთ გადასცეთ აგრეთვე ჩემი გულითადი მოკითხვა ბ. გიორგი ექვთიმეს ძეს. გუნატრი მრავალჟამიერ სიცოცხლეს და საქმეში მისებრ სულიერი ძლიერებას.

თქვენი წერილი და 20 მანეთი ფული გუშინ მივიღე. დიდ მადლობას მოგახსენებ დახმარებისათვის. მადლობელი ვარ აგრეთვე წერაკითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების გამგეობის, რომელსაც გადაუწყვეტია დამეხმაროს თვითურად თუთხმეტი მანეთით.

ძლიერ მესიამოვნა, რომ ჩემი სტატია დაიბეჭდება. ჩემი მოთხრობების დაბეჭდვისათვის მე არას დროს არ ავჩქარებულვარ, სტატიების დაბეჭდვა კი ყოველთვის მეჩქარება, ყოველთვის ბავშვივით მიძგერს გული, მინამ ჩემ სტატიას დაბეჭდილს დავინახავ-



დე. როცა მოთხრობას ვწერ, სრულიად დამშვიდებული ვარ, სტატიის წერის დროს კი ჩემი გული დელავს, თითქო ვიღაცას პირადად ვებრძოდე, ვეჩხუბებოდე. მოთხრობებში მე ვცდილობ, შეძლების და გვარად, დავხატო ჩვენი ხალხის ბნელი მხარე და წყლულები, სტატიებით კი ვებრძვი იმათ, ვინც თავიანთ ცრუ აზრებით ხელს უშლიან ყველას, ვინც კი ზრუნავს ხალხის წყლულის განკურნებაზე, ამის შემდეგ, რა თქმა უნდა, რომ ეს უკანასკნელი (სტატიები) უფრო საყურადღებოა ჩემთვის.

ჩემი მოთხრობა, „ჩვენი ქვეყნის რაინდი“, ისეთ დროს არის დაწერილი, რომ არ მგონია, როცა სულ ბოლომდე გადაიკითხავთ თქვენ ის მოთხრობა მოგეწონოთ, შარშან, როცა იმ მოთხრობის წერა დავიწყე, თბილისში ვიყავ. ჯერ ერთი თავი არ დამეწერა, რომ მომივიდა ტელეგრამა—„მამა გიკვდება და მოდიო“. მივატოვე მოთხრობის წერა და წამოველ სოფელში, სადაც დავრჩი ავადმყოფ მამასთან რამდენიმე დღე. შემდეგ ისევ დავბრუნდი თბილისს და განვაგრძე წერა. მაგრამ დავწერე თუ არა რამდენიმე თავი, მომივიდა მეორე ტელეგრამა, რომლითაც მაცნობებდნენ მამის სიკვდილს. მივატოვე ხელმეორედ თბილისი და წამოველ მამის დასამარხად. შემდეგ, როცა მეორეჯელ დავბრუნდი თბილისს, როგორც იყო, დაღლილმა, მოქანცულმა დავასრულე მოთხრობა. მოგეხსენებათ, ასეთ დროს დაწერილი მოთხრობა სუსტი გამოდგებოდა, ჩემი ფიქრით, შეუკეთებლად არ ივარგებს. მე კიდევ დავწერე ორ თავაზ ქალაქზე, თუ როგორ უნდა შეკეთდეს და მამასთანავე ვაგზავნი ცალკე ბანდეროლით.

შინდოდა რამე ერთი პატარა სურათი დამეწერა ამ სადღესასწაულოდ „ქვალისთვის“, მაგრამ ველარ შევიძელი.

მუდამ თქვენი პატივისმცემელი  
 გ. ნ. ბ. ინგოროყვა.

1 იანვარს, 1894 წ.  
 ს. ჩოჩხათი.

P. S. გთხოვთ გაზეთები მიგზავნოთ შემდეგი ადრესით: Ст. Джуматы. Г-ну начальнику станции для передачи И. Ингорокве. ამასგარდა, მომავალშიც თუ თქვენ იხებებთ საზოგადოების ფულის გამოგზავნას (15 მან. თვიურად), ჩემი ადრესი ეს არის: В. М. Ланчхуты. Проживающему на ст. Джуматы Игнатию Ингорокве.

18-<sup>1</sup>/<sub>23</sub>-94 ს. ჩოჩხათი



## წერილი მეორე

### პატივცემულო

კნ. ანასტასია მიხაილის ასულს!

თქვენთან და ბატონ გიორგისთან ორი სათხოვარი მაქვს: — „ივერიის“ რედაქციისაგან გასულ წელში ავანსად მქონდა მიღებული ოცდა თუთხმეტი (35) მანეთი. გასულ ნოემბერში, როცა მოთხრობა „ჩვენი ქვეყნის რაინდი“, დავიბრუნე „ივერიის“ რედაქციისაგან, გრ. ყიფშიძეს სიტყვა მივეცი, რომ მომავალი იანვრის დალევამდე ან თქვენგან ავანსად მიღებულს 35 მანეთს დაგიბრუნებ და, თუ ფული ვერ ვიშოვნე, მოთხრობას მოგცემ დასაბეჭდად და იმით დაგაკმაყოფილებთ-მეთქი. მოთხრობა იქნებოდა, თუ ფული, უეჭველად ამ იანვრის დალევამდე უნდა ჩამებარებია, ახლა, ეს არის, ეს იანვარი ილევა, იმდენი ფული მე ამ ხანაში ვეღარ ვიშოვნე, რომ ჩემს აუცილებელ საჭიროებაზედაც მყოფნოდა და კიდევ 35 მანეთი გადამენარჩუნებია (11 მანეთის და 20 კ. მარტო წამლები მინდება თვითურად). რაც შეეხება მოთხრობას, მართალია, ძველი თუ ახალი, მაქვს პატარ-პატარა მოთხრობები, რომლითაც შემოიღია გადავიხადო „ივერიის“ რედაქციის ვალი. მაგრამ ეს პატარ-პატარა მოთხრობები, რომ იმათ გადავსცე, გაიზოგებენ და მთელი წლის განმავლობაში იყოფინებენ „ივერიაში“ საბეჭდავად, რაო და თითქო მე კიდევ იმათი თანამშრომელი ვიყო. აი, ეს აღარ მინდოდა, აღარ მინდოდა, რომ ჩემი კალმით დაწერილი მოთხრობა, თუ სტატია გაზ. „ივერიაში“ დაბეჭდილიყო, ამ უკანასკნელ დროს მისგან არც არავინ მოელოდა უკეთესს. ერთი სიტყვით, ჩვენ ქვეყანაში აზროვნობას სძინავს და მხოლოდ ხანდახან ბოდვასავით ნაპერ-ნაწყვეტად წამოიძახებს იმას, რაც უკვე ნახევარი საუკუნეა სააზროვნო არხივში არის გადადებული, ამიტომ საჭიროა რომელიმე სამწერლო ორგანომ ვალად ჩასთვალოს ჩვენს ქვეყანაში აზროვნების გამოფხიზლება. შარშან ეტყობოდა, რომ „კვალი“ არ გაუბოდა შორს ასეთს მოვალეობას, ის არ უშინდებოდა კვაზი-პატრიოტების საყვედურებს. წრეულსაც, იმედია, „კვალი“ არ უმუხთლებს ამ თავის ვალს. მე დარწმუნებული ვარ, რომ ჭეშმარიტება გამორკვევისთვის დავა და პოლემიკა აცოცხლებს და საინტერესოდ ხდის გაზეთს ანუ ჟურნალს და არამც და არამც არ აფრთხობს საზოგადოებას მისგან (გაზეთისგან), რო-





გორც ეს ჩვენში ბევრებს ჰგონიათ, ადრე თუ გვიან ქვეშარიტებას უფრო ბევრი თაყვანისმცემელი ეყოლება, მანამ დღეს ჩვენ ქვეყანაში მოწონებულს სოფიზმებს და დამყაყიბულ აზრებს.

მე ამ უკანასკნელ დროს ფიზიკურად ძლიერ დავსუსტდი, მაგრამ ამისი კი სრული იმედი მაქვს, რომ ჩვენი აზრი, რომელსაც კი ბეჭდვით გამოვთქვამ, ფაქტებიანად დავამტკიცო, ჩვენს კვაზი-პატრიოტებთან საბრძოლველად ჯანიც მეყოფა, სწავლაც და ფაქტებიც, ამათი ცრუ აზროვნობის გამოაშკარავებას ბევრი არა უნდა რა. ვაზოლოებ ჩემს წერილს—დიდი ფული დამედვა, ვალად „კვალის“ რედაქციის, მაგრამ იმედი მაქვს გადავიხდი.

ბატონ გიორგი ექვთიმეს-ძეს მორჩილს სალამს მოვახსენებ, მარად თქვენი პატივისმცემელი.

გ გ ნ ა ტ ე ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა .

P. S. წერა-კითხვის საზოგადოებას გამოვუგზავნე წერილი, რომ დეკემბრის ფული—15 მანეთი მივიღე-მეთქი.

ჩემი ადრესი. Ст. Джуматы. И Ингореква.

ამიტომ გთხოვთ, თუ შეიძლება, დამავალეთ კიდევ და გადაეცით ჩემ მაგიერ გრ. ყიფშიძეს „ივერიის“ რედაქციისთვის ოცდათუთხმეტი მანეთი. მართალია, ძლიერ დიდი ვალი მექნება მაშინ თქვენი, მაგრამ იმედი მაქვს გადავიხადო. თუ ერთად არ შეიძლება 35 მანეთის გადახდა ყიფშიძისთვის, ნახევარი, ან მესამედი უშოვით და დანარჩენი შემდეგისთვის იყოს. მხოლოდ ეს კია, რომ კვიტანცია, უეჭველად, უნდა ჩამოართოთ მიცემულ ფულში ყიფშიძეს, თორემ, ვინ იცის... იქნება დაავიწყდეს.

ბოდიშს ვიხდი, რომ იმდენზე გავკადნიერდი, ჩემი საქმეების გასწორების მონდობაც კი გაგიბედეთ. მაგრამ იმედი მაქვს თქვენი კეთილი ადამიანობის, მაპატიებთ.

აი ეს გახლავთ პირველი ჩემი სათხოვარი.

მეორედ ჩემი სტატიის „ძველი, თუ ახლის“ დაჩქარებით დაბეჭდვას გთხოვთ. მოთხრობა „ჩვენი ქვეყნის რაინდი“-ის დასრულებამდე თუ ის სტატია დაუბეჭდელი დარჩა, მაშინ ძლიერ დავგიანებულები იქნება. ძლიერ საინტერესოა გავიგოთ, რა ფაქტებს და მოსაზრებებს დაუყენებენ წინ ჩვენი კვაზი-პატრიოტები ჩემს სტატიას? მე რომ „მოამბის“ პროგრამა და შინაური და უცხოეთის ქრონიკები წავიკითხე! ღმერთო ჩემო! ასე გეგონებათ, ამ კა-





ცებს საფრანგეთის პირველ რევოლუციას აქეთი ფაქტების, მიმართულებების, კლასების, დასების და სხვების, რომლებიც ევროპაში არსებობის დღეს გაჩნდნენ და მომდინარეობენ, ამბათაც კი არ გაუგიათ რაო. პოლიტიკური ეკონომიის ხომ, მგონია, ადამ სმიტის გარდა, არა წაუკითხავთ რა ამ საგანზე. „ივერია“ ხომ ადგია და ადგია რეაქციის გზას.

## ს. ჭიბლაძის წერილი ეგნატეს უკანასკნელი დღეების შესახებ

დიდათ პატივსაცემო ბატონო

ანასტასია მიხაილის ასულს!

ეგნატე ინგოროყვამ მიიღო თქვენგან გამოგზავნილი ფულები. რადგანაც მას პასუხის მოწერის თავი აღარ აქვს, მე მომანდო გულწრფელი მადლობა მოგიძღვნათ თანაგრძნობისათვის,—ეგნატე ეხლა სოფელშია. აქ არჩია დალიოს უკანასკნელი დღეები თავისი მწარე სიცოცხლისა. თუთხმეტი დღეა, რაც დავსცქერი მის აუტანელ ტანჯვას. ბათუმის ექიმების სიტყვით ის ამ გაზაფხულს ვერ გადიტანს. მადა სულ დაეკარგა, ხმა მიუწყდა, ლოგინიდან ადგომა სრულებით არ შეუძლია. მიუხედავად ამისა, როცა უკეთ იგრძნობს თავს, ცდილობს განაგრძოს თავისი ახალი მოთხრობა „პარტახი“. მაგრამ ამოდ: კალამი ხელიდგან უვარდება და საშინელი აღელვებული იწყებს ცურვას თავისი მწარე ოფლში. აგრე ლევს სულს ეგ კეთილშობილი ადამიანი. საშინლად ტანჯავს მას ის გარემოე ბაც, რომ არ ძალუძს პასუხი მოგწეროსთ თქვენ და სხვა პატივსაცემ პირებსაც, რომლიდგანაც ის თანაგრძნობის წერილებს ღებულობს.

თქვენი ღრმად პატივისმცემელი  
ს ი ლ ი ბ ი ს ტ რ ი ჯ ი ბ ლ ა ძ ე.

25 აპრილი.

P. S. მინდოდა პასუხი მომეწერა ბ. იაკობ ექვთიმეს ძე\* გოგებაშვილისათვისაც, მაგრამ ვერ ვახერხებ, რადგანაც სამწუხაროდ მათი ადრესი დავკარგე, დიდათ დამავალებთ, თუ აცნობებთ, რომ მისგან გამოგზავნილი ფულებიც მივიღეთ.

ს. ჯიბლაძე.

\* უნდა იყოს: სვიმონის-ძე,—რედ.





\* \*

ეგნატე ნინოშვილის ნაწერების აკადემიურ გამოცემასთან დაკავშირებით, სხვადასხვა პირთა და მოღვაწეთა არქივებში, ძველ ჟურნალ-გაზეთებსა და მუზეუმებში დიდძალი ახალი საინტერესო მასალები იქნა აღმოჩენილი ეგნატეს შესახებ. საგრძნობი ნაწილი ამ მასალებიდან თვითონ ეგნატეს კალამს ეკუთვნის „მნათობისა“ (№ 8—9—10. 1930 წ.) და „ქართული მწერლობის“ (№ 11-12, 1929 წ.) ნომრებში ჩვენ უკვე გამოვაქვეყნეთ ზოგიერთი საინტერესო მასალები ეგნატეს შესახებ და მისი კერძო წერილები და ავტობიოგრაფია. ამჟამად ჟურ. „მნათობის“ რედაქციის თხოვნით ვაქვეყნებთ ჩვენი მწერლის ჯერ გამოუქვეყნებელ სამს კერძო წერილსა და ოთხს კორესპონდენციას 1888-89 წლების „ივერიაში.“

### ეგნატე ნინოშვილის კერძო წერილები

ა) წერილი სიმონ ქუმბურიძისადმი

IX  
18 26 86 წ.

სოფ. ჩიბათი

ძვირფასო სულიერო ძმაო სიმონ!

ძლიერ მომენატვრა თქვენი ნახვა, მაგრამ ოხერი აქაური აბანდული და უმნიშვნელო საქმეების გადამკიდეს სად მაქვს დრო, რომ დავსტკბე ძმა მეგობრების ნახვით და ლაპარაკით? ფეიქრობ, გამოვეთხოვო აქაურობას, მაგრამ ჯერ-ჯერობით თითქმის მოჯადოებული ვარ, ვერ ვახერხებ. თუ ღმერთმა ქნა და გამოვეთხოვე, ნახევარ თვეს არსად არ წავალ—სულ სახლში დავიჩეხები და იმედი მაქვს ამ დროს განმავლობაში არ მოვაკლდები თქვენს ხშირს ნახულობას. არ ვიცი თქვენ იგრძენ ჩემში რაიმე სიმპატია, თუ არა და მე კი რაღაც ისეთი სიმპატიური კაცი გავიცან თქვენში, რომ თქვენი დაახლოვება ძრიელ სასიამოვნოდ მიმაჩნია. აქაურ მასწავლებელთანაც ძმურათ და მეგობრულათ განწყობილი ვარ; იმის გამო ძლიერ მენანება აქაურობის დატოვება. ეს ისეთი ყმაწვილი არის, რომელიც არ აუჩქარდება კაცის გაცნობას და დაახლოვებას, ესე იგი, სინამდინჯათ არ გაიგებს კაცის გარემოებას, არ გაუხსნის გულს, ხოლო როცა კაცს გაიცნობს, მაშინ კი მთელს მის გულის სიღრმეში ჩაახედევს, გულის სიღრმეში, სადაც პატიოსნება,



კეთილშობილური გრძნობები და ლტოლვილებანი გაცხოველებულან და ცხოველდებიან—ერთი სიტყვით ის არის ტიპი ნამდვილი ივერიელისა, თავგანწირული პატრიოტი, რომელიც მე დარწმუნებული ვარ, ოდესმე შესწირავს სიცოცხლეს თავის სამშობლო... \* გარდა ამისა, სიმონ, მაკვირვებს: ერთი როგორ არ შეგეხვდა საჭიროება ლანჩხუთისაკენ გამომგზავრებისა? იქნება კიდეც იყავ და ჩვენთან არ ჩამოუხვით. უეჭველია შეეჩვეოდით ამდენს ხანს ჩოჩხათის Mademoiselle-ებს და ველარ პოულობთ დროს წასვლა-წამოსვლისა. სხვანაირი სოფელია ჩოჩხათი! უცბათ შეიტყუებს მლოცველებს ვენერის საყდარში ტერფსიხორას ფეხებზედ სამთხვეველათ, მაგრამ ნამეტანი ლაყბობა მომივიდა, უეჭველად თავი მოგაბეზრე და ამიტომ კიდეც ვათავებ ეხლა, გინატრი რა წარმატებას და კეთილ დღეობას.

თქვენი სულიერი მეგობარი ეგნატე ინგოროყვა.

P. S. გაზეთები თუ რამე გამოიწერე, მამცნე.

ამ წერილში მოხსენებული სიმონ ჭუმბურიძე ახლო მეგობარი იყო ეგნატესი. იგი 1886-88 წლების განმავლობაში მსახურობდა მასწავლებლად გურიაში, — სახელდობრ სოფ. ჩოჩხათში. ს. ჭუმბურიძე გურიიდან ხშირად გზავნიდა წერილებს გაზ. „ივერიაში“. 1888 წ. ივნისიდან მან ჩოჩხათის სკოლას თავი დაანება და ზემო იმერეთში—ამაშუკეთის სკოლაში დააწყო მასწავლებლობა. თავის კორესპონდენციებს ხშირად აწერდა დორეშელს. შემდეგ იგი მღვდლად ეკურთხა, ზიწერ-მოწერა ეგნატესა და ჭუმბურიძის შორის ხშირი ყოფილა 1889 წლამდე. სამწუხაროდ, ეგნატეს წერილებიდან მხოლოდ ეს ერთი აღმოჩნდა ჭუმბურიძის არქივში. არის კიდეც ერთი პატარა ნაწყვეტი მისი წერილი, რომელიც თვით ს. ჭუმბურიძეს მოყავს 1894 წელს დაწერილ თავის მოგონებაში ეგნატე ინგოროყვას შესახებ. ჭუმბურიძის ეს მოგონება ჯერ-ჯერობით არსად არ დაბეჭდილა. მასში საინტერესო ცნობებია ეგნატეს ცხოვრებიდან. მოგეყავს ერთი ადგილი ამ „მოგონებიდან.“

„ჩვენი ერთმანეთის გაცნობის შემდეგ (1886 წ.) არ გასულა

\* აქ ერთი სიტყვა ვერ ამოვიკითხეთ.—ს. ზ.





ერთი კვირა, რომ ეგნატესაგან დაახლოვებით შემდეგი შინაარსის წერილი მივიღე:

„სულიერო ძმაო სიმონ! პირველად მეგობრულ მოკითხვას მოგიძღვნი და გინატრი ყოველ კეთილ საქმეში წარმატებას. შენ ჯერ შეუჩვენელი ხარ მადაურობას და, ალბათ, მოწყენილი იქნები, მაგრამ მალე გაგიცნობენ, მიგიწვევენ-მოგიწვევენ და გულს გადააყოლებ. მე ხომ შენში ისეთი სიმპატიური კაცი გავიცანი, რომ ნახვას არ მოგაკლებ, თუ ამ დასაქმევ კანცელარიას დავალწითავი. სიღარიბეს დაუდგა თვალი, თორემ სოფლის კანცელარიაში განა დაიდგომება კაცი. ორიოდ გრძელში მაქვს ამოსაგები და ის თუ დავტყუე როგორმე გაიძვერა მამასახლისს, მერე აქ რომ დამაბან, მაინც არ დავდგები. მგონია მალე განვთავისუფლდე აქედამ და გნახავ. შენი სულიერი ძმა ეგნატე ინგოროყვა.“

მართლა არ გასულა ამის შემდეგ ოთხი ხუთი დღე, რომ ეგნატეს კანცელარიისათვის თავი დაენებებია და ჩოჩხატში ჩამოვიდა. შინ ყოფნის დროს უფრო ხშირად ჩემთან იყო. ის სკოლაში შევირდებს ან მე მეხმარებოდა სწავლებაში ან იქვე თავის ნათესავ ვასაძისას იყო. სკოლას რომ მოვრჩებოდი, დავიწყებდით ჟურნალ-გაზეთებისა და წიგნების კითხვას. ხან ის კითხულობდა და მე ვისმენდი, ხანაც მე ვკითხულობდი და ის ყურს მიგდებდა; ხან ისეც ვშვებოდით, რომ ის რომელიმე წიგნს შინ წაიღებდა წასაკითხავად, შემდეგ მოვიდოდა და იმის შინაარსს მე მომიყვებოდა და აგრეთვე მეც გადავცემდი ჩემგან წაკითხული წიგნის შინაარსს. წიგნებს და ჟურნალ-გაზეთებს უხვად გვიგზავნიდა ბ. სპირიდონ თოფურიძე სამოქალაქო სკოლის წიგნთ-საცავიდან და სამოქალაქო კლუბიდან, სადაც საერთო ფულით ჰქონდათ გამოწერილი მასწავლებლებს საუკეთესო რუსული და ქართული ჟურნალ-გაზეთები. განსვენებულს ძლიერ უყვარდა მოთხრობებში ტიპების დაკვირვება და აწონ-დაწონვა. ის უფრო გაიტაცა ტურგენიევის, ტოლსტოის, გოგოლის და დოსტოევსკის თხზულებებმა. ტურგენიევის ნაწერებში ძლიერ მოსწონდა მოთხრობა „Отцы и дети“, მას აკვირვებდა ბაზაროვის სულიერი ძალა, ენერგია და არკადის ბედოვლათობა. ამნაირად გავატარეთ დრო თითქმის შუა ნოემბრამდე. ამ დროს ეგნატემ და ორმა სკოლის მასწავლებელმა გადასწყვიტეს საფრანგეთში წასვლა და იქ საჯარო ლექციების სმენა. ფრანგული ენა შინაურულად ცოტა შეისწავლეს. იმათ ჰქონდათ გან-





ზრახვა რაიმე ხელობა მეცნიერულად შეესწავლად და საზოგადოებრივ ცოდნა სამშობლოში გაეცრცელებინათ. მეც მირჩიეს მათ წაეყოლოდი, მაგრამ შექლება არ მქონდა, ამასთან ფრანციულ ენასთან ძლიერ უკაცრავად გახლდით და ამიტომ უარი ვსთქვი. ეგნატეს რაც წიგნები ჰქონდა მთლად მე გადმომცა. ესენი ჩემთვის საჭირო აღარ იქნება და ფულად მისაგძლე რამეო. მე რაც შემეძლო ფული მივეცი, ზოგი მამამ შეაგროვა და გიორგობისთვის გასულს 1886 წელში ეგნატე და მისი ამხანაგები მარსელში გაემგზავრენ. იქ ძლიერ ძვირად დაჯდომოდა ეგნატეს ცხოვრება და 1887 წლის იანვარში თუ თებერვალში, სწერდა მამა-ბიძებს, მე და აგრეთვე სხვა მეგობრებსაც: ფული მომაშველეთ, შიმშილი მკლავს, ერთი სამშობლოში ცოცხალი მოვიდე და ყველას გადაგიხდით ვალსაო (აკი აგვისრულა კიდევ). მარტში თუ აპრილში, კარგად არ მახსოვს, ეგნატე გურიიში მოვიდა“.

როგორც ცნობილია, საფრანგეთში ეგნატემ რამდენიმე თვე დაჰყო (1886-87 წ.) დღემდე ეგნატეს საფრანგეთში ცხოვრების შესახებ ძლიერ ცოტა ცნობები გვქონდა, ისიც მეორე პირის მიერ გადმოცემული. ამჟამად აღმოჩნდა თვით ეგნატეს ექვსი წერილი საფრანგეთიდან გამოგზავნილი 1886-87 წლების პერიოდში. ნაწილი ამ წერილებისა—სახელდობ ეგნატეს წერილები თავის ბიძა ალექსი ინგოროყვასადმი—ჩვენ უკვე გამოვაქვეყნეთ 1930 წლის „მნათობში“, \* მოგვყავს აქ ახლად აღმოჩენილი ექვსი წერილი საზღვარგარეთიდან.

ბ) წერილი სიო კალანდაძისადმი

7 მარტი — 1887 წ. ფრანცია. ქ. მონპელიე.  
23 თებერვალი

ძმაო სიო!

იქნება გაჯავრებული იყვეთ ჩემზედ, რომ, ცალკე წერილი ვერ მოგწერეთ, მაგრამ მე მგონია თქვენ და ბესარიონ ერთ სულს შეადგენთ, თქვენში ყოველივე საერთოა და ამიტომ ყოველთვის საერთო წერილს გწერდით აქომამდე (ექვსხელ მოგწერე წერილი, თქვენგან არც ერთ ხელ პასუხი არ მღირსებია). წერილები ვრცელნი არ იყვნენ, მაგრამ ჩემს მდგომარეობას უეჭველათ შეიტყობდით იმ წერილებიდან. მეტადრე ჩემს ადრესს, რომელსაც ისე გულ-

\* იგულისხმება ზემოთ მოთავსებული ხუთი წერილი.—რედ.



188





გრამმის პასუხი შენ სახელზედ გამოგზავნე. უეჭველად მიიღებდით. აგრეთვე გეცოდინება ისიც, ფული გამოგზავნილია თუ არა—დაიხარჯეთ შენ და ბესარიონმა და ტელეგრამით მამცვნეთ ყოველივე ამის შესახებ, ორივეს ერთი ტელეგრამის ფასი (3 თუ 2 მან.) არ დაგლუპავთ. თუ გამოგზავნილია—მამცვნეთ რომელი თვით და რიცხვით და თუ ჯერ არ არის გამოგზავნილი, როდის გამოგზავნიან. ურჩიე ალექსის, რომ ფული ბანკით გამოგზავნოს. თუ ტელეგრამით არ მამცვნეთ ფულის გამოგზავნა, შეიძლება ტყუილად დაიკარგოს ფული, რადგან მე სხვაგან წავალ. მოველი ტელეგრამით.

ე გ ნ ა ტ ე.

ეს წერილი საინტერესოა ეგნატეს ცხოვრების გასაცნობად საზღვარგარეთ. წერილში მოხსენებული ალექსი არის ეგნატეს ბიძა; ბესარიონ კალანდაძე, —ეგნატეს ახლო მეგობარი; თვით სიო კალანდაძე იყო ახლო მეგობარი ეგნატესი და ბათომში მსახურობდა. ვ ა ხ ვ ა ხ ო ვ ი —მონაპელების აგრონომიული ფაკულტეტის სტუდენტი ა. ვახვახიშვილი, რომელთანაც ჩამომხტარი იყო ეგნატე; ს ა მ ს ო ნ კ ა ნ დ ე ლ ა კ ი —ეგნატეს პირადი მეგობარი, რომელთანაც ერთად წავიდა ის საფრანგეთში. ეგნატეს წერილთან ერთად იმავე კონვერტით წერილი გამოუგზავნია ამ კანდელაკსაც, რომელშიც ამცნევს სიო კალანდაძეს მისსა და ეგნატეს მდგომარეობას მონაპელებში.

გ) წერილი პეტრე უშიაკაშვილისადმი

[1892 წ. 14 თებერვალი]

ძვირფასო ბ. პეტრე იოსებისძე!

თქვენი წერილი მივიღე. დიდ მადლობას მოგახსენებთ კეთილდარიგებისათვის. თქვენი ერთი სიტყვაც ძვირფასია ჩემისთანა გამოუცდელი კალმით მოვარჯიშისათვის. თქვენი წერილი რამდენიმეჯერ გადავიკითხე. უნდა მოგახსენოთ, გული გამითბო, გამამხნევა, მისმა გულს წაფელმა მამობრივმა კილომ. ამ წერილს ისე შევინახავ ჩემ სიკვდილამდე, როგორც ერთ ძვირფასს განძს.

რაც შეეხება ყაჩაღობას ჩვენს სამშობლოში და კერძოთ გურიანში, მე თანახმა ვარ, რომ აქ, დღევანდელ გარემოებას გარდა შთამომავლობასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს. ჩვენი (საქართველოს) ისტორიული ცხოვრება ისეთი იყო, რომ ყოველად შეუძლებელია



იმისაგან ტრადიციულად გადმოცემული ცუდი ზნე-ჩვეულება ასე ადვილად ამოიფხვრას ჩვენში. ჩვენს ხალხში ტრადიციულად გადმოცემული ცუდი ჩვეულება და ინსტიქტი რომ გაიწმინდოს, ამისათვის კიდევ რამდენიმე საუკუნეა საჭირო.

მაგრამ ამასთან ესეც უნდა მოგახსენოთ, რომ დღევანდელი გურიის ხალხის საყოველთაო ყაჩაღობის მიზეზი იმდენად შთამომავლობითი ცუდი ინსტიქტი არ არის, რამდენათაც სოციალური და ადმინისტრაციული წესწყობილება. დასამტკიცებლად ამისა ისიც კმარა, რომ სამოციან და სამოცდა ათიან წლებში, როცა შედარებით ეხლანდელთან გვარიანი კარგი მაზრის უფროსები იყო და როცა ხალხს სწამდა შრომით და გარჯილობით ხეირიანად მოვაწყობთ ჩვენს ცხოვრებასო, გურიაში ყაჩაღი არ მოიპოვებოდა. მაგრამ გავიდა წლები, გაცრუვდა იმედები, იმ დროინდელი რბილი ადმინისტრაცია შეიცვალა სასტიკს, ხალხის შეურაცხყოფს ადმინისტრაციამ, მაზრის უფროსებმა წაღმა და უკუღმა, ბრალზე და არა ბრალზე—დაუწყო ხალხს მათრახით ცემა და გურულმაც, ამპარტავანმა გურულმაც ველარ მოითმინა, — „ამ სიცოცხლეს სიკვდილი სჯობს“-ო, სთქვა და აიღო თოფი ხელში. ვინც ახლო იცნობს დღევანდელ გურიის ყოფა-ცხოვრებას, ის რა თქმა უნდა იმისთანა „დანოსი“-სებურ ფელეტონს არ დასწერს გურულებზე, როგორც გუშინ წინ სა ნ ა ნ ო ს (სტ. ჭრელაშვილის) ფელეტონი იყო „ივერიაში“. ის გურიის ხალხს კი არა, დღევანდელ წესწყობილებას დასდებს ბრალს გურიაში ფიჩხობის გამო.

მე, რასაკვირველია, სრულიადაც არა მაქვს პრეტენზია მაზედ, რომ ჩემს „სიმონა“-ში სრულად ყოფილიყოს დახატული დღევანდელი გურიის ხალხის მდგომარეობა. მე ჯერე ამისთვის საკმაო ძალაც არა მაქვს და მერე კიდევ, თუნდა ძალაც მქონდეს, სად შემიძლია დინჯად და ძლიერ დაკვირვებით ვხატო ხალხის ცხოვრება მაშინ, როცა ლუკმა პურისათვის მოუსვენრად იქით-აქეთ გწანწალე? ძლიერ უკაცრავად დამრჩა „ივერიის“ რედაქცია: აგერ რაღაც ათი თვის განმავლობაში ოთხი (დიდი და პატარა) მოთხრობა და ერთი დიდი სტატია დალესტნის შესახებ დაბეჭდა ჩემი, დაბეჭდა და თან ქებასაც მეუბნებოდა—კარგია შენი ნაწერებიო, მაგრამ ფულად კი ერთი გროში არ გამოიმეტა ჩემთვის. რა უშავდა მცირეოდენი ხელფასი მოეცა, ამით მეც საშვალეა მომეცემოდა შემდეგაც დამეწერა რამე. რომ ისე ღარიბი იყოს „ივერიის“ რედაქ-



ცია, არ შეეძლოს თანამშრომლისათვის ფულის მიცემა, მაშინ მეც არ დამწვავდა გულს. მაგრამ სხვებს კი აძლევს და მე რაღა ვიყავ? თუ კი ჩემი ნაწერი რაღაც ათი თვის განმავლობაში ოცდაორი ფელეტონი მიაწოდა მკითხველებს, ურიგობა იქნებოდა, რომ ორიოდ გროში ჩემთვისაც გაემეტებია? არ ქნეს და ეს იყო მიზეზი, რომ გუშინ უარი მოვსწერე,—თქვენს გაზეთში არაფელს დავბეჭდავ-მეთქი. ბრძანდებოდეთ ნეტარებით, თქვენი ერთგული

ეგნატე ინგოროყვა.

P. S. უკაცრავად. ამ მცირე წერილში ვერ მოვახერხე საკმაოდ მეტასნა თქვენთან: ეგნატე.

\*

ეს წერილი აღმოჩნდა პეტრე უმიკაშვილის არქივში, რომელიც პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილთან ინახება (უღრმესი მადლობა პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილს ამ წერილის დედნის გადმოცემისათვის). სამწუხაროდ, პეტრე უმიკაშვილის წერილი არ არის შენახული. იგი, ალბათ, ეგნატეს არქივთან ერთად დაიღუპა.

ეგნატეს ეს წერილი დაწერილია 1892 წლის თებერვლის 14-ს, (თვით წერილის დედანზე პ. უმიკაშვილის ხელით მოწერილია: „მივიღე 18 თებერვალს, 1892 წელს“).

პეტრე უმიკაშვილი (1838—1904) 60-იანი წლების ერთ-ერთი ცნობილ მოღვაწე მწერალია. 80-იან წლების მეორე ნახევარში იგი მსახურობდა ნ. ლოღობერიძის ზესტაფონის კანტორაში, სადაც გაეცნო ეგნატე ნინოშვილს. მისი წერილი გამოუწვევია ეგნატეს მოთხორობას „სიმონას“, რომელიც „ივერიის“ 1892 წლის იანვრის ნომრებში დაიბეჭდა ფელოტონებად და რომელმაც დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა მკითხველ საზოგადოებაზე. ყაჩაღობის, ფირალობის შესახებ ეგნატეს მთელი რიგი წერილებისა ჰქონდა მოთავსებული 1888-89 წლების „ივერიაში“ (იხ. ქვევით).

წერილში მოხსენებული სანო—არის ცნობილი პუბლიცისტი სტ. ჭრელაშვილი, ერთ დროს ნაროდნიკი და აღნიშნულ პერიოდში კი გაზ. „ივერიის“ უახლოესი თანამშრომელი და მისი იდეოლოგიის მოზიარე. ნინოშვილის მიერ დასახელებულ წერილში („ქართველთა შორის“) სანო აღნიშნავს, რომ გურია ყოველი მხრივ კარგ მდგომარეობაში იმყოფება,—მდიდარი ბუნება, სააღებ-მიცემო-გზები და შავი ზღვა, და მრავალი სხვა. მშვიდობიან მდგო-



მარეობასთან ერთად, ხელს უნდა უწყობდეს გურიის წარმატებასა და ეკონომიურ აყვავებას; მაგრამ გურიის ხალხი არ სარგებლობს ამ მშვიდობიანი, ხელსაყრელ პირობებით, და ნაცვლად ენერგიული შრომისა თოფს ჰკიდებს ხელს საყაჩაღოთ. სანო სრულიად ვერ ხედავს, ან არ სურს დაინახოს, რომ ყაჩაღობა სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული პირობების შედეგი იყო გურიაში. ყაჩაღობის მიზეზებს იგი გურული ხალხის ფსიქოლოგიურ განწყობილებაში ეძებდა. სანოს ამ წერილს ძლიერ აღუშფოთებია ეგნატე. სანოს წერილი დაბეჭდილია „ივერიის“ 1892 წლის 12 თებერვლის ნომერში.

1891 წლისა და 1892 წლის (თებერვლამდე) „ივერიაში“ ეგნატემ მოათავსა შემდეგი თავისი მოთხრობები: „არ შიყენი“, „უცნაური სენი“, „პალიასტომის ტბა“, „სიმონა“ და „წერილი დაღესტნიდან“. ეგნატეს ნაწერებს ხალხი ძლიერ ეტანებოდა და „ივერიის“ მკითხველთა რიცხვი ამით საგრძნობათ გაიზარდა.

სამწუხაროდ, ეგნატეს წერილები „ივერიის“ რედაქციისადმი დღეს-დღეობით დაკარგულია. ჩვენ ვფიქრობდით, რომ იგი აღმოჩნდებოდა გრ. ყიფშიძის არქივში, მაგრამ თვით ეს არქივი აღმოჩნდა სრულად განადგურებული.

### ეგნატე ნინოშვიდის წერილები გაზ. „ივერიაში“

ქვევით ჩვენ ვაქვეყნებთ ეგნატეს რამდენიმე წერილს, რომელიც მოთავსებულია გაზ. „ივერიაში“. ეს წერილები დღემდე სრულიად უცნობი იყო, მაგრამ მისი ახალი ფსევდონიმის ე—ი-ს გახსნამ და „ივერიის“ ნომრების ხელახლა გადასინჯვამ საშუალება მოგვცა ამ წერილებზე ეგნატეს ავტორობა დაგვედგინა.

უკვე ცნობილია, რომ ეგნატე 1887 წლიდან თანაშრომლობდა გაზ. „ივერიაში“. პირველი მისი წერილი—„გურიის ამბები“—ფელეტონად დაიბეჭდა ეგ-ინ — ის ფსევდონიმით „ივერიის“ 1887 წლის ნომერში (№ 165). შემდეგ, მისი კერძო წერილებიდან ჩვენ ვიცით, რომ იგი 1888 წელშიაც გზავნიდა წერილებს „ივერიაში“. სამწუხაროდ, ყველა ამ წერილების დადგენა ერთობ ძნელია ამჟამად. აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთ წერილებს რედაქცია ამოკლებდა და სრულიად ხელმოუწერლად ათავსებდა გაზეთის „ახალ ამბებში“.



მკითხველის საყურადღებოდ ვაცხადებთ, რომ აქ გამოქვეყნებული წერილებს ჩვენ ამჟამად უკომენტარიოდ ვებეჭდავთ. ვრცელი კომენტარიები ამ წერილებს გაკეთებული ექნება „ეგნატე ნინოშვილის აკადემიური გამოცემის“ მესამე ტომში, სადაც მოთავსდება ეს წერილები ვრცელი შენიშვნებითა და განმარტებებით.\*

აღვნიშნავთ აგრეთვე, რომ ამ კორესპონდენციებში მოყვანილი ზოგიერთი ცნობა ეგნატეს გამოუყენებია შემდეგ თავის მოთხრობებში; მაგ. „გოგია უიშვილში“, „სიმონაში“ და სხვ.

## გ უ რ ი ა\*\*

### წერილი პირველი

როგორც ყველგან, ისე გურიაშიაც გზები (გარდა რკინის გზისა) და ბოგირობი გლეხ-კაცის შრომით გახლავსთ გაკეთებული. ვინ მოსთვლის რამდენი სიმწარე და მწუხარება უნახავსთ გზის საკეთებლად გაწვეულს გლეხებს! რამდენს თოვლ-ჰყაპიანს და ყინვიათს ტაროსებში გდებულან უსახუროდ ტრიალს მინდორში! ვინ მოსთვლის იმასაც, რამდენჯერ გზის საკეთებლად გაწვეულ გლეხებს „ნაზირატელის“ ოჯახშიაც უმსახურნია მთელის კვირაობით, უზიდავს წყალი, შეშა, ფქვილი და სხვანი „ნაზირატელის“ ოჯახისათვის. მაგრამ ამ უკანასკნელ დრომდე, რაკი გზის კეთება მარტო გლეხების მკლავზედ იყო დამოკიდებული და არა იმათს ჯიბეზე, ისინი როგორც იყო უძლებდნენ ყველაფერს. ამ უკანასკნელ დროს კი, გლეხების სამწუხაროდ, სულ სხვანაირად გადატრიალდა საქმე: ერთმა ხერხიანმა კაცმა, რომელსაც გზის საქმეში ხელი ჰქონდა, მოიფიქრა: მოდი, გლეხებმა თავიანთი ბარ-ნიჩბები იქით წაიღონ და სამაგიეროდ გზების გასაკეთებლად თეთრი ფულები მოიტანონ; მერე, რაკი ფულები ბლომად იქნება, გზებს—კი არა, რაგინდა, რომ მე ვერ გავაკეთოვო. ამის მოფიქრება და აღსრულება ერთი იყო (რადგანაც მომფიქრებელი ახირებული ვინმე არ გახლავსთ). „ტარშინებმა“ გამოუცხადეს გლეხებს—გზის საკეთებლად გაწვევა გვიპატიებია, მაგრამ სამაგიეროდ გზის გასაკეთებელ ფულებზე ბევრი ჭინჭილ-მინჭილი არ იყოსო! რამდენიც გიბძანოთ, მოიტანეთ,

\* ამ შენიშვნებისა და განმარტებების დაწერა განსვ. სიმონ ხუნდაძეს აღარ დასცალდა. ეგ. ნინოშვილის მესამე ტომი, მის მიერ გამზადებული, 1935 წ. გამოიცა მისი წინასიტყვაობისა და კომენტარიების დაურთველად.—რედ.

\*\* „ივერია“, № 201, 1888 წ.



ასეა ბრძანებაო. აქ-კი დაადგათ გასაჭირის ოფლი ჩვენს გლეხებს. ფულით გზების კეთება ჩვენ სად შეგვიძლიან. მამასახლისის ჩვეულებრივის თავის ფხანით უპასუხებს გლეხობა:—„ჩვენი ფული ჩვენივე მკლავიაო“. „ტარშინებმა“ ამ პასუხს ყურიც არ ათხოვეს, გაუსიეს სოფლებს თავიანთი „პომოშნიკები“ და ყოველ ორს თვეში თითო ჯერ მაინც ახდევინებენ გლეხებს ოჯახეულობაზედ ორს-სამს მანათსა და მეტსაც.

ასე და ამგვარად, დღეს გურიაში გზების გაკეთება გლეხობისთვის წინანდელზე ოცჯერ უფრო ძნელია, მაგრამ სამაგიეროდ გზის „ნაზირატელსა“ და „პოდრაჩიკს“ კი გაუადვილდათ საქმე. აი ეს არის ოსტატობა, აი!

ვის არ ახსოვს, რა შიში და მოძრაობა დაჰბადა შარშან გურიაში მიწის ძვრამ! პარასკევი, შაბათი, მკვდარი, ცოცხალი—სულ ყველა გაჩუქთა იმ მიწის ძვრის სახელობაზედ. ბოლოს ძლივ-ძლიობით დაიწყნარეს გურულებმა გული და მოუბრუნდნენ თავიანთსაქმეს. მაგრამ დახე, იმოდენა ქთამმა და საჩუქრებმა სულ ამოდ ჩაიარა და ამ მდგომარე სექტემბრის 14-ს განთიადისას ამ დაუნდობელმა დედამიწამ ქე არ შეანძრია გურიაში თავისი ზურგი! წინანდებურადვე შიშმა შეიპყრო ჩვენი მკვირცხლი გურულები, მართალია, მიწის ძვრა ისე მძლავრი არა ყოფილა, როგორც წარსულს წელს, მაგრამ შიშს დიდი თვალეები აქვს.

— მოგვაკითხა, ძამიაგ, და მაინც მოგვაკითხა! პაწაი რომ კიდევ გაქაჩებულიყო, კვერცხსავით გასკდებოდა.—ამბობენ ბევრნი გურიაში ამ მიწის ძვრის შესახებ. სამწუხარო ის არის, რომ ვისაც ძველი, ფეხებ-შერყეული საწოლი აქვსთ, ისინი 14 სექტემბრიდან მოყოლებული ყოველ ღამეს ჰგრძნობენ მიწის ძვრას, რადგანაც თავიანთი საწოლის რყევა მიწის ძვრა ჰგონიათ და ხალხს აშინებენ:

— ამხელა კაცი მოვიხარე და ამდონი მიწის ძვრაც აღარ მინახავს! ფარსავი აღარ მოელის ქვეყანასო,—ამბობს ხან ერთი და ხან მეორე.

თუ რა ქთამსა და საჩუქარს გაიმეტებენ ამ ხელად ამ მიწის ძვრის სახელობაზედ ჩვენი გულუხვი გურულები, ეს-კი არ ვიცი, თუმცადა-კი იმედია, დაუსაჩუქრებელს არც ეხლა დასტოვებენ მეუფეს.



## გ უ რ ი ა \*

### წერილი მეორე

გასულ ზამთრიდგან დაწყებული ვიდრე ამ მდგომარე ოქტომბრის თვემდე ძალიან კარგი ამინდები დაიჭირა გურიაში: არც ნამეტანი წვიმები იყო, არც ნამეტანი გვალვა და არც ძლიერი ქარი. ამ ოქტომბერმა—კი წვიმები დაიწყო, წვიმებით გაატარა და ამ ბოლოს კიდევ ჩამოგვითოვლიანა, დღეს 31 ოქტომბერს გურიის არე-მარე თოვლით მოთეთრებულია (ოქტომბრის თვესა გურიაში თოვლი ძლიერ იშვიათი ამბავია!) მაგრამ ამ ერთი თვის ავი ტაროსი არაფრად გამოჩნდება, რომ შევადაროთ გასულ თვეების ნასიკეთავარს, სწორეთ ღვთის შეცოდება იქნება, რომ გურულმა კაცმა წრევანდელ ამინდებზე და მოსავალზე საყვედური თქვას. როგორც ჩვენში იტყვიან, წელს წმ. ელიამ სიკეთის თვალთ მოხედა გურულებს და წმ. გიორგიმ კი—სიუხვის კალთა დაიბერტყა ჩვენს ყანებში. გურულმა მუშებმა გამოკატრეს თავიანთი ნალიები (სასიმინდოები) ღომ-სიმინდით. „ბამეშჩიკებმა“ და მათმა მოურავებმაც ზომ მუშებზე კიდევ უფრო მოითბეს ხელი წლევეანდელის მოსავლით.

სამაგიეროთ ბახუსი ძალიან მოწყენილი და დაღვრემილი შეგვეჩქნა, რადგანაც გურიაში ვაზები ნაცარმა სულ ერთიანად შემუსრა. ის დალოცვილი, აქამდე დაწუნებული, „ადესაიც“-კი (იზაბელას ვაზი) დაჭირიანდა და იშვიათად თუ ვისმე ახალწლამდე სამყოფი მოსვლოდეს. არ ვიცი—კი, ღვთის წინაშე, წელს რით-ღა ჩაიმხიარულებენ ხახას, „აბადელას“ დროს, ჩვენი მხიარული გურულები? ნიშანში-კი ეტყობათ, რომ რუსული „აჩიშჩენნაია“ უნდა შემოიღონ ხმარებაში. აბა როცა ეს ფიცხელი სასმელი (არაყი) და ფიცხელი გურულები ერთად შეიყრებიან, მაშინ ვნახავთ სეირს, მაშინ შევესწრებით ხანჯლების ტრიალს.

მორჩენ რა ნამუშევრის აღებასა და მოიმსჯეს რა გული კარგის მოსავლით, გურულები ეხლა წუნს უდებენ თავიანთის ეკლესიების შენობებს—ძველია, არ გვეკადრება, უკეთესი ავაშენოთო. ოცამდე სოფელი კი იქნება დღეს გურიაში, რომ ეკლესიების ქვიტ-

\* „ივერია.“ № 236, 1888 წ.



კირის შენობების აგებისათვის ფაცი-ფუცობს და ათასობით ფულს აკროვებს ამ საგნისათვის; თვითეულ კომლზე ასი-ორასი მანეთი გააწერეს, თუმცა-ღა ღარიბები კი წიწმატობენ—არ შეგვიძლია ამდენი ფულის გადახტა, ამდენი ფული რომ გადავიხადოთ, სულ გავნადგურდებით, ფუტი (კომლი) გაგვიცივდებაო, მაგრამ, როგორც ყველგან, ისე ჩვენშიაც ღარიბ-უბედურის სურვილი მდიდარ-შეძლებულის სურვილის კუდი გახლავთ.

ეხლა საქმე იმაზე მიდგა თუ რომელს ადგილას ააშენონ ახალი ეკლესიები. ადგილის გამორჩევამ დას-დასობა და დავიდარაბა გამოიწვია. ყველა კუდა-მწყერა ჩვენებურს მდიდარს უნდა, რომ ეკლესია მის სიახლოვეს აშენდეს. ამგვარმა სურვილმა და დას-დასობამ ამას წინათ იმსხვერპლა აქაური ერთი გამოჩენილი კაცი, რომელიც ერთის დასის მოთავედ ითვლებოდა.

დას-დასობის საქმე მეტად გაამწვავეს დედაბრებმა, რომელთა ღამ-ღამობით ანგელოზები ეცხადებათ და ეუბნებიან: აქა და აქ უნდა დასდგან ეკლესიაო. საჭირ-ბოროტო ის არის, რომ ყველა დასს თავიანთი სახელგანთქმული, ანგელოზთან მოსაუბრე დედაბერი ჰყავს და ერთი დასი მეორეს არ უჯერებს, რადგანაც თავისი დედაბრის სიტყვები მიაჩნია ჭეშმარიტებად. ღმერთმა ჰქმნას, რომ მშვიდობიანად და უსისხლოდ დაბოლოვებულიყოს ეს საქმე ჩვენში! თუმცაღა-კი ჩვენ ჩვენობით იმედი არა გვაქვს ასეთს გამწვავებულის საქმის მშვიდობიანად დაბოლოვებისა, მეტადრე მაშინ, როცა საქმე მივარდნილია ისეთს მოციქულებზე, როგორიც სოფლის დედაბრებია!..

ყველა ყველაა, მაგრამ ამ ვილაც ყაჩაღებმა შიშის ზარი დასცეს დღეს გურიის მკვიდრთ; ამ ყაჩაღებს შიშით დღეს ჩვენში ხუთი-ექვსი კაცი თუ არ არის ერთად, ისე გზად წასვლას ვეღარავინ ჰბედავს; ქალები და ბავშვები სახლიდან ვეღარ გამოქაჩანებულან, ზოგიერთები ვერც თავიანთ სახლში გახლავან უშიშრად. აგერ ერთი კვირა არ არის მას შემდეგ, რაც სოფ. ჩოჩხათში ერთის გლეხის ჯალაბს დაეცენ ყაჩაღები, საწყალი სახლის უფროსი სულ ერთიანად დაჰკეპეს, თუ რამ ნივთი ებადათ წაართვეს და გაუდგნენ გზას. ხარსა, ძროხას და სხვა საქონლის მოპარვას ხომ საზღვარი არა აქვს; ოზურგეთის სიახლოვეს ისე დღე არ გაივლის, რომ ვისმე საქონელი არ მოჰპარონ.

სამწუხარო და თან სასაცილო კიდევ ის არის, რომ ზემოხსენ-



ნებული ყაჩაღები ზნეობითს მოძღვარობასაც ჩემობენ. „აღამიანს“, რომლის ჯიბეებს ეს ყაჩაღები „ობისკ“-ს უშვრებიან, თუ არაფერი აბადია, ესე იგი, ან ფული და ან ნივთი არა აქვს, სულ პანდურის ცემით დაჟეჟენ,—როგორ იქნება ასე ხელცარიელი გზაში წასვლაო! მეორეხელ არ მოგივიდეს ეგ ბაიყუშობა, თორემ სულს ამოგწვდიო!

— რა გქნა ღარიბი ვარ, არაფერი გამაჩნიაო, ემუდარება თურმე ყაჩაღებს ამ გასაჭირში ჩავარდნილი აღამიანი, მაგრამ თქვენც არ მომიკვდეთ, სანამ კარგა არ შეზელენ, მანამ არ მოეშვებიან.

— ნუ ზარმაცობ, გაანძრიე ხელი და აღარ იქნები ღარიბიო, დააბარებენ თურმე ეს თავ-გასული მორალისტ-პოლიტიკო-ეკონომები, მიატანენ კიდეც რამდენსამე პანდურს და გაისტუმრებენ.

ე. ი.

## გ უ რ ი ა \*

წერილი მესამე

აგერ რამდენიმე წელია მას აქეთ, რაც ლანჩხუთელებმა განიზრახეს ორკლასიანი სასწავლებლის დაარსება, იმ ხელად, ღვთის წინაშე, უნდა ვსთქვა, ძალიან კარგათ დაიწყეს საქმე, კლასებისთვის კარგი, სუფთა ოთახებიანი სახლი უნდა აეგოთ და კარგი მასწავლებლები უნდა მოეწვიათ. ასე გასინჯეთ, სასწავლებლის მოსამსახურე ბიჭებიც რჩეულნი უნდა ჰყოლოდათ. ასე იყო იმ თავითვე ლანჩხუთის რჩეულთა აზრი და ვინ ენა-ყბედი გაჰბედავდა მაშინ იმის თქმას, რომ ეს განზრახვა ლანჩხუთელებისა აუსრულებელი დარჩებაო. ყველანი სიხარულით მოველოდით—აი ლანჩხუთელები გაჰმართავენ ორ-კლასიან სასწავლებელს, გაჩაღდება სწავლა და ლანჩხუთელ მოსწავლეებთან ერთად, იქნება, გარეშე სოფლელების ბავშვებსაც ჰხვდეს ერთი-ორი მონაგარდი სკამიო. მზად ვიყავით ლანჩხუთის ახლო-მახლო სოფლების მცხოვრებლები, რომ, როცა ლანჩხუთელები სკოლის საქმეს შეუდგებოდნენ, ჩვენც ჩვენის მხრივ,

\* „ივერია“, № 275, 1888 წ.





რაც შეგვეძლო, შევწეობა გაგვეწია იმათთვის. გავიდა რამდენიმე წელი. ლანჩხუთელებმა ამ ხნის განმავლობაში ბევრი საქველ-მოქმედო საქმე ჩაიდინეს, ბევრი სასაფლაო გადათხარეს—კენესა ისმის სასაფლაოდგან და უვჩველად მიცვალებულებს ბატონები დაემართებოდათ,—ბევრი „პრიგოვორები“ შეადგინეს „მარხვის მკამლე-ბისა“ და „პარასკევის გამტეხლების“ დასასჯელად, ბევრი დედაბრე-ბის წინასწარ-მეტყველება—ქადაგება ისმინეს, ბევრი, ბევრი ამისთა-ნები მოიმოქმედეს, მაგრამ ორ-კლასიანი სასწავლებელი-კი არსად არის!!! რატომ? რამ შეუშალა ხელი? ნუთუ „პრიგოვორები“-ს წერასა და სასაფლოების თხრას ეგ კეთილი განზრახვა შეესრულებინათ, ის არ სჯობდაო? იკითხავს მკითხველი. დიად სჯობდა. ამაზე თვითონ ლანჩხუთელებიც დაგეთანხმებათ, მაგრამ რა ვუყოთ? ლანჩხუთელებმა ორ-კლასიანი სასწავლებლის დაარსების შესახებ იმდენი იფიქრეს, რომ ამ ფიქრში აზრი დაივიწყეს და ორ-კლასიანი სასწავლებლის მაგიერ კაცებმა ვერცხლის ქამრები გაიკეთეს, ქა-ლებმა—ტურნურები და ამით დასრულდა საქმე. ღმერთმა ჰქმნას, რომ ამ გვარობას აშორებოდნენ სოფ. ბახვისა და ბასილეთის (ოზურგეთის მაზრაში) მცხოვრებლები, რომლებსაც განუზრახავთ ორ-კლასიანი სასწავლებლის დაარსება.

„ივერიის“ მკითხველებმა უკვე იციან, რაც შავი დღე შეასწორეს ყაჩაღებმა გურიას: ზოგს სჭრიდნენ, ზოგს ჯიბეს უტალიერებდნენ, ზოგს აპანდურებდნენ და ვინ იცის რაებს არ სჩადიოდნენ გამგე-ლებული ყაჩაღები. ამ ყაჩაღებისაგან შეწუხებულ გურულების წყევა-კრულვა ცასა სწვდებოდა. ამასობაში მოახლოვდა ბატონი კალან-და, აბა ვინ არ იცის, რომ გურული კაცი კალანდის სიხარულით, დრომდე მაინც, ყოველსავე ტანჯვას ივიწყებს ხოლმე. ეხლა ვი-ლას ახსოვდა ყაჩაღები! ყველანი საკალანდოდ მზადებას შეუდგნენ: საკალანდო ხორაგისათვის ვინ დატვირთულ ურემს მიაპკრიალებდა ქ. ფოთში ანუ ქ. ოზურგეთში, ვინ „საქირაოს“ მიდიოდა, ვინ ფულს სესხულობდა. ქათმები და ღორები ხომ დიდი ხანია ყველა ოჯახებმა ჩაასუქეს. მოეწყო რაღა საქმე. კალანდის მობძანებას რამდენიმე დღე-ღა აკლია და აგერ მთელს გურიას მოედება ლხინი და ქეიფი, დავიძახებთ „აბა დელა“, „ხასან ბეგურას“, „მრავალ-ჟამიერ“ და სხვა. მაგრამ დახე ამ უსინდისო ყაჩაღების მოწყალე-ბით როგორ უცბათ ჩაშხამდა გურიას ეგ მზადება, ეგ სიხარული! ყაჩაღების შესაპყრობად გურიის სოფლებში მობრძანდნენ ბატონი



უფროსები. უფროსებს მოჰყვენ ყაზახ-რუსები, ჩადგნენ აქა-იქ სოფლებში და გამოუცხადეს მამასახლისებს—ხარჯი სოფლებმა უნდა გვაძლიონო. ამ ბრძანების ძალით მამასახლისები დადიან სოფელში, თან უცხადებენ ხალხს—ეკუციას (ვითომ-და ეგზეკუციას) ხარჯი უნდა აჭამოთო და თან ჰხოცვენ ძროხებს, ღორებს, ქათმებს, ბატინდოურებს და მიაქვთ ყაზახ-რუსებისათვის (ზოგი თავისთვისაც). ასე და ამ გვარად წავიდა ხელთაგან კალანდის ტაბლა! კალანდის სახელობაზე გასუქებულები ყაზახ-რუსებმა მიიროთვეს, ანუ სხვა გვარად რომ ვსთქვათ, რაც ყაჩაღებს მოუტრიათ, „ეკუციას“ მოუნდა.

— ყაჩაღებს ხომ მაინც შეიპყრობდნენო? იკითხავს ვინმე. შეპყრობით კი არ შეუპყრიათ, პირიქით, ყაჩაღების რიცხვს თითო-ორ-ორი ყოველ კვირაში ემატება, რადგანაც ოზურგეთის საპატიმროს კარები, როგორც ეტყობა, ძლიერ სუსტია.

მ. ი.

## ხმა გურიიდან \*

### წერილი მეოთხე

ვერაფერი სასიამოვნო ამბებია გურიაში! ბოროტმა სულებმა და უშრომლად დიდის ლუკმის მყლაპავმა ქვეყნის მტერმა ყაჩაღებმა ეს-ეს არის აგვიკლეს და დაგვაწიოკეს. შენს მტერს ღმერთმა ისე გაუჭიროს, როგორც ჩვენ საქმე გაჭივრებული გვაქვს და მოსვენება დაკარგული. შეგვცამეს ერთიან, ჩაგვანთქეს და დაგვაფრთხეს ამ ღვთის მტრებმა.

ისე მოშინაურდნენ, რომ უბრალო სოფლის კაცისაგან ძნელი გასარჩევი არიან; ირევიან და დანავარდობენ სოფლებში, დაბებში და ქალაქებში. ვერაფერმა ვერ შეაშინა. მთელი მაზრა ხელში ჰყავთ მომწყვდეული, დამორჩილებული და ყველას იმათი ეშინიან. „სტრაჟის“ შემოღებამ არამც თუ შეაფერხა ავ-კაცობა, პირიქით გალესა და გააძლიერა უფრო, აკი ამას წინად მოგახსენებდით, რომ ასეთი წესით ყარაულობის შემოღება ჩვენში წყალ-წალებულის კაცის ხავსისთვის ხელის წავლებათა და საქმეს, თუ არ არეგდარევეს, არაფერით არ გააუმჯობესებს-მეთქი. ისე ყველაფერი საკე-

\* „ივერია“, № 186, 1889 წ. ეს წერილი ხელმოუწერელია: ფიქრობთ, რომ იგი უნდა ეკუთვნოდეს ეგნატეს კალამს.—ს. ხ.





თილო საქმე თქვენ აგიხდეთ, როგორც მე წინასწარმეტყველება ამიხდა, რადგან ამას დიდი შორს მხედველობა არ სჭიროდა. ამიტომ მე არც თავი მომწონს. მხოლოდ საქმე ის გახლავთ, რომ ხალხი ორ აუტანელ ტვირთქვეშ იზნიქება: ერთის მხრივ საყარაულო გადასახადი აწუხებს და მეორეს მხრივ—ყაჩაღების ონავრობა. რომ „სტრაჟის“ შემოღების შემდეგ იმატა გურიში ავ-კაცობამ, ამის დასამტკიცებლად მარტო ჩამოთვლაც საკმარისია იმ ბოროტ-მოქმედებათა, რომელიც ამ ბოლო ხანებში მოხდა.

სოფ. საჯავახოში გასტეხეს ე. ქორიძის დუქანი და გაიტანეს ყველაფერი, რაც შიგ იპოვებოდა. სოფელი დამნაშავედ ისევ ყარაულებს ასახელებს ამ საქმეში, მაგრამ ღმერთმა იცის, მართალია იმისი დაწამება, თუ ტყუილი. ესროლეს თოფი მაზრის უფროსს შიგ ოზურგეთში და კინაღამ სული გააფრთხოვინეს. კიდევ კარგი, რომ ტყვია უბის საათს მოჰხვდა და ჭრილობა მსუბუქი გამოდგა. დაბა ჩოხატაურის მახლობლად საღამოს ჟამს რამდენიმე შეიარაღებული კაცი დაპატიჟებულ სტუმრებსავე ეწვივნენ ბ-ნს ს. ხუნდაძეს, შებრძანდნენ სახლში და მოსთხოვეს ვახშამი, სტუმრის მოყვარე მასპინძელსაც მშვენიერი სუფრა გაუმართავს და სტუმრები შეუზარხოშებია. ნავახშმევს გაუმცხადებიათ იმისთვის, რომ ფულებისათვის ვართ მოსულნი და არა ვახშმისათვისაო. მაშინ კი იკბინა ნეკზედ მასპინძელმა, მაგრამ გვიანლა იყო. მიაბჯინეს ხანჯლები და „დააყაჭვინეს“ 227 მანეთი ფულად. ნივთები თვითონ ყაჩაღებს მოუგროვებიათ სახლში და ჩაულაგებიათ ხურჯინებში. ბოლოს ჩამოუღიათ კედლიდან ხატი და ზედ დაუფიცებიათ მასპინძელი, რომ ამ ავ-კაცობასა არაფერი გაამჟღავნოს და არც ყაჩაღები მისცეს მთავრობას ხელში. თუ მაინც და მაინც არ დაიშლიო—უთქვამთ ფიცის შემდეგ:—და გაგვცემ, თავი მოამზადე საიქაოსათვისაო, და წაბძანებულან არხეინად. ეს საცოდავიც ველარა ჰბედავს ხმის ამოღებას ცალკე ფიცის შიშით და ცალკე მუქარის გამო, თუმც, როგორც ამბობენ ყაჩაღები იცნოვო.

ამ დღეებში ს. ასკანაში დასცემიან ერთ რომელღაც ჩხეიძის სახლში და გაუძარცვავთ. ახლა ყურები დაცქვეტილები გვაქვს, აცა საიღამ მოგვივა გაძარცვა-გაგლეჯის ამბავიო. ყველანი-კი მომზადებულნი ვართ სასხვერპლოდ. არა ნაკლებ უხეთქავენ გულს ხალხს ყაჩაღები წერილებით: ხან ეროს მიუგზავნიან წერილს და სოხოვენ, ანუ, უკეთ ვსთქვათ უბრძანებენ ამდენი და ამდენი ფუ-



ლი გამოგვიგზავნეო და ხან მეორეს. ამბობენ, ყაჩაღების რიცხვმა იმატა და რამდენსამე დასადაც არის გაყოფილი. ჩვენში რომ იკითხო ამათი ასეთი გახელების მიზეზი, გიპასუხებენ: „იგენი“ „სტრახების“ ჯინზე შერებიან ამ საქმესო, ყაჩაღები კიდევ ამბობენო: აბა მოვიდენ მაგი ყაზირალები და დაგვაკლონ რამეო. მართლაც ვერაფერს დააკლებენ. ამას წინად ხუთმა ყარაულმა ერთად მიასწრეს ერთ ყაჩაღ დათუნაიშვილს მისსავე სახლში. შეტევა ვერ გაუბედეს და წავიდენ ყველანი მთავრობის შესატყობინებლად. იქ დარაჯობა ვერ გაუბედეს: არ გამოვიდეს, არ მოგვეკლასო, როცა რამდენისამე ხანს შემდეგ სახლს ჯარი შემოახვიეს, აღმოჩნდა, რომ შიგ ადარ იყო; ყაჩაღს გამოეძინა და წაბძანებულიყო ადრეღამიან. იგიც კია სათქმელი, „სტრახები“ არც ისეთ არიან მოცლილნი, რომ იმათის თქმისა არ იყოს, „ზდიონ ვინცხა გადარეულ ყაძახებს ტყეში“. მთელი-დღე თითქმის სულ ძილს უნდებიან. „ნეტაი ძილი არ დახოცდეს მაგ საცოდავებს, თუ არა ქურდების დაჭერას ვინ უკვეთსო“, იტყვის გურული ხშირად საყარაულოში გულ-აღმა წამოპარკყულ ყარაულების გროვაზედ: ან „მაგენის დაჭერულ ქურდს ხელ-მეორედ დაჭერვა უნდაო“.

„ერთი ცხვრისკენ თქვი მეორე მელიისკენო“, ამბობს ჩვენებური ანდაზა. ყოველთვის და ყველაფერში რომ ყაჩაღებს ვამტყუნებთ, ვლანძღავთ, ვაგინებთ და დავსტირით მარტო იმათ ნასისხლარს და ამას ვახმარებთ ამდენს დროს, რატომ ერთხელ იმ მიზეზებზედაც არ დავფიქრდებით, რომელნიც ჰბადებენ ყაჩაღობას, მართალია, კაცი ზომ ყაჩაღად არ იბადება? ალბათ იზრდება და შერე ცხოვრება სწვრთნის ყაჩაღობაში. მეტად საგულისხმოა გამორკვევა, რა მიზეზი ალბინებს კაცს ხელს საყვარელს ცოლსა და შვილზედ, მეზობელსა და ნათესაობაზედ, მშობლიურს მიწა-წყალზედ, მამა-პაპეულს ზნე-ჩვეულებაზედ და გაუყენებს განსაცდელითა და სატანჯველით სავესე გზას? არ გეგონოთ-კი, რომ ყაჩაღს თავისი ცხოვრება ტკბილ ცხოვრებად ჰქონდეს მიჩნეული, პირიქით, ჰგრძნობს სატანჯველს და ხშირად ნანობს თავის ავ-კაცობას იქნება, როცა დაფიქრდება, მაგრამ რა ჰქნას! სოფელ-ქვეყანაში თავი არ გამოეყოფა: ყველასაგან მოძულებულია და როგორც გამკვრელ მგელს, ისე უცქერიან. რაკი ერთხელ ფეხი გადასცდომია სწორე გზიდან, მერე სულ უკუღმართად მიდის იმისი საქმე. ვერც იმას ვიტყვით, რომ ყაჩაღები ან გონებით, ან ჯანით სუსტები იყვნენ და რომ სიგიჟით



სჩადიოდენ ბოროტებას, მაშინ ამდენ მოხერხებასა და სიმარდეს ვერ გამოიჩენდნენ. მაშ როგორ უნდა მოეწკოს ჩვენი ცხოვრება, რომ მაგნე და მაზარალბელთ მაგიერად საზოგადოებას ეზრდებოდნენ კეთილი და სასარგებლო მუშა-მოღვაწენი?! ვიცით, როგორც უნდა მოეწკოს, მაგრამ ჩვენ ვინა გვკითხავს...

შინაური ყაჩაღებიც დიდ ამბავში არიან. იკბინებიან და იგლიჯებიან რაც-კი გაუვათ. ზომ ასეა ეს დასაქცევი, როცა დრო გაქვსატდება და სოფელში სიღარიბე ჩამოვარდება, მაშინ ყველა სოფლის წვრილი და მსხვილი მოხელენი, ერი და ბერი ყველა წაგლეჯასა ჰფიქრობენ და არაფერს საშუალებას არა ჰზოგვენ, რომ სხვებს პირიდგან ლუკმა გამოაცალონ. წელსაც ასე მოხდა ჩვენში: თავიანთ ხელობას სოფლის მოხელენი მარჯვედ ხმარობენ სისხლის გამოსაწოვ მანქანად. წელს სიმინდმა, თუთუნმა და თითქმის ყველაფერმა სოფლის ნაწარმოებმა ფასი დაჰკარგა, ამიტომ ყველა ესენი მოქრთამე მოხელეებმა ფულზედ შესცვალეს და მეტად გამსუნაგებულნიც არიან. ამასთან ისეთის ოინბაზობითა და ეშმაკურად იქცევიან, რომ თვით ჩოხატაურელ ადვოკატ-მწერლებსაც არ დაუვარდებიან ვერაგობაში. ცხადათ ეტყობათ იმ ავ-სულების ზედგავლენა. ნასისხლარ ტუჩებს რომ უხედავდე, ისე ხერხიანად იწმენდს სისხლს მოქრთამე, რომ მერე რა გინდა ეცადო, ვერას უზამდა პასუხს ვერ აგებინებ.

აქაც უნდა ვიკითხოთ: რა მიზეზი უმართავს ხელს ამისთანა შავსა და ბნელს საქმეებს ჩვენს ცხოვრებაში? ქრთამებზედ და ადამიანის ყიდვა-გაყიდვაზედ იქნება სულ აშენებული ჩვენი სასამართლოები? ნუთუ ხსნა არსით არის?!

არის ხსნა, მაგრამ ჩვენ ვინა გვკითხავს.

\* \*

როგორც უკანასკნელ დროს აღმოჩენილ ცნობებიდან ირკვევა, ე. ნინოშვილს დარჩენია დიდძალი ხელნაწერები, ლიტერატურული ხასიათის დოკუმენტები და მიწერ-მოწერები სხვადასხვა პირებთან. „კვალში“ ვკითხულობთ:

„ეგნატე ნინოშვილს, დარჩა მრავალი ხელნაწერები; ამათში უმთავრესათ დაუსრულებელი მოთხრობები და სურათებია. დასრულებულია ორი: „სოფლის გმირები“, რომელსაც მეორე სახელათ „პატარა სურათი“ აწერია, და ერთი დიდი ისტორიული რო-



მანი „სამწუხარო შედეგი“. ყველა ეს ჩვენ იმდენათ საინტერესოთ მიგვაჩნია, რომ გადავწყვიტეთ „კვალში“ დავბეჭდოთ“.\*

მართლაც, 1901 წლიდან შეუდგნენ „კვალში“ ეგ. ნინოშვილის დაუბეჭდავი მოთხრობების ბეჭდვას. 1901 წ. გამოაქვეყნეს „სოფლის გმირები“ (№ 5), „ცოლი და ქმარი“ (№ 6, 7, 8, 9, 10 და შემდეგი). 1902 წ. დაიბეჭდა ნაწილი ისტორიული რომანისა „სამწუხარო შედეგი“. 1901 წ. უცდიათ გამოაქვეყნებიათ ერთი მისი პუბლიცისტური წერილი: „საბაასო“, მაგრამ ეს წერილი ცენზურას არ გაუშვია. როგორც ვიცით, ბევრათ ადრე, 1894-95 წ. გ. წერეთელმა გამოაქვეყნა „პარტახი“.

რასაკვირველია, ეგ. ნინოშვილის ხელნაწერები აქ აღნიშნული დაბეჭდილი თხზულებებით არ ამოიწურებოდა. სხვა დოკუმენტებიდანაც სჩანს, რომ მას უფრო მეტი ხელნაწერები ჰქონია, ვინემ ეს გამოაქვეყნა 1901 წლიდან „კვალში“. მაგალითად, გ. წერეთლის მიერ დაწერილ ეგნატეს ბიოგრაფიიდან ჩვენ ვიცით, რომ მას ჰქონია დაუმთავრებელი მოთხრობა ბათომის მუშათა ცხოვრებიდან. ამ დაუმთავრებელ მოთხრობიდან გ. წერეთელმა მხოლოდ პატარა, მაგრამ მეტად საინტერესო ციტატა მოიყვანა ეგნატეს ბიოგრაფიაში. გარდა ამისა, ეგნატეს კერძო წერილებიდან 1893-94 წლებში „კვალის“ რედაქციისადმი,—გ. წერეთლისა და ან. წერეთლისადმი,—ჩვენ ვტყობილობთ, რომ მას 1893 წელს ვრცელი პუბლიცისტური წერილი დაუწერია შემდეგი სათაურით: „ძველი თუ ახალი“, რომელიც პლგბსისა და მეველეს წინააღმდეგ ყოფილა მიმართული. ამ წერილს იხსენიებს პუბლიცისტი ა. ნა—ლი (ა. ნანეიშვილი) ერთს თავის პოლემიკურ წერილში. ეხება რა იგი ეგ. ნინოშვილს, სწერს: „...ნინოშვილს რამოდენიმე პოლემიკური წერილები დაუბეჭდია და ერთი გრძელი პუბლიცისტური წერილი დაუტოვებია, რომელიც ჯერჯერობით დაბეჭდილი არ არის.“\*\* ეგ. ნინოშვილის ახლად აღმოჩენილი კერძო წერილების მიხედვით უკვე ნათელი არის, თუ რისთვის არ დაიბეჭდა 1893-94 წლებში მისი პუბლიცისტური წერილი „კვალში“. გ. წერეთელს არ მოსწონდა ამ წერილის შინაარსი და ამიტომ გაუბოდა მის დაბეჭდვას. სამწუხაროთ, ეს წერილი ჯერჯერობით არსად სჩანს. ხოლო ეგნატეს უკანასკნელი ხა-

\* იხ. „კვალი“, № 5 გვ. 78, 1901 წ.  
 \*\* იხ. „მომბე“, № 7, გვ. 127, 1894 წ.



ნების აზროვნების შესასწავლად ამ წერილს მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს.

გარდა ამ მასალებისა, იმავე გ. წერეთლის მიერ 1895 წ. დაწერილ ბიოგრაფიიდან ირკვევა, რომ ეგნატეს ჰქონია „დღიური“, საიდანაც მოყავდა გ. წერეთელს ცნობები ეგნატეს ცხოვრების შესახებ.\* შემდეგში ეგნატეს ბიოგრაფები არა ერთხელ უთითებდნენ ამ „დღიურზე“ ან „უბის წიგნზე“, მაგრამ არ სჩანდა დაბეჭდილი იყო ეს დღიური, თუ ხელნაწერით სარგებლობდნენ. უმეტესობა გ. წერეთლის მოყვანილი ციტატებით სარგებლობდა, ხოლო თვითონ დღიური მათ არ ენახათ. ეგ. ნინოშვილის სრული ნაწერების სამს გამოცემაშიაც (კ. თავართქილაძის 1904 წ., წერა-კითხვის საზოგადოების—1920 წ., სახელგამის—1924 წ.) ეს დღიური არ ყოფილა დაბეჭდილი. ცხადია, ეს დიდი დანაკლისი იყო ყოვლის მხრივ. საკუთარი ხელით დაწერილი ეგნატეს დღიურს დიდი დახმარების გაწევა შეეძლო მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესწავლის საქმეში. სწორეთ ამიტომ, როდესაც სახელგამთან არსებულ კლასიკოსთა ქვესექციის დავალებით ეგნატე ნინოშვილის სრული ნაწერების აკადემიურ გამოცემას შეუდგენი, არსებითი ყურადღება ამ დღიურის ბედის გამორკვევას მივაქციე. სამწუხაროთ, მისი დედანი ვერსად აღმოვაჩინე, ვერ ვნახე ვერც წამკითხველი ამ დღიურისა. სამაგიეროთ გამოიჩინა, რომ იგი დაბეჭდილი ყოფილა 1901 წლის „კვალში“. აღნიშნულ წელს 7 წელი შესრულდა ეგ. ნინოშვილის გარდაცვალებიდან და „კვალშიც“ წერილი უძღვნა სახელოვან ბელეტრისტსა და რევოლუციონერს.\*\* ამ ცალკე წერილში გრცელი ციტატის სახით მოყვანილია „სიტყვა-სიტყვით“ ეგნატეს აღნიშნული დღიური. სწორეთ ამით უნდა აიხსნას ის გარემოება, რომ ეგნატეს ეს ავტობიოგრაფია დაავიწყდათ იმ დროის „კვალის“ თანამშრომლებსაც კი და არც სრულ თხზულებებში იყო გადმობეჭდილი და ვერც მკვლევარები იყენებდნენ მას.

ამ უამათ ამ „ავტობიოგრაფიას“ ჩვენ ვაქვეყნებთ „კვალის“ ტექსტის მიხედვით და მცირედი კომენტარით, სრულს თხზულებ-

\* იხ. „ორი მოთხრობა ეგ. ნინოშვილისა“ გ. წერეთლის წინასიტყვაობით, გვ. II-III, 1895 წ.

\*\* იხ. „კვალი“, № 21, გვ. 546-48, 1901 წ. წერილი: „ეგნატე ინგოროყვა (ნინოშვილი)“.



ბაში მას გაკეთებული ექნება ვრცელი კომენტარიები და თუ სად-მე აღმოჩნდა დედანი შედარებული იქნება მასთან.\*

აღნიშნულ წერილის უცნობი ავტორი („ქვალში“ აღნიშნული წერილი ეგნატეს შესახებ ხელმოუწერელია) შემდეგ წინასიტყვაობას უკეთებს ეგნატეს ავტობიოგრაფიას:

„8 ამ თვეს (მაისს) შესრულდა 7 წელიწადი მას შემდეგ, რაც ჩვენი საყვარელი მწერალი და მეგობარი ეგ. ინგოროყვა მიწას მივაბარეთ. ჩვენი საზოგადოება მას იცნობს უმთავრესათ, როგორც მწერალს...\*\* მოვა დრო, როცა საზოგადოება განსვენებულ ეგნატეს გაიცნობს და ღირსებისამებრ დაათასებს.

დღეს, 20 ამ თვეს, ქვაშვეთის წმინდა-გიორგის ეკლესიაში დანიშნულია განსვენებულის სულის მოსახსენებლათ პანაშვიდი. ჩვენ მასზე იმაზე უკეთესს ვერას ვიტყვით, რასაც ერთ თავის უბის წიგნში თვითონ ლაპარაკობს. ამ მოკლე ავტობიოგრაფიიდან მკითხველი გაიგებს მის ცხოვრებას და სულის კვეთებას. აი ეს ავტობიოგრაფია სიტყვა-სიტყვით“\*\*\*

ამის შემდეგ მოყვანილია წერილის ტექსტში ეგნატეს ავტობიოგრაფია.

როგორც ამ ავტობიოგრაფიიდან და მისი სათაურიდან სჩანს, ეს დღიური არ არის. წერილის სათაური—„ძველი სამახსოვრო წიგნებიდან ამოწერილი“—ამოწმებს, რომ ეგნატეს ამის გარდა, დღიური ან სამახსოვრო წიგნები ჰქონია, რომლის მიხედვითაც შეუდგენია ეს თავისი ავტობიოგრაფია.

ფფიქრობთ, გ. წერეთელიც ამ ავტობიოგრაფიით სარგებლობდა და არა დღიურით, ან სამახსოვრო წიგნებით, რადგან გ. წერეთლის მიერ მოყვანილი ციტატები სავსებით ეგუება ავტობიოგრაფიას (გ. წერეთელს მხოლოდ რამდენიმე ადგილას სტილი შეუსწორებია).

აქედან ცხადია, რომ ეგნატე ნინოშვილის დღიური, ან როგორც თვითონ უწოდებს „ძველი სამახსოვრო წიგნები“ ჯერ-ჯერობით არსად სჩანს და იგი საძებარია.

საინტერესოა საკითხი: როდის არის დაწერილი ეგნატე-

\* ვერც ამ კომენტარიების დაწერა მოასწრო ს. ხუნდაძემ (იხ. ეგ. ნინოშვილის თხზ. ტ. III, 1935 წ. გვ. 1—6).—რედ.

\*\* აქ ცენზორის მიერ არის ამოღებული ადგილი.—ს. ხ.

\*\*\* „ქვალში“, № 21, გვ. 546, 1901 წ.



ტეს ავტობიოგრაფია. როგორც ამ ავტობიოგრაფიიდან სჩანს, მასში შეტანილი არის 1892 წლის დეკემბრის 13-ის ფაქტები—ბიძის წერილი ეგნატესთან. ეგნატე გარდაიცვალა 1894 წლის აპრილის 29-ს. ამ დროის განმავლობაშია დაწერილი იგი. სახელდობრ როდის—ამის თქმა ძნელია, სანამ დამატებითი ცნობები არ იქნება აღმოჩენილი.

მოვისმინოთ ახლა ეგნატეს ავტობიოგრაფია.

ძველი სამახსოვრო წიგნებიდან ამოწერილი

შვიდი თუ რვა წლისა ვიქნებოდი, როცა ჩემმა მამიდან ერთ დღეას წამიყვანა მდინარეზე, ჩამადგმევინა ფეხი შიგ და დამაწყებინა „ან“ „ბან“-ის კითხვა კარანდაშით დაწერილ ნაგლეჯ ქაღალდზე (ეს ანბანი მამაჩემმა მოიტანა, წინა დღით ერთს აზნაურიშვილს დაეწერა მისი თხოვნით). ამ კარანდაშით დაწერილ 34 ასოს გარდა, სხვა დაწერილზე დახედვა, აგრეთვე წერის დაწყება აკრძალული მქონდა, რადგანაც, მამიდას ფიქრით, სწავლაზე ხელს შემიშლიდა. ანბანის გაზეპირების შემდეგ წამიყვანეს ერთი აზნაურის ოჯახში, ღვდელთან (ეს აზნაურის ოჯახი მეტათ ვარყენილი რამ იყო). აქ ღვდელი მასწავლიდა რალაც ლოცვებს; მხედრული წერაკითხვა თითონ მღვდელმა არ იცოდა და არც შეეძლო ჩემთვის ესწავლებინა და არც მასწავლიდა. თუმცაღა სახლში ბავშვობისას ძრაველ ფუფუნებით და სათუთათ აღზრდილი ვიყავ, მაგრამ აზნაური ღვდლის ოჯახში (დიდ ჯალაბიანი იყო) აუარებელ საქმეს მაკეთებინებდენ, ერთ წამს არ მასვენებდენ. ნახევარი წლის შემდეგ ღვდელთან ყოფნისა მშობლებმა გამგზავნეს ქ. ფოთს ამ ღვდლის ძმისწულთან, რომელსაც ქალაქ ფოთში ხის ვაჭრობა ჰქონდა. მთელი ერთი შემოდგომა, ზამთარი და გაზაფხული, ვეგდე ამ ვაჭარი აზნაურის სამზარეულოში და ვაცხოვდი მის ბრძანებით მჭადს. წერაკითხვის, ან სხვა რამეს სწავლა-კი ჩემთვის აღარსად იყო ამ დროს. უკანასკნელ, მშობლებმა (ბიძამ) მომაშორა ამ საშინელ ცუდ მდგომარეობას, წამომიყვანა შინ და მიმცა სოფლის სასწავლებელში.

1871—1875 წლების განმავლობაში ხან შინ ძროხებსა და ცხვრებს ვწყესავდი და ხან, დრო-გამოშვებით, შკოლაში დავდიოდი. ერთის სოფლის შკოლიდან შეჰდეგ გადავედი მეორეში, რადგანაც



მამაჩემი კამელარიის აღწერის დროს შეაწერეს მეორე სოფელს. მასწავლებლები ამ სკოლებისა არც ერთი არ იყო სახეირო, თუმცა-ღა პირველს მეორე სჯობდა. 1876 წელს, სასწავლო წლის შუას (თებერვალში) შევედი ოზურგეთის სასულიერო სასწავლებელში. მიმიღეს მოსამზადებელი კლასის მეორე განყოფილებაში. იმავე თვეში გადამიყვანეს მესამე განყოფილებაში, ვსწავლობდი გაკვეთილებს ამ განყოფილებისათვის და აგრეთვე ვემზადებოდი მოსამზადებელიდან პირდაპირ მეორე კლასში გადასასვლელათ. იმავე წელს, ეგზამენების დროს, მართლაც გადაველ მეორე კლასში. შემდეგ წელს გადაველ მესამეში. 1878 წელს, როცა მესამე კლასს ვასრულებდი, სკოლაში (მესამე კლასის შაგირდებში)... იმავე 1878 წელს, სექტემბერში, გადავედი თუ არა მეოთხე კლასში გამოველ სასწავლებლიდან...\*

1878 წელს შემოდგომა და ზამთარი ოზურგეთს გავატარე, ჩემს ამხანაგ შეკირდებთან, თუმცა-ღა სკოლაში აღარ ვიყავ, მაგრამ გაკვეთილებს მაინც ვსწავლობდი, რაც შესაძლო იყო უმასწავლებლოთ. 1879 წელს გაზაფხულზე წაველ ქუთაისს სახალხო სკოლის დირექტორთან (მარსოვი იყო), დავიჭირე ეგზამენი სახალხო სკოლის მასწავლებლობისა (მამასახლისის მოცემული შინაური სწავლის მოწმობა მქონდა) და შემოდგომაზე (ოქტომბერში 1879 წელს) გავემგზავრე ჩემსავე სოფელში (ჩოჩხათის საზოგადოებაში) მასწავლებლათ. 1881 წ. მარტში დავანებე თავი მასწავლებლობას და ვეძებდი რამე საქმეს იმ დროს ახლათ დაწყებულ ბათუმის რკინის გზაზე; მიინდოდა ფული შემეგროვებინა და ხელ-ახლა სწავლას შევდგომოდი, შევედი ამხანაგათ ვეღაც „პოდრიასიკებთან“, მაგრამ ვალების მეტი არა დამრჩენია რა. 1882-1883 წლებში ვყავი ტელეგრაფისტათ იმავე გზაზე. 1884 წელს ზამთარში ვიყავი თფილისში არსენ კალანდაძის ტიპოგრაფიაში „ნაბორშიკათ“, მაგრამ ჯამაგირი-კი არ მქონია, მხოლოდ ხარჯის ფულს დღეში 7 კაპეიკს მაძ-

\* აქ ცენზორის მეორ არის ამოღებული. როგორც ეგნატეს ბიოგრაფიიდან ვიცით, 1878 წ. მოხდა მოწაფეთა არეულობა ოზურგეთის სასულიერო სასწავლებელში. არეულობის მეთაური ეგნატე იყო. ამოღებული ადგილები სწორეთ ამ მოძრაობას ეხება. ეგნატე კი არ გამოსულა სასწავლებლიდან, არამედ დაითხოვეს. ამ ცოტა ხანში ჩვენ გამოვაქვეყნებთ „მნათობში“ ამ არეულობისა და მასში ეგნატეს მონაწილეობის შესახებ დოკუმენტებს და მოგონებებს.



ლევდა კალანდაძე. მეტის მოცემა არ შეეძლო, რადგანაც შემოსავალი მცირე ჰქონდა.

1885 წელი გავატარე ჩემს სახლში; წიგნები და ჟურნალ-გაზეთობა არსად იშოვებოდა.

1886 წელს ექვს თვეს ვიყავი სოფლის მწერლათ.

იმავე 1886 წელს, ნოემბერში (26) წავედი საფრანგეთში (Наро-ход Mingrelie-Marsseille, კაპიტანი—ჟიბუენი. გავიარეთ ტრაპიზონი, ორდა, სამსონი, სტამბოლი და მივედით მარსელში, იქიდან რკინის გზით მონპელიეში). 1887 წლის მარტამდე ვიმყოფებოდი მონპელიეში. 25 მარტს დავბრუნდი საქართველოში (სტანციები მარსელსა და მონპელიეს შუა: 1) ნიმი, 2) ტარასკონი, აქ სხვა მატარებელში უნდა ჩაჯდე, 3) შირმა ესენმასა. სულ 6 საათის გზაა).

1887 წელს აპრილამდე ვიმყოფებოდი შინ. აპრილში დავდექი გრიგოლ გურიელთან მწერლათ.

1888 წელს 7 ნოემბერს გურიელთან ყოფნას დავანებე თავი და 1889 წლის ოქტომბრამდე ვიმყოფებოდი შინ.

ოქტომბერში (1889) ჩაველ ბათუმს სამუშაოს საძებნელათ, ათი დღე, ოქტომბერში, ვიმუშავე პრისტანზე, ვიღაც კატუროვთან. ჟესტებს ვზიდავდი, ვაწყობდი ყუთებში, ვბეჭდავდი და ვაწყობდი დანიშნულ ადგილას. მეტათ მძიმე სამუშაო იყო ჩემთვის. დღეში მაძლევდნენ ათ შაურს. ორი დღე ვიმუშავე ბურგლარდტის ზავოდში (სტანკაზე რაღაც ჟესტის თავებს „კაპსულებს“ ვაკეთებდი. ჩემზე წინ აქ ერთი ჩვენი მახლობელი სოფლის ბავშვი მუშაობდა, ლომიძე ყოფილიყო, ხელი გაეფუჭებინა და შემდეგ მე მომცეს ეს ადგილი). 1889 წელს ოქტომბრის დამლევიდან დაწყებული 1890 წლამდე ვმუშაობდი როტშილდის ზავოდში (ჟესტებს ვაწყობდი იაშჩიკებში და ვბეჭდავდი) დღეში მანეთათ.\*

\* ინტერესს არ იქნება მოკლებული აქ მკითხველს გავაცნოთ ერთი ადგილი გ. წერეთლის მოგონებიდან ეგ. ნინოშვილის ბათუმის მუშებთან დაახლოების შესახებ. 1890 წელს ბათუმში გაიფიცა როტშილდის ქარხნის ხუთასამდე მუშა. საქმის ვითარებამ მეტად მწვავე ხასიათი მიიღო. „ამ დროს, — სწერს გ. წერეთელი, — ქართველი მუშების არტელის დასაარსებლათ ვიყავი მოწოდებული ბათუმში და ასე, წირვის დრო იქნებოდა, რომ როტშილდის ქარხნის მუშები ერთიანათ შემოვიდნენ ჩემი არტელის კანტორაში და მთხოვეს შუამდგომლობა გამეწია სამხედრო გუბერნატორის თანაშემწესთან, თ. ნ. ერისთავთან, როგორც ქართველ კაცთან. ისინი თხოვდნენ მას პატრონობას როტშილდის ქარხნის უფროსის ზრიდლოვსკის მიერ შევიწროებისაგან. ერთმა ამ მუშათაგანმა ამოიღო



1889 წელს ბათუმში ზამთარი მეტად ცუდი, ქარიანი, წვიმიანი იყო; მე დაცვეთილი საზაფხულო ტანსაცმელი მქონდა. უნდა ავმდგარიყავი დილის 4 საათზე, ამ საშინელ დარში გამეწვლო კარგი დიდი მანძილი და მივსულიყავ ზავოდში. ხან ზავოდის კარი დაკეტილი დამხვდებოდა და უნდა მეცადნა გარეთ.

1890 წელს დავდექი ნ. ლოლობერიძის კანტორაში დ. ზესტაფონს. მეტად ბევრი საქმე იყო. მე მგონია, ჩემი ჯანი და სიმართელე დავლუპე ბათუმში და ამ კანტორაში მუშაობით. ამ დროიდან მოწყებული შემეჩვია ავადმყოფობა და მას შემდეგ იშვიათათვეოფილვარ კარგათ, თუმცა-ლა წინეთ იშვიათათვიცოდი ავადმყოფობა. 1891 წელს დავანებე თავი ლოლობერიძის კანტორას და შეველი საფილოქსერო დასში (ავრონომ ტიმოფევის „პარტიაში“). ვიმყოფებოდი 1891 წლის ოქტომბრის დამლევამდე. ამ დასში მუდამ ერთმანეთთან ჩხუბით და უსიამოვნობით სცხოვრობდენ. მოვიარეთ დაღესტანი (დერბენტი, პეტროვსკი, შურა, გიმრი, სუმტარ-კალე და სხვა), ლეჩუმის და რაჭის მაზრების რამდენიმე სოფელი (ლეჩუმში—დონორისა, ალპანა, აქარა, საირმი, ზოგიში, დაგორა, ცაგერი, სადაც მაზრის უფროსია, რაქაში—ტოლა და ორი სხვა).

1891 წლის ნოემბრიდან 1892 წ. აპრილამდე ვცხოვრობდი ხან ბათუმში და ხან ზესტაფონში.

1892 წელს 15 აპრილს ხელ-ახლა დავდექი ლოლობერიძესთან

ქალაქის ნახევი და იქიდან მაგრდაზე გადმომიყარა ორი წაჭრილი თითი: „ა. ბატონო, ჩვენი გაჭირვება ამით დაინახე: თითები აღარ შეგვრჩენია და მკლავებო. დღენიდაგ ასე წვალებაში ვართ, თერთმეტი საათი ვმუშაობთ ქარხანაში, ჩექმები, ტანისამოსი ნავთის ცეცხლში გვებრაკება, რასაც ქირას ვღებთ ტანისამოსსა და მაშინისგან მოჭრილ თითების წამალში არ გვყოფნის და იმასაც კი გვინახევრებენო“.

— სად არის ახლა ჩვენი ეგნატე ინგოროყვა, რომ ამას არ ხედავს, მეთაურათ, პატრონათ გაგვიხდებოა, წამოიძახეს მუშებმა, თითქოს ჩემ წასაქებებლათ.

— ვინ არის-მეთქი ეგნატე ინგოროყვა.

— იგი ჩვენი ძმა კაცა, ჩვენი ჭირში და ლხინში მოზიარე, ჩვენი მასწავლებელიაო. იგი რომ გვეყოლოდა, ამას ვერ გვიხამდა ეგ ავი კაცი ზრიდლოვსკია, თუ ვინცხაა!..

— მერე რა იქნა ეგ, ინგოროყვა?—ვკითხე მუშებს.

— ავათ გახდა და ქე წავიდა სახლში, თვარა კაი მოგცეს ღმერთმა, კაი მოთავე იგი ჩემ გვეყოლებოდა ეხლა!“ (იხ. „ორი მოთხორობა“, გვ. 9—11).



გომის კანტორაში. იმავე წელს აგვისტოში დავანებე თავი ღოღობერიძეს, ამ დროდან 10 ოქტომბრამდე ვიმყოფებოდი შინ.

1 ნოემბრიდან—ტფილისში. 1892 წელს დეკემბრის 13-ს ტფილისში მომივიდა შინიდან წერილი, რომლითაც მატყობინებდა ალექსი (ბიძა) ნინოს (ჩემი მამიდა) სიკვდილს: 9 ამ თვეს მოკვდაო.

\* \*

ამით თავდება ეგ. ნინოშვილის ავტობიოგრაფია. შემდეგი ხანა მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობისა — 1893 წელი, მთლიანად 1894 წ. აპრილის გასულამდე ამ ავტობიოგრაფიაში გაუშუქებელია. რასაკვირველია, აქ ჩვენ არ შეუდგებით ამ პერიოდის მისი მოღვაწეობის დახასიათებას. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ როდესაც 29 აპრილს ეგნატე გარდაიცვალა, მის მშობლებს და ახლობლებს დასამარხი ფული არ აღმოჩენია და დასასაფლავებელი ხარჯების გასაწევად ფული მოუგროვებიათ სიით, რომელიც იწყება შემდეგი სიტყვებით:

„შე მოწირულება დასამარხავად ქართველი ბელეტრისტის ეგ. ინგოროყვასი (ე. ნინოშვილის), რომლის დასაფლავებისათვის სახსარი არ მოეპოებათ მის მახლობელთ“.

ეს განცხადება მრავლის მეტყველია და არც კომენტარიებს საჭიროებს.

\* \*

დასასრულ, ვაქვეყნებთ ე. ნინოშვილის ორს ახლად აღმოჩენილ წერილს. პირველი მათგანი მოყვანილია „კვალის“ იმავე წერილში, რომლიდანაც ჩვენ გადმოვბეჭდეთ ავტობიოგრაფია. წერილი სტატიის ტექსტშია დაბეჭდილი და შემოკლებით არის მოყვანილი. ვის მიმართ არის მიწერილი, არა სჩანს. „კვალის“ უცნობი ავტორი გადმოგვცემს, რომ იგი გაგზავნილია ეგნატეს მეგობრისადმი. წერილი დაწერილია 1894 წლის მარტში, ოცი რიცხვის შემდეგ. ეს წერილები ეკუთვნის იმ პერიოდს, როდესაც ეგნატე მეტად დასუსტებული და თითქმის ლოგინადჩავარდნილი იყო.

მეორე წერილი აღმოჩნდა საქ. მუზეუმის ხელნაწერების განყოფილებაში.



ფილგებაში\*. იგი დაწერილია 1888 წ. ოქტომბერში. წერილში მოხსენებული სამსონ კანდელაკი 1888 წელს ეგნატე ნინოშვილთან ერთად გაემგზავრა საფრანგეთში, მონპელიეში. ვინ არის ალექსანდრე, რომელსაც უგზავნის ეგნატე წერილს, ამის თქმა ძნელია. შეიძლება ეს იყოს ქ. მონპელიეს რომელიმე ქართველი სტუდენტი, ან ალექსანდრე კვირკველაცი, რომელიც ეგნატესთან ერთად გაემგზავრა მონპელიეში და რომელსაც იგი რამდენჯერმე იხსენიებს მონპელიედან გამოგზავნილ თავის წერილებში.

წერილი პირველი

[1894 წ. მარტი]

ოცსამ თვეს (მარტი), როგორც იყო გავემგზავრე ბათომისაკენ. ვესტუმრე ბათომს, მაგრამ ვაი ამ სტუმრობას! სახლები ბლომათ არის ბათომშიო, რომ გვეგონა, სულ ბათომში ოთხი ოთახი აღმოჩნდა ცალკე გასაქირავებელი, ისიც ჩვენი გემოვნების არა. მაგრამ გაიგეს თუ არა, რომ მე ავადმყოფი ვარ, უარი თქვეს, ავადმყოფს ჩვენს სახლში ვერ დაეაყენებთო... მიემართეთ „გასტინიცას“. პირველ ღამეს ღამე იყო, რომ მივედი და მიგვიღეს, მაგრამ მეორე დღეს, როცა მიტკლის ფრათ თეთრ ჩემს „სახე-სკელეტს“ შეხედეს, გამომიცხადეს: მიბრძანდით, ავადმყოფს ნომერს ვერ მივაქირავებთ, რადგანაც სხვა პასაჟირები დაგვიფრთხებაო. რალა გვექნა, მოვიცადეთ დაღამებამდის (ვითომდა კარგა ვერ დაგვიჩხავენ სახესო) და დაღამებულში შევატყუეთ თავი ერთ სასტუმროს პატრონს...

წერილი მეორე

18 $\frac{X}{11}$ -88 წ. ს. ჩოჩხათი.

ალექსანდრე!

თქვენი წერილი, ათესგვარი რეცეპტებით „Отчет“-ებით, les mots piquants (თქვენი ტერმინია) და კიდევ ათასი სხვა რამეებით გავსებული, მივიღე. მწერო, რომ სამსონ კანდელაკის ამბავი და

\* იხ. ხელნაწერი 142. ამ წერილზე მიგვითითა პ. ჩნგოროყვამ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ.





ადრესი მამცნეო. დიდის კმაყოფილებით, მე რაც ვიცი, მოგ-  
წერთ.

გასულ წლის დეკემბერში სამსონის წერილი მივიღე; მწერდა—  
ბათომში მოველო. მე, რა თქმა უნდა, ვიშოვე გროში თუ არა, ჩა-  
ველ ბათომში მის სანახავათ. ჩასვლისთანავე გავიგე, რომ სამსონ  
სიო კალანდაძესთან დგასო და ამიტომ არ გამძნელებია მისი ნახ-  
ვა. ძრიელ მეწყინა ისეთ ცუდ მდგომარეობაში იყო იმ დროებით;  
ისეთ ცუდ კაცებთან ცხოვრობდა (სიო კალანდაძესთან იმ დროე-  
ბით კიდევ ოცი ვიღაც კინტო-კინტო ყმაწვილები ცხოვრობდა),  
რომ ზიზღი მომივიდა გულზედ: არც ერთი მდგმურთაგანი სამსო-  
ნის მდგომარეობას (მე ვამბობ უფულობაზედ) არ თანაუგრძნობ-  
და, პირიქით, კიდევაც ჩუმ-ჩუმათ (მაშ ცხადათ სამსონს ვერ გაუ-  
ბედავდნენ) დასცინოდნენ—პარიჟიდან მოსული ბულანჟეაო. როცა  
სამსონს გამოგკითხე თუ რა საქმეს ადგებარ-მეთქი, მითხრა—სა-  
მუშაო თუ ვიშოვე, დროებით ბათომში დავრჩებიო. მეც, ჩემის  
მხრით მოუწონე ეგ განზრახვა: სულ უსაქმოთ გაჩერებას, რასაკვი-  
რველია, საქმეს დაადგეთ ის აჯობებს-მეთქი. ის დღე და ღამე  
ერთად გავატარეთ მე და სამსონმა და მეორე დღეს მე წაველ სო-  
ფელში და სამსონი კი იქ დარჩა. იმ დროდამ მოწყობილი ვიდრე  
გასულ აგვისტოს თვემდე მხოლოდ ორიღა წერილი მივიღე მის-  
გან (ხომ იცით სამსონი წერილის მიწერაში პურადი არ არი, მას  
არ უყვარს უსაქმოთ მიწერ-მოწერა); პირველი წერილით მწერდა,  
რომ 30 მან. თვითურათ ადგილი ვიშოვნეო და მეორეთი-კი ის ად-  
გილი მივატოვეო. გასულ აგვისტოს თვეში (კარგათ არ მახსოვს  
აგვისტო იყო თუ ივლისი) თვითონ ჩემთან, სოფელ ორაგვეს (გრი-  
გოლ გურიელის აგარაა), გამოიარა სამსონმა ბათომიდან, ერთი  
ღამე დარჩა და მეორე დღეს სადღაც წავიდა. ჩემ კითხვაზედ—  
სად მიდიხარ-მეთქი, მიპასუხა: იქიდან მოგწერ წერილს, ეხლა არ  
არის საჭირო გითხრაო. მე ცოტა არ იყო, იჭვი შემივიდა—არა-  
ფერი აუტეხოს თავის თავს მეთქი. არ გასულა მისი წასვლის შემ-  
დეგ ორი კვირა, რომ სამსონიდან ერთი ღია წერილი მივიღე, რომ-  
ლითაც მოკლეთ მაცნობებდა—რაზედაც წავედი, ის არ აღმისრულ-  
და და ეხლა თბილისში ვიმყოფებიო. ამაზე მეტი არც სამსონის  
ადრესი კოფილა იმ წერილში არც-რა. ის დღე იყო და ის, მას  
შემდეგ სამსონისგან წერილი არ მიმიღია. ეხლა თვითონ მე არ  
ვიცი სად უნდა იმყოფებოდეს სამსონ. ჟორდანია (თბილისის სა-



სულიერო სემინარიის შეგირდია) მივწერე, გაიგე და მამცნე-მეთქი, მაგრამ ჯერ-ჯერობით იმისგანაც არაფერი მომდის. იქვი არ არის, რომ სამსონის მდგომარეობა ეხლა მაინცდამაინც სახარბიელო აღარ არის, ის გაჯავრებულია თავის ზვედრზედ, რომ ისეთი კეთილი განზრახვის, როგორც მას ქონდა, განხორციელება შეუფერხდა და ამიტომ აღარავისთან მიწერ-მოწერაში არ არის.

აი სულ ეს არის, რაც მე ვიცი სამსონზე. თუ რამ აწი გავიგე, იმასაც მოგწერ.

ჩემი მდგომარეობის რა მოგწერო? ერთხელ, რომ მოგწერე, კიდევ იგია. თუ დაგავიწყდათ, ბატონი ბრძანდები, განგიახლებ ამის შესახებ ცნობებს.

მე ჯერ-ჯერობით კიდევ გრიგოლ გურიელთან ვიმყოფები და შეპყვურებ უკბილო პირში—იქნება გალოკილი ძვალი გავარდეს-მეთქი. ჯამაგირი თვითურათ თითო თუმანი მაქვს, მაგრამ ეს ხარჯათ არ მყოფნის და ამიტომ თანდათან ვალები მემატება. მომავალი ჩემი ჩემთვისაც ამოცანაა, არ ვიცი თუ რა საქმეს დავადგები, როცა ეს ასი წლის ყმაწვილი გრიგოლ წაბრძანდება წიაღსა აბრამისასა, თან თუ წაყვები, თორემ სხვა გზა ჯერჯერობით არა ჩანს. ოფიციალურ სამსახურში შესვლა არ შემიძლია, რადგან ვინმე „კუქს“ მოძაყვანიებს და ტყვილა „გამაუბედურებენ“. ამბობენ, რომ ვიღაც ბელგიელი კაპიტალისტები (ანდრიეს კამპანია) მოდის გრიგოლ გურიელის მამულში ნავთის მადნის საძებნელათო. ვნახოთ. იქნება მაშინ შეიცვალოს ჩემი მდგომარეობა. ფრანგულის შესწავლას თავი გავანებე. თუ საჭიროთ დავინახე, აწიც შემიძლია შევისწავლო. აი გათავდა, ჩემი ცხოვრების ავან-ჩავანი ეგ არი.

ისეთი შესანიშნავი სხვა არაფელია, რომ მოწერათ ღირდეს. მართალია, ამ დროებით ბრიყვეთში (საქართველოსთვის ახალი ამოკვლეული სახელია) ამ დროებით ხელმწიფე მოგზაურობს და დიდ სიხარულში არიან მკვიდრნი ბრიყვეთისანი. გათავდა ესე წერილი ვითა სიზმარი ღამისა.

Отчет-სა ...შესახებ, და თქვენგან გამოგზავნილ წამალს (ზეთს) ამასთანავე უკანვე გიგზავნით, რადგან ჩემთვის არც ერთი საჭირო არ არის.

გინატრი ხეირს.

შენი მეგობარი ე გ ნ ა ტ ე ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა .



## სამოქალაქო-სოციალური პარტიის ქართული განყოფილება „დროშა“

ბრიტანეთის მუზეუმში ახლად აღმოჩენილი ქართული პექტოგრაფიული გაზეთი ერთი საყურადღებო ეპიზოდი არის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან. ამ გაზეთის სახელწოდება არის: „დროშა“, რომელსაც ქვევით აწერია: ქართული სოციალური გაზეთი. გაზეთზე გამოხატულია გაშლილი დროშა, რომელზედაც დაწერილია ილია ჭავჭავაძის სიტყვები: „თუმცა აწმყო არ გვწყალობს, მომავალი ჩვენია“. ამ გაზეთის გამოცემა დაუწყიათ 1873 წ. აპრილის პირველს (14) პარიზში. გაზეთის ტექსტი იწყება ნ. ნიკოლაძის ხელით დაწერილი სარედაქციო შენიშვნით: „რედაქციის აგან“. „დროშა“, ქართული სოციალური გაზეთი გამოიცემა პარიზში ათი დღის განმავლობაში, ყოველდღე სადამოკებით. ამ გაზეთზე არც ხელის მოწერა მიიღება და არც ცალცალკე ფურცლების გამოწერა. ის მარტო რედაქციისათვის იბეჭდება. ათი დღის შემდეგ ე. ი. 11 (24) აპრილს 1873 წ. „დროშის“ ბეჭდვა მოიხსობა.

ასე სწერს „დროშის“ რედაქცია თავის განცხადებაში. ჩვენს განკარგულებაში ამჟამად არის მხოლოდ სამი ნომერი (№ 1, 2 და 3).

საკითხავია ვინ არის „დროშის“ რედაქტორი და საიდან მოხვდა იგი ბრიტანეთის მუზეუმში, როგორია ამ გაზეთის წარმოშობის ისტორია?

„დროშის“ პირველი ნომრის მეორე წერილში ჩვენ ვკითხულობთ: „ის („დროშა“) სამიოდე ახალგაზრდას სამახსოვრო წიგნებიდან ამოხეული თაბახებიაო“. ეს სამიოდე ახალგაზრდა ნ. ნიკოლაძის გადმოცემით არიან: დავით მიქელაძე, თბილისელი სომეხი პავლე იზმაილოვი და თვით ნიკო ნიკოლაძე. 1873 წელს დ. მიქელაძე, როგორც მისი წერილიდან ირკვევა,



იმყოფებოდა პარიზში, ხოლო ნ. ნიკოლაძე საქართველოდან 1872 წ. გაზაფხულის თვეებში გაემგზავრა საზღვარგარეთ და იქ ერთ წელზე მეტი დაჰყო. გაზეთის წარმოშობის ისტორიას ასე გადმოგვცემს ნ. ნიკოლაძე:

პატივცემულ აშხ. სიმონ!

თქვენ მეკითხებით, თუ რა გარემოებაში ვბეჭდავდით ჩვენ, პარიზში 1873 წ. გაზაფხულზე, ქართულ გაზეთ „დროშას“, რომლის პირველი სამი ფურცელი სრულიად უცაბედათ აღმოვაჩინე წარსულ დეკემბერში „ბრიტიშ მუზეუმი“-ს საწყობში. სიამოვნებით გაცნობებთ, რომ იმ გაზაფხულზე მოვხვდით პარიზს დათა მიქელაძე, ქართულ მწერლობაში უფრო ცნობილი „მეველეს“ სახელით, პავლე იზმაილოვი, შემდეგ მყოფი თბილისის ქალაქის თავად და მე. იმ დროს მე ვმუშაობდი ქართული შრიფტის გამარტივებაზე და ქართული სტამბის მოწყობაზე. ამ ძიების დროს გავეცანი ახალ აღმოჩენას, რომელიც ერთობ აადვილებდა ლიტოგრაფიების მოწყობას და ხმარებას, რაც კავკასიის ხალხების არეულ და აუწყობელ ანა ბანებს საშუალებას მიცემდა მოეწყოთ გაადვილებული პრობანგანდა ახალი ევროპული აზრების ადგილობრივ ენებზე. ამ მიზნით განვიზრახეთ და კიდევ ავასრულეთ, ათი სამაგალითო ფურცელი დაგვებეჭდა „დროშასი“.

გაზეთს ვბეჭდავდით ას-ას ცალს და მუქთად უგზავნიდით ქართველებს და კავკასიელებს, ვინც გვეგულებოდა ციურიხს, ვენეაში, ვენაში და სხვ. გაგება არა მაქვს, ვის ჩარჩენია და შეუწირავს „ბრიტიშ მუზეუმისათვის“ სამი პირველი ცალი „დროშისა“, რომლის ასლი თქვენ ხელში გაქვთ.

ვრჩები სრული პატივისცემით, ნ. ნიკოლაძე.

„ბრიტიშ მუზეუმში“ „დროშის“ სამი ნომერი გაუგზავნიათ 1895 წ. ვინ გაგზავნა ეს ნომრები „დროშისა“, ან საიდან შეიძინა იგი მუზეუმმა, არ სჩანს. აღსანიშნავია ის, რომ პროფ. ალ. ხახანაშვილი მა, რომელმაც 1905 წელს აღწერა ბრიტანეთის მუზეუმში მოთავსებული ქართული ხელთნაწერები, ერთი სიტყვითაც არ მოიხსენია „დროშა“. ხახანაშვილმა შედარებით ვრცლად გადმოგვცა საყოველთაო ჟურნალ „მუშა“-ს შინაარსი, რომელიც გამოდიოდა თბილისში არალეგალურად 1889—1891 წლებში. ამ „მუშის“ ათი ნომერი 1898 წელს, 10 თებერვალს მიუძღვნია მუზეუმისათვის ცნობილ ქართველ ანარქისტსა და ემიგრანტს ვარლამ ჩერ



ქ ე ზ ი შ ვ ი ლ ს. \* ხოლო ჩერქეზიშვილისათვის ეს ნომრები გადა-  
უცია ზ. ქიქინაძეს, როგორც ის სწერს ერთ თავის მოგონებაში.  
ალ. ხახანაშვილისათვის გაზ. „დროშა“, ალბათ, უცნობი იყო, თო-  
რემ იგი არ დატოვებდა მას აღუწესხავად, რაკი არაღვგალური  
„მ უ შ ი ს“ შინაარსი გადმოგვცა. ეს ნომრები გასული წლის დეკემ-  
ბერში შემთხვევით აღმოაჩინა ნ. ნიკოლაძემ. ბრიტანეთის მუზეუმს,  
როგორც ნ. ნიკოლაძე გადმოგვცემს, საუცხოვოდ შეუკინდავს  
„დროშის“ ეს ნომრები საფიანით.

„დროშის“ პირველ ნომერზე ხელით მიწერილია ინგლისურად,  
რომ გაზეთი გამოდიოდა ქენევაში და მისი რედაქტორი იყო  
ს. მესხიო. ეს ცნობა არ არის სწორი. გაზეთი გამოდიოდა პარიზ-  
ში, ხოლო მისი რედაქტორი არ ყოფილა ს. მესხი. როგორც  
„დროშის“ 1874 წ. წერილებიდან ირკვევა, სერგეი მესხი საზღვარ-  
გარეთ გამგზავრებულა 1873 წლის ივლისის 6-ს და იქ ერთი წე-  
ლიწადი დარჩენილა. \*\* „დ რ ო შ ა“, როგორც დავინახეთ, გამოსუ-  
ლა 1873 წ. აპრილის 1-ს, ასე რომ მისი რედაქტორობა არ შეეძ-  
ლო ს. მესხს.

აღსანიშნავია ის, რომ ბრიტანეთის მუზეუმს გაზეთთან ერთად  
მოუთავსებია ს. მესხის პორტრეტიც. ეს პორტრეტი დახატული  
უნდა იყოს ქართველი მხატვრის ა. ბერიძის მიერ. იგივე  
სურათი მესხისა მოთავსებული არის მსგავსივე წარწერით, როგორიც  
ბრიტანეთის მუზეუმის სურათ ქვეშ არის—ჟურ. „თ ე ა ტ რ შ ი“,  
რომელიცვ. აბაშიძის რედაქტორობით გამოდიოდა 1885 წლიდან. \*\*\*  
ცხადია, მას, ვისაც ს. მესხის ეს სურათი გადაუცია ბრიტანეთის  
მუზეუმისათვის, უსარგებლია ჟურნალ „თეატრში“ მოთავსებული  
სურათით.

ეხლა გაზეთის შინაარსი:

პ ი რ ვ ე ლ ნ ო მ ე რ შ ი მოთავსებულია შემდეგი ხელმოუწერე-  
ლი წერილები: 1. რედაქციისაგან (დაწერილია ნ. ნიკოლაძის ხე-  
ლით); 2. წინასიტყვაობა (მისივე); 3. ვისი ბრალია - დ. მიქელა-  
ძის; 4. ეკლესია და სახელმწიფო (ნ. ნიკოლაძე); 5. ჩვენი საზო-

\* იხ. ალ. ხახანაშვილი: ბ რ ი ტ ა ნ ე თ ი ს მ უ ზ ე უ მ ი ს ქ ა რ თ უ ლ ი  
ხ ე ლ თ ნ ა წ ე რ ე ბ ი, ჟურ. „მომბე“, № 8, 1905 წ. შესაძლებელი არის „დრო-  
შის“ ეს ნომრებიც ვ. ჩერქეზიშვილმა გადასცა მუზეუმს.

\*\* იხ. ს. მესხის ნაწერები, ტ. I, გვ. 167 და სხვ.

\*\*\* იხ. „თ ე ა ტ რ ი“, № 18, 1835 წ.



გადღების სიყალბე (პ. იზმაილოვის); 6. აღდგომა (ნ. ნიკოლაძე); 7. წვრილი ამბები (მისივე).

მეორე ნომერი: 1. საფრანგეთის გარეგანი პოლიტიკა (ნ. ნიკოლაძე); 2. სისულელე და უზრდელობა სიბრძნის მანტი-ში (დ. მიქელაძის); 3. ერობის თვითმართველობა როგორ გამო-გვადგება (პ. იზმაილოვის); 4. თანამედროვე სურათები (ნ. ნიკო-ლაძე); 5) ნაწყვეტ-ნაწყვეტი ამბები (დ. მიქელაძის და ნ. ნიკო-ლაძის).

მესამე ნომერი: 1. რას უნდა ვეცადოთ (დ. მიქელაძის); 2. პარტიული დისციპლინა (ნ. ნიკოლაძე); 3. თანამედროვე სურა-თები (მისივე) ცოტ-ცოტა... (პ. იზმაილოვის); 5 ნაწყვეტ-ნაწყვე-ტი ამბები (ნ. ნიკოლაძე).

„დროში“ ფორმატი 21×27 სანტ. თითოეული ნომერი ოთ-ხი გვერდისაგან შესდგება.

საკითხების მიხედვით გაზეთი შემდეგ თემებს ეხება: 1. საგა-რეო პოლიტიკის საკითხებს. 2. ნაციონალურ საკითხს; 3. მუშათა მოძრაობის საკითხს; 4. სოციალიზმის პრობლემას და 5. სხვა სო-ციალურ და ისტორიულ ხასიათის საკითხებს.

საინტერესო არის გაზეთის წინასიტყვაობა, დაწერილი ნიკოლაძის მიერ, რომელიც გვიხსნის და გვიმართავს თავის უმთა-ვრეს დანიშნულებას.

მოგვყავს ეს წერილი, როგორც დოკუმენტი:

### წინასიტყვაობა

„სწორედ გასაკვირველი და გულმომკვლელი საქმეა, კაცი დღე-ვანდელ გონიერების ცხოვრებას ესწრაფებოდეს და მის გაგებას კი არ ცდილობდეს, მის დაკვირვებას არ იწყებდეს და მისგან საკ-მაო ხელმძღვანელი საფუძვლის გამოკრებას არ ეძებდეს. ჯირკის და დაბალი პირუტყვების მეტს არც ერთ გვამს არ უნდა სურდეს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში განსდგომა, გაყრუება და უმნიშვნე-ლო, უმიზნო სიცოცხლე, მაგრამ ბევრი სულიერი ამ მხრით ჯირ-კზე უარესია, ბევრი ცოცხლებ შუა ცხოვრობს და ცოცხლების ცხოვრებაში კი არ ურევია.

დღეს ეს მით უფრო სამწუხარო და დამალონებელი მოვლენაა, რომ ეხლანდელი ცხოვრება 1870 წლის ომის მადლით უწინდელ მის სიყრუიდან და სიბნელიდან გამოვიდა. დღეს მთელი ევროპა გაღვიძებულია. ყოველგან ისმის გაუმჯობესების სიტყვა, გაახ-



ლების სურვილი სიხანს, ცხოვრების წინააღმდეგობა და მოქმედება და ახალი წესის დაარსება იწყება. გაქრა უწინდელი დამთურგვნილი, ბევრი ძალა უკანასკნელი სასიკვდილო კლასში იკარგება და იხარჯება ძველი თაობის და მიმართულების უკანასკნელი წამები; ახალი თაობა სამკვიდრებლის მისაღებად ირახმება, მზიდება ახალი წესი და ვინ იცის როგორი პოლიტიკური მოვლენები. და ამ დროს ყრუ და ბრმად დარჩენა შეცდომა კი არაა მარტო, მძიმე დანაშაულობაა შემდეგი თაობის და ხალხის წინ.

ჩვენ ამნაირ შეცდომის და დანაშაულობის თავიდან აცილება გვსურდა, გვსურდა ჩვენი ახალგაზრდობისათვის მაგალითი გვეჩვენებია, თუ როგორ შეიძლება ეხლანდელ ცხოვრების დაკვირება და გაცნობა, ასე, რომ კაცს ცხოვრებაში სამოქმედო ხელმძღვანელი აზრი და გამოცდილება ჰქონდეს. „დროშას“ მეტი მიზანი არ აქვს, ის სამიოდე ახალგაზრდას წიგნებიდან ამოხეული თაბახებია, ის იმ მუსაიფის და სიტყვების გამოსახვაა, რომელსაც ეს ახალგაზრდები გამოთქვამენ ხოლმე, როცა გაგებულ ამბებს, შენიშნულ მოვლენებს, გაცნობილ აზრებს ერთმანეთს აცნობენ. ათი თაბახი საკმაოდ დაანახევებს მკითხველს ამგვარ სამახსოვრო წიგნების და მუსაიფების სარგებლობას და საჭიროებას. და თუ „დროშამ“ ჩვენ ახალგაზრდობაში შორეულ დაკვირვებისა და მომზადების სურვილი აღძრა, თუ მისი მაგალითი უკვალო და უნაყოფო არ გამოდგა, „დროშის“ მიზანი სრულებით მიღწეული იქნება“ (№ 1).

შემდეგ ერთ წერილში სწერია:

„აი ჩვენი საზოგადოებრივი იდეალი:

თავისუფალი ფედერაცია ყველა კავკასიელი ხალხებისა, განწყობილთა ყველა მოქალაქეების ეკონომიურ თანასწორობისამებრ.

ამ იდეალს და ეხლანდელ მდგომარეობის შუა ისეთი განსხვავებაა, რომ ერთბაშად იდეალის მიღწევის იმედის ქონა შეუძლებელია. ეკონომიური დახლართულობის გარდა არ შეიძლება არ შევამჩნიოთ, რომ გასული ცხოვრება კავკასიელი ხალხებისა იყო დაცალცალკავებული და მტრული. ამ გარემოებამ დღემდინაც დასტოვა კვალი და სხვადასხვა ხალხების ურთიერთ მტრობა ისეთი ძლიერია, რომ შეცდომა იქნებოდა მათი დავიწყება“ (№ 2).

მესამე ნომრის ერთ წერილში ვკითხულობთ:

„რომელ მხარეს საზოგადოებრივ ცხოვრებისას (არ უნდა) გადავავლოთ თვალი, თუ კი იმას ცოტაოდნად დააკვირდებით, შევნიშნავთ, რომ საფუძვლად იმას ეკონომიური ხასიათი უძევს... ევროპა ისეთ პოლიტიკურ ერთობის შედეგებისაკენ მიისწრაფება,



რომელშიაც საზოგადოებრივი განწყობილება სოციალური იდეალი-  
სამებრ შეიცვლება, ისე, რომ შრომას უპირატესობა მიეცეს და  
მშრომელი ხალხი წინააღმდეგობა დააყენოს.

აი, ეს მშრომელი ხალხი თვითონ იწყებს ეხლა თავისი რა-  
ზმების შედგენას და თავის ძალას შესაფერ ორგანიზაციას აძ-  
ლევს.

„მუშების კავშირები“-ს შედგენით და სხვადასხვა საზოგადოე-  
ბის დაარსებით, ამ საზოგადოებებში და კავშირებში მონაწილეობას  
იღებენ მარტო ერთი რომელიმე ქალაქის ან ქვეყნის მუშები კი  
არა, თითქმის მთელი ევროპის და ხანდისხან ამერიკის მშრომელე-  
ბიც,—და ამნაირად ნელ-ნელა არსდება მშრომელი ხალხის ურთი-  
ერთობა და შეერთება... ეს „მუშების კავშირები“ მომავალი ევრო-  
პის სოციალური შეერთებული რესპუბლიკის თესლად გამოდგე-  
ბიან“.

ჩვენ მოვიყვანეთ რამდენიმე ამონაწერი გაზეთის სამი ნომ-  
რიდან, მაგრამ საკმარისი არ არის მარტო ამ აზრების გაცნობა.  
საჭიროა მათი შეფასება ისტორიული საზომით, მათი სოციოლოგი-  
ური და სოციალური საფუძვლების გამორკვევა. ეს კი არ შეად-  
გენს ამ წერილის საგანს.

„დრო შის“ სამივე ნომერი გადაეცემა საქართველოს რევო-  
ლუციის მუზეუმს.



## ბოსლეველი

(ესტატე მჭედლიძე)

ბოსლეველი ერთი იმ მწერალთაგანია, რომელიც თითქმის საგ-  
სებით დავიწყებული იყო ჩვენს მწერლობაში და უკანასკნელ ხა-  
ნამდე მას სათანადო ყურადღება არ ღირსებია. იგი 82-იან წლე-  
ბის დასაწყისში გამოვიდა სომოლვაწო ასპარეზზე. თითქმის ამა-  
ვე ხანებში გამოვიდნენ მწერლობაში ა. ყაზბეგი და ვაჟა-  
ფშაველა; ხოლო პუბლიცისტუკასა და სალიტერატურო კრიტი-  
კაში ივ. მაჩაბელი, ნ. ხიზანაშვილი (ურბნელი და სხვ.),  
სტ. ჭრელაშვილი (ტატალა, სანო), ი. ბახტაძე (ი. ხონე-  
ლი), დ. კეზელი (დავით სოსლანი, არაგველი, ზოილი), რ. ფან-  
ცხავა (ხომელი), ალ. ნანეიშვილი (ა. ნა-ლი), გრ. ყიფ-  
შიძე და სხვები. ამავე ხანებში გაცხოველდა ჟურნალ-გაზეთების  
გამოცემა და კამათი მიმდინარეობათა შორის პრესაში: თბილისში  
გამოვიდა (1881-83 წ.) „ტეტიათა მოტრფიალეების“ ორგანო „იმე-  
დი“, ქუთაისში დემოკრატიული მიმდინარეობის ორგანო „შრო-  
მა“ (1881-83). ცნობილმა დ. ღამბაშიძემ 1883 წ. დაიწყო გამოცემა  
რუსულსა და ქართულ ენაზე კლერიკალურ-რეაქციონური ორგანო-  
სი—„მწყემსი“; 1884 წ. გამოვიდა პედაგოგიური ორგანო „ნობათი“,  
1883 წ. ქალთა წრემ გამოსცა თავისი არა პერიოდული ორგანო.  
რუსულად დაიწყეს გამოცემა „Юридическое обозрение“-მ (1881 წ.)  
და „Новое обозрение“-მ (1884 წ.). ამავე ხანებში განაგრძობდა  
გამოსვლას ორი დიდი ქართული ორგანო: „დროება“ (1885 წლამდე)  
და „ივერია“. ე. მჭედლიძე „შრომის“ დაარსების დღიდანვე  
თანამშრომლობდა ამ ორგანოში. მისი დახურვის შემდეგ წერი-  
ლებს ათავსებდა „დროებაში“, აქვს რამდენიმე წერილი მოთავსე-  
ბული „ივერიაშიც“. მასი ლიტერატურული ფსევდონიმები იყო:  
ბოსლეველი, გარეშე მაყურებელი, მანელი. მრავა-  
ლი მისი წერილი ხელმოუწერლად არის მოთავსებული „შრომაში“,  
სწერდა პუბლიცისტურ წერილებს,—ამ მხრივ ყველაზე უფრო სა-  
ინტერესოა მისი პოლემიკა გ. მაიაშვილთან და ჟურ. „იმედის“



ნაროდნიკ პუბლიცისტებთან. წერილები დამახინჯებულია მაშინ-  
დელი ცენზურის მიერ: მაიაშვილის საწინააღმდეგო 9 ფელეტონი-  
დან დაბეჭდილია მხოლოდ სამი; აქვს მთელი რიგი ლიტერატუ-  
რულ-კრიტიკული წერილი. აქედან მეტად საინტერესოა ი. ჭავჭა-  
ვაძის „განდევლის“ გარჩევა; „დროებაში“ (1883-85 წ.) იბეჭდე-  
ბოდა მისი საინტერესო „ქუთათური ფელეტონები“ ყოველდღიურ  
საჭირბოროტო საკითხების შესახებ.

„ბოსლეველის ნაწერებს ამჩნევია მარქსიზმის თავისებური გავ-  
ლენა. „შრომაში“, სხვათა შორის, პირველად ვხედავთ ჩვენ რამ-  
დენიმედ მარქსისტული აზროვნების გამომხატველ წერილებს...  
მარქსის გავლენა უფრო ძლიერად სჩანს ბოსლეველის წერილებზე.  
რა თქმა უნდა ბოსლეველი ჭეშმარიტი მარქსისტი არ ყოფილა და  
ვერც იქნებოდა“ (ფ. მახარაძე).

ბოსლეველი მონაწილეობას ღებულობს 70-80 წლების რევოლუ-  
ციონურ მოძრაობაში, მოწაფეობის დროს იგი მონაწილეობდა  
მოწაფეთა წრეებში, ხოლო შემდეგ მოსკოვში, სადაც იგი ისმენდა  
ლექციებს. რევოლუციონურ მოძრაობაში მონაწილეობისათვის იძუ-  
ლებული შეიქმნა საქართველოში გამოქცეულიყო. აქაც მას არ ას-  
ვენებდნენ ალექსანდრე მესამის აგენტები. ბოლოს მან თავი შეა-  
ფარა ეპ. გაბრიელს და მისი კანცელარიის მდივნად იქნა დანიშნუ-  
ლი. გაბრიელის შუამდგომლობამ და ავტორიტეტმა რამდენადმე  
იხსნა პოლიციის დევნისაგან, სამაგიეროდ იმერეთის სამღვდლო-  
ება გადაეკიდა: მკედლიძემ გამოაქვეყნა მთელი ის სიბინძურე და  
მექრთამეობა, რომელიც გამეფებული იყო იმერეთის სამღვდლო-  
ებაში. მანვე გამოაქვეყნა ბლაღოჩინ დ. ლამბაშიძის ის დანოსი  
ქართულ პრესაზე, რომლითაც ის ასაბუთებდა ქართულ ჟურნალ-  
გაზეთების დაკეტვას და კლერიკალურ „მწყემსის“ გამოცემას. ამ  
გარემოებით მკედლიძემ დიდი რისხვა დაიმსახურა ბოროტი ბლა-  
ღოჩინისა. სამღვდლოებამ მოინდომა მისი ფიზიკურად მოსპობა;  
მეთაურებმა დაიწყეს საიდუმლო კრების გამართვა და ბრძოლის  
მეთოდებიც გამოიმუშავეს. „სულიერმა მამებმა“ მოყიდული პირის,  
კლერიკალური კლიკის ერთ-ერთი ძმის, საშუალებით 1885 წ.  
მაისში ჯერ კიდევ სრულიად ახალგაზრდა, 27-28 წლის მეგრძოლი,  
პუბლიცისტი და კრიტიკოსი გამოსალმეს წუთისოფელს. დილას  
სამსახურში მიმავალ მკედლიძეს ბაგრატის ტაძრის შეღმართზე  
დაეწია ცხენზე მჯდომი „სულიერ მამების“ მოყიდული აგენტი და





ქართული  
ენების  
აქადემია

ბე

რევოლუციით ზურგიდან განუგმირა. ამ საზიზღარმა მკვლელ-  
ბამ დიდი აღშფოთება გამოიწვია საზოგადოების მოწინავე წრეებში.  
მკვლელი აღმოჩენილი იქნა და კატორღაში გაგზავნილი. ამგვარად  
დაისაჯა მხოლოდ ფიზიკური მკვლელი, მხოლოდ ამ მკვლელობის  
ორგანიზატორები და სულისჩამდგმელნი უვნებლად გადარჩენ და და-  
უბრკოლებლად განაგრძეს თავიანთი საგმირო საქმენი იმას შემდეგ,  
რაც თავიდან მოიცილეს დაუძინებელი მტერი ე. მჭედლიძე.

ასე დაიღუპა 80-იანი წლების ეს ნიჭიერი პუბლიცისტი და  
კრიტიკოსი.



## ხომელი—რომელი უნდა

(1861—1928)

ხომელი ჩვენ მოღვაწეთა იმ თაობას ეკუთვნის, რომელიც სამოღვაწეო ასპარეზზე 80-იან წლებში გამოვიდა, ხოლო ეს ეპოქა კი ორი მნიშვნელოვანი პოლიტიკური მომენტიტ ხასიათდება: ერთი მხრივ, ალექსანდრე მესამის სასტიკი რეაქციით, მეორეს მხრივ—ნაროდნიკობის, უკვე სახელოვან ნაროდოვოლცების იდეოლოგიისა და რევოლუციონური მოღვაწეობის კრიზისით. ამ ორ გარემოებას არ შეეძლო თავისი დადი არ დაესვა ჩვენი ახალი თაობის საქმიანობასა და აზროვნებაზე.

ხომელმა პოლიტიკურად იმ პერიოდში გაახილა თვალები, როდესაც ჯერ კიდევ უდრეკი ენერგიით იბრძოდა „ნაროდნია ვოლის“ რევოლუციონურ-ტერორისტული ბარტია, ხოლო მისი პოლიტიკური დავაუკაცება მაშინ დაიწყო, როდესაც რუსეთში ნაროდოვოლცების იდეოლოგიის და ტაქტიკის კრიზისი ნათელი შეიქნა და საფუძვლები ჩაეყარა მარქსისტულ მიმდინარეობას რუსეთის ნიადაგზე.

80-იან წლების პირველ ნახევარში ხომელი განიცდიდა ნაროდოვოლცების დიდ გავლენას. ჯერ კიდევ სემინარიის მოწაფე, იგი მხურვალე მუშაობას აწარმოებდა თბილისის მოსწავლე ახალგაზრდობასა და მუშების წრეებში. ამავე პერიოდში გამოვიდა იგი სალიტერატურო ასპარეზზე და 1882-83 წლებში ქუთაისის გაზ. „შრომაში“ მოათავსა წერილი, —რომანოვის ფსევდონიმით—მუშათა შესახებ. აღნიშნული გაზეთი „შრომა“ ნიჭიერ კრიტიკოსის ბოსლეველის (ესტ. მჭედლიძის) ხელმძღვანელობით გამოდიოდა. ბოსლეველმა ჩვენი ახალთაობის სულიერ აღზრდაში, 80-იან წლებში, საგრძნობი როლი ითამაშა. ჩემთვის პირადად არაერთხელ გადმოუცია ხომელს, თუ როგორის აღფრთოვანებით შესცქეროდა ახალგაზრდობა კრიტიკოს ბოსლეველს; მოსწავლე ახალგაზრდობა თავის წრეებში კითხულობდა ბოსლეველის ნაბეჭდსა, თუ ხელთნაწერ შრომებს, —რომელნიც ცენზურის გამო ვერ იბეჭდებოდენ,—და ადგენდა მათ კონსპექტებსო,—მეუბნებოდა ხომელი.

1885 წელს იგი ოდესის უნივერსიტეტში მოხვდა მსმენელად.





აქ მან მხურვალე მონაწილეობა მიიღო სტუდენტთა <sup>აქტიურობაში</sup> მეთაურობდა ქართველ სტუდენტთა ჯგუფს და უახლოესი კავშირი ჰქონდა ნაროდოვოლცების წრეებთან. ამ პერიოდის მისი მოღვაწეობიდან ჩემს ხელთ არის რამდენიმე მისი საინტერესო კერძო წერილი ზ. ჭიჭინაძისადმი. 1885 წ. იგი სწერს: „საჭიროა, აუცილებლად საჭიროა საიდუმლო გამოცემა ქართულს ენაზე, რადგან უნდა შემუშავდეს ჩვენი ახალგაზრდობის მიზანი, მოქმედების საშუალებანი და მრავალი სხვანი, რომელნიც აკეთილშობილებენ და აცხოველებენ ყოველი ერის მაჯის ცემასა და სიცოცხლის მოძრაობას... ამ საზოგადოებას ჩვენ პირი უნდა შევაქციოთ და, ვიტყვი კიდევ, იმათთან უნდა შევკრათ კავშირი, რომლის ბედი და იღბალი ირკვევა დღეს ყოველს განათლებულს ქვეყანაში. ამ ჩაგრულთ და მშრომელთ უნდა განუცხადოთ ძმობა სიტყვითა და საქმით, რადგან იმისია მომავალი. იმის ბედნიერებაზედაც უნდა აშენდეს ჩვენი საქართველოს ბედიც. ჩვენ და ქართველი გლეხკაცობა და სხვა წოდებიდან პატიოსანი მშრომელი—ჩვენა და შრომა უნდა ვიყვეთ ერთმანეთზე გადაბმული. თუ აქ ნაყოფიერად ვიმუშავებთ, თუ აქ სინდისიერად და ნართლა ახალგაზრდურად ვიმოქმედებთ—გრწამდეს, რომ ჩვენს მომავალსაც მომავალი გაუღიმებს“...

ხომლელი იმ პერიოდში, როგორც ნაროდნიკული აზროვნების მიმდევარი, საქართველოს ხსნას და მის აღორძინებას მშრომელი გლეხობის ბედნიერებაში ხედავდა: რევოლუციონური ახალი თაობა და მშრომელი გლეხობა—ეს ორი განუყრელი მოკავშირე იყო მისი წარმოდგენით. მაგრამ ამ ნაროდნიკულ აზროვნებაზე იგი არ შეჩერებულა და უკვე ოდესაში ყოფნის დროს ხომლელი ეცნობა მარქსისტულ ლიტერატურას, რის მიმდევარიც იგი შემდეგში გახდა. უნდა აღინიშნოს, რომ 1887 წ. ოდესის სტუდენტთა არეულობის გამო უნივერსიტეტი დახურეს, მრავალი სტუდენტი—მათ შორის ქართველებიც—დააპატიმრეს; ხომლელს წილად ხვდა 15 წლის პოლიციის საიდუმლო მზვერაობის ქვეშ ყოფნა. ოდესიდანვე იგი წერილებს ათავსებდა გაზ. „ივერიაში“.

1889-90 წლებში ხომლელი ხელმძღვანელობდა პატარა ორგანოს—„თეატრს“, რომელშიაც ათავსებდა კრიტიკულსა და პოლიტიკურ-მეცნიერული ხასიათის წერილებს. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ პერიოდის მის წერილებს უკვე ატყვია მარქსიზმის გავლენა, თუმცა იგი არ არის სავსებით მარქსისტული; ხშირად ხომლე-





ლი აკრიტიკებდა ქართველ ნაროდნიკებს, რომლებსაც თავი შეეფარებოდათ გაზ. „ივერიაში“, და ააშკარავებდა მათ ყალბ მხარეებს. 1890-92 წლებში იგი უახლოვდება ე. ნინოშვილსა და მონაწილეობას იღებს კრებაზე ზესტაფონში. 1893 წლიდან იგი თანამშრომლობს ჟურ. „კვალში“ და ათავსებს იქ საინტერესო მარქსისტული ხასიათის წერილებს. უნდა ვსთქვათ, რომ პირველი ოფიციალური მარქსისტული წერილი ქართულ ლიტერატურაში ხომლელის მიერ იყო გამოქვეყნებული. 1893 წელს „კვალში“ მან მოათავსა წერილები „ჩვენი ლიტერატურის მდგომარეობა“ (იხ. № 16, 17, 20, 21), რომლებშიაც განიხილა მთელი რიგი მაშინდელი საჭირობოროტო საკითხებისა. ხომლელმა აღნიშნა ჩვენი ცხოვრების ეკონომიური ვითარების შინაარსი და დასაბუთა, თუ კაპიტალისტური წყობილება როგორ არღვევდა ჩვენი ნატურალური მეურნეობის ფორმებს. ეს საკითხი შემდეგ წლებში ერთ-ერთ მთავარ სადავო საკითხად გადაიქცა ქართველ ნაროდნიკებსა და მარქსისტებს შორის.

ხომლელსვე ეკუთვნის ნაროდნიკობის პირველი ოფიციალური მკვეთრი კრიტიკა მარქსისტული საზომით. დასახელებულ წერილებში ხომლელმა პირველად ქართულს ლიტერატურაში გამოააშკარავა ნაროდნიკობის, — რომელთაც უწოდა „ტეტიათა მოტრფილენი“, — სოციალური საფუძვლები და მათი წვრილბურჟუაზიული რაობა. მაშინდელ ხომლელის ლიტერატურული მიმდინარეობისა და პოლიტიკური შეხედულებათა დასახასიათებლად ჩვენ აქ მოვიყვანთ ერთ ადგილს მისი წერილიდან. 1895 წ. იგი სწერდა: „ჩვენ არ უნდა ვემსახურებოდეთ ინტერესებს იმ კლასისას (ე. ი. ბურჟუაზიის. — ს. ხ.), რომელიც ამ ახლო მომავალში აპირებს ჩვენში გაბატონებას და „გაძლიერებას“, იგი უჩვენოდაც კარგად გაიკაფავს გზას, რადგან დღევანდელი ცხოვრება, საზოგადოთ, სულ ერთიანად მისია. ჩვენ ფრთხილად და დიდი გამოცდილებით უნდა გამოვნახოთ და უჩვენოთ თანამედროვე ბატონის წინააღმდეგი ელემენტები (ე. ი. პროლეტარიატი. — ს. ხ.) თვით საქართველოშივე, რომელიც თანდათან ბურჟუაზიის ზრდასთან უჩინრად იმალება დღეს ჩვენში, და რომლის ხელით და მეოხებით უნდა დამკვიდრდეს და განხორციელდეს ჩვენის ქვეყნის არე-მარგზე უკეთესი და უმაღლესი მერმისი ჩვენი ერისა“ (იხ. „კვალი“, № 39, 1895 წ.)

აღსანიშნავია, რომ ხომლელი იმ პერიოდში ჩვენში სოციალის-



ტური წყობილების დამკვიდრების საქმეს პირდაპირ უკავშირებდა ქართველ ახალგაზრდა პროლეტარიატის განვითარების და გაძლიერების საქმეს.

ხომლედი ცნობილია არა როგორც მხოლოდ პუბლიცისტი, არამედ უმთავრესად როგორც კრიტიკოსი. მის კალამს ეკუთვნის მთელი რიგი კრიტიკულ წერილებისა, რომელშიაც იგი ახალი, მარქსისტული მეთოდით არკვევდა ჩვენი ლიტერატურის ვითარებასა და მის წარმომადგენლებს. როდესაც დაიწერება ქართული კრიტიკის ისტორია, მასში საპატიო ადგილი დაეთმობა ხომლელს, როგორც ნიჭიერ კრიტიკოს-ლიტერატორს. როგორც კრიტიკის დარგში, ისე პუბლიცისტურ სფეროშიაც იგი პირდაპირი მემკვიდრე იყო უდროოდ დაღუპულ ბოსლეველისა.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ ხომლელის პოლიტიკური შეხედულებანი არ განვითარებულა იმ ხაზით, როგორითაც იგი გამოვიდა 90-იან წლებში „კვალის“ ფურცლებზე. ხომლედი თანდათან გადაიხარა ნაციონალიზმისა და ოპორტუნიზმისაკენ. ამ მხრივ მისი შემდგომი დროის ნაწერები იმდენად საინტერესო არ არის, როგორც „კვალის“ პერიოდის მისი მოღვაწეობა.

ხომლელს ბოლომდე არ გაუგდია ხელიდან კალამი და ჩვენი ჟურნალ-გაზეთების ფურცლებზე იგი ხშირად ათავსებდა, როგორც ლიტერატურულ წერილებს, ისე თავის მოგონებებს.

ქართული აზროვნებისა და მწერლობის მკვლევარი გვერდს ვერ აუვლის ხომლელის ლიტერატურულ მოღვაწეობას. იგი შესაფერისს ადგილს დაუთმობს ხომლელს ჩვენს წარსულს მოღვაწეთა რიგებში.\*

\* დაბეჭდილია ჟურ. „ქართულ მწერლობაში“ № 4—1923 წ.



## დავით კლდიაშვილის მოგონებანი \*

„ეს მოგონებები იწერება იმ მოსაზრებით, რომ როგორღაც მკვლევარმა ჩვენი წარსული ცხოვრების სურათის დასახატავად—შეიძლება ამ სტრიქონებშიაც იპოვოს გამოსადეგი მასალა. თუ ეს ასე იქნება, ნაშინ ამის დაწერაც გამართლებული იქნება და დამწერიც დიდათ დაკმაყოფილებული“.

ასე სწერს ავტორი ამ საინტერესო მოგონებების წინასიტყვაობაში და უნდა ხაზგასმით აღინიშნოს, რომ ავტორმა სავსებით მიადრწია თავის მიზანს: სარეცენზიო წიგნი მეტად საინტერესო ისტორიულ-ლიტერატურული ხასიათის დოკუმენტს წარმოადგენს.

სამწუხაროდ, ჩვენი მწერლობა და გამომცემლობა ერთობ ღარიბია მემუარული ჟანრის ლიტერატურით. რაღაც მიზეზების გამო, ჩვენს მწერლებსა და მოღვაწეებს საჭიროდ არ მიაჩნიათ დაუტოვონ მემკვიდრე თაობას თავიანთი მოგონებანი და ამით მისცენ მათ საჭირო მასალა წარსული ცხოვრების შესასწავლად. მკითხველი დაგვეთანხმება, რომ მ ე მ უ ა რ ე ბ ს მეტად მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს წარსული ლიტერატურულ-საზოგადოებრივი ცხოვრების შესწავლის საქმეში. ჩვენი ლიტერატურის კორიფეებმა ამ მხივ ვერ გაგვიწიეს შესაფერი დახმარება. ჩვენი ლიტერატურის საგანძურში ჯერ-ჯერობით ძლიერ მცირე მემუარია შესული: დ. ყიფიანის დაუმთავრებელი მემუარები; აკაკისა და ს. მგალობლის ვილის სხვადასხვა ჟურნალ-გაზეთებში გაბნეული მოგონებანი; ნიკო ნიკოლაძის დაუმთავრებელი მოგონებანი (ძლიერ მცირე იმისა, რის დაწერასაც ის აპირებდა უკანასკნელ ხანებში); ალ. ორბელიანის დაუმეჭდავი ცნობები და სხვ. ალ. ყაზბეგი, პ. უმიკაშვილი, ა. ფურცელაძე,—აი რით ამოიწურება მე-19 საუკუნის ჩვენი მემუარული ლიტერატურა. გ. წერეთელს, ს. მესხს, ალ. ყაზბეგს („ნამწყემსარის მოგონება“—მხატვრული ნაწარმოებია), ვაჟა ფშაველას, ი. მაჩაბელს, რ. ერისთავსა და სხვ. არ დასცლიათ მოგონებათა დაწერა.

ი. ქ ა ვ ქ ა ვ ა ძ ე მ ნხოლოდ ოთხგვერდიანი ავტობიოგრაფია

\* რეცენზია დ. კლდიაშვილის წიგნზე—„მეუარები“—სახელგამი, 1932 წ.



დაგვიტოვა. ე. ნინოშვილსაც ორგვერდიანი ავტობიოგრაფია დარჩა.

დ. კლდიაშვილის მემუარები სასიამოვნო მოვლენას წარმოადგენს ჩვენს ლიტერატურაში. იგი მეტის მეტად ცოცხლად და მოხდენილი ენით არის დაწერილი. იკითხება დიდი ინტერესით. ავტორის ჩვეულებრივი თავისებური წერის მანერა სავსებით დაცულია ამ მემუარებშიაც. მემუარების შინაარსი ვრცელ ისტორიულ ცხოვრებას ეხება: გასული საუკუნის 60-იან წლებიდან თებერვლის რევოლუციამდე. აქ აწერილია 60-იანი წლების სოფ. სიმონეთის ცხოვრება და შეძლებული იმერელი აზნაურის ტიპიური ოჯახის — ის გეოგრაფიულ-საზოგადოებრივი ფონი, რომელიც შემდგომში ავტორის უკვდავ ტიპების საწინდარს წარმოადგენდა. კიევის სამხედრო სასწავლებლის ცხოვრება, სადაც ავტორის „გარუსება“ მოხდა, 80-90 — იანი წლების ბათუმის მღელვარე ცხოვრება, როდესაც ეს ქალაქი ერთ-ერთ დიდ სამრეწველო ცენტრად გადაიქცა ამიერ-კავკასიაში, ქუთაისი რეაქციის პერიოდში და სხვა. აქვეა მოცემული საინტერესო ცნობები ქართველ ლიბერალურ ინტელიგენციის ცხოვრებიდან, გურიის გლეხთა მოძრაობიდან (1902 წ.), ბათუმის მუშათა მოძრაობიდან (1902 წ.), 1905 წლის რევოლუციონური მოძრაობიდან ბათუმსა და საქართველოში; რეაქციის თავხედობის შესახებ და ომის ამბები. მძიმედ არის დატვირთული მემუარები სამხედრო ცხოვრების ცნობებით. შედარებით მცირედი, მაგრამ მეტად საინტერესო ცნობები არის ავტორის ლიტერატურული ცხოვრებიდან. დ. კლდიაშვილს ფართო ნაცნობობა და ურთიერთობა ჰქონდა ჩვენს საზოგადოებრივ მოღვაწეებთან და მწერლებთან; ცნობებს მათ შესახებ (ს. ყაზბეგი, გრ. ვოლსკი, დ. ყიფიანი, ლუკა ასათიანი, ა. წერეთელი, ი. ჭავჭავაძე, ვაჟა-ფშაველა, ე. ნინოშვილი, გ. წერეთელი, ს. წულუკიძე, გ. მაიაშვილი, კ. აბაშიძე, გრ. რაზმაძე და სხვ.) საპატიო ადგილი უჭირავს ავტორის მემუარში. საერთოდ ეს წიგნი დიდძალი ცნობებით არის დატვირთული და დიდის ხალისით იკითხება.

მაგრამ მემუარები განსაკუთრებული თვალსაზრისით არის დაწერილი.

ეს არის ქართველი ლიბერალი მწერლის ეპოპეია, იმ მწერლის, რომელსაც ცხოვრების ობიექტურმა პირობებმა მხრებზე ეპოლეტიზმი დააკერა და მეფის ჯარის მოსამსახურე გახადა, ხოლო გული



პატრიოტიზმის გრძნობით აღუვსო. არა ერთი და ორი ცნობაა წიგნში მოყვანილი იმის შესახებ, თუ ავტორს როგორ უხდებოდა აღესრულებია ის, რაც მის რწმენასა და მსოფლმხედველობას ეწინააღმდეგებოდა. განა ზაზგასმით აღსანიშნავი არ არის ის ტრადიკული მდგომარეობა, რომელშიაც ჩავარდა ავტორი ბათუმის მუშების დახვერტის დროს 1902 წელს.

ამ საინტერესო წიგნის შესაფერისი გამოცემისათვის ნაკლებად უზრუნვია სახელგამს. გარეგნულად წიგნი ლამაზად არის გამოცემული, მაგრამ მას აკლია გამოცდილი და მცოდნე რედაქტორის ხელი. ასეთი წიგნის გამოცემა შესაფერისი შენიშვნების გარეშე დაუშვებელია. რუსეთში გამომცემლობა „აკადემიამ“ დიდძალი მემუარები გამოსცა ცნობილ მწერლებისა, მაგრამ არც ერთი მათგანი შესაფერი შენიშვნებისა და რედაქციის გარეშე არ არის გამოცემული. რატომ ჰგონია სახელგამის სალიტერატურო სექტორს ჩვენი მწერლების ნაწერები ამას არ საჭიროებდნენ?—გაუგებარია.

რომ მკითხველისთვის ეს ნათელი გახდეს, ჩვენ მიუთითებთ შემდეგ ზნიშვნელოვან ფაქტებზე: მიუხედავად იმისა, რომ მემუარები ცოცხლად არის დაწერილი და განსაკუთრებული სიცხოველით არის გადმოცემული წარსული ცხოვრების ფაქტები,—მასში მაინც აქვს ფაქტიურ შეცდომებს ადგილი. ეს არც გასაკვირია, რადგან ავტორმა 40—60 წლის ამბები გადმოგვცა თავის საკუთარ მეხსიერებაში შენახულ ცნობების მიხედვით: იგი სწერდა ისე, როგორც მას ახსოვდა. არ უნდა გაგვიკვირდეს, რომ 65 წლის მოხუცს ყოველ ივე სისწორით არ დამახსოვრობოდა. მოვიყვანოთ ფაქტები:

1. ავტორი აღნიშნავს ი. ხონელის გალაშქრებას ს. ყაზბეგის წინააღმდეგ 80-იან წლების დასაწყისში (გვ. 46). არსებითად დ. კეზელმა (სოსლანმა) გაილაშქრა მის წინააღმდეგ, რასაც შედეგად მოყვა დ. კეზელის „დროების“ რედაქციიდან წასვლა (იხ. „დროება“, № 127, 137, 169, 175, 184, 1883 წლ.).

2. დ. კლდიაშვილს არა აქვს ისტორიული სისწორით გადმოცემული 1885 წ. ყოფილი მეფის მოადგილის მიხეილ ნიკოლოზისძის საქართველოში ჩამოსვლისა და დუნდუკოვ-კორსაკოვის რუსიფიკატორულ პოლიტიკის წინააღმდეგ დაწყებული ბრძოლის ფაქტები (გვ. 49-50). ავტორი პირველობას ლუკა ასათიანს



ანიჭებს. არსებითად კორსაკოვის წინააღმდეგ ბრძოლის მეთაურობდნენ. ყიფიანი იყო. თავიდანვე მათ კონფლიქტი მოუხდათ. 1885 წ. დნმ. ყიფიანმა მიაცილა მიხეილ ნიკოლოზისძე ბათომიდან—ბორჯომამდნი და გზებზე მანრის თავად-ახნაურთა წინამძღოლები შეახვედრა. ბორჯომში, ყიფიანმა გადასცა მას დუნდუკოვ-კორსაკოვის რუსიფიკატორული პოლიტიკის ფაქტების შესახებ ცნობები. შემდეგ ყიფიანი მისივე ინიციატივით მიიწვიეს ქუთაისში, სადაც წარმოსთქვა მთავარმართველის საწინააღმდეგო სიტყვები; დასაბუთებული სიტყვა წარმოსთქვა ლუკა ასათიანმაც. ეს იყო აშკარა დემონსტრაცია დუნდუკოვის წინააღმდეგ. უკანასკნელმა იმპერატორს აცნობა ყოველივე და დ. ყიფიანს გაკიცხვა გამოუცხადა იმპერატორმა. ამას მოყვა 1886 წელს ჩუდეცკის მკვლელობასთან დაკავშირებით დ. ყიფიანის გალაშქრება ეგზარხოსის წინააღმდეგ, რამაც დ. ყიფიანის გადასახლება გამოიწვია. მემუარებში ცნობები დამახინჯებულადაა გადმოცემული.

3. „მემუარებში“ სწერია: მკვლელი (დ. ყიფიანისა), რა თქმა უნდა ვერ აღმოაჩინეს (გვ. 51),—ფაქტიური მკვლელები აღმოჩენილი იქნა და კიდევ გაასამართლეს 1889 წ. (იხ. „ივერია“, 1889 წ. № 165, 167, 171, 172, 173, 177, 178, 181, 183), ხოლო მკვლელობის ორგანიზატორები მთავარმართებლის სასახლეში იყვნენ და მას მართლა არ აღმოაჩენდნენ.

4. დუნდუკოვის შემდეგ მთავარმართველად იყო შერეტი (1893-96), ხოლო გოლიცინი ამის შემდეგ იქნა გამოგზავნილი (იხ. გვ. 53). ავტორს ეს ფაქტი დავიწყებია.

5. ავტორი ეხება გოგიტიძისა და ლ. გურიელის ამბავს (გვ. 229-31) და უკავშირებს მას 1902 წლის მოძრაობასა და პარტიის საქმიანობას. გოგიტიძის მოკვლა და გურიელის გასამართლება მოხდა 1891 წ.

ცხადია, ავტორს ფაქტი სწორად დამახსოვრებია, მაგრამ იგი სხვა ისტორიულ პერიოდში აქვს გადატანილი და სულ სხვაგვარ მოვლენებს უკავშირებს.

6. ავტორი ეხება ე. ნინოშვილის დასაფლავებაზე წარმოთქმულს. ჯიბლაძის სიტყვას და აღნიშნავს, რომ „ამგვარი რამ თორმეტი წლის წინადაც იყო ქართულ პრესაში“ (გვ. 130). მხედველობაში აქვს 1882 წ. გ. მაიაშვილის წერილი ჟურნალ „ივერიაში“. რასაკვირველია, აქ არავითარ მსგავსებაზე არ შეიძლება ლაპარაკი, ეს ისტორიულ სინამდვილეს არ შეესაბამება.



ცხადია, ამ შეცდომებს შესწორება უნდოდა შენიშვნებში მაინც. უკვე აღვნიშნეთ, რომ ფაქტები გაშუქებულია ქართველ ლიბერალის თვალსაზრისით და ესეც გვიკარნახებდა შენიშვნების გაკეთებას. გარდა ამისა, თანამედროვე მკითხველისათვის დიდძალი ფაქტი და დასახელებული პირები თითქმის სრულიად უცნობია. ეს გარემოებაც დაჟინებით მოითხოვდა შესაფერის რედაქციისა და შენიშვნების გაკეთებას.

არც შესაფერისი დასურათებისათვის მიუქცევიათ სათანადო ყურადღება. წიგნი შეიძლება დამშვენებული ყოფილიყო იმ პირებისა და ფაქტების ფოტოგრაფიული სურათებით, რომელნიც მემუარებში არიან მოხსენებულნი. ეს დიდ ხარჯებს არ გამოიწვევდა და სასარგებლოც იქნებოდა. ახლა მხოლოდ რამდენიმე სურათია მოთავსებული. წიგნს აკლია საძიებელიც.



## ვაჟა-ფშაველას შემოქმედების სოციალოგია

ვაჟა-ფშაველას ქართულ მწერლობაში საკმაოდ დიდი და საბა-  
ტიო ადგილი აქვს დათმობილი. ეს მწვერვალი ჩვენი ლიტერატუ-  
რისა—ვაჟა-ფშაველა—დიდი პათოსისა და დიდი გაქანების მგოსა-  
ნია; მისი მხატვრული ნიჭი, მისი შემოქმედებითი პოტენცია დაუ-  
შრეტელი და მრავალფეროვანია: მიუხედავად ვაჟას ლექსიკის  
პროვინციულობისა და გადაჭარბებული, კუთხური ბარბარიზმისა  
მისი პოეზიის მუსიკალობა და მაღალი შემოქმედებითი ენერგია  
უცილო ლიტერატურულ ფაქტს წარმოადგენს. ჩვენი ფიქრით,  
ვაჟა-ფშაველა მეცხრამეტე საუკუნის არც ერთ დიდ ქართველ მგო-  
სანს არ ჩამოუვარდება თავისი შემოქმედებითი პოტენციით, და  
შეიძლება გადაჭრით ითქვას, ზოგჯერ აჭარბებს კიდევ ქართული  
ლიტერატურის ისეთს დიდ ქურუმებს, როგორიც იყვნენ ილია ჭავ-  
ჭავაძე და აკაკი წერეთელი. მიუხედავად ამისა, ვაჟა-ფშაველა არ  
ყოფილა პოპულარული მგოსანი ამ სიტყვის ისტორიულ-საზოგადო-  
ებრივ მნიშვნელობით: მისი პოპულარობის კონტიგენტი ქართველი  
ინტელიგენციის საზღვრებით შემოიფარგლებოდა. მას არ ჰქონდა  
მოხვეჭილი ის პოპულარობა, რომელიც ილიამ და აკაკიმ მოიპოვეს  
ჩვენ საზოგადოებაში უკვე 60-იან წლებიდან, და არც ის მასიურ-  
პოპულარული გავლენა, რომელიც ეგ. ნინოშვილმა დაიპყრო მშრო-  
მელთა წრეებში. ვაჟა-ფშაველას გავლენა ქართულს ლიტერატურაში  
ძლიერ მცირედი იყო: მას არ შეუქმნია ისეთი ლიტერატურული  
სკოლა, რომელშიაც აღზრდილიყო ძალთა ახალი თაობა და გან-  
მტკიცებულიყო ლიტერატური მემკვიდრეობა ჩვენში. თვით ვაჟა  
იყო მიმდევარი და გამგრძობი იმ ლიტერატურულ სკოლისა, რომ-  
ელიც ჩვენს მწერლობაში, ჩემი აზრით, რაფიელ ერისთავმა დაიწყო,  
ვაჟა-ფშაველამ თავისი ძმებთან, ბაჩანასთან და თედო რაზიკაშვილ-  
თან ერთად, ეს გატკეპნილი ლიტერატურული გზა გააფართოვა,  
მაგრამ მემკვიდრე თაობა კი ვერ შექმნა მწერლობაში. ვაჟა-ფშავე-  
ლა არ ყოფილა ქართული ლიტერატურისა და კულტურის რეფორ-  
მატორი. მან ვერ ითამაშა ეს დიდი როლი ქართული მწერლობის





განვითარების საქმეში, რომელიც ისტორიულად წილად ხვდათ ქვე-  
ქადაძესა და აკაკი წერეთელს 60-იან წლებში, ან რომელიც უახ-  
ლოეს დროში, მეოცე საუკუნის მიჯნაზე, ეგნატე ნინოშვილის შე-  
მოქმედებამ ითამაშა დემოკრატიულ-პროლეტარული მიმდინარეო-  
ბის განმტკიცების საქმეში.

ზოგიერთებს ვაჟა-ფშაველა ჩამორჩენილ, უკულტურო ადამიან-  
ნათ მიაჩნდათ. ეს შეცდომაა. თუ იგი ჩაფხუტსა და გმირებს უმ-  
ღეროდა, საშუალო საუკუნოებრივ მორალს ქადაგებდა, ეს მისი  
უკულტურობით და ჩამორჩენილობით კი არ აიხსნება, არამედ მისი  
მსოფლმხედველობით, მისი იდეოლოგიით, მისი აზროვნების სის-  
ტემით. ვაჟა-ფშაველა გარკვეული მსოფლმხედველობის მატარებე-  
ლი პიროვნება იყო და ამ მსოფლმხედველობის ძირითად საფუძ-  
ველზედ არის აგებული მთელი მისი მხატვრული შემოქმედება და  
პუბლიცისტურ-ეთნოგრაფიული წერილები. თვით ეს მსოფლმხედ-  
ველობა და იდეოლოგია იყო ჩამორჩენილი, იგი ვერ ეგუებოდა  
მაშინდელი ეპოქის ძირითად ტენდენციას, მის საზოგადოებრივ-  
ეკონომიურ სტრუქტურას. ვაჟა-ფშაველასთვის 80-90-იანი წლე-  
ბის საქართველოს საზოგადოებრივ-ეკონომიურ და კულტურულ-  
სოციალური წყობილება, რომელიც არაებითად კაპიტალისტურ-  
ბურჟუაზიული შინაარსით ხასიათდებოდა, პრინციპიალურად მიუ-  
ღებელი და უარსაყოფი იყო. ისე, როგორც ტოლსტოის აზ-  
როვნება და მსოფლმხედველობა ვერ თავსდებოდა კაპიტალის-  
ტური საზოგადოებრივი წყობილების ფარგლებში, და რადიკა-  
ლურად და ძირეულად უარყოფდა მას და მედგარი ძახილით  
მოუწოდებდა ნატურალური მეურნეობის აღდგენისაკენ — ვაჟა-  
ფშაველაც ამავე თვალსაზრისიდან და ამავე პროგრამით გამო-  
დიოდა. მაგრამ ლ. ტოლსტოი არავის მოუხატლავს არც უკულ-  
ტურო ადამიანად და არც ჩამორჩენილ მწერლად. იგი დიდი  
მოაზროვნე იყო და ღრმად განვითარებული პიროვნება, მაგ-  
რამ მისი აზროვნების სისტემა, აღმოცენებული გარკვეული სო-  
ციალური კლასის ნიადაგზე და გამომხატველი გარკვეული კლასის  
ინტერესებისა, არსებითად უარყოფდა თანამედროვე კაპიტალის-  
ტურ კულტურას და უკან, უკვე დრომოქმულ ნატურალურ-საზო-  
გადოებრივი წყობილების აღდგენისაკენ მოუწოდებდა საზოგადო-  
ებას. მართალია, ვაჟა-ფშაველა ტოლსტოის აზროვნების სიმალ-  
ლეზე არ ასულა, მისი განვითარების პორიზონტი ტოლსტოის





ერუდიციას ვერ შეედრებოდა, მაგრამ არც ისე ჩამორჩენილი იყო, რომ იგი უკულტურო აღადმიანთა რიგში მოვაქციოთ და მისი შემოქმედების თემატიკა, მისი მსოფლმხედველობა მისი ჩამორჩენილობით ავსხნათ. ასეთი მსჯელობა შეცდომა იქნება და ვერ მოგვცემს შესაფერის მასალებს ვაჟა-ფშაველას შემოქმედების სოციოლოგიის გასაგებად.

ვაჟა-ფშაველა ისე, როგორც ყოველი მწერალი, გარკვეულ საზოგადოებრივ ურთიერთობის პროდუქტია და მისი შემოქმედება აშენებულია სოციალურ-კლასიურ ინტერესების საფუძველზე: ვაჟა-ფშაველას საშუალო საუკუნოებრივი მორალი, მისი ჩაფხუტი და გმირობის იდეოლოგია, პრიმიტიულ-ველური ფანტაზია და ანტიკაპიტალისტური მსოფლმხედველობა აღმოცენებული იყო გარკვეულ საზოგადოებრივ ურთიერთობის საწარმოო ძალთა განვითარების შესაფერისი დონის პირობებისა და გარკვეულს კლასიურ ნიადაგზე. როგორი იყო ეს საზოგადოებრივი ურთიერთობა და რომელი იყო ეს კლასი?

ვაჟა-ფშაველა მთების შვილი იყო: იგი დაიბადა, აღიზარდა, დავაჟაცდა და თითქმის მთელი თავისი ცხოვრება გაატარა იმ საზოგადოებაში, სადაც ჯერ კიდევ გაბატონებული იყო ძველი პატრიარქალური წესი და თემობრივი საზოგადოებრივი ურთიერთობა. აქ აღადმიანის შეგნება ჯერ კიდევ საშუალო საუკუნეების დონეზე იდგა, ხოლო მისი გრძნობა და განცდები პრიმიტიული ჩამორჩენილობის ელფერს ატარებდა. ვაჟა ორგანიულად შეზრდილი იყო ამ საზოგადოებასთან, მისი ჭირისა და ლხინის მატარებელი, გამომსახველი იყო.

ვაჟა სოციალური შთამომავლობით დაბალ ფენას ეკუთვნოდა. მამა მისი პავლე ჯერ სოფლის მეღავითენდ ყოფილა, შემდეგ მღვდლობა მიუღია და თავისივე სოფელში გამწესებულა.

ვაჟას მთელს ოჯახს ახლო კავშირი ჰქონია მელექსეობასა და მწიგნობრობასთან. მამა მისი მოლექსე ყოფილა, დედა—ფხიკელაანთ გვარის ქალი, თავის ქმარს არ ჩამორჩებოდა ლექსთა თქმაში; უმცროსი ძმები—ბაჩანა და თედო სახელგანთქმული მგოსნები იყვნენ ქართულს ლიტერატურაში; ხოლო უფროსი ძმა გიოგო—მწიგნობარი იყო. ამრიგად, ვაჟას „ოჯახი“ თავისებურ ლიტერატურულ „კოლექტივს“ წარმოადგენდა. მაგრამ ამ კოლექტივიდან განსაკუთრებული სახით ვაჟას სახელი მოსჩანს.





ვაჟა-ფშაველას ცხოვრება და მოღვაწეობა მარტივია. თავისებურს, რაიმე განსაკუთრებულს იგი არ შეიცავს. მიუხედავად იმისა, რომ ზოგიერთი მკვლევარი რაღაც თავისებურსა და განსაკუთრებულს ეძებს ვაჟას ცხოვრების გზებში, შეიძლება გადაჭრით ითქვას, რომ ვაჟას მიერ განვლილი ცხოვრების მოედანი ჩვეულებრივი და პრიმიტიული იყო. პირველად იგი თელავის სასულიერო სასწავლებელში მიაბარეს, აქედან თბილისში გადაყავთ—საოსტატო ინსტიტუტთან არსებულ სამოქალაქო სასწავლებელში. ბოლოს, გორის საოსტატო სემინარიაში სწავლობს. 1883 წელს, სემინარიის დასრულების შემდეგ, ვაჟა სოფელ ერწოში მასწავლებლობს. ორი წლის მასწავლებლობის შემდეგ, იგი დაბეზლებით დაითხოვეს, როგორც არაკეთილსაიმედო და პეტერბურგს წავიდა, უნივერსიტეტში სწავლის მისაღებად; აქ იგი ორი წელიწადი დარჩა უნივერსიტეტის თავისუფალ მსმენელად; სიღარიბის გამო იძულებული შეიქმნა შინ დაბრუნებულიყო; მცირე ხნის განმავლობაში „წერაკითხვის საზოგადოების“ სკოლაში მასწავლებლობდა სოფ. თონეთში, მაგრამ მალე დაანება თავი მასწავლებლობას, დაბრუნდა თავის სოფელში, თავი შეათარა ფშავის მთებს და ჩვეულებრივი ფშაველივით დაიწყო ცხოვრება; ხელი მოჰკიდა მეურნეობას და მამა-პაპური საშუალებით შეუდგა თავისი ოჯახის რჩენას. მაგრამ ვაჟას, გარდა ჩვეულებრივი მეურნის ხელობისა, მეორე დიდი „ხელობაც“ ჰქონდა: იგი ხარბად დაეწაფა მწერლობასა და მხურვალე მონაწილეობას ღებულობდა ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში.

მწერლობა ვაჟამ 1877-78 წლებში დაიწყო. იგი პირველად კორესპონდენციებს გზავნის ფშავეთიდან გაზ. „დროებაში“ ლ. რ. ფსევდონიმით, შემდეგში ვაჟა უახლოესი თანამშრომელი იყო „ივერიისა“, „კვალის“, „მომამბისა“ და სხვა პერიოდული ორგანოების, რომლებშიაც ხშირად იბეჭდებოდა მისი მხატვრული ნაწერები, პუბლიცისტურ-ეთნოგრაფიული წერილები და კორესპონდენციები. მას ბოლომდე არ გაუგდია ხელიდან კალამი და მთებში გახიზნულ ნამდვილ პროფესიონალურ მწერალს წარმოადგენდა.

ის გარემოება, რომ ვაჟა, დიდი და სახელგანთქმული მგოსანი, მთებში იყო გაქრილი და უბრალო გლეხივით მეურნეობას ეწეოდა, არავითარ განსაკუთრებულ განსაცვიფრებელ მოვლენას არ შეიცავს; მთის შვილთა ცხოვრებაში ეს ჩვეულებრივი მაგალითი იყო;



არა ერთი ფაქტია ჩვენში ცნობილი, რომ უაღრესად განვითარებული მთიელი ინტელიგენტი კვლავ უბრუნდებოდა თავის სოფელს და ჩვეულებრივ უბრალო ცხოვრებას ეწეოდა.

როგორც ბიოგრაფიულ ცნობებიდან ირკვევა, ვაჟა-ფშაველა შეეზარდა თავის სოფელს; თავისი ეკონომიური ყოფით იგი ბევრად არაფრით განსხვავდებოდა თავისი მეზობელი გლეხებისაგან და როგორც მთის მცხოვრები, როგორც „სოფლელი“, იგი საუკუნოებით განმტკიცებულ წესს მისდევდა და ჩვეულებრივ ცხოვრებას ეწეოდა. ტყუილა არ ამბობს მგოსანი:

...მეც იმათ ჯოგიდამა ვარ,  
 ვინც სიღარიბით ცნობილა,  
 ამ წუთისოფლის თორნეში  
 ბევრი სხვა გამოცნობილა,  
 ჩემს გარდა ასეთ ყოფაში  
 მრავალი სხვაცა ყოფილა.

პოეტი, დავით გურამიშვილისადმი მიძღვნილ ლექსში, ამბობდა:

პოეტად ვიხსენიები,  
 თუმცა ხარი ვარ ღაბაო,  
 ჩემისთანები ბაგებზე  
 ასი, ათასი აბაო,  
 ტან-ფეხ შიშველი დავდივარ,  
 ცოლს არ მიცვია კაბაო...\*

\* წერილი დაუმთავრებელია.—რედ.



## გლეხთა მოძრაობა საქართველოში

(კონსპექტური ნარკვევი)\*

1. საქართველოში მუშათა კლასისა და გლეხობის კავშირის ისტორიული მიზეზები. 2. გლეხთა მოძრაობის უმთავრესი პერიოდები საქართველოში. 3. გლეხთა საერთო მდგომარეობა და მოძრაობა მე-18 საუკუნეში. 4. რუსეთის მმართველობის დამკვიდრება საქართველოში და გლეხთა საერთო მდგომარეობა და მოძრაობის ფორმები მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში. 5. მთიულეთის აჯანყება 1804 წ. 6. გლეხთა უკმაყოფილების ფაქტები 1807-10 წლებში. 7. კახეთის 1812 წ. 8. საქ. ოსთა მოძრაობა მეჩამულეა წინააღმდეგ. 9. გლეხობის როლი იმერეთის 1819-20 წ. არეულობაში. 10. 1829 წ. არეულობა საქართველოში. 11. გლეხთა აჯანყება გურიაში 1841 წ. 12. გლეხთა აჯანყება სამეგრელოში 1857 წ. 13. გლეხთა მოძრაობა რეფოზის წინა პერიოდში (1858-63 წ.წ.). 14. აფხაზეთის გლეხთა აჯანყება 1866 წ. 15. საგლეხო რეფორმა და საქ. ეკონომიური განვითარება მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში. 16. გლეხთა საერთო მდგომარეობა და მოძრაობის ფორმები იმავე პერიოდში. 17. გლეხთა აჯანყება სვანეთში 1875-76 წ. 18. გლეხთა აჯანყება სამეგრელოში 1875-76 წ. 19. ქიზიყის აჯანყება 1878 წ. 20. გურიისა და სამეგრელოს გლეხთა მოძრაობა 1901 წ.

### 1. საქართველოს მუშათა კლასის და გლეხობის კავშირის ისტორიული მიზეზები

საქართველოში გლეხთა მოძრაობის ისტორიის, მისი სოციალ-ეკონომიური მიზეზების წარმოშობის და ფორმების შესწავლა მეტად საინტერესო თემას წარმოადგენს. ამ ინტერესს უფრო აღრმავებს ის უდავო ისტორიული ფაქტი, რომელიც საქართველოს პროლეტარიატისა და გლეხობის მტკიცე კავშირში გამოიხატება; შეიძლება დღეს გადაჭრით ითქვას, რომ არსად რევოლუციონურ პროლეტარიატს ისეთი დიდი გავლენა არ მოუხდენია გლეხობაზე და არ დაუყენებია სოფლის ფართო მასები თავისი პოლიტიკური გავლენის ქვეშ, როგორც ამას ჰქონდა ადგილი რუსეთის ტერიტორიაზე: 1905 წლის რევოლუციონურმა მოძრაობამ უდიდესი გავლენა მოახდინა მთელი რუსეთის იმპერიის გლეხობაზე და უშუალოდ ჩააბა იგი რევოლუციონურ მოძრაობაში; ხოლო შემდეგ ხანებში—შავი რეაქციის, იმპერიალისტური ომისა და თებერვლის

\* ნარკვევი დაუმთავრებელია. იბეჭდება მხოლოდ პირველი სამი თავი. დანარჩენი თავები ავტორს, როგორც სჩანს, აღარ დაუწყოია.—რედ.





რევოლუციის პერიოდებში—პროლეტარიატისა და გლეხობის ინტერესების მტკიცე დაკავშირება ხდებოდა, რასაც ბუნებრივად მიჰყავდა რუსეთის საზოგადოება ოქტომბრის რევოლუციისაკენ; დღეს საბჭოთა ხელისუფლების სიმტკიცისა და წარმატების ერთ-ერთ უდიდეს ფაქტორს სწორედ რევოლუციონური პროლეტარიატისა და გლეხობის ეს პოლიტიკური კავშირი წარმოადგენს.

საქართველო თავისი სოციალური სტრუქტურით ძლიერ წააგავდა ძველ რუსეთს. ბუნებრივია, რომ აქაც გლეხთა მოძრაობა მე-20 საუკუნის დასაწყისიდან ვერ ასცდა იმ საერთო გზასა და ფორმებს, რომელიც განიცადა ამავე მოძრაობამ მთელს რუსეთში. მაგრამ ერთი მაინც უნდა აღვნიშნოთ: ჩვენში გლეხთა მოძრაობა უფრო მტკიცე იყო თავისი კავშირით პროლეტარიატთან, ვინემ რუსეთში. ჯერ კიდევ 1905 წლის წინა ხანებში და თვით რევოლუციის პერიოდშიაც გლეხთა მოძრაობა გრანდიოზული ფორმით მიმდინარეობს ჩვენში. ამ მოძრაობამ აალაპარაკა მთელი რუსეთის პრესა. უკვე მე-20 საუკუნის დასაწყისიდანვე საქართველოში გლეხთა მოძრაობამ გარკვეული სახე მიიღო. აღმოცენებული ეკონომიურ წინააღმდეგობის ნიადაგზე—იგი თავიდანვე ატარებდა მოძრაობის ხასიათს; მაგრამ შემდეგში პროლეტარიატისა და სოციალ-დემოკრატიის ზეგავლენით, გლეხთა მოძრაობამ გარკვეული პოლიტიკური შინაარსი მიიღო. ასე რომ, ამ აგრარულ-პოლიტიკური შინაარსით საქართველოს გლეხთა მოძრაობამ თვით რევოლუციის პერიოდში უმწვერვალეს ხარისხამდე მიაღწია. გლეხთა შეიარაღებული აჯანყება და მათი ბრძოლა თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ მეტად დიდი ისტორიული ფაქტი იყო 1905 წლის საქართველოს ცხოვრებაში და ამ ფაქტმა ნათელჰყო ფორმა და შინაარსი გლეხთა მოძრაობის შემდეგი განვითარების. 1905 წლის გურიის გლეხთა მოძრაობის ერთ-ერთი მეთვალყურე, ცნობილი აკადემიკოსი ნიკ. მარი, ამ მოძრაობის შესახებ სწერდა:

„სოფლებში ინტენსიური საზოგადოებრივი ცხოვრებაა. კრებას კრებაზე მართავენ, და გიკვირს, თუ როგორ ასწრებენ ყველგან გამოცხადებას საყანე მუშაობით დატვირთული გლეხები: იღებენ ცხარე მონაწილეობას კამათში და მთელ საათებს, ხანდისხან მთელ ღამეებს ატარებენ სხდომაზე. დღეს სასამართლო, ხვალ ადგილიდან ადგილზე გადამავალ განთქმული ორატორის მონაწილეობით პოინციპიალურ საზოგადოებრივ კითხვათა შესახებ მსჯელობა, ზეგ



ადგილობრივ საქმეთა განხილვა: სასკოლო, გზის, მიწის და სხვა საქმეთა... კრებებზე იკრიბებიან ყველა სოფლები, როგორც მამაკაცები, ისე ქალებიც... განვითარებულ მუშებს შორის სოფლად ფრიად სიმპატიური ტიპებია, რომელთაც სწკურიათ ცოდნა და დიდათ აფასებენ მეცნიერებას, დამოუკიდებელი მისი გამოყენებითი, უტილიტარული მნიშვნელობისა... და მით უფრო მეტი გატაცებით მეცადინეობენ ისინი, ეს მუშები თვითგანვითარებით, აარსებენ ამ მიზნით წრეებს და ამხანაგობებს,—მეცადინეობენ ახლაც, საომარ მომენტის დროს“...\*

ნიკო მარმა ასეთი შთაბეჭდილება გურიის გლეხთა მოძრაობისაგან უშუალოდ მიიღო: თავისი შთაბეჭდილებანი ხალხური მოძრაობის უშუალო ზეგავლენის ქვეშ დასწერა, როცა ის 1905 წელს თავის სამშობლო გურიაში მოხვდა. მარის პირით ისტორიული სინამდვილე ლაპარაკობდა: 1905 წელს გურიისა და საერთოდ საქართველოს გლეხობამ ნათლად გამოამჟღავნა თავისი რევოლუციონური ენერგია და შეგნება. მაგრამ ეს გლეხთა მოძრაობა სოც-დემოკრატიისა და პროლეტარიატის უშუალო ხელმძღვანელობით ჩატარდა; ქართველ გლეხობისა და სოციალ-დემოკრატიულ ხელმძღვანელობით მომქმედ საქართველოს პროლეტარიატის შეურყეველი კავშირი გახმტკიცდა; ქართველმა გლეხობამ პროლეტარული მოძრაობისა და სოც.-დემოკრატიის პროგრამის უდიდესი გავლენა განიცადა და ეს უდიდესი პოლიტიკური ღირებულების ფაქტს წარმოადგენდა, რომელსაც გარკვეული გზით უნდა მიემართა საქ. საზოგადოებრივი განვითარება.

1905 წლის რევოლუციის დამარცხებამ ვერ შესძლო პროლეტარიატისა და გლეხთა შორის არსებული პოლიტიკური კავშირის დარღვევა. პირიქით, ეს კავშირი უფრო ღრმა და მტკიცე შეიქნა შემდეგ პერიოდებში. ხოლო მენშევიკების ბატონობის ხანაში ეს კავშირი, რევოლუციონური გლეხობისა მოწინავე მუშათა წრეებთან ყველაზე უფრო თვალისაჩინო გახდა, როდესაც მთელი 3—4 წლის განმავლობაში მთელ რიგ რაიონებში ქართველი გლეხობა რევოლუციონურ აჯანყებებს აწყობდა ბოლშევიკების ხელმძღვანელობით „დემოკრატიული“ მთავრობის წინააღმდეგ.

\* Проф. Н. Марр, Из гурийских впечатлений и наблюдений, 1905 г. იხ. აგრეთვე: В. Старосельский: „Крестьянское движение в Кутаисской губернии“, თურ. „Былое“, № 9—11, 1906 г. М. Шахназарян: „Крестьянское движение в Грузии“, 1906 г.





სად უნდა ვეძიოთ ქართველი გლეხობის ასეთი რევოლუციონერობის მთავარი მიზეზები და რამ შეუწყო ხელი მუშათა კლასსა და ქართველ გლეხობის შორის ასეთი რევოლუციონურ-პოლიტიკური კავშირის განმტკიცებას?

ამ კითხვებზე ჩვენ გარკვეული პასუხს მოგვცემს გლეხთა მოძრაობის ისტორიისა და ფორმების გათვალისწინება და მათი მთავარი მიზეზების გამორკვევა. მაგრამ წინასწარ მაინც შესაძლებელია რამდენიმე ძირითადი დებულების წამოყენება.

პირველი მთავარი მიზეზი ჩვენ უნდა ვეძიოთ გლეხთა ეკონომიურ მდგომარეობასა და მის სოციალურ პირობებში. ისტორიული ფაქტია, რომ დასავლეთ ევროპის გლეხობა, განსაკუთრებით კი საფრანგეთის გლეხკაცობა 1789 წლის საფრანგეთის რევოლუციის შემდეგ, ძლიერ ხშირად კონტრ-რევოლუციონურ როლს თამაშობდა და ხელს უწყობდა მონარქიზმის განმტკიცებას. უდაო ფაქტია, რომ 1848 წლის რევოლუციის დამარცხება რამდენადმე გლეხთა კონტრ-რევოლუციონური განწყობილებით იყო გამოწვეული და მხოლოდ მათი დახმარებით შესძლო ნაპოლეონმა საფრანგეთის ტახტის აღდგენა. მაგრამ მაშინ, როდესაც საფრანგეთის გლეხობა მეფის ტახტს ამაგრებდა, რუსეთსა და საქართველოში გლეხური მოძრაობა მიმართული იყო არსებული აგრარული ურთიერთობის წინააღმდეგ და ძირს უთხრიდა ცარიზმის ბატონობას. ამ ორ შემთხვევაში ერთი და იგივე ეკონომიური ფაქტი სხვადასხვაგვარ მიმართულებას აძლევდა გლეხთა მოძრაობას.

1789 წლის რევოლუციამ დაამხო საფრანგეთში ფეოდალური ურთიერთობა და ხელი შეუწყო მიწების გადასვლას გლეხობის ხელში. ამიტომ აქ გლეხობას ბრძოლა უხდებოდა უმთავრესად არა მიწის მოსაპოვებლად, არამედ მოპოებული მიწის შესანარჩუნებლად. რუსეთსა და საქართველოში 1861 წლის ნახევრად ბურჟუაზიულ თავად-აზნაურულმა რეფორმამ გააძვალტყავა გლეხობა და ისევ დაუმორჩილა იგი მემამულეებსა და ახლად აღორძინებულ ბურჟუაზიას. განსაკუთრებით საქართველოში გაანადგურა აღნიშნულმა „რეფორმამ“ გლეხობა და დიდი ნაწილი მიწისა გამოაცალა მას ხელიდან. რეფორმის შემდეგ პერიოდში ქართველი გლეხის მთავარ მიზანს შეადგენდა ბრძოლა მიწისათვის და მემამულეთა და ბურჟუაზიის ბატონობისაგან თავის დახსნა. მაგრამ არსებულ საზოგადოებრივ ურთიერთობას და მემამულეთა ინტერესებს, მთელი თა-



გისი ძალღონით იცავდა თვითმპყრობელობა. ასეთ პირობებში არსებული აგრარული ურთიერთობის მოსპობასა და გლეხის დაკმაყოფილებას მიწით წინ ეღობებოდა მემამულეთა პოლიტიკური აპარატი — ცარიზმი; პირველის განხორციელება აუცილებლად მოითხოვდა მეორეს მოსპობას: ე. ი. გლეხთა მიწით დაკმაყოფილება აუცილებლად მოითხოვდა თვითმპყრობელობის დამხობას. ამრიგად, აგრარული მოძრაობა საქართველოში ისტორიულად დაეჯახა არსებულ პოლიტიკურ წყობილებას და ამიტომაც გლეხთა მოძრაობამ თავისი განვითარების უმაღლეს საფეხურზე გარკვეული რევოლუციონური და პოლიტიკური შინაარსი მიიღო.

ჩვენ ქვევით დავინახავთ, რომ გლეხთა მოძრაობასა და ბრძოლას მიწისათვის საქართველოში ვრცელი ისტორია ჰქონდა; იგი არ დაწყებულა რუსეთის მართველობის დამკვიდრებით საქართველოში. მძიმე საზოგადოებრივი პირობები წინეთაც არსებობდა ჩვენს ქვეყანაში: გლეხთა დამონებული მდგომარეობა და ეკონომიური სიღვიწროვე ძლიერ ხშირად, ძველ საქართველოშიც, მე-18 საუკუნის გასვლამდე, იწვევდა გლეხობის უკმაყოფილებასა და აჯანყებას მემამულეთა წინააღმდეგ. ისტორიკოსის თქმით, მიუხედავად მძიმე პოლიტიკური პირობებისა, პოელი მე-18 საუკუნის განმავლობაში აგრარული მოძრაობა საქართველოში არ შეწყვეტილა: ხან აქ, ხან იქ აგრარული მოძრაობა დროგამოშვებით ხელახლა იფეთქებდა ჩვენში და ამით ააშკარავებდა იმ უსამართლობას, რომელიც არსებობდა საქართველოში,\* რასაკვირველია, XVII—XVIII საუკუნეების მოძრაობა სტიქიურ-ეკონომიურ ხასიათს ატარებდა და მას არ შეეძლო დიდ პოლიტიკურ ფაქტორად გადაქცეულიყო. ამისათვის საჭირო იყო ღრმა ხასიათის ეკონომიური ცვლილებები ჩვენს საზოგადოებრივ ურთიერთობაში და ახალი სოციალური ფაქტორის წარმოშობა, უკეთ რომ ვთქვათ, — გლეხთა მოძრაობას უნდა გამოსჩენოდა ხელმძღვანელი დაჩაგრული კლასის სახით. მარქსისტულმა სოციოლოგიამ დიდი ხანია გამოარკვია გლეხთა სოციალური მდგომარეობა საზოგადოებრივ ურთიერთობაში და მისი როლი რევოლუციონურ მოძრაობაში; თავისი სოციალ-ეკონომიურ პირობების გამო გლეხობას არ შეუძლია დამოუკიდებელი ბრძოლა თავის ინტერესებისათვის და

\* И. Ижавахов: „Политическое и социальное движение в Грузии в XIX веке“, გვ. 5, 1906 წ.





არც საზოგადოებრივ მოძრაობის ხელმძღვანელობა. თვით მას ესა-  
ჭიროება ხელმძღვანელი.

დასავლეთ ევროპის სინამდვილეში პირველად გლეხთა ინტერესების წარმომადგენლობას ბურჟუაზია ჩემობდა, ხოლო შემდეგში გაბატონებული კლასების სხვადასხვა ჯგუფები იყენებდნენ გლეხთა მოძრაობას თავიანთ ინტერესებისათვის. ჩვენს ისტორიულ სინამდვილეშიაც გლეხთა მოძრაობა მე-19 საუკუნის პირველ მეოთხედში ფეოდალურმა არისტოკრატიათი გამოიყენა თავიანთი ინტერესებისათვის და დაუპირისპირა ეს მოძრაობა რუსეთის თვითმპყრობელობის ცენტრალისტურ ბიუროკრატიულ აპარატს. ბურჟუაზია საქართველოში არ წარმოადგენდა საგრძნობ სოციალურ ძალას და მას არ შეეძლო რაიმე მნიშვნელოვანი როლი ეთამაშა პოლიტიკურ მოძრაობაში; ამიტომ ბურჟუაზია ვერ გამოიყენებდა ჩვენში არსებულ გლეხთა მოძრაობას რაიმე პოლიტიკურ მიზნებისათვის, რომელიც მას არც კი გააჩნდა. ამ მხრივ გლეხთა მოძრაობაზე და საერთოდ საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების საქმეზე გადამჭრელი გავლენა იქონია მუშათა კლასის წარმოშობამ მე-19 საუკ. მეორე ნახევარში და სწორედ აქ უნდა ვეძიოთ მეორე მთავარი მიზეზი ჩვენში გლეხთა რევოლუციონური მოძრაობის დაწინაურებისა და წარმატებისა.

კავშირი ქართველ გლეხობისა და მუშათა კლასს შორის აუცილებლად უნდა დამყარებულიყო არა მარტო იმისათვის, რომ ეს ორი კლასი ეკონომიურად ძლიერ დაჩაგრულ სოციალურ ფენას წარმოადგენდა, არამედ იმიტომ, რომ მათ შორის ღრმა მნიშვნელობის სოციალური ურთიერთობა და ნათესაობა არსებობდა. საქმე ის არის, რომ საქართველოს პროლეტარიატი თავისი შთამომავლობით უმთავრესად გლეხურია. პროლეტარიატის კადრი ჩვენში უმთავრესად გაღატაკებულ გლეხობიდან სდგებოდა. 1864-67 წლების რეფორმამ იმდენად დასცა ეკონომიურად ჩვენი გლეხობა, რომ იგი იძულებული შეიქნა პურის საძებნად ქალაქებისაკენ წასულიყო და სწორედ აქედან წარმოსდგა საქ. მუშათა კლასის მთავარი კადრი. ამრიგად, გლეხების გაღატაკების პროცესთან ერთად ხდებოდა საქართველოს პროლეტარიატის კონსოლიდაციის პროცესიც. მაგრამ ეს პროლეტარიატი, გამოსული საქართველოს სხვადასხვა პროვინციებიდან და ჩაბმული კაპიტალისტურ ურთიერთობის მძიმე პროცესში, სრულიად არ სწყვეტდა კავშირს თავის





სოფელთან. ის მრავალ-მხრივი ძაფებით იყო მიმაგრებული თავის პროვინციასთან. ჩვენ მეორე შრომაში უკვე გვქონდა აღნიშნული, რომ ჩვენი მუშათა კლასის რიგებში სამი უმთავრესი კატეგორია შეიძლება გამოიყოს: 1) ნამდვილი პროლეტარი, „მოხარშული“ კაპიტალისტურ ფაბრიკაში; 2) ნახევრად პროლეტარული ელემენტი, რომელიც სავსებით არ გაშორებია სოფელს: ცალი ფეხით სოფელში სდგას, ცალით კი—ქალაქში; მისი მთავარი საპუშაო ბაზა ქალაქია, მაგრამ სოფელთანაც ურთიერთობა აქვს, მასთან ნათესაურსა და ეკონომიურს დამოკიდებულებაში იმყოფება; ეს სოფლისა და ქალაქის შემაერთებელი რგოლია; 3) ნახევრად გლეხური ელემენტი, რომელიც ქალაქსა და წარმოებაში სეზონობით მუშაობს, ზოლო მთავარი დასაყრდენი მაინც მისთვის სოფლის მეურნეობა არის.\* ჩვენი პროლეტარიატის ასეთ ურთიერთობას სოფელთან და გლეხობასთან მეტის მეტად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჩვენში საზოგადოებრივი წარმატების საქმეში; ქალაქის მუშა, გაწვრთნილი და განვითარებული ახალს ატმოსფეროში, ითვისებს რა ახალს იდეებს და ბრძოლის მეთოდებს, ძალაუფლებურად გადააქვს ეს იდეები და ბრძოლის მეთოდები სოფლებშიაც და ამრიგათ გლეხთა კადრებს აცნობს ახალი მოძრაობის შინაარსს. უკვე ისტორიული ფაქტია, რომ მე-20 საუკუნის დასაწყისში ბათუმის გაფიცული მუშების დათხოვნამ და მათმა გაფანტვამ გურიის სოფლებში მეტად დიდი გავლენა მოახდინა გურიის გლეხობის პოლიტიკურად გამოფხიზლების საქმეში და ამით კი გლეხთა რევოლუციონური მოძრაობის განმტკიცებაში.\*\*

\* ს. ხუნდაძე: სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში, ტ. II, 1927 წ.

\*\* Мхидзе и Каландадзе: „Очерк революционного движения в Гурии“, 1907 წ.

ამ გარემოებას თავის დროზე ყურადღება მიაქცია კავკასიის მეფის ნაცვალმა—ვორონცოვ-დაშკოვმა. 1907 წ. თავის მოხსენებაში მეფისადმი იგი სწერდა: „Громадный успех социал-демократических идей среди грузин возможно объяснить себе только крепким невежеством (??) сельского, крепкого к земле, населения и обширнейшим числом пропагандистов, вышедших из среды того же населения. Дело в том, что почти все сельское население рабочего возраста в Гурии, Имеретии и Мингрелии занимаются отхожими промыслами, отнюдь не пытаясь связи с родиной. Гурийцы и мингрельцы составляют главный контингент всевозможных рабочих во всех Черноморских портах, начиная с Батума, Поти и Сухума и кончая Одессою и Константинополем. Рабочее движение, с которым пришлось столкнуться выходцев из грузинских провинций в портовых и других торговых пунктах, не могло не поразить внешней легкостью возможности





მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, და ეს არის მესამე მთავარი მიზეზი ზემოთ დასახელებული მოვლენებისა, რომ თავიდანვე აბო-ბოქრებულ მუშათა მოძრაობას საქართველოში სათავეში მოექცა სოციალ-დემოკრატია. მუშათა კლასი, განიცდიდა რა სოციალ-დემოკრატიის დიდ გავლენას, თავის მხრივ სოციალისტური იდეები თავისებურად შეჭმონდა გლეხურ მასაში და თავის გავლენის ქვეშ აყენებდა გლეხობას.

მაგრამ ჩვენი სოციალ-დემოკრატიის სამოღვაწეო ასპარეზი მარტო მუშათა კლასით არ განისაზღვრებოდა. ს.-დემოკრატიის პრო-პაგანდისა და ორგანიზაციული მუშაობის ასპარეზი გლეხობაშიაც იყო გადატანილი. მთელი რიგი პროვინციალური ს.-დემოკრატიული ორგანიზაციების დაარსება 1905 რევოლუციის წინახანებში და თვით რევოლუციის პერიოდში იმის მაჩვენებელი იყო, რომ გლეხობაში ფართო გასავალი ჰპოვა ს.-დემოკრატიულმა მოძრაობამ.

აი ის მთავარი მიზეზები, რომლებმაც ხელი შეუწყვეს ჩვენში გლეხური მოძრაობის გარკვეული რევოლუციონური გზით მიმართვას და მუშათა და ფართო გლეხურ მასებს შორის მტკიცე კავშირის განმტკიცებას. ეს კავშირი გლეხობასა და მუშათა კლასს შორის არ აღმოცენებულა შემთხვევითი ფაქტების ზეგავლენით, მას ღრმა სოციალური ფაქტები ედო სარჩულად და იგი თანდათან მტკიცდებოდა ისტორიულ პირობათა ზეგავლენით. ამიტომ არის იგი მტკიცე და შეუწყვეელი.

## 2. გლეხთა მოძრაობის უმთავრესი პერიოდები საქართველოში

როგორც დავინახეთ, გლეხთა მოძრაობას საქართველოში ვრცელი ისტორია აქვს. საკმაოდ დოკუმენტები მოიპოვება მე 18 საუკუნის გლეხთა მოძრაობათა შესახებ. მაგრამ ეს სრულიად იმას არ ნიშნავს, რომ მე-18 საუკუნემდე საქართველოში არ ჰქონია ადგილი გლეხთა უკმაყოფილებასა და ამბოხებებს. სამწუხაროდ, ჯერ-ჯერობით ეს პერიოდი, ისე როგორც საერთოდ ძველი საქართველოს სოციალური ცხოვრების ვითარება, არ არის სათანადო შესწავლი-

победы пролетариата над капиталом... В Грузии социал-демократическая пропаганда распространяется в виду особых обстоятельств лицами, которые для сельских местностей являются своими людьми. При таких условиях успех пропаганды не мог не быть обеспечен" („Всеобщеданнейшая записка по управлению Кавказским краем", гл. 26, 30, 1907 г.)





ლი. საქართველოს ისტორიისა და სოციალური მოძრაობის შემდეგი შესწავლა, ალბათ, უფრო ძველი ეპოქებიდანაც აღმოაჩენს ფაქტებს გლეხთა აჯანყების შესახებ.

მაგრამ ის ფაქტები, რომელიც დღეს ცნობილია, მოითხოვს სათანადო მიდგომასა და გაშუქებას. საქართველოს ისტორიულმა განვითარებამ მე-18 საუკუნიდან მოყოლებული დღევანდლამდე მეტად საინტერესო პერიოდი განვლო; ამისდამიხედვით საქართველოს გლეხობას სხვადასხვა საზოგადოებრივ ურთიერთობაში უხდებოდა ცხოვრება და მისი სოციალური პირობები და ეკონომიური მიდგომარეობა სხვადასხვა იყო. თავის თავად ცხადია, რომ გლეხთა აჯანყების მიზეზები და მათი ამოცანებიც სხვაგვარი უნდა ყოფილიყო სხვადასხვა ისტორიულ პერიოდში. მაგ., 1905 წლის გლეხთა რევოლუციონური მოძრაობის შინაარსი და ფორმები სხვაგვარი უნდა ყოფილიყო, ვინემ მე-18 საუკუნის გლეხთა მოძრაობისა; აგრეთვე მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის გლეხთა მოძრაობის შინაარსი სრულიად არ შეესაბამება მენშევიკების ბატონობის პერიოდში წარმოებულ გლეხთა მოძრაობის შინაარსსა და ამოცანებს. ეს გარემოება ჩვენ გარკვევით იმას გვიკარნახებს, რომ გლეხთა მოძრაობის ისტორია საქართველოში შესწავლილი უნდა იქნეს გარკვეული ისტორიული პერიოდების მიხედვით.

ამ მხრივ აღსანიშნავია შემდეგი პერიოდები:

პირველი პერიოდი შეიცავს ეპოქას მე-18 საუკუნის დამლევამდე, როდესაც საქართველოს საზოგადოებრივი და პოლიტიკური შენობა ფეოდალურ ნიადაგზე იყო აგებული. საქართველოს ამ მძიმე ისტორიულ ხანაში, როდესაც იგი გარედან ათასგვარ შევიწროებას განიცდიდა მეზობელ სახელმწიფოთა თავდასხმის წყალობით, ხოლო შიგნით ფეოდალთა თავაშვებულება არღვევდა ნორმალურ განვითარების შესაძლებლობას, გლეხთა მოძრაობის შინაარსი ბატონყმური ურთიერთობის ფარგლებით განისაზღვრება. ამ პერიოდში შეუძლებელი იყო საქართველოში გლეხთა მოძრაობას ფართო მასიური ხასიათი მიეღო და მთელი თავისი შინაარსით ბატონყმურ წყობილების წინააღმდეგ ყოფილიყო მიმართული. ეს ისეთი ხანა იყო საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრების ისტორიაში, როდესაც ჯერ კიდევ გლეხობას არ შეეძლო პატრონის გარეშე არსებობა. თვით სისტემა საზოგადოებრივ წყობილებისა იმას მოითხოვდა, რომ ყოველი საზოგადოებრივი ფენა უნდა და-



მორჩილებოდა არსებულ წესს, წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი ამო-  
ვარდნილი იქნებოდა საზოგადოებრივ ურთიერთობიდან. აქედან  
წარმოსდგა ის, რომ თავისუფალი პიროვნება იძულებული ხდებო-  
და ყმად შესულიყო,—ვინმეს ყმად გამხდარიყო. ბატონყმური წყო-  
ბილების წინააღმდეგ საბრძოლველი ნიადაგი მე-18 საუკუნის სა-  
ქართველოში ჯერ კიდევ არ იყო მომზადებული არც ეკონომიუ-  
რად, არც სოციალურად. ცხადია, ის, რაც ვერ მოამზადა საერთო  
ცხოვრების ვითარებამ და ისტორიულმა გარემოებამ, ვერ გახდე-  
ბოდა ყველაზე უფრო ჩამორჩენილი წოდების მთავარ ამოცანად.  
თუ ქართველი გლეხობისათვის ჯერ კიდევ შეუძლებელი იყო საერ-  
თოდ ბატონყმური სისტემის წინააღმდეგ ბრძოლა, სამაგიეროდ  
იგი გაცხარებით ებრძოდა ამ სისტემის მახინჯ მხარეებს. უკეთ  
რომ ვთქვათ, გლეხობა ცდილობდა ბატონყმურ წყობილების ფარ-  
გლებში გაეუმჯობესებია თავისი მდგომარეობა, შეექმნა ერთგვარი  
შელავათიანი პირობები თავისთვის. ამ მხრივ ჩვენ ვხვდებით მთელ  
რიგ დოკუმენტებს, რომელნიც ნათელს-ჰყოფენ ამ პერიოდის  
გლეხთა მოძრაობის ძირითად ამოცანებს; ეს არის ბრძოლა ამა-  
თუ იმ სასტიკ მემამულისა, თუ ცალკე ფეოდალური ორგანიზაციის  
(ეკლესია, მონასტერი) წინააღმდეგ. როცა მემამულენი ყმებს ზედ-  
მეტ ექსპლუატაციას უწევდნენ და მათი თავგასულობა ფეხქვეშ  
თელავდა გლეხთა ინტერესებს, ან როცა ართმევდნენ ზედმეტ გა-  
დასახადს, ჰყიდდნენ მათ და სხვ. აი, ასეთი პირობები იწვევდა  
გლეხობის უკმაყოფილებას და მემამულის წინააღმდეგ ბრძოლას.  
ფაქტებს უფრო ვრცლად ჩვენ გავეცნობით ქვევით.

მეორე პერიოდი რუსეთის მართველობის დამკვიდრებით (1801 წ.)  
საქართველოში დაიწყო სრულიად ახალი ხანა. რუსეთი შემოვიდა  
საქართველოში როგორც აბსოლუტისტური მონარქიული სახელმ-  
წიფო, რომელიც სრულიად ვერ ურიგდებოდა ფეოდალურ კარჩა-  
კეტილობას. ამ ფაქტით დაიწყო საქართველოში ფეოდალური  
წყობილების ლიკვიდაცია, მოისპო ფეოდალური სისტემის პოლიტი-  
კური წყობილება, ხოლო მისი ეკონომიური საფუძვლები—ბატონყმო-  
ბა და ბატონყმური მეურნეობა ხელუხლებელი დარჩა. რუსეთის მარ-  
თველობის განმტკიცებით საქართველოში ფრიად განვითარდა სა-  
ვაჭრო კაპიტალიც, რამაც გამოიწვია ნატურალური მეურნეობის  
დარღვევა და თავად-აზნაურობის ეკონომიურად დაცემა. ეს პე-  
რიოდი მეტის მეტად მძიმე შეიქნა ქართველი გლეხებისათვის.



ფეოდალური წყობილების ლიკვიდაციის პროცესმა და ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის განმტკიცებამ ეკონომიურად ძლიერ დასცა გლეხობა და მასთანვე მეტის-მეტად გაამწვავა წოდებათა შორის ურთიერთობა.

მთელი მე-19 საუკუნის პირველი ნახევარი ბატონყმობის გაუქმებამდე საქართველოში (1864 წ.), აღსავსე არის გლეხთა მასიური მოძრაობით, რომელიც ძლიერ ხშირად გრანდიოზულ ხასიათსღებულობდა (მთიულეთის აჯანყება 1804 წ., კახეთის ორჯერ—1812 წ., გურიის—1841 წ., სამეგრელოსი—1857 წ.). გლეხობა უკვე იბრძვის მასიურად ბატონყმური უფლისა და მძიმე ბიუროკრატიული აპარატის წინააღმდეგ. აქ გლეხთა მოძრაობა გარკვევით გამოწვეულია ახალი პირობებითა და განუსაზღვრელი გადასახადებით. ეს არის ბრძოლა ბატონყმობის პერიოდში—ბატონყმობისავე წინააღმდეგ, ბრძოლა პირადი თავისუფლების მოსაპოვებლად. მაგრამ ეს დიდი პერიოდი (1801—1864 წ.) თავისი მხრით ჩვენ უნდა გავყოთ ორ ხანად: დაახლოვებით მე-19 საუკუნის 30-იან წლებამდე გლეხთა მოძრაობა გრანდიოზულ ხასიათსღებულობს საქართველოში, მაგრამ ამ მოძრაობით უმთავრესად სარგებლობს ფეოდალური არისტოკრატია (ბატონიშვილები, დიდი-ფეოდალები და საერთოდ ანტირუსული მიმდინარეობა, რომელთაც სურდათ აღედგინათ საქართველოში მეფობა). აქ პირველ ხანაში გლეხთა მოძრაობა უმთავრესად მიმართული იყო რუსეთის მართველობის სისტემის წინააღმდეგ და რამდენადმე იჩრდილებოდა წოდებრივი ბრძოლის ხაზები. 30-იან წლების დასაწყისიდან რუსეთის ადგილობრივმა ხელისუფლებამ დაამარცხა ფეოდალური არისტოკრატია. უკანასკნელი შეაქმნა (1832 წ.) არისტოკრატიის დამარცხებით დამთავრდა და საქართველოს თავადაზნაურობამ მთლიანად ქედი მოიხარა რუსეთის თვითმპყრობელობის წინაშე. ამ ხანიდან გლეხთა მოძრაობა თავისი დამოუკიდებელი წოდებრივი გზით წავიდა. აღსანიშნავია ისიც, რომ 30-იან წლებიდან გლეხობაში ფართოდ გავითარდა ბატონყმური უფლიდან თავის დაღწევის ლტოლვა. გლეხობა სასამართლოს გზითაც კი ცდილობდა მონობიდან განთავისუფლებას. ამასთანავე, საუკეთესო მაგალითს წარმოადგენს 1857 წ. სამეგრელოს გლეხთა აჯანყება, რომლის მეთაურები და ხელმძღვანელები გლეხთა წრიდან იყვნენ გამოსულნი. ამ წელს რამდენიმე თვის განმავლობაში არსებობდა გლეხთა მართველობა, რომლის



მთელი ენერგია მიმართული იყო მემატონეთა წინააღმდეგ. ბატონ-  
ყმობის მოსპობის წინა ხანებში საქართველოს მთელ რიგ პროვინ-  
ციებში ჰქონდა ადგილი ხელჩართულ ბრძოლას მემამულეთა და  
ყმათა შორის. მაგრამ ბატონყმური ურთიერთობის მოსპობა საქარ-  
თველოში არა გლახთა რევოლუციის გზით მოხდა, არამედ ლეგა-  
ლური გზით,—თვითმპყრობელობის ბიუროკრატიული აპარატის  
საშუალებით.

მესამე პერიოდი. ეს პერიოდი შეიცავს რეფორმის შემდეგ ხანას  
(1864—1904 წ.), 1905 წ., რევოლუციამდე. ამ პერიოდის გლახთა  
მოძრაობა და ბრძოლა ეკონომიურ-სტიქიური ხასიათისა იყო და  
მის ძირითად ამოცანას შეადგენდა მიწის მოპოვება. თუ ბატონყმურ  
პირობებში გლახი იბრძოდა პირადი თავისუფლებისათვის, ბატონ-  
ყმური უფლის მოსპობისათვის,—ახალს საზოგადოებრივ ურთიერ-  
ობაში ქართველი გლახის წინაშე ახალი ამოცანა აღიმართა:  
ბრძოლა მიწისათვის მისი არსებობის მთავარ მიზნად გადაიქცა.  
საქმე ის არის, რომ 1864 წ. „რეფორმამ“ გლახს იურიდიული  
თავისუფლება მიანიჭა, იგი გაანთავისუფლა ბატონობის უფლისა-  
გან, სამაგიეროდ ეკონომიურად, მატერიალურად, გლახს დიდი ზა-  
რალი მიაყენა: დიდძალი საუკეთესო მიწა, რომელიც ბატონყმობის  
დროს მის განკარგულებაში იმყოფებოდა, რეფორმამ ხელიდან გა-  
მოაცალა და მემატონეს გადასცა სრულ საკუთრებად. ხოლო ის  
მიწები, რომელიც გლახობას დაუტოვეს, მას უნდა გამოეყიდა  
განსაზღვრული ვადის განმავლობაში მემამულისაგან. ამრიგად,  
ქართველი გლახის წინაშე აღიმართა ახალი ამოცანა—მისი საარ-  
სებო წყაროს—მიწის მოპოვების შესახებ. აღსანიშნავია ის მთავარი  
გარემოებაც, რომ რეფორმის შემდეგ პერიოდში საქართველოში  
დაიწყო კაპიტალისტური ურთიერთობის სწრაფი განვითარება.  
რკინის გზის გაყვანა, სამთამადნო წარმოების განვითარება, ფაბ-  
რიკა-ქარხნების ზრდა, სავაჭრო ურთიერთობის გაძლიერება და  
სხვა. ეს ფაქტები გადაჭრით ამბობენ იმის შესახებ, რომ საქარ-  
თველოში ახალი სამეურნეო ურთიერთობა დაიწყო, რასაც თავისი  
გავლენა უნდა მოეხდინა სხვადასხვა სოციალურ კლასებზე.

ქართველი გლახი, რომლის სოციალური მდგომარეობა უკვე  
შეირყა, ყოველმხრივ საექსპლოატაციო ობიექტი გახდა. ერთი  
მხრივ, ყოფილი მემატონე, მეორე მხრივ, მთავრობა სხვადასხვა გა-  
დასახადების სახით, მესამე მხრივ, სამღვდელთა, ხოლო მეოთხე



მხრივ, ახლად აღორძინებული კაპიტალი დაუნდობლად ყველგან ჰყენს გლეხობას. ასეთს პირობებში გლეხობაში გაიზარდა უკმაყოფილების გრძნობა და გაღრმავდა წოდებათა შორის ბრძოლა. ბრძოლის მეთოდები ამ პერიოდში სხვადასხვაგვარი იყო: დაწყებული შეიარაღებული აჯანყებებიდან და ხელჩართულ ბრძოლიდან მემამულეებთან, დამთავრებული ბოიკოტითა და გაფიცვით. რეფორმის შემდგომ პერიოდში გლეხთა აჯანყებას საქართველოში არ ჰქონდა ისეთი გრანდიოზული ხასიათი, როგორც ეს იყო მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში. მაგრამ აჯანყებას მაინც ჰქონდა ადგილი საქართველოს სხვადასხვა პროვინციებში: 1875-76 წლებში—სვანეთში, 1875-76 წლებში—სამეგრელოში, 1878 წ.—ქიზიყში, 1902 წ.—გურიას და სამეგრელოში. ეს აჯანყებები სტიქიურ ხასიათს ატარებდნენ და ნათლად გამოხატავდნენ გლეხთა უკმაყოფილებას არსებული საზოგადოებრივი ურთიერთობით, განსაკუთრებით კი აგრარული ურთიერთობით და სხვადასხვა გადასახადებით. ამ მოძრაობათა რგოლიდან გამოყოფილი უნდა იქნეს 1902 წლის გურიის გლეხთა მოძრაობა. ეს მოძრაობა უნდა ჩაითვალოს საქართველოში გარდამავალ საფეხურად გლეხთა სტიქიურ-ეკონომიურ მოძრაობიდან ორგანიზაციულ-პოლიტიკურ მოძრაობისაკენ. თუ წინათ გლეხთა მოძრაობას სარჩულად ედგა წმინდა ეკონომიური მომენტები და უმთავრესად სტიქიურად სწარმოებდა, ჯერ კიდევ არ იყო მასში შეტანილი პოლიტიკური მომენტი, ამ პერიოდიდან გლეხთა მოძრაობას თვით ხელმძღვანელი გაუჩნდა ს.-დემოკრატიისა და მუშათა კლასის სახით, რომლებმაც გლეხთა აგრარულ მოძრაობაში საყურადღებო ორგანიზაციული პრინციპი შეიტანა, მოძრაობას გარკვეული პოლიტიკური შინაარსიც მისცა. ამით ქართველმა გლეხებმა უდიდესი მოკავშირე და ხელმძღვანელი მოიპოვა, ხოლო თვითმპყრობელობამ და მემამულეებმა—უდიდესი მტერი. ასე დაიწყო სრულიად ახალი პერიოდი საქართველოს გლეხთა მოძრაობის ისტორიაში.

მეოთხე პერიოდი სწორედ ამ ახალი მომენტებით ხასიათდება: გლეხთა მოძრაობამ საქართველოში აშკარა პოლიტიკურ-ორგანიზაციული შინაარსი მიიღო ს.-დემოკრატიისა და მუშათა კლასის ზეგავლენით და მის მთავარ ამოცანად გადაიქცა არა მარტო ძველი აგრარული ურთიერთობის მოსპობა, არამედ თვითმპყრობელობის დამხობა და დემოკრატიული წყობილების დაწესება. ამ პოლიტიკურ აგრა-



რული მოთხოვნილებებით ამოიწურებოდა გლეხთა მოძრაობა 1905 წლის რევოლუციისა და შემდეგ ხანებში 1918 წლამდე.

მე-20 საუკუნის დასაწყისი საქართველოსა და ამიერ-კავკასიაში ხასიათდება ძუშათა გაცხოველებული მოძრაობით, საზოგადოებრივი მოძრაობის ფონზე ახალი დიდი პოლიტიკური ფაქტორის გამოსვლით, რასაც გადამჭრელი როლი უნდა ეთამაშნა ამიერ-კავკასიის საერთო ცხოვრების ვითარებაში. მუშათა მოძრაობის გაცხოველებამ და სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაციების მოღვაწეობამ გადამჭრელი გავლენა მოახდინა გლეხთა მოძრაობაზე. განსაკუთრებით აღსანიშნავი არის გურიის გლეხთა მოძრაობა, რომელსაც სათავეში სოციალ-დემოკრატია ჩაუდგა და რომელმაც თავის მხრივ შეითვისა სოციალ-დემოკრატიული პროგრამა. უსაბუთოდ არ სწერდენ მთავრობის ოფიციალურ მოხსენებაში: „გადამეტებული არ იქნება თუ ვიტყვით, რომ გურულები ავანაგარდია მთელ კავკასიაში რევოლუციონური იდეების გატარების საქმეში... გურულები 1904 წლის დასაწყისიდან შეეცადნენ გაეტარებიათ ცხოვრებაში თავისი სოც.-დემოკრატიული იდეები წოდებათა გათანასწოების, კაპიტალიზმის მოსპობის და არსებული სახელმწიფო წესწყობილების შეცვლის შესახებ მუქარით, მკვლევლობით, ძალდატანებითა და ტერორით.\*

აღსანიშნავია, რომ რევოლუციონურ მოძრაობაში გურულმა გლეხებმა დიდი ენერგია და ორგანიზაციული ნიჭი გამოიჩინეს. მათ სავსებით გადმოიღეს ქალაქის მუშათა კლასის ბრძოლის მეთოდები და ენერგიულად ებრძოდნენ მემამულეთა და მთავრობის აგენტებს. რევოლუციის დასაწყისშივე გურიის მოძრაობის შესახებ საზღვარგარეთული გაზეთ „საქართველოში“ ერთ-ერთი კორესპონდენტი სწერდა: „გურიის მდგომარეობა ამნაირია:

„მემამულენი გარბიან, სტოვებენ თავიანთ სახლ-კარს; მათი გაქცევა იმით აიხსნება, რომ გლეხები ემუქრებიან და მამულების ექსპლოატაციის სურვილს აცხადებენ. ხალხი მთავრობის სამსახურში აღარ დადის და ბევრმა, ხალხის შიშით საჩივარზე ხელი აიღო. ოზურგეთის მსაჯულს გამოეცხადებინა, არავითარი საქმე არა მაქვს. ხალხი ჩემთან აღარ დადისო, ყველა საქმეებს თურმე ხალხის მიერ ამორჩეული სამსჯავრო სწყევტს.\*\* ამრიგად აჯანყებულმა

\* ფ. მაზარაძე, „1905 წ. ამიერ-კავკასიაში“, გვ. 62, 70, 80.

\*\* „საქართველო“, № 22, 1905 წ., პარიზი.



ხალხმა რევოლუციონური გზით გააუქმა თვითმპყრობელობის დაწესებულებანი და ხალხური თვითმპყრობელობა დააწესა. ხალხი გადაჭრით აყენებდა პოლიტიკურ მომენტსა და თვითმპყრობელობის მოსპობის საკითხს. მთავრობის წარმომადგენელს, კრიმ-გირეის, ხალხი უყენებდა რა მთელ რიგ პოლიტიკურ და აგრარულ-ეკონომიური ხასიათის მოთხოვნილებებს, უმტკიცებდა, რომ ყოველივე ამის განხორციელება ცხოვრებაში არ შეუძლია ახლანდელ მთავრობას, რომელიც ხალხს ჩაგრავს და სახლ-კარს უოხრებს. „ეთხოვლობთ, რომ მოიწვიონ მთელი ქვეყნის სახალხო კრება. მხოლოდ ხალხის წარმომადგენელთ შეუძლია ხალხის საჭიროების გამოხატვა და ჩვენც მხოლოდ ამგვარ მთავრობას განუცხადებთ ჩვენს ნდობას. ჩვენ ვიცით, რომ ასეთი ქვეყნები ბევრია, მაგრამ ისიც ვიცით, რომ იქაც ბევრია ღარიბი და მდიდარი, ჩაგრული და დამჩაგრელი, ესენი არიან მდიდრები, კაპიტალისტები და ღარიბები—იქ ისინი ებრძვიან ერთმანეთს. ასე მოგვივა ჩვენც, მხოლოდ კაპიტალისტური მონობის მოსპობის შემდეგ დამყარდება ქვეყნად თანასწორობა და ბედნიერება. ეს კი ჩვენი შორეული მიზანია.“\*

საყურადღებო არის სამეგრელოს და კერძოდ ზუგდიდის მაზრის გლეხობის ბრძოლა. აქაც კლასიურმა ბრძოლამ მემამულეთა და გლეხებს შორის უმაღლეს ხარისხამდე მიაღწია. 1905 წ. ერთ-ერთი კორესპონდენტი სწერდა: „სამეგრელოში გლეხთა მოძრაობა დაიწყო აგრარულ ნიადაგზე ამ სამიოდე წლის წინად, როგორც გურიაში, თითქმის ერთსა და იმავე დროს. ს. აბასთუმანს და სხვაგან ხდებოდა ხალხის ყრილობები და მოლაპარაკება, მაგრამ ეს მოლაპარაკება მალე ჩაქრა, რადგან არ ჰყავდა მომზადებული ხელმძღვანელები და მთავრობამაც სწრაფად დაიჭირა და გადაასახლა შეგნებული ელემენტები. წელს (1905 წ.) კი, როდესაც მთელი რუსეთი აბოზოქრდა, გურიის ამბები ქვეყანას მოედო და საერთო გამოღვიძება დაიწყო, სამეგრელოში საოცარი ძალით იფეთქა მოძრაობამ... მოხდა სოფელში გლეხთა ყრილობა, სადაც შეფიცეს ერთმანეთს და გადასწყვიტეს ბოიკოტი გამოუცხადონ თავად-აზნაურთ, არ დაამუშავონ მემამულეთა მიწები, გააუქმონ სოფლის კანცელარიები, მოსპონ გადასახადები. შეხვედრის დროს ყველა ულოცავდა: „გაუმარჯოს ერთობას“. თავად-აზნაურობაზე ძალიან გადამტერებული იყვნენ გლეხები და საქმეს უფრო

\* „მოგზაური“, № 7, 1905 წ.



ამწევად ზოგიერთი ცნობილი თავადი და აზნაური, რომელნიც წამდა-უწყმ პოლიციაში გარბოდნენ და გლეხებს აბეზღებდნენ. რამდენიმე ასეთი მემამულე გადასწევს კიდეც. ხალხს მოაგონდა ძველი დრო, როდესაც უტუ მიქავას წინამძღოლობით გლეხები აჯანყდნენ (1857 წ.), ბატონთა უღელი თავიდან გადაიგდეს.\*

შემდეგში ზუგდიდის გლეხთა ენერგიული დახმარებით რევოლუციონერმა პარტიებმა მთავრობის დაწესებულებანი გააუქმეს და მთელი მხარის მართველობა რესპუბლიკურ წესზე მოეწყო.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ 1905 წლის რევოლუციაში ქართველმა გლეხობამ დიდი აქტიური როლი ითამაშა და ამით დამტკიცდა, რომ გლეხთა რევოლუციონერ მოძრაობაში დაიწყო ახალი პერიოდი, პერიოდი პოლიტიკური ბრძოლისა მუშათა კლასის მეთაურობით თვითმპყრობელობის მოსასპობად და ხალხური თვითმმართველობის განსამტკიცებლად, გლეხობისათვის ნათელი შეიქნა, რომ მიწის საკითხის მოწესრიგება მათდა სასარგებლოდ, აურაცხელი გადასახადების გაუქმება და ადამიანური ცხოვრების მოპოება შეუძლებელი იყო, სანამ თვითმპყრობელობა ბატონობდა რუსეთში, სანამ ძალაუფლება ხელთ ეპყრო მემამულეთა კლასს. აქედან ნათელი გახდა გლეხობისათვის, რომ ბრძოლა მემამულეთა წინააღმდეგ და მიწის მოსაპოვებლად თხოულობდა უწინარეს ყოვლისა პოლიტიკურ ბრძოლას თვითმპყრობელობის მოსასპობად. ეს გამოცდილება მიიღო ჩვენმა გლეხობამ წარსული ცხოვრების ვითარებიდან და ნათლად შეიტვისა ახალი ბრძოლის მეთოდები.

მეხუთე პერიოდი: გლეხთა მოძრაობა ჩვენში არ შეჩერებულა „დემოკრატიულ-პოლიტიკურ“ ბრძოლის მომენტზე და როდესაც ჩვენში დაიწყო ბრძოლა (1918-21) საბჭოთა ხელისუფლებისათვის ბოლშევიკური პარტიის ხელმძღვანელობით, გლეხთა რაზმები აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ ამ ბრძოლაში. ბრძოლა საბჭოთა წყობილებისათვის — აი გლეხთა მოძრაობის მთავარი ამოცანა ამ პერიოდში. მენშევიკურ მთავრობის წინააღმდეგ წარმოებული გლეხთა აჯანყებები სამეგრელოში, ლეჩხუმში, გურიაში, დუშეთში და სხვ. ნათლად ამტკიცებდნენ, რომ რევოლუციონერი გლეხობა ენერგიულად ეხმარებოდა მუშათა კლასს სოციალისტურ რევოლუციის წარმოების საქმეში. ეს ბუნებრივი მოვლენა იყო და ამას მოითხოვდა საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების ლოგიკაც:

\* „ცნობის ფურცელი“, № 2344, 1905 წ.





ბრძოლა დემოკრატიისათვის და ბურჟუაზიული რესპუბლიკისათვის აღარ შეესაბამებოდა საზოგადოებრივი ცხოვრების წარმატების საქმეს; ცხოვრების მოძრაობამ უკვე შესდგა ფეხი უმაღლესი განვითარების საფეხურზე; მეორე მხრივ, ის დიდი გავლენა, რომელიც მოიპოვა პროლეტარიატმა ქართველ გლეხობაზე მე-20 საუკუნის დასაწყისიდან, იძლეოდა სრულ გარანტიას იმისას, რომ ეს ხელმძღვანელობა ბოლომდე შერჩებოდა ჰუმანთა კლასს.

ასეთი იყო ის ფორმები და პერიოდები, რომელიც განვლო გლეხთა მოძრაობამ საქართველოში.

### 3. გლეხთა საერთო მდგომარეობა და მოძრაობა

#### მე-18 საუკუნეში

მე-18 საუკუნის საქართველოს საზოგადოებრივი წყობილება ფეოდალურ სისტემაზე იყო აშენებული. მაშინდელი საქართველო დაყოფილი იყო რამდენიმე სახელმწიფოთ და სამთავროთ და ამიტომ საქართველოში არ არსებობდა ერთი ცენტრალური ხელისუფლება. მაგრამ პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი შენობა ცალკე სახელმწიფოების იერარქიულ წესზე იყო აგებული. ამ წყობილების ეკონომიურ საფუძველს წარმოადგენდა მიწათმფლობელობის ბატონობა: მიწა იყო უმთავრესი წყარო სიმდიდრისა. ამ მიწისმფლობელობის საფუძვლებზე იყო აგებული პოლიტიკური შენობის სისტემა. მიწის მფლობელობიდან გამომდინარეობდა განსაკუთრებული უფლებები ბატონობისა და გამგებლობისა იმ ტერიტორიის მოსახლეობაზე, რომელიც მიწისმფლობელის განკარგულებაში იმყოფებოდა: ყოველი დიდი მიწისმფლობელი იმავე დროს იყო მმართველი თავისი ტერიტორიის მოსახლეობისა. საქართველოს მეფეც ამ მიწისმფლობელთა შორის პირველთაგანი იყო და ამიტომ იგი აღჭურვილი იყო მთელი უფლებებით და თეორიულად მის ხელში იყო მთელი სახელმწიფოს ბედ-იღბალი, ფაქტიურად კი მეფის უფლებას ზღუდავდნენ დიდი მიწადმფლობელები, „დიდ-დიდი თავადნი“, რომელთა განკარგულებასა და სამართალს ემორჩილებოდა მისი ტერიტორიის მოსახლეობა მაგრამ სენიორი (ბატონი—მიწისმფლობელი) სრული დამოუკიდებელი როდი იყო; იგი დამოკიდებული იყო მეფეზე; ხოლო მსხვილ ფეოდალს, ბატონს თავისი მხრით დამოკიდებულებაში ჰყავდა მასზე უფრო დაბლა მდგომი მიწათმფლობელი ბატონი. აქედან წარმოსდგა საქართველოს სახელ-





მწიფობრივ წყობილებაში იერარქიული სისტემა, რომელიც დაბ-  
ლიდან ზევით მიემართებოდა. აქედან ცხადია, რომ ცენტრალური  
ხელისუფლება ძველს საქართველოში სუსტი იყო; მას ძლიერ ხში-  
რად მეტოქეობას და ურჩობას უწევდა მსხვილი მიწათმფლობელი,  
რომელიც პოლიტიკური ძლიერებითაც იყო აღჭურვილი. ასეთი  
იყო საქართველოს ცალ-ცალკე სახელმწიფოების პოლიტიკური  
წყობილება მე-18 საუკუნეში. ასეთი პოლიტიკური წყობილება  
საქართველოში ერთი ხელის მოსმით არ აღმოცენებულა. იგი  
საუკუნეთა განმავლობაში მტკიცდებოდა და მაგრდებოდა. იგი  
არც ქართველი ერის „ნაციონალურ საკუთრებას“ შეადგენ-  
და: ასეთი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური წყობილება განვლეს  
ევროპის ყველა ერებმა, მაგრამ იქ ფეოდალიზმის რღვევის პროცე-  
სი დაიწყო ახალი საუკუნეების დასაწყისიდან კაპიტალისტური  
ურთიერთობის განვითარებისა და ბურჟუაზიის წარმოშობის ზე-  
გავლენით. ჩვენი ცხოვრების ეკონომიური განვითარება 17-18 სა-  
უკუნეებში ვერ წავიდა აღნიშნული გზით და თვით საქართველო-  
ში ვერ მომზადდა ობიექტიურად ნიადაგი, — ბურჟუაზიული ურთი-  
ერთობის განვითარებისა და მესამე წოდების წარმოუშობლობის  
გამო, ფეოდალიზმის ლიკვიდაციისათვის. ის, რაც ვერ მოხდა შინ-  
აური განვითარებით, შესაძლებელი შეიქნა გარეშე ძალის ჩარევით:  
რუსეთის ბიუროკრატიულმა მართველობამ დაშალა ფეოდალური  
წყობილება და სხვა გზით მიმართა საქართველოს პოლიტიკური  
ცხოვრების განვითარება.

მაგრამ მე-18-ე საუკუნის საქართველოსთვის არ იყო დამახასია-  
თებელი მართა ზენით ჩამოთვლილი პოლიტიკური წყობილების  
ფორმა: მის სოციალ-ეკონომიურ სტრუქტურას ახასიათებდა ბა-  
ტონყმური ურთიერთობა. ბატონყმობა, როგორც აღნიშნავს პროფ.  
ა. ხახანაშვილი — ყველგან და ყოველთვის იყო პირველად აშენებუ-  
ლი მამულის მფლობელობის ნიადაგზე. მას ედო სარჩულად  
ეკონომიური დამოკიდებულება მამულის პატრონთა და მის  
დამმუშავებელთა შორის; იგი აშენდა პირველად მატერიალურ  
უფლებაზე და მხოლოდ შემდეგ, ჩვეულებად მიღებული დედა-  
აზრი განმტკიცებულ იქნა იურიდიული სანქციით. რასაკვირველია,  
ბატონყმური ურთიერთობის საფუძვლები მატერიალურ-ეკონომიურ  
ნიადაგზეა აღმოცენებული: ერთი მხრივ, საკუთრებას მოკლებული  
პიროვნება, მეორე მხრივ, საკუთრებით (მიწით) აღჭურვილი პიროვნ-





ნება უპირისპირდება ერთი მეორეს. ამ ეკონომიურ საფუძვლებზე იყო აშენებული ბატონყმური ურთერთობაც: ერთი—უფლება აყრილი იყო, ხოლო მეორე—უფლებით მოსილი. აქედან წარმოსდგა გარკვეული კანონმდებლობაც ბატონისა და ყმის ურთიერთობის შესახებ საქართველოში: ამ კანონმდებლობამ ყმა საესეებით დაუმორჩილა მემამულეს, ბატონს. ყმა მემატონის სრულ საკუთრებად გადაიქცა, როგორც უფლებას მოკლებული ნივთი. ვახტანგ მეფის კანონით: „ყმის-ყველა ბატონისა არის“ (§ 258); ეს დებულება ნათლად გამოხატავდა, ერთი მხრივ, იმ უფლებებს, რომლითაც აღჭურვილი იყო ბატონი, მიწისმფლობელი თავისი ყმისადმი და მეორე მხრივ, იმ უუფლებობას და შევიწროებულ მდგომარეობას, რომელშიაც იმყოფებოდა ყმა-გლეხი. ყმა გადაიქცა ბატონის საკუთრებად და მას შეეძლო ის, როგორც ნივთი, მოეხაარა. „მის შემდეგ, რაც ბატონყმობამ მიიღო სახელმწიფო ხასიათი,—სწერს ა. ხახანაშვილი—ბატონი მეფის მოხელე გახდა, ბატონის უფლება გაორკეცდა და შესდგა ორი ელემენტისაგან—ეკონომიურისა და პოლიტიკურის ხელნწიფობისა: როგორც მამულის მფლობელი, იგი სარგებლობს ყმის შრომითა და სანსახურით; როგორც სახელმწიფოს აგენტი ბჭობს ყმათა საქმეს, ყურს უგდებს იმის ობლებს და პასუხისმგებელია ყმისა მთავრობის წინაშე. ბატონი გახდა ხელმწიფის წარმომადგენლად პროვინციაში, მიეცა განსაკუთრებული უფლებები და მოვალეობა; ბატონი გახდა მზრუნველი და მსაჯული ყმისა, გაუფლდა იმის პიროვნებაზე, როგორც კანონიერი, მთავრობისაგან დაყენებული მოხელე, რომელსაც ნება აქვს დატუქსოს და დასაჯოს მოუდრეკელი, ურჩი ყმა.\*

ქართული კანონების მიხედვით ყმა ორგვარ სამსახურს უწევდა მემატონეს: ერთი ნხრივ, იგი, როგორც ბატონის მამულზე დასახლებული და მისი მიწების დამმუშავებელი, ბატონს აძლევდა შემოსავლის ნაწილს ნატურის სახით (ღალა, კულუხი და სხვ.). ეს იყო მატერიალურ-ქონებრივი გადასახადი გაწერილი ყმაზე; არც ერთი ეს გადასახადი არ იყო განსაზღვრული კანონით და მემამულეს შეეძლო თავისი სურვილის ნიხედვით გაეძრო ტყავი ყმებისათვის; მეორე მხრივ, გარდა ქონებრივი გადასახადისა, ყმა პირად სამსახურს უწევდა მემატონეს (ბეგარა და სხვა\*\*). ამას ემატება აგრეთვე სხვადასხვაგვარი სახელმწიფო გადასახადები. ასეთი

\* ალ. ხახანაშვილი: „ბატონყმობა საქართველოში“, გვ. 5—6, 1910 წ.

\*\* იქვე, გვ. 75-6.



იყო ყმასა და ბატონის იურიდიული უფლებები, გარკვეული ვახტანგ VI კანონების მიხედვით. ამ კანონებმა ყმა ბატონის სრულ მონა-მორჩილად გადააქციეს, იგი ბატონის ხელში „ცოცხალი ნივთი“ იყო, როგორც სურდა ბატონს, ისე ხმარობდა მას. თუ ასეთი იყო კანონები, მკითხველი ადვილად მიხვდება, თუ როგორ სახეს მიიღებდა იგი რეალურ სინამდვილეში. ქვევით მოყვანილი ფაქტები ამას ნათელს მოჰფენენ.

ყმა მარტო მეზატონეს არ ჰყავდა. ყმის მფლობელად საქართველოში გამოდიოდა სამი დიდი სოციალური ძალა და ამისდა მიხედვით ყმები სამ სახედ ან კლასად გაიყოფებოდნენ: მეზატონე—ა) უწინარეს ყოვლისა ყმის მფლობელად გამოდიოდა, აქედან წარმოსდგა საზატონო ყმა, ბ) სახელმწიფო, აქედან—სახელმწიფო ან სახასო ყმა; გ) ეკლესია, აქედან—საეკლესიო და სამონასტრო ყმა. ეკლესია საქართველოში ისეთივე ფეოდალური ძალა იყო, როგორც დიდი მემამულე—ფეოდალი. ქრისტიანული მოძღვრების გამავრცელებელი ეკლესია, ისე, როგორც სხვა ქვეყნებში, საქართველოშიაც საკვებით დაემორჩილა საზოგადოებრივი ცხოვრების კანონებსა და გადაიქცა ერთ-ერთ უდიდეს ფეოდალურ ორგანიზაციად. მის განკარგულებაში იყო დიდძალი მამული და ყმები, ისიც იმავე წესით ეწეოდა ყმა-გლეხობის ექსპლოატაციას, როგორც მემამულე-ბატონი. მაგრამ ეკლესიის, როგორც დიდი ფეოდალური ორგანიზაციის მნიშვნელობა მაშინდელს ფეოდალურ ურთიერთობის სისტემაში, შედარებით სხვებთან მეტად დიდი იყო... ეკლესია ფეოდალურ სისტემაში წარმოადგენდა სახელმწიფოს სახელმწიფოში, თავის სამფლობელოში ის თითქმის დამოუკიდებელი იყო. მას დიდძალი შემოსავალი ჰქონდა, სხვადასხვა შეწირულებების სახით მისი ქონება დღითი დღე იზრდებოდა; ასე რომ, ეკონომიურად იგი უძლიერესი ორგანიზაცია იყო. ეკლესიებსა და მონასტრებს ხშირად სწირავდნენ მამულსა და ყმებს. 1632 წ. ერთ-ერთ გუჯარში ვკითხულობთ: მეფე თეიმურაზმა თავისი მეუღლითურთ მანგლისის ეკლესიას შესწირა ხუთი კომლი გლეხი და ზემო მონისის ვენახი. ეს გლეხები მეფემ გაანთავისუფლა ყოველგვარ გადასახადისაგან, გარდა სათათრო გადასახადისა.\* ასე რომ, ყმები ეკლესიის სრულ განკარგულებაში გადავიდნენ. ეკლესია ისევე ეწეოდა ყმების ყიდვა-გაყიდვას, როგორც სხვა ფეოდალები. 1773 წ. გუჯარი გადმოგვცემს: რუსთავის ეპისკოპოსმა კირილემ იყიდა უმიწაწყლო გლეხები

\* Д. Пурцеладзе: „Грузинские церковные гуджары“, გვ. 7, 1881 წ.





და დაასახლა ისინი რუსთავის ეკლესიის მამულზე. \* 1710 წ. ჯავახიშვილმა მეფის ნებართვით მიიყიდა მანგლისის ეპისკოპოს იოსებს თავისი გლეხის მამული.\*\* ასეთი მაგალითები უამრავია საქართველოს ეკლესიის ისტორიაში.

ყმა მემამულის არსებობის ერთ-ერთ უდიდეს წყაროს შეადგენდა. ბატონს ყმის გარეშე არსებობა არ შეეძლო და არც წარმოედგინა. იმ ხანებში ყმა და მიწა-მამული ორი დიდი საფუძველი იყო ბატონის ეკონომიური სიძლიერისათვის. 1783 წ. ბეგი იესე ოსეს შვილი თავის მემამუარებში სწერდა: „მე ეს მინდა, ჩემს შვილებს ყმა ჰყვანდესთ, რომ თავის ამხანაგებთანაც კარგად გამოვიდნენ და სარჩოსაც მოუტრეწდნენ... უყმო კაცს რა სარჩო ექნება და რომელი უმჯობესია, თქვენ გასაჯეთ. იფიქრეთ, ბერიკაცი, ავადმყოფი ორ თუმანს ვიშოვი ათუ მეტსა და ნაკლებს, ჩემთვის ვერ გავიმეტებ, ყმაში მივცემ ხოლმე“...\*\*\*

როგორც ზევით დავინახეთ, ყმა არა მარტო ეკონომიურ-კონებრივ და პირად სამსახურს უწევდა მემამულეს, არამედ იგი, როგორც ნივთი, სავაჭრო ობიექტსაც წარმოადგენდა. საქართველოში ყმის ყიდვა-გაყიდვა მეტად გავრცელებული იყო და ამას კანონიც აძლევდა ნებას. აღსანიშნავია, რომ ეს მოვლენა სრულად არ შეწყვეტილა მე-19 საუკუნეშიც, როდესაც მან მეტის მეტად მწვავე ხასიათი მიიღო. მემამულეები და ეკლესია-მონასტრები ყიდდნენ და ყიდულობდნენ ყმებს როგორც მთელი ოჯახებით, ისე ცალ-ცალკე ოჯახის წევრს. ამის შესახებ უამრავი დოკუმენტები არსებობს. რუსეთში გაგზავნილ 1800 წ. ტრაქტატში ჩვენ ვკითხულობთ: „ესრედვე ვიდრე ამ დრომდე იყო საქართველოსა შინა ჩვეულება, რომელ მუნებურნი მებატონენი გლეხთა თვისთა ჰყიდდნენ ვინ, როგორ, რაოდენსაც ინებებდა და ამისათვის არაკეთილნებულ იქნებისა, რომელ ესე ვითარი მსყიდველობა ან დაყენებულ იქმნას და ებრძანოს, რათა გასყიდონ არა სხვაგვარ, არამედ ერთბაშად სახლეულობით და უძრავის მამულით თვისითა“.\*\*\*\* უნდა აღინიშნოს, რომ ტრაქტატი არ მოითხოვს ყმის ყიდვა-გაყიდვის მოსპობას: ის მხოლოდ ოჯახითა და მამულით ითხოვს ყმების ყიდვა-გაყიდვის დაწესებას რუსეთის ხელისუფლებისაგან. ზემოთ დასახელებული მდივანბეგი სწერს: „ოსეთში კაცი გავგზავნე ოსების საშოვნელად.

\* Д. Пурцеладзе: „Грузинские церковные гуджары, გვ. 6.

\*\* იქვე, გვ. 10.

\*\*\* „თავგადასაკალი იესე ოსეს შვილისა“, ს. კაკაბაძის გამოცემა, გვ. 128.

\*\*\*\* იოსელიანი: „ცხოვრება მეფე გიორგი XIII-სა“, გვ. 137.





ბევრი დამეხარჯა, მეპირებიან და ჯერ არსად სჩანს რა. ეგების ყმა გავიმრავლდესთ“.\* საფუძვლიანად სწერს იმ ეპოქის შესახებ პროფ. ა. ხახანაშვილი: „ამ არეულს, დაულაგებელს ცხოვრებაში ყმობა და ყმათა გაცემ-გამოცემა წარმოადგენდა საშინელ სურათს კაცობრიულ ღირსების დამცირებისას. ყმის აღებ-მიცემობის საგნად გახდომა ამტკიცებს გონებითა და ზნეობრივ დაცემულობას მაშინდელის საზოგადოებისას“. \*\* რასაკვირველია, თანამედროვე თვალსაზრისით ადამიანით ვაჭრობა არა ნორმალურ მოვლენას წარმოადგენს. მაგრამ ბატონყმურ ურთიერთობისა და მორალის თვალსაზრისით იგი გამართლებული იყო: ყმების ყიდვა-გაყიდვა არსებითად ანარეკლი იყო მაშინდელი საზოგადოებრივი ურთიერთობის, რომელიც აშენებული იყო ერთი პიროვნების მეორეზე ბატონობის საფუძველზე.

მე-18 საუკუნის ქართველი გლეხობის მდგომარეობას ნათლად წარმოვიდგენთ, თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ეს საუკუნე საქართველოსათვის მეტად აუტანელი და მძიმე იყო. მიუხედავად იმისა, რომ ამ ეპოქაში, შედარებით წინა საუკუნეებთან, საქართველოს საერთო მდგომარეობა გაუმჯობესდა, იგი მაინც კრიტიკულად უნდა ჩაითვალოს. ეკონომიურად ჩვენი ქვეყანა დაცემული იყო. ამ „აღორძინების ეპოქაში“, როგორც მას ჩვეულებრივად უწოდებენ ისტორიკოსები, საქართველომ ვერ შესძლო ვაჭრობისა და წარმოების განვითარება და მისი შესაფერის დონეზე დაყენება. მართალია, ვაჭრობა ცოტაოდნად გამოცოცხლდა, რუსეთთან სავაჭრო ურთიერთობა დამყარდა,\*\*\* მაგრამ ეს კიდევ ჩანასახის პროცესში იმყოფებოდა და საერთოდ ქვეყნის ეკონომიური აღორძინება მას არ შეეძლო. პოლიტიკურად საქართველო გარშემორტყმული იყო უამრავი მტრებით და დღითი-დღე ომების გადახდა სჭირდებოდა. დოკუმენტები გადმოგვცემენ, რომ არამც თუ გლეხები, არამედ თვით თავად-აზნაურებიც საგრძნობ ეკონომიურ შევიწროებას განიცდიდნენ. დასახელებული ერეკლე მეფის მდივანბეგი ოსეშვილი თავის მემუარებში 1763 წ. სწერს:... „ავი დრო იყო, ყოველ დღე დამეხობას მოველოდით, ლეკისაგან აკლებასა, საქართველოს სრულიად დაჭერასა. კარგი არა სჩანდა მეფის ჭკუისა და ღვთის მოწყალების მეტი. ყოველ დღე დიდ ჯარებს გამოვე-

\* „თავგადასავალი“, 122.

\*\* ა. ხახანაშვილი, „ბატონყმობა საქართველოში“, გვ. 91.

\*\*\* ს. კაკაბაძე: საქ. ეკონომიური ვითარება მ. ე-14-ე საუკუნეში.



ლოდით, საქართველოს წალეკას და ჩვენს აკლებასა და დიდი გამარჯვება იქნებოდა თუ რუსეთს დავეკარგებოდით“.\*

ასეთი პირობებში, რასაკვირველია, ძნელი იყო მეურნეობასა და ეკონომიური ცხოვრების წარმატებაზე ზრუნვა; სისტემატიური ომები და თავდასხმები ხელს უშლიდა სამეურნეო აღორძინებაზე ზრუნვას. იგივე მდივანბეგი გადმოგვცემს, როგორ ეკონომიურ შევიწროვებას განიცდიდა თავად-აზნაურობა. „მანუჩარ სოლოლაშვილი ამოვიდა, დიდი საქმის გაჭივრება მიამბო, რაც შენ მომეც (ფული), სულ ვალებს დაურიგო, დიდის ფიცით მითხრა, ორი დღე არის, არ მქონია პური, არც ჩემს შვილსაო. ძიძამ შემომიგდო, აღარ აწოვა, საჯამაგიროს მთხოვსო, ექვსის თვისა მმართველსო, ის ჩემი შვილი გუშინ წუხელის და დღეს ჩემს სახლში გდია, უძლური ტირისო, ისე მიკვდება და ვისალასთვის მინდა მამულიო“... (იქვე, გვ. 51). თავად-აზნაურობისა და ხალხის საერთო ეკონომიურ გასაჭირს 1770 წ. აღნიშნავდა თავის მოხსენებაში მთავრობისადმი რუსეთის რეზიდენტი იაზიკოვი: „ხალხი ქართლ-კახეთში ძლიერ ღარიბია. გლეხები ძლიერ თვეში ერთხელ ერთ ნაჭერ ხორცს თუ მოიხარშავენ—ტანისამოსსა და პერანგს სრულს დაფლეთამდე ატარებენ. აზნაურები ბევრნი არიან, მაგრამ ნახევარზე მეტი ისეთი ღარიბია, რომ მთელი დღეობით უქმელი სხედან“. მემატიონეთა ასეთი ეკონომიური დაცემის ზეგავლენით ურთიერთობა წოდებათა შორის,—ყმებსა და მემატიონეთა შორის უფრო უნდა გამწვავებულიყო, მემატიონის სურვილი თავიანთ მოთხოვნილებების გლეხთა ექსპლოატაციით დაკმაყოფილებისა უფრო უნდა გაზრდილიყო. და მართლაც, თავიანთ დანაკლისის ანაზღაურებას მემატიონენი გლეხთა გაასკეცილებლი ექსპლოატაციით ცდილობდნენ. ამ შემთხვევაში პრაქტიკულია სიხანდვილემ ის მცირედი იურიდიული უფლებებიც კი წაართვა გლეხობას, რომელსაც მას კანონი ანიჭებდა; ყმა ცხოვრებაში ბატონის სრული მონა-მორჩილი გახდა, მისს სრულ საექსპლოატაციო ობიექტად გადაიქცა. „ვახტანგის დროს პრაქტიკამ უფრო შეხუთა ყმა, შეუმცირა რა თავისუფლება, მოაკლო ქონებრივი უფლება ბატონის სასარგებლოდ.“\*\* შემდეგში ეს პროცესი შეუჩერებლივ მიმდინარეობდა გლეხთა მდგომარეობის გაუარესებისაკენ. ცნობილი მოგზაური, აკადემიკოსი გილდენშტეტი, რომელმაც 1771-73 წლებში მოიარა აზიურ-კავკასია და საქართველო, ჩვენი გლეხების მდგომარეობის შესახებ სწერდა: „Простой народ без

\* „თავდასავალი“, გვ. 53.

\*\* ხახიაშვილი, გვ. 331.



Исключения нации и веры крестьянского рабского состояния. Он не имеет собственности, должен давать и делать то, что угодно господину, который может его заложить, продать, подарить другому, словом поступить с ним произвольно“.\* საინტერესო ცნობებს გადმოგვცემს სამეგრელოს გლეხთა მდგომარეობის შესახებ მე-17 საუკუნის ფრანგი მოგზაური შარდენი: „მაღალი წოდება სრული ბატონია თავისი ქვეშევრდომებისა, მათი ქონება იმისა, მათი სული და ხორცი იმის ხელშია; უფლება აქვს სიცოცხლეც კი მოუსპოს, რაც უნდა, იმას უშვრება; წაართმევს ცოლ-შვილს, შეუძლია გაუყიდოს, ანდა ისე მოიხმაროს, როგორც მოესურვება. ყოველ გლეხს ბატონთან მოაქვს გადაჭრილ ზომის ხორბალი და სხვა ნაწარმოებები, მიჰყავს საქონელი, ასე რომ, ბატონის სიმდიდრე გლეხების რიცხვზეა დამოკიდებული. გარდა ამისა გლეხი ვალდებულია, წელიწადში ერთ-ორ-სამ დღეს ასვას, აქამოს თავის ბატონს, ამიტომ მემატონე მთელი წლის განმავლობაში იქით-აქეთ დადის და თავის გლეხებს სახლებში ჩაუჯდება და მისი ხარჯითა ცხოვრობს... მთავარიც ასე ცხოვრობს, ასე რომ, ძნელია მისი სამყოფის გაგება. თან დაყავს მთელი თავისი ოჯახი, ქალები, მუშები, მოსამსახურენი, სტუმარნი, ელჩნი და სხვა პატივსაცემი უცხოელნი, როცა ესენი ეწვევიან; ანათ ემატება ფეხშიშველი გლეხები, რომელთაც ქვევითად ზურგითა და თავით მთავრის ბარგი-ბარხანა მოაქვთ, ასე რომ რიცხვმრავალი ამაღა შესდგება ხოლმე. მთავარი ამ სიარულის დროს ხარკს ჰკრებს ხოლმე და ვისგანაც კი არ ერგება, საჩუქრებს ართმევს.“\*\*

საინტერესო სურათს გადმოგვცემს გლეხთა მდგომარეობის შესახებ სამეგრელოში იოანე ბატონიშვილი თავის „კალმასობის“ ახლად აღმოჩენილ მეორე ნაწილში, რომელშიაც იგი უმთავრესად დასავლეთ საქართველოს ვითარებას ეხება. ავტორს მასალად აღებული აქვს მე-18 საუკუნის ვითარება, თუკა ძლიერ ხშირად მე-19 საუკუნესაც ეხება. ქვემოთ მოყვანილი სურათი გამოხატავს მე-19 საუკუნის წოდებრივ ურთიერთობასაც. კალმასობის გმირი, ბერი იოანე ხელაშვილი სამეგრელოს ეწვია, „ბერი (ხელაშვილი) და ეს მღვდელი ჩამოახდინეს ერთადერთ გლეხისას და უმასპინძლა გლეხმა მან მას ღამეს, ხოლო მეორესა დღესა იხილა ბერმა (ხელაშვილმა), რომელ მოყვანდაი ბოქაულთა ძროხა ორი და რამოდენიმე

\* И. Гильденштедт: „Описание Грузии и Кавказа“ гл. 276-7, 1803 წ.

\*\* Путешествие Шардена по Закавказью; аგრეთვე: „ბატონ-ყმობა სამეგრელოში“ გვ. 9—10, 1927 წ.



თხა და ღორი. უკან მისდევდა მწუხარედ მოხუცებულნი კაცნი და მიგვარეს მესტუმრეს. მესტუმრემ უბრძანა მზარეულთა ცქვიტათ დაკალით და მოხარშეთ, სადილს ადრე მიირთმევს მგონიო. მათ აღასრულეს ბრძანებული მისი. ბერი უყურებდა და ამ კაცთა მწუხარებას ფიქრობდა. მაშინ კითხა ხუცესსა: ეს კაცი რათ სწუხანო. ხუცესმა: ეგ ძროხები და თხები მაგათი იყო და მათთვის, რომ დაუკლესო... და ამ სოფელში ორი კვირა იდგენ. ყოველდღე გლეხნი თავისას მოსადგურეთ უმასპინძლდებოდა თხით, ღორითა, ქათმითა, კრავითა, ქვევრების მოხდით და ღვინოებით, ღომით, სიმინდით, ღომის ჩაღით და ცხენთათვის აუხდიდენ დაფარულ სახლებს, და აქმევდენ ცხენს. სწავდენ ქიგოთა, სართა და აქცევდეს ვენახთა და ბაღებთ, ღობეებს და მერე სახლებსაც გვერდებს გამოუქცევდენ დასაწვავად. რა ეს იხილა ბერმა სთქვა: ხუცესო, ამ სოფელს რა შეცოდება აქვსო, რომ ამ ყოფაში გაყავსო. ხუცესმა: არაფერი, სტუმრებს ასე უნდა დახედნო... რათ გიკვირს შვილებსაც გაუყიდიან აქ თავის მებატონენი თათრებზე, რომ სკალატი იყოლიონ ტანისამოსად და სხვა ფარჩები, რომ დაუშალო მშვიერი მოუკვტები და ტიტველი, რა ჭკუა არის.“\*

გლეხთა ამ შევიწროებულ ეკონომიურ პირობებსა და ბატონის განუსაზღვრელ ექსპლოატაციის შესახებ გოდებენ ის ხალხური ლექსები, რომელიც ბატონყმურ ურთიერთობას შეეხებიან. მოვიყვანოთ რამდენიმე ნიმუში.

1 მუხრან-ბატონის ყმობითა  
ფქვილი ვერ დავდგი გოდრითა,  
ვერც ღურჯი ჩოხა ჩავიცვი,  
ვერც ახალუხი ქობითა,  
ვერც დეკეული გავხედნე,  
ვერც კალო ვლევწე მოზვრითა.

2 დასაქცევი მებატონე  
ჩამოიფლის ვარიანსა,  
წიოკობას აუყენებს  
ქათამსა და ვარიასა.

3 ვაი და ვაი მასაო  
ამილახვრიანთ ყმასაო,  
წამომკიდებენ ქვასაო,  
დააძახებენ „ვაჰსაო.“

4 ქართლი იმისთვის დავაგდე,  
თოვლს დასდებს, აღარ აიღებს,

\* ს. კაკაბაშის „საისტორიო კრებული“, წიგნი IV, გვ. 51-2.



რაც რომ მოსავალი მოვა,  
 მოვა ბატონი წაიღებს.

ასე გამოსთქვამდა ხალხურ ლექსებში ყმა-გლეხი თავის აუტანელ მდგომარეობას.

ჩვენ ზევით საკმაო საბუთები მოვიყვანეთ იმის ნათელსაყოფად, თუ როგორი იურიდიული და ფაქტიური დამოკიდებულება არსებობდა ბატონსა და ყმას შორის და საერთოდ, როგორი იყო გლეხობის მდგომარეობა: უფლებაყრილი ბატონის სრულს მორჩილებაში მყოფი ყმა დიდ ეკონომიურ შევიწროებას განიცდიდა. ასეთს მდგომარეობას არ შეეძლო არ გამოეწვია გლეხთა პროტესტი, არ შეეძლო არ მიეყვანა გლეხობა აქტიურ უკმაყოფილებამდე. მაგრამ კითხვა იბადება, როგორ ფორმებში შეიძლებოდა გამომჟღავნებულიყო ეს უკმაყოფილება და პროტესტი და ან როგორი იყო მე-18 საუკუნის გლეხთა მოძრაობის მთავარი ამოცანები. შეიძლება გადაჭრით ითქვას, რომ მე-18 საუკუნის გლეხთა მოძრაობას ჩვენში არ შეიძლება ძირითად ამოცანად ბატონყმური ურთიერთობის მოსპობა ჰქონოდა. მაშინდელი საზოგადოებრივი ურთიერთობა ამისათვის არ იძლეოდა შესაძლებლობას: მაშინდელ ისტორიულ პირობებში ჯერ კიდევ არ იყო ეკონომიურად და სოციალურად ნიადაგი მომზადებული. ბატონყმური ურთიერთობის მოსასპობად, ხოლო გლეხობას, აოსებულ ფეოდალურ სისტემაში დამოუკიდებელი, თავისუფალი არსებობა არ შეეძლო. მას პატრონი ესაჭიროებოდა, გარეშე ამ ბატონისა და პატრონისა იგი ამოვარდნილი იქნებოდა საერთო ცხოვრების ვითარებიდან. რასაკვირველია, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ დამოუკიდებელი თავისუფალი გლეხი მაშინ არ არსებობდა. რასაკვირველია, ასეთებიც იყვნენ,\* მაგრამ ესენი იყვნენ ეკონომიურად მოღონიერებული გლეხობა, მატერიალურად უზრუნველყოფილნი სხვადასხვა პირობების გამო. მაგრამ გლეხთა ასეთი კატეგორიის რიცხვი მცირედი იყო. გლეხი ეკონომიურ პირობებისა და საზოგადოებრივი ურთიერთობის ზეგავლენით იძულებული ხდებოდა პატრონი ეძებნა და ყმად შესულიყო. ეს ყმად შესვლა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო საქართველოში. 1630 წ. დოკუმენტი გადმოგვცემს, რომ მემამულემ გამოიყიდა გლეხი ტყვეობიდან, მისცა მას მიწა და სხვ. გლეხიც თავისი ოჯახით შევიდა მის ყმად საუკუნოდ. 1794 წ. თ. გიორგიშვილმა მის-

\* მიუხედავად საქართველოს საზოგადოებრივი სტრუქტურის სიმარტივისა, მაშინდელი სოციალური კლასები და ფენები მრავალნაირი იყო. ბატონი შვილი ვახუშტი შეძღვრ კატეგორიებს ჩამოთვლი: სოფლიერი 1) ერისთავნი 2) მთავარნი; 3) აზნაურნი; 4) ვაჭარნი; 5) მსახურნი და 6) ძუშაკნი გლეხნი. („სა-



ცა მდივან თუმანიშვილს გუჯარი, რომ ის მოვიდა უცხო ქვეყნი-  
დან და არ ჰყავდა ბატონი და ამიტომ მოისურვა რა შევიდეს მის  
ბატონობაში, მისცა მას თავისი თავი შვილებითა და შვილშვილე-  
ბით ყმაღ. \* ოსესშვილი თავის მემუარებში 1779 წ. სწერს: „ხე-  
ლადე პაატას კაცი მოეგზავნა, იმერეთიდან გადმოსული ვარო, აქ  
ქალაქში ვარ დიდი ხანიაო, ვალი დამატყდა და არც სარჩო მაქვ-  
სო. ეს ვალი გადამიხადე, წლის სარჩო მომეცი და წიგნს მოგცემ,  
შენი ყმა ვიქნებიო“ („თავგადასავალი“, გვ. 120). რასაკვირველია,  
დღევანდელი თვალსაზრისით ეს თავის თავის გაყიდვა და სხვის  
ყურმღობილი ყმაღ შესვლა გაუგებარია, ხოლო მაშინდელს პირო-  
ბებში ეს ჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენს. თავის თავად ცხა-  
დია, რომ ასეთ ისტორიულ ეპოქაში გლეხთა მოძრაობას უმთავ-  
რესად სარჩულად ექნეოდა მდგომარეობის გაუმჯობესება ბატონ-  
ყმურ პირობებშივე, ბრძოლა მემატონის თავხედობისა, უსამართ-  
ლობისა, ზედმეტი გადასახადებისა და არაადამიანური მოპყრობის  
წინააღმდეგ.

საინტერესო არის სოფ. ფონას გლეხების—ნოზაძეების ისტო-  
რია. მათი მემატონეები ჩხეიძეები ძლიერ ავიწროებდნენ ამ გლე-  
ხებს. 1770 წლებში გლეხებმა ვეღარ გაუძლეს მემატონეების სი-  
სასტიკეს, აიყარნენ და იმერეთს გადასახლდნენ. კაი ხნის მოლაპა-  
რაკების შემდეგ გაქცეული გლეხები 1794 წ. მეფეს შემდეგი შინა-  
არსის არზას აძლევენ:

„ღმერთმა ბედნიერი ხელმწიფის კირი სურამიდამ ფონელებს  
ნოზაძეებს მოგვცეს. ამას მოგახსენებთ, ძველთაგან თქვენი სახასო  
ყმანი გახლავართ. ჩვენი გვარი კაცი სამოცდახუთი კომლი გახლა-  
ვართ, სხვა იმერეთსა და ოსმალში არიან გაფანტულნი. ჩვენი გვა-  
რი კაცი მეფე ვახტანგს ჩხეიძეებისათვის მიუბარებიათ, რომ მიბა-

ქართველოს ისტორია“, გვ. 4). ამ სქემაში სხვადასხვა წოდების (კლასების) ფე-  
ნებიც არის დასახელებული დამოუკიდებლად და იგი არ აოის დამაკმაყოფილე-  
ბელი. უმთავრეს სოციალურ კლასებს მე-19 საუკუნის საქართველოში შეადგენენ:  
1) თავადაზნაურობა და სამღვდელოება, რომელნიც თავისი ძლიერ რამდენიმე  
ფენებად და კატეგორიად იყოფოდნენ; 2) ვაჭრები და 3) გლეხობა. ეს უკანასკ-  
ნელი არ წარმოადგენდა ერთ მთლიანს. ის მეტისმეტი აჭრელებული იყო და  
სხვადასხვა-გვარ ფენებისგან შესდგებოდა. გლეხობა შექდევ კატეგორიებად იყო-  
ფოდა: 1) მსახური; 2) აზატი; 3) ძებეგრი; 4) მოჯალაბე და 5) ე. წ. ზიზანი (იხ.  
С. Авалиани: „Крестьянский вопрос в Закавказьи, ტ I, გვ. 60—64). ზიზანთა  
მდგომარეობას დაკვანახვებს 1777 წ. ერო-ერთი დოკუმენტი: „აქ გცხოვრობთ  
ზიზნები და მრავალ შევიწროებას განიცდიდით, ჩვენ არ გვყავდა მფარველი და  
ბატონი... აქაურო გადასახადები... და მოვალეობანი ჩვენთვის მეტად ძნელი  
არის“ (А. Пурцеладзе, Крестьянские Грамоты“, გვ. 29, 1883 წ.).

\* Крестьянские Грамоты გვ. 3, 59.





რებული ვართ, ჩხეიძეების სამკვიდრო არა ვართ. დღეს ახლა ასე გვიჩივრდა ჩხეიძეებისაგან, რომ დაკარგვის მეტი ღონე არა გვაქვს. მოგეხსენებათ სურამი, ხეფინის ხევი და ფონა ერთი ბატონის ყმა ყოფილა სახასოთ. ახლა თუ ჩვენ ჩხეიძეების ხელისაგან გვეშველებათ და ერთ-ერთ ბატონიშვილს მიგეცემთ და ერთი შინა მოგვეცემა, რაც ჩვენის გვარის კაცი დაფანტული არის იმერეთსა თუ ოსმალეთში, სულ ჩვენ მოგართმევთ, სადაც თქვენი ნება იქნება და თუ თქვენი საფარველი ჩვენ არ დაგვადგა, ჩვენც დავიკარგებით. მოგეხსენებია და ნება თქვენი სიმაღლისა აღსრულდეს“.\*

ეს საინტერესო ისტორიული დოკუმენტი მე-18 საუკუნის მოძრაობიდან ნათლად გვიჩვენებს, თუ როგორ ძირითად ამოცანებს ისახავდა იმ ეპოქაში გლეხური მოძრაობა. მის აზროვნებაში ჯერ კიდევ არ იყო გაღვიძებული შეგნება ბატონყმურ ურთიერთობის უფლის მოსპობის შესახებ, სამაგიეროთ, იგი მთელი თავისი ენერგიით ებრძოდა ამ ინსტიტუტის მახინჯ ფორმებს და ცდილობდა არსებულ წყობილების ფორმებში თავის დაცვას.

ამ უკმაყოფილებისა და პროტესტის ფორმები მაშინ არ ყოფილა ფართო მასიური აჯანყება და ორგანიზაციული რევოლუციონური გამოსვლები: მოძრაობა ატარებდა სტიქიურ-ეკონომიურ ხასიათს; ფორმები ამ მოძრაობისა იყო: ტერორი,—როდესაც ყველაზე უფრო მკაცრსა და დაუნდობელს ბატონს ჰკლავდა ყმა და გარბოდა უცხო მხარეს, ბეგარაზე და გადასახადზე უარის თქმა, გაქცევა მებატონისაგან სხვა მებატონესთან ან უცხო ქვეყნებში, აჯანყება და სხვა. ყველა ეს ფორმა პროტესტისა პასიური ხასიათისა იყო და ხშირად ინდივიდუალურ იერს ატარებდა, მაგრამ კოლექტიურ აჯანყებასაც ჰქონდა ადგილი. ქვემოთ მოყვანილი ცნობები, რომელიც ამოკრეფილია საგლეხო და საეკლესიო გუჯრებიდან, ნათლად ამტკიცებენ, რომ მე-18 საუკუნეში გლეხთა უკმაყოფილებასა და მოძრაობას ღრმად ჰქონდა გადგმული ფესვები, თუმცა ამ პერიოდში ფართო მასშტაბით ეს მოძრაობა არ განვითარებულა. მაგრამ, როდესაც ობიექტური პირობები მოაწიფდა, ეს მოძრაობა თავის თავად გადაიქცა გრანდიოზულ მოძრაობად. ეს მოხდა მე-19 საუკუნის დასაწყისიდანვე.

გლეხთა უკმაყოფილებასა და ბრძოლას სასტიკ მებატონეთა წინააღმდეგ ნათლად გადმოგვცემს იგივე ხალხური ლექსები. ერთი ასეთი ლექსი ამბობს:

\* ეს დოკუმენტები გადმოშვა ს. კაკაბაძემ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ.



შენ, ზაალ თუმანიშვილო,  
გაზრდილო მეფის კარზედა,  
მებალახოდა ვინ მოგცა  
იმ ზემო-ქართლის ცხვარზედა?  
უსამართლობა იხმარე  
ორ-ორს იღებდი რვაზედა.  
მივადენ, ბატონს (ე. ი. ერეკლეს) შესჩივლეს  
თუმანიშვილის თავზედა.  
უსამართლობა იხმარა,  
ორ-ორს იღებდა რვაზედა.  
ბატონმა მეხლმეს უბრძანა,  
ხმალი გალესე წამზედა,  
დაჯდა გალესა ფრანგული,  
ცერი აუსო ფხაზედა.  
— წადით და იქ მოიხმარეთ  
თუმანიშვილის თავზედა,  
იმისი თავი დაჰკიდეთ  
იმავე მეცხვარის კარზედა

განუვითარებელი ყმა, შევიწროებული მემამულისაგან, დარწმუნებული იყო, რომ მეფე ერეკლე მის მხარეზე იყო და მეფის სახელით სურს აღესილი ფრანგულით (ხმლით) თავი მოაცილოს მოძალადე ბატონს. რასაკვირველია, მეფეც ისეთივე მებატონე იყო, როგორც სხვები და ქვევით დავინახავთ, თუ როგორ იცავდა ის მემამულებს გლეხთა „თავხედობისაგან.“ მეორე ლექსი რევოლუციონური მოწოდებაა ბატონზე თავდასასხმელად.

ხიდის თავს შევკრათ პირობა,  
ჩვენ გაეხდეთ ღვიძლი ძმანია,  
ჩაუხვდეთ მუხრან-ბატონსა  
თავს დავანგრიოთ ბანია,  
რაც რომა ჰქონდეს წავართოთ  
თვალ-მარგალიტი ლალია,  
შავიდეთ, გამოვიყვანოთ  
თვალ-უუუუნ თეთრი ქალია...  
სამი ისეთი ვაკოცოთ  
ლოყას ავაძროთ ტყავია.

ასეთი არის ამ რევოლუციონური ხალხური პოეზიის მოტივები: „პირობის შეკერა“ ერთმანეთთან და თავდასხმა მყვლეფელ ბატონზე ნათლად გამოხატავდა მაშინ გამეფებულ წოდებრივ ბრძოლის შინაარსს.

ძველ საქართველოში გლეხთა მოძრაობის შესახებ შემდეგი საინტერესო ცნობები მოიპოვება. 1630 წ. მეფე თეიმურაზი უბრძა-





ნებს მანგლისის ეკლესიის გლეხობას უყოყმანოდ შესარულონ საეკლესიო ბეგარა.\* 1794 წ., ერეკლე მეფე სწერს ნაიმ დავით აბდუშელიშვილს, რომ მას მინდობილი აქვს მანგლისის ეკლესიის გლეხობა და მამული და ის მოვალეა იზრუნოს, რომ ეს გლეხები პირნათლად ემსახურონ მანგლისის ყოვლად სამღვდელს და გადაუხადოს მას ის, რაც ვალდებული არიან აძლიონ. „არავის არ უნდა მისცეთ ნება უმიზეზოთ შეაწუხოთ ისინი (გლეხები), ყოველივე მისი საქმის შესახებ უნდა გვაუწყოთ ჩვენ და როგორც ჩვენ გიბრძანეთ, ისე უნდა მოიქცეთ“.\*\*

ცხადია, რომ აქ გლეხთა უკმაყოფილებას ქონდა ადგილი, რომლის დაწყნარებასაც ანდობს ერეკლე თავის მოხელეებს და იცავს კიდევაც გლეხობას, რომ არავინ უმიზეზოთ არ შეაწუხოთ ისინი. ერთი წლის შემდეგ 1795 წ. იგივე ერეკლე უბრძანებს თავ. დავით ორბელიანს—დასძებნოს ყველგან მანგლისის ეკლესიის გლეხები და დააბრუნოს ეკლესიის მამულში.\*\*\* მანგლისის ეკლესია, სჩანს, სასტიკად ეპყრობოდა თავის გლეხობას, რომ 1630—1795 წლების განმავლობაში მისი გლეხები პროტესტს აცხადებდნენ, ხან გარბოდნენ და ხან კი უარს ამბობდნენ ღალა-კულუხისა და ბეგარის გადახდაზე. 1712 წ. მეფე იმამ-ყული ხანმა უბრძანა თავის ნაზირს, რომ ყვარელის გლეხობა მოიყვანოს მორჩილებაში და აიძულოს მათზე დაწესებული ბეგარის გადახდა.\*\*\*\* 1719 წელს ბაქარ მეფემ შესწირა მონასტერს თრიალეთის სოფ. კარწახი; გლეხები ეკლესიასთან ისეთსავე დამოკიდებულებაში უნდა ყოფილიყვნენ, როგორც სხვა სოფლებში; გლეხები მთავრობას არ დაემორჩილენ, წინააღმდეგობა გაუწიეს, აღელდნენ, მაგრამ მეფემ ისინი იარაღით დაიმორჩილა.\*\*\*\*\* აქ უკვე შეიარაღებული აჯანყების მაგალითი გვაქვს ხელისუფლების წინააღმდეგ, რომელსაც უნდოდა გლეხობა უარეს მდგომარეობაში ჩაეგდო. 1749 წ. კათალიკოსმა ანტონიმ მისწერა ბოლნისის ყველა გლეხებს, რომელთაც უარი სთქვამს გადასახადის მიცემაზე, რომ აუცილებლად გადაეხადათ დაწესებული გადასახადი \*\*\*\*\* 1776 წ. ურბნისის ეპისკოპოსის იუსტინეს თხოვნით მეფე ერეკლემ მისწერა ამილახვარს მოეყვანა ურბნისის მცხოვრებნი ეკლესიის მორჩილებაში და აეძულებია მათთვის ეხადათ დაწესებული ღალა. „საქართველოში

\* Церковные грамоты, 33. 7.

\*\* იქვე, 22.

\*\*\* იქვე, გვ. 12—13;

\*\*\*\* იქვე, 33. 36.

\*\*\*\*\* იქვე, 33. 81.

\*\*\*\*\* იქვე, 33. 35.



არავის არასოდეს არ გაუგონია, რომ ვინმეს უარი ეთქვას საეკლესიო გადასახადზე“. \* 1794 წ. მეფე ერეკლე უბრძანებს ზაზას დაახელოს ყველგან რუსიის ეკლესიის გლეხები და ისინი უკანვე დაუბრუნოს ეპ. იუსტინეს. \*\* 1775 წ. ბერი გრიგოლი აცნობებს მეფე ერეკლეს, რომ პორტაიტის მონასტრის გლეხები არ ემორჩილებიან მას. ამის გამო ერეკლე ქიზიყის მოურავს რევაზს უბრძანებს: „...ბერის მითითებით გაროდგოს ისინი, ვის გაროდგვასაც ის (ბერი) მოისურვებს; დააპატიმროს ისინი, ვის დაპატიმრებასაც იგი მოისურვებს; ბორკილები დაადვას... დაარბიოს... წაართვას საქონელი და ქონება, ძლიერ მკაცრად მოეპყარით მემამბოხეთ და მოიყვანე ისინი სრულს მორჩილებაში“. \*\*\* ამრიგად ერეკლემ ეკლესიის ინტერესების დასაცავად და გლეხების დასამორჩილებლად მონასტრისათვის თავისი სახელმწიფოებრივი აპარატი—მოურავი გამოიყენა და გლეხები კვლავ აიძულა დამორჩილებოდნენ ეკლესიას. მეორე შემთხვევაში, ერეკლემ თვით ყოვლად წმინდა ეკლესია გამოიყენა მემამულეთა ინტერესების დასაცავად. 1791 წ. ერეკლე სწერს ნეკრესის ეპისკოპოსს: „ახმეტის მცხოვრებნი არ ემორჩილებიან მოურავებს, არ ეხმარებიან მას. როდესაც მიიღებ ამ ბარათს, მოიხმე ახმეტის მცხოვრებნი და მოურავი და შეარიგე ისინი. როგორც ჩვენ მიერ ნაბრძანებია, ასე აიძულე მცხოვრებნი დამორჩილდნენ და ემსახურონ თავიანთ ბატონებს, თუ თქვენ არ გაგიგონებენ, მაშინ დატუქსე და აიძულე ისინი აღასრულონ ჩვენი ბრძანება“. \*\*\*\*

საინტერესო არის მე-18 საუკუნის დასაწყისის ერთი დოკუმენტი, რომელიც ს. კაკაბაძეს აღმოუჩენია და რომელიც ჩვენ სავსებით მოგვყავს. აქ ვკითხულობთ „ესე წიგნი მოგართვით სასოა ჩვენსა ქართველთა მნათობთა დიდებულის წმინდა ნინოს ბოდბეს ჩვენ კახეთის ჯანიშინმა ბატონიშვილმა თეიმურაზ და დედამა ჩვენმან დედოფალთ დედოფალმან ანამ, ესე საბოლოო გასათავებელი წიგნი დაგდევიტ. ბოდბელის ყმამან იჯანდა, მოხელეები დარბივა, რიგის ძროხა არ გვაძსო, ბოდბელისთვისა მოეხსენებინათ—თუ არ ამოგვიკვეთო, ავიყრებითო. ბოდბელს ჩვენც უბძანეთ—ცოტა ხანს დააცა-

\* Церковные грамоты, 83. 27

\*\* იქვე, 83. 75.

\*\*\* „Крестьянские Грамоты“ 83. 27. აღსანიშნავია, რომ ეს გლეხები ვერც ასეთი სასტიკი ზომებით „მოუყვანიათ ჭკუაზე“ და მათ შეჰდეგშიაც არა ერთხელ გამოუცხადებიათ თავიანთი ურჩობა. 1797 წ. პორტაიტის მონასტრის ბერი სთხოვს მეფეს დანიშნოს კაცი, რომელიც გადაახდევინებს გლეხებს ყოველივეს, რაც მონასტრის ეკუთვნის. გლეხები არ მემორჩილებიანო (იქ. 64).

\*\*\*\* იქვე. 83. 50.



ლეთო. კევკანის (ქვეყნის?) აშლის გულისათვის ლეკიც სცემდა. ბოდბელმა ცოტახანს აპატივა, ერთმანერთსა არბევდენ. მოხელეები შეეხვეწნენ ბოდბელს დრამადრო ნულარ სთხოვო. უწინაც ექნათ რიგის ძროხაზედ ჯანლი. წიგნებიც მიეცა ბოდბელს, მაგრამ ბატონს მამაჩვენს არ ეპატივებინა, ჯანლის თავები დაეჭირა, ჯარიმაც ბევრი წაერთმია, გუჯარით შეეწირა, რაც კიზიკს სდებია, ის ბოდბეს და კეეს რიგის ძმობა, როგორც კიზიკს სდებია ისე წმინდის ნინოს ყმას. თუ ღმერთი ჩვენის ძმის მოსვლას გვადირსებს, ის ისევ გაარიგებს და გადაახდევინებს, როგორც მამაჩვენმა უყო, თუარადა ცოტა ხანს უკან ჩვენ გადავახდევინებთ, როგორც გუჯარში სწერია ამისი მშლელი არავინ არის. თუ ბოდბელის წიგნი გამოჩნდეს, ამ წიგნებმა გაამტყუნოს. გუჯარშიც ისე სწერია. ჩვენც როგორც გუჯარში სწერია, ისე გარიგებული იყოს რაც კიზიკს ედვას, ის ბოდბელის ყმას ედვას.“

ზემოთ ჩვენ ვეცნობოდით უმთავრესად საეკლესიო ყმების ბრძოლასა და ამბოხებას ეკლესიისა და მონასტრების წინააღმდეგ; ეხლა საჭიროა მემამულეთა წინააღმდეგ ბრძოლის ფორმებსაც გავეცნოთ. მკითხველმა უნდა იცოდეს, რომ ეკლესიის დოკუმენტები და გუჯრები უფრო შენახული არის, ვინემ მემამულეთა და ამიტომ, რომ ჩვენ უხვად გვაქვს გლეხთა უკმაყოფილების ფაქტები ეკლესიის წინააღმდეგ. მაგრამ ისიც უნდა ვიცოდეთ, რომ გლეხთა ბრძოლა მემამულეთა წინააღმდეგ უფრო მკაცრი და შეუპოვარი იყო. აქ ჩვენ ტერორისტულ აქტებთანაც გვაქვს საქმე. 1791 წ. მეფის განკარგულებაში ვკითხულობთ: „კორინთელებმა ჩვენ მოგვახსენეს, რომ ოსები ბრალს დებენ მათ ძმას ტყვე ოსის გაყიდვაში. ამ საქმის გარჩევა ჩვენ მივანდევით ჩვენს შვილს იულონს, მაგრამ ოსები არ მივიდნენ მასთან სასამართლოში, ხოლო ღამით 71 კაცამდე თავს დაესხნენ კორინთელის სახლს, დასჭრეს ორი ძმა თოფით, დაამტკრიეს კოშკის კარები და ყველაფერი დაიტაცეს. ამგვარად ოსები დამნაშავენი არიან, ერთი მხრივ იმაში, რომ არ გამოცხადდნენ ჩვენ შვილთან სასამართლოში, მეორე მხრივ იმაში, რომ დაესხნენ კორინთელის სახლს, დასჭრეს და გაძარცვეს ისინი“.\* 1776 წ. მეფე აგზავნის ბრძანებას; „უბრძანებთ გ. ზუმბულიძის გლეხობას, რომელნიც ჩვენ მას უბოძეთ, ბატონყმობის რიგით ემსახურონ და დაემორჩილონ მას“.\*\* საინტერესო არის 1799 წ. გლეხთა განცხადება

\* „Крестьянские грамоты“ გვ. 27.

\*\* იქვე, გვ. 27-28;



მეფისადმი: „ჩვენ და ჩვენი წინაპრები იყვენ სახასო გლეხები და  
თინვალში, სადაც ჩვენ ვცხოვრობთ, სახასო მამული იყო. მიუხედა-  
ვად იმისა, პაპუა ორჯონიკიძე გვაფიწროებს ჩვენ და მოითხოვს, რომ  
ჩვენ გავხდეთ მისი ყმები, ან გადავსახლდეთ სხვა ადგილებზე, ჩვენ  
ჩვენი ოჯახობით გადავსახლდით სურამში... მიუხედავად ამისა, პა-  
პუა ორჯონიკიძე 50 კაციტ მაინც დაგვეცა თავზე და მოითხოვა,  
რომ ჩვენ ხელახლა გადავსახლებულიყავით მასთან. ნუ მისცემთ,  
თქვენო უმაღლესობავ, თქვენს გლეხებს ორჯონიკიძეს ყმად; ჩვენს  
შორის არის 18 კაცი, რომელთაც შეუძლიათ თოფისა და ხმლის  
ტარება და თუ თქვენ მიგვცემთ ორჯონიკიძეს, მაშინ ჩვენ ამოვ-  
ყლეთ ერთმანეთს (ალბათ ორჯონიკიძის ამაღას.—ს. ხ.), ზოლო  
თინვალში კი არ გადავსახლდებით“.\*

საინტერესო სურათს გვაძლევს ს. კაკაბაძის მიერ აღმოჩენილი  
1786 წ. დოკუმენტი. ეს დოკუმენტი ჩვენ სავსებით მოგვყავს.  
იგი ნათლად გვიჩვენებს, თუ როგორი ურთიერთობა დამყარდა მე-  
მამულეთა და ყმებს შორის მე-18 საუკ. მიწურულში.

„ქიზიყის მოურავს ზაქარიას, ნაზირს იოანეს, მდივანს დავითს,  
ჩვენ, თქვენი ძმანი, ოთხნი თუ ხუთნი სალამს გკადრებთ. რადგან  
ჩვენის ქვეყნის შვილნი და ჩინებულნი კაცნი ხართ, თანამდებობა  
გაქვთ კახეთისთვის იზრუნოთ. ჩვენ ვხედავთ და გვესმის, რომ კა-  
ხეთის ხალხი დიდს არეულობასა და მითქმა-მოთქმაში არის. ზო-  
გნი სოფლეულად გაიფიცენ ეკლესიებში, ზოგნი ერთმანეთს სიკ-  
ვდილსა და ჭრილობას არ არიდებენ, ზოგთა მარხვის ჭამა და ეკ-  
ლესიის გარეშე ყოფაქცევა დაიწყეს და ლამის რომ განძლიერდენ.  
ჩვენ ამაზედ შევწუხდით და შეძლება კი არ გვქონდა, რომ ჩამოვ-  
სულიყავით და მაგათი უმაღლესობისათვის გამოგვეცხადებინა და  
ან თქვენ გვენახენით და ბატონს დედოფალს არზა ვახელით და  
ჩვენი ძმა მოძღვართ მოძღვარი და ესამბავი მოვახსენეთ და ერთ-  
ერთი თავისი შვილი ჩვენს მეურნეთ და მომღელად ვთხოვეთ, რომ  
კახეთის ამბავი ზომ მოგეხსენებათ, რომ კვლავაც მომხდარა ამ გვა-  
რები და მებატონეთ დაუნელებიათ. ასლა მაგათი უმაღლესობა  
შორს ბრძანდება და ერთ-ერთი შვილი, რომელიც ჩვენ სათნო გვი-  
ჩანს, ვთხოვთ ამების დასანელებლად და ჩვენს მომღელად. ახლა  
მტკიცედ და ბეჯითად მოვახსენებთ, რომ შემწეობა უყოთ ამ ჩვენს  
მონახსენს. ზალოასშვილი უჯდა წმინდის გიორგის ეკლესიას მეურნედ  
და ჩვენ რომ მაგათ თავიანთი შვილი გვიბოძონ და ის აღტეხილე-

\* „Крестьянские грамоты“, გვ. 27.





ბა დამდოვრონ ვიდრე სრულ ყოფამდე საქმისა. არაგვს გლუჯიძე უჯდა მეურნეთ და ჩოლოყაშვილი და არაგვის ტოლნი როგორ არა ვართ, რა დაგვემართა“.

გლეხთა უკმაყოფილებებისა და არეულობის შესახებ მაშინდელი ბატონყმური ურთიერთობის წინააღმდეგ საქმაო ცნობებს გადმოგვცემს დივანბეგი იესე ოსეს შვილი, თავის მემუარებში 1781 წ. იგი სწერს: „შარშან რომ რუსები შემოვიპირე, ივანე—პატარა დილმიდამ, სტეფანე თიანეთიდან, ნიკოლა ჯინჯილ ხანიდან, დიდი ივანე სასტიკის საპყრობილიდან, შიშველი, სასიკვდილოდ მიცემული გამოვიყვანე—ჯერ ეს იყო იოსე გამიქცია, ახლა ერთად გაიქცენ და თოფხანაში შევიდნენ. ამ დროს ჩემმა მეთხე არუთინამაც კიდევ მილატა, აიყარა ჩუმად, დურნუკს გაიპარა. მრავლის ცდით დიდის სასჯელით ვიპოვე ისევ და გამოვიყვანე“ (გვ. 129). ქიტესა გორელი მენავედ გაიქცა, რომელიც სხვა მრავალი გვასმია და მეც მექნა. ვისცა დავაუქსავდით, წავიდის კახეთს და ესეც გავიდა კახეთს“ (გვ. 74). „ერთი იმერელი მოჯამაგირე მყავდა, ცხენებს უვლიდა, ერთი მოახლედა მყავდა ესეც გამექცა“ (110). 1783 წ. იგი სწერს: „ოცი რომ ვიყიდუ (ყმა) თუ ვიშოვე, ათი გამექცა და ათი დამრჩა და რაც ფასი მივეცი ორი იმდენი იმათ შენახვაზე მეხარჯება... ყმას ვყიდულობ დიდის გაქირვებით, ათს რომ ვიყიდი, ორი თუ დამიდგება. ზოგი იმერეთს მირბიან, ზოგი კახეთს. ზოგი სად.“ (გვ. 126-7). როგორც მკითხველი ხედავს, მემუარების ავტორი, თვით მემამულე, ზემოთ მოყვანილ ციტატებში გლეხთა ბრძოლის მხოლოდ ერთ მეთოდზე მიგვითითებს: შევიწროებული გლეხი ყმა თავს აღწევს მრისხანე ბატონისაგან გაქცევით, შორეულ მხარეში გადაკარგვით, ან სახელმწიფო დაწესებულებაში, თოფხანაში შავ რუშად შესვლით. მაგრამ იგივე ავტორი გლეხთა ბრძოლის სხვა მეთოდზედაც მიგვითითებს გაკვრით. 1784 წ. ავტორი თავის დღიურში სწერს; „დედოფალმა დარეჯანმა მიბოძა დიღომს მამუჩის შვილი გიორგი, იასე გენებაშვილი, თედიაშვილი, მარიაშვილი და როსტიაშვილი სვიმონ და კავთელა. როსტიაშვილები სამეფოსი არიან, მაგრამ ისინი სადედოფლონი, და გენებაშვილი დავითი მზარეული და მისი ძმის წული რომ ბატონსა (მეფეს) და ბატონის შვილს ახლავენ, იმათ მაგიერ ესენი დავაწერიხე. თუ იმათ მომცემენ, იმათ მივცემ, მაგრამ ესენი შვილმრავალნი იყვნენ და მისთვის ვქენ ჯერ მოურაობით მინდა შეუვიდე, რომ გლეხი კაცი დავამშვიდო... არ აჯანყდეს“ (გვ. 129-30).



როგორც ვხედავთ, გლეხ-კაცის აჯანყების შიში დიდი არის ჩვენს ავტორში, უდავოა რომ ასეთ ფაქტებს ჰქონდა მაშინ ხშირად ადგილი და ამიტომ ჩვენი მეზატონე—ავტორი, სიფრთხილითა და ტაქტიკით უდგება საქმეს. აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ გლეხებისათვის სახელმწიფო (სახასო) ყმობიდან გადასვლა საბატონო ყმობაზე მეტისმეტად საზარალო იყო და ამიტომ არის სწორედ, რომ ასეთი ფაქტიდან ოსესზელი გლეხთა აჯანყებას მოელის.

ამრიგად, მე-18 საუკუნის საქართველოში გლეხოზა მეტად შევიწროებული იყო ბატონყმური უფლითა და სხვადასხვაგვარი გადასახადებით. ამ შევიწროვებულმა მდგომარეობამ გლეხოზაში გამოიწვია ბუნებრივი პროტესტი. ამ პროტესტის ფორმები სხვადასხვაგვარი იყო. მეთვრამეტე საუკუნის გლეხთა მოძრაობა სტიქიურ-ეკონომიური ხასიათისა იყო; ორგანიზაციულ შეგნებულ ბრძოლას არსებულ საზოგადოებრივ წყობილების წინააღმდეგ იმ პერიოდში არ ჰქონია ადგილი.

მე-19 საუკუნის დასაწყისიდან საქართველოს საზოგადოებრივი და პოლიტიკური პირობები ძირეულად შეიცვალა. ამ ცვლილებებთან ერთად შეიცვალა გლეხთა მდგომარეობაც და გლეხთა მოძრაობამაც მეტად გრანდიოზული და მასიური ხასიათი მიიღო.



## გამომცემლობისაგან

პროფ. ს. ხუნდაძის ბევრი ნაწერი, თავის დროზე დაბეჭდილი ჟურნალ-გაზეთების ფურცლებზე, არ შესულა მისი გარდაცვალების შემდეგ გამოცემულ წიგნში „ნარკვევები“ (გამომც-ბა „ფედერაცია“, 1941 წ.)

ამ ნაწერებს დღესაც არ დაუკარგავთ თავისი მნიშვნელობა და შეიცავენ გარკვეულ ისტორიულ-ლიტერატურულ ინტერესს; მათი ნაწილი ქვეყნდება წინამდებარე კრებულში.

ამავე წიგნში შესაძლებლად ვცანით შეგვეჩანა ქართველ მწერალთა (ი. ჭავჭავაძის, ს. მესხის, გ. წერეთლისა და ეგ. ნინოშვილის) პირადი ბარათები, რომელთაც ს. ხუნდაძის საფუძვლიანი შენიშვნები და განმარტებები აქვთ დართული.

მასალა დალაგებულია თემატიკურ-ქრონოლოგიური თვალსაზრისით, ე. ი. დაცულია თანმიმდევრობა ეპოქებისა, რომელსაც ეკუთვნის საკვლევი ობიექტი ამა თუ იმ წერილში და არა თარიღები ამ წერილების დაწერისა ავტორის მიერ.

გამონაკლისს წარმოადგენს მხოლოდ ნარკვევი „გლენთა მოძრაობა საქართველოში“, რომელიც თავისი სპეციფიური შინაარსით განსხვავდება სხვა წერილებისაგან. იგი დამატების სახით ერთვის კრებულს.





## შ ი ნ ა ა რ ს ი

ნ. გ. ჩერნიშევსკი და 60-იანი წლების ქართული ინტელიგენცია . . . 3

ქართველ მწერალთა კერძო წერილები:

|                                                           |     |
|-----------------------------------------------------------|-----|
| ილია ჭავჭავაძე . . . . .                                  | 26  |
| სერგეი მესხი . . . . .                                    | 50  |
| გიორგი წერეთელი . . . . .                                 | 101 |
| ეგნატე ნინოშვილი . . . . .                                | 166 |
| სამოცდაათიანი წ. არალეგალური ქართული გაზეთი „დროშა“ . . . | 214 |
| ბოსლეველი (ესტატე მჭედლიძე) . . . . .                     | 220 |
| ხომღელი — რომანოზ ფანცხავა . . . . .                      | 223 |
| დავით კლდიაშვილის მოგონებანი . . . . .                    | 227 |
| ვაჟა-ფშაველას შემოქმედების სოციოლოგია . . . . .           | 232 |
| გლეხთა მოძრაობა საქართველოში . . . . .                    | 237 |
| გამომცემლობისაგან . . . . .                               | 272 |

СИМОН ХУНДАДЗЕ

Материалы по истории грузинской литературы и  
общественного мышления XIX века

(На грузинском языке)  
Изд-во „Сабчота Мцрალი“

19 Тбилиси 49

\* \*

რედაქტორი: ლევან ასათიანი

\* \*

ხელმოწერილია დასაბუქად 25 . II . 1949 წ., საავტორო ფორმა 15, სასტამბო

ფორმა 17, წიგნის ზომა 6X9 1/4 ციფრები 5120.

შეკვ. № 1057

უგ—01463

გამ-ბა „საბჭოთა ქვეყნების“ სტამბა, თბილისი, პეტესანოვის, 181.



